

УСМОН АЗИМ

ЖОДУ

ҳикоялар

эссе

грамматик асарлар

кинодoston

**«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2003**

СИЗ БИЛМАЙДИГАН ЗАМОНЛАРДА

Кундузи бошингизда пулнинг ҳисоб-китоби, кечқурун кўзингиз ойнаи жаҳонда — бизнинг замонлар эсингиздан чиқиб кетган. Мен — Эломон бахши нур тўла лаҳадимдан чиқиб, хуноба рўзфорингизга қўшилиб юрарканман, шунча ўтган доно дунёдан буларни олиб қолгани мана шу Алдаркўса қутию неча-неча пасткаш аждарҳолар сассиқ бағрини босган пул экан-да, деб ўпкам тўлади. Ҳа, эси йўқлар! Ҳа, умрнинг қадрини билмаганлар!.. Боши борни юкинтириб, тиззаси борни букилтириб, кўзи борни ёшлатиб, осмону ернинг ишини ташлатиб, достон айтган мендай одам ҳам турмушингизга аралашмаганим маъқул дейман. Аммо, шер йигитлар, сахна деган тепада ликилламасдан, бизнинг дўмбирани ҳам бир эшитиб кўринглар! Ёқяптими? Боболарингизни инграгган бу оғоч сизни тек қўярми? Шу дириллаб турган икки торга бир улуснинг юрагини жойлаганман-да! Худо кўрсатмасин, кўкрагингизда дард қолмаганини билган кунингиз чақиринг, дўмбирамининг ўзи келиб ўтганининг рамларидан бир йиғласа, дунёнгизда кўнгил пайдо бўлиб, жимиллаб турганини кўрасиз. Ҳа, дўмбирам олдин келади. Бу ёруғ жаҳонда мендан фақат дўмбира қолган. Алпомишнинг бўза ичиб қутирган йигитлари бостириб келишганда, юдузлар билан бўзлашиб ўтиргандим. Судраб жўнадилар. Дўмбирам қолиб кетди бир арчанинг тагида. Биз айро тушдик. Энди ичи дардга тўлиб соғинса, торларини шамолда титратиб чақиради. «Кел», — дейди. Қўймайди. Мен — Эломон бахши бу титроқдан тўлғониб, уйқумдан уйғониб, дунёнгиздан хабар олгани кўзғоламан... Йўқ, мен айтаётган Алпомиш бошқа Алпомиш. Гапни чайнаб бўлса-да қайтарай: бу алдаркўса қутига термулавериб, сассиқ пулни бағрингизга босавериб, миянгиз торайиб, кўнглингиз қорайиб қошти. Ўтган билан ўртангизда девор қургансиз. Ортингизга қарасангиз, ҳеч нима кўринмайди. Аммо ортингизга ҳам бундай бурилиб қараб туринг-да!

Аслида гап бундай бўлган.

Алпомиш Қалмоқдан қайтмади. Ултонтознинг лаб-ридан элининг кўзи тўрт, жигар-бағри хун — қадди эгилиб қолди. Осмон пасайиб елкасига тегди. Юрай деса, ер ёрилиб кетган... Алпомишнинг отаси Бойбўрич бий отбоқарга тенглашиб, уюрга эргашиб, яхши кунларини ёдлаб, «воҳ» болам», — додлаб бу оламдан ўтиб кетди. Икки чўпон жанозасини ўқиди. Алпомишга оқ сут берган энаси Кунтуғмиш Ултонтознинг кириня ювиб, уйини супириб, чўриликда кун кўриб, боласини соғиниб, Ёдгорни кўрганда овуниб, паналарда йиғлай-йиғлай жон берди. Учта ўзидан кўрқмаган жанозасига келди. Тобутини кўтаргани тўртинчи одам топилади. Синглиси Қалдирғоч тақдирнинг ўйинига кўниб, то-вонлари тиканга тўлиб, қисматнинг дастида, Ойнакўл-нинг даштида туя боқиб — Қалмоқнинг йўлига қараб, Худодан оғасини бир кўрсатишни сўраб умрини ўтказди. Бир тиканнинг тагида, бор алами бағрида, ўлиб қолди. Жасадини кузгуну жондор еб кетгандан кейин билиш-ди. Туялар нималарга ўкириб юрган экан деб хабар олишса, бийнинг қизининг суяги оқариб ётган эмиш. Барчин келинга Ултонтоз одам кўйди, кўнмаганига қара-май тўйни бошлаб юборди. Тўй куни Барчин «алтим»-лаб ёр-ёр айтди, зор-зор йиғлаб йўлларга қаради. Ёдгор-ни қучоқлаб увлади, ўтовдан Ултонтозни қувлади. Унга атаб ясатилган қирқ увуқли уйнинг чанғароғига ўзини осди. Бир кўрсатса, чархи кажрафтор кўрсата берар экан, Ултонтозни кетини ялайдиган мулла «жаноза мак-руҳ», деб туриб олди. Жаноза ўкиган Қултой чолни Ултонтоз бошини олди. Сагира Ёдгор «Отамни қут-қазиб келаман», деб Қалмоққа пою пиёда кетганича бедарак йўқолди. Бойсун-Қўнғирот эгасиз қолди.

Шунда бахшиларнинг бахшиси Ҳаққул шоир чидай олмади. Қўнғиротнинг бошидан ўтганларни эслаб, нор-туядай бўзлаб бир янги дoston айтди. Элидайин мунг-раниб, юртидайин инганиб, овозини сошлаб, қадини ростлаб, душманни қастлаб: «Ростини айтмоқ — тари-қат, отам ҳам, энам ҳам — ҳақиқат», деб айтди. Алпо-миш Қалмоққа кетганини, мастон кампирнинг қошига етганини, зиндонга тушганини, хат олиб розлар учга-нини... Ҳаммасини айтди. Ёв Алпомишни чиритганини, Қўнғиротнинг илдизини қуритганини ҳам айтди. Ҳар сўзни йиғлатиб, одамларни хўнгратиб айтди. Қош қорай-гандан тонг отгунча айтди. Ултонтознинг зулминиям битта қолдирмай, дўмбирасини толдирмай айтди. Айт-

ди, биродарлар, оғзини тўлдириб ёлгонларни ўлдириб айтди. Достонда ҳамма ўзини кўрди, элу юртининг аҳволини билди. Ҳаққул бахши достонни тиндириб, дўмбирасини керагага уриб синдириб, ҳеч кимга қармай чиқди-кетди. Шунда мен — Ҳаққул бахшининг шогирди овлоқ-овлоқда хиргойи қилиб юрадиган ёш бола, оқсоқоллар фарзандларига қирғин келгандай изиллаганларини, аёллар сочларини юлиб, қарсо-қарсига садир тушганларини, Алпомишни йўқлаб, етти қават осмонга эшитарли гўянда айтганларини кўрдим. Йигитлар кўкракларига тошдай босган ўкрикни ҳеч ким кўрмас жойларга ташлаб келгани, адирнинг ичига от сурдилар...

«Алпомиш» деган достон шу тарзда дунёга келди. Ичида дарди борнинг тили бийрон бўлади. Ҳаққул бахши чидаёлмаганидан «ё ҳақ» деб айтди, эл суянади-ган бир достонни Яратганга суяниб яратди... Оғиз очолмай ўтирганингизни кўп кўрдим, эй ўзбекнинг пул ортидан қувган шоввозлари! Чунки дардларинг йўқ! Пул талвасасида гапирганларингни эса, ана, шамол оғизларингдан чиқмасдан учириб кетади...

«Алпомиш» тилдан тилга, дилдан дилга кўчди. Қўнғирот шоирли юрт. Ким бир оҳанг, ким бир сўз қўшди, бошдан ўтганини йўғирди — достон осмон жасади катта қайғу бўлиб, юракўрттар нолага айланди. Бахшилар Алпомишнинг чоҳда ўлиб кетганини айтиб, ҳамма-нинг кўнглини бузиб, дўмбираларининг торини узиб, тонг чоғи достонни тутатганларида, дунёда қуёшнинг борлигига ҳайронликда қарайдиган бўлдик. Нажот йўқдай — Ултоз мангудай эди.

Шунда мен — Эломон бахши ўн саккизга тўлдим. Бу аҳволда омон қолмоғимиз гумон эканлигини билдим. Бир ворга бориб кирдим. Қирқ кун йиғладим. Қирқ кун жим ўтирдим. Қирқ кун дўмбира чертдим. Қирқ кун «Алпомишни» айтдим. Тангри равиш бериб, Алпомишни ўлимдан олиб қолдим, эсон-омон чоҳдан чиқардим. Бойчиборига миндириб ота-онасининг дийдорига тўйдирдим, Барчинини бағрига бостирдим. Ёдгорга оталик, юртига эгалик қилдирдим. Бойсун-Қўнғиротни мурод-мақсадига етказдим...

Фордан чиқиб, юртга жўнадим. Кўклам чоғи. Гуллару кўкатларнинг ҳиди офтобнинг нурига айқашиб анқийди. Дашт адоғидаги булутлар этакларини ерга судраган кўйи қут-баракаларини тўкиб тоғлар томонга

кетяптилар. У ер-бу ерда йилқиларнинг уюрлари думларини силкий-силкий майсаларни чимдийдилар. Она сутидан маст тойчоқлар қур атрофида дикирлаб ўйнайди. Туялар бўйинларини осмонга чўзиб бўкиради. Суврувлар даштнинг бағрида якто вужуддай аста ҳаракатланадилар. Қўзисини эслаб, маъраганча бош кўтарган қўйлар ўйноқлаб келган болаларини ўт исини анқитиб бир ҳидлагач, кўнгиллари жойига тушиб, кўм-кўк чимга ҳафсала билан бош урадилар... Кўнглим тўлиб дунёга қарайман. Шундай дунёда гапимни эркин-эркин айтиб ўлсам, армоним йўқ, дейман. Отим сувлиқ вашига тегиб, бошини сарак-сарак этганича, кишнаб қўяди. Унга раҳмим келиб, ёлини силайман...

Бир қирнинг устига чиқдим. Пастга қарадим — қирқ оқ ўтов тикилган. Ҳар ўтовнинг олдидаги қирқ қозон бурқсиб турибди. Қирқ қозондан қирқ таомнинг хиди уфиради. Қирқ чангароқдан қирқ юзбоши бахшининг овози ошиб-тошаяпти. Дашт чангиган — тумонат кўпкари чопиб тортишяпти. Одам босган чавкида қирқ жуфт полвон ёқа ушлашиб: «Ё ота!» деб наъра тортиб туришибди.

Бу жойлар Тала Ялтоқ деганнинг баҳорги юрти. Эниб келиб бир четда отдан тушдим. Билдим — Алломиш бедарак кетгандан сўнг Ултонтозга суйкала бериб, Талабой деб ном чиқарган Ялтоқ доврўққа тўй беришти. Уртадаги энг катта ўтовга кириб, пойгақда чўқдим. Тўрда Ҳаққул юзбоши — дўмбирасининг торини юрагидан эшиб, дунё тошларининг боврини тешиб, Алломишдан эмраниб айтяпти. Ҳаққул бахшининг тенгсизлиги бор, овозининг денгизлиги бор — овозига чўкмаган, ёшини тўкмаган қолмаган — Бойбўрининг алап ўғли чоҳ тубида ётиб, қайғуга ботиб, юртининг совинчида сўйлаган армонидан бўзлаяпти. Ўзбекнинг беармон ўғлонлари! Армон катта қўшиқ! Жигарингдан босса, «жоним» деганингни билмай қоласан!.. Кўзларимни юмдим. Ҳаққулнинг бу айтишини кўзи очик одам эшитса, омон қолмайди... Тебраниб-тебраниб, тўлғониб-тўлғониб ҳам дарёсига оқаяпман. Бадамим тўла гужур. Ҳаққул! Бу дунёда сендан улур шоир йўқ! Файрат қил! Нафасинг етади, бир зўр бер! Алломиш чоҳдан чиқиб кетсин! Ватанга ватанни қайтарсин! Ултонтозларга кунимиз қолмасин! Тилингдан айланай, Ҳаққул! Яна бир эмран! Алломишдай осмон феъли йигитни зиндонда чиритма! Бойчиборни юбор! Қора-

жонни юбор! Ҳеч бўлмаса, Алпомишга интиқ бўлиб ётган Қалмоқнинг маликаси Тавка ойимни жўнат! Кўмак беришсин! Алпомишдан қайтмаса, Бойсун-Қўнғиротдан қайтади, Бойсундан қайтмаса, мен бор!.. Ҳаққул, кўрқма, айт. Эломон бор де!.. Ҳаққул! Айт!.. Ҳаққул! Тўхтама!..

Кўзимни очиб қарасам, давра бош кўтаролмай қолган. Алпомиш зиндонбандликда қолса, ким ҳам бош кўтара олади?

— Э бола! — деди Ҳаққул бахши, — пешонангни пешонамга уриб оляпсан. Нарироқ ўтир!

Қарасам, Ҳаққулга мадад бера-бера, интила-интила юзбошининг рўбарасига бориб қолибман. Ҳаққул аҳволимни билди. Кўзимга тикилиб қаради:

— Э бола, бунчалик интилиб кепсан, дўмбирамни берсам, айтасанми?

«Айтаман», деганимни ўзим ҳам билмай қолдим. Шунда мен — Эломон бахши дўмбирани қўлимга олдим. Эниб бармоқларимга келган юрагимнинг шарпасидан дўмбира торлари титраб жўнаганини пайқадим. Алпомишни зиндонда қолган жойидан бошладим. Қирқ минг сўзни қирқ минг оҳангда қирқ минг дардимга қўшиб, ҳар сўзимда қирқ минг қарич ўсиб айтдим. Инсон чиқолмайдиган пардаларда нола қилдим. Инсон кўтарилмайдиган дардларни кўтардим. Юраклар кўрмаган ғамлардан куч олдим. Тоғу тош дарё бўлиб, йирлаб оқиб кетаверди. «Оҳ» урдим — одамни чумолича билмасдан, босиб кета берадиган чархи кажрафтор ўйланиб тўхтади. Алпомишни, бир «ҳайт» деб, ҳамманинг кўзи ўнгида, зиндондан олиб чиқдим. Назаркарда Бойчиборнинг белига ўтқаздим. Бир авж қилдим — Бойсун-Қўнғиротга етди. Отаэнасининг дийдорига тўйди. Барчиннинг эгик бошини силади. Ёдгор қулундай югуриб келиб, отасининг бўйнига осилди. «Ўзинг қўлла», деб мавж урдим — Ултонтоз тахтидан учиб тушди, Алпомиш салтанатга эгалик қилди...

Мен — Эломон бахши эл белининг қуввати, ўзбекликнинг сурати — Алпомишнинг достонини шу хилда яқунладим!

Кўзимни очдим. Қарасам, очиқ жойда — даштда турибман. Атрофимни қирларнинг устигача халойиқ босган. Қуёш тепамда чарақлаб турибди. Ҳаққул бахши келиб, пешонамдан ўтди.

— Қўнғиротга Худо берибди, халойиқ! Улуғ шоирларинг муборак бўлсин! — деди у одамларга юзланиб. Одамлар бир тўлқинланиб мени қутладилар. Қўнғиротни ҳайқириқ босиб кетди.

— Қилган ишингдан хабардормисан? — деб сўради Ҳаққул бахши мендан. — Бир авж билан қирқ уйдаги даврани йиғиштирдинг. Бир нолангдан сўнг одамлар биз ўтирган ўтовни кўтариб олиб кетдилар. Бир нафасдан тонг оттириб, кунни пешин қилдинг. Бир сўз билан одамларни йиғлатдинг, бир сўз билан кулдинг. Алпомиш тирик қайтгандай бўлди...

— Алпомиш тирик! — дедим мен.

— Ўзингни бос! — деди Ҳаққул бахши соқолини тараб, менга раҳми келгандай қараб. — Ёлғон айтма!.. Ҳали ёшсан. Дунёда нима кечган бўлса, шуни қўшмай айт. Ёлғон айтиб, халқни алдама!

— Илҳом Парвардигорнинг муруввати — олий ижозатидир. Айтганларимнинг ҳаммаси — илҳом оловида куйиб, қирқ минг томиримдан жондай суғурилган! Ҳаммаси чин! Халойиқнинг кўз олдига, Худонинг иродаси билан мен — Эломон бахши Алпомишни зиндондан олиб чиқдим! Худо хоҳласа, айтганим ижобат бўлиб, Қўнғиротга ҳам келиб қолар!..

Ҳаққул шоир индамади.

— Халойиқ! — деб ҳайқирдим мен, — Алпомиш тирикми?!

— Тирик? Тирик?.. Тирик!!!

Халойиқ мени авлиёдай тавоф қила бошлади. Яқинимга келганлар: «Алпомишнинг ҳиди келяпти», деб шивирлардилар. Юрагимдан тошган злу юртимнинг меҳру муҳаббати Бойсун-Қўнғиротга таралаётган эди.

Шу кундан Қўнғирот эгасининг соғ-омонлиги ҳақида гап тарқади. Мен — Эломон бахши йигитлар қўрининг тўрида бу чин гапни тасдиқлаб, ишончга ишонч қўшиб, Алпомишдан айтиб турдим. Бир кун «Алпомиш келяпти», деган хабар етди. Эрдан уч-тўрт оқсоқол олдимга элчи бўлиб келдилар.

— Алпомиш зиндонда ётганидан буён бир-икки замон ўтиб кетди. Алпомишни Худонинг инояти билан тирилтирган бахшиларнинг беги — уни сендан зиёд ким билсин? Юр, келаётган одамни кўзинг билан кўр. Алпомиш бўлса, Алпомишлигини айт, бўлмаса, бу дарди ҳаринани келган жойига қайтарайлик.

Улар билан келган Ҳаққул бахши:

— Фақат ҳақиқатни айт, бўйингдан! Фақат тўғриси айт, шоирларнинг улуғи! — деб, нимадандир хавотирлангандай алпанг-талпанглаб елкамга қоқди.

Отланиб жўнадик. Асқартоғнинг белига етганимизда, бир паҳлавон келбат йигит отини етаклаганча, арчазорни оралаб, бизларни қоралаб эниб кела берди. Яхшилардан улғу, фаришталардан кулғу олганга ўхшайди — юзу кўзи табассумдан ёришиб келяпти. Оқсоқоллар тўхтаб, менга қарадилар. Йигит Алпомишга кўпам ўхшамас эди. Бироз алатовур бўлиб турдим. Аммо Алпомишни соғинган эдим. Бир Алпомиш бўлса, шу йигитча бўлар деб ўйладим.

— Тўғриси айт, шоирларнинг улуғи! Тўғриси айт!

Ҳаққул бахши хатарни сезгандай тайсаллаётган отининг жиловини маҳкам тутиб, бу сўзларни тинмай тайинларди. Кўз олдимга Ултонтознинг зулми тагида эзилиб ётган Бойсун-Қўнғиротим — ҳаётим, мамотим, кечалардаги фарёдим, кундузлардаги ҳайҳотим келди. Шунда мен — Эломон бахши: «Алпомишман!» демоқдан қўрқмаган бу йигитни танигандай бўлдим.

— Шу! — дедим. — Алпомиш шу!..

Отдан ўзимни отиб-ташлаб, йигит билан қучоқлашиб кўришдим. Елкаларимиз ёшларимиздан ҳўл бўлди. Оқсоқоллар ҳам Алпомишни бағирларига босдилар. Ортимиздан Алпомишнинг дийдорига ошиқиб келаётган неча бўз болалар Алпомишнинг келганини, Асқар тоғдан ошиб тушганини мамлакатга ёйгани бедовларига қамчи босиб, шитоб билан жўнадилар. Шунда отини буриб кетаётган Ҳаққул бахшига кўзим тушди.

— Баҳай, ака? — дедим мен. — Шундай қутлуғ кунда биз билан бўлмайсизми?

— Ёлғон гапирдинг, шоирларнинг улуғи, — деди у зўриққанидан бўзариб. — Алпомиш зиндонда чириб кетди. Бу йигит Алпомиш эмас.

Мен — Эломон бахши унга қаҳр ичида қарадим.

— Олоҳнинг инояти билан Алпомишни чоҳдан чиқариб, мамлакатига олиб келяпман. Нарини туринг! Халақит берманг!

— Бу Алпомиш эмас! — деб гапимни узиб, кўнглимни бузиб хезланди у. Сўнг отини этигининг пошнаси билан нўқаб, ортига қарамай, арчазорни оралаб кетаверди. Алпомиш турганда, Ҳаққулга ким қарайди? Ана

нди Алпомишни ўртага олиб, юртга кўриниш бериб
 еляпмиз. Тул туллигини, кул қуллигини, борбонлар
 гулини, бойбоболар пулини, жиянлар холасини, хо-
 гинлар боласини, кўрқоқлар кўрқинчини, ғамлилар
 кинчини ташлаб, кўнгилларини хушлаб: «Юртга эга
 келтирган шоирдан айланайлик», — деб этагимни уш-
 лаб, кўзларига суртиб, сўнг бир-бирини туртиб, юрт-
 нинг суянган тоғи Алпомишни бағрига босишарди. «Ал-
 помиш қалмоқдан қайтибди», деган гап дунёни тутди.
 Ўзбекнинг кўпни кўрган фаросатли йигитлари! Алпо-
 миш топилгандан кейин, ҳамма нарса топилишини мен-
 дан яхши биласиз! Илҳомим қайнади. Бир мўйсафид
 нор туядай ўкириб келиб, Алпомишни бағрига босди.
 Оқсоқоллар менга қарадилар. «Бойбўри шу!» дедим
 бир тўлғониб. Бир аёл «боламлаб» ални қучди. «Она-
 си — Кунтурмиш бекач шу!» дедим дарёдай тошиб.
 Бир келинчак: «Чоҳлардан учган лочиним, келдингми,
 ёруғ очиним», деб бўйнига осилди. «Барчин келин шу
 шошиқастанинг ўзи!» дедим гуриллаб. Оёқлари қона-
 ган бир бола ҳаллослаб, «оталаб» бўзлаган кўйи Бой-
 чиборнинг узангисига осилди. «Кўтариб ол, алп! Ёдго-
 ринг шу!» дедим бўғзим йиғига тўлиб. Худонинг қудра-
 ти билан Алпомишнинг бағрини тўлдирдим.

Туман-тумандан туман-туман одам келаверди. Мол
 яйловда, қўш далада қолди. Бекорчига иш топилди,
 дўконлар ёпилди. Бозорларда одам, юракларда алам
 қолмади. Ҳамма ҳаддидан ошган, Алпомишни кўришга
 шошган, бир-бирини чақиринган, кўнгил кўтардига
 бақиринган; йўлларга поёндоз тўшагани қанча, осмонга
 ўқ-ёй бўшатгани қанча; нечаси гап сотаяпти, нечаси
 курашиб нечасини бошидан ошириб отаяпти; найзаси-
 ни сўлқиллатгани ҳам бор, ҳаммани кулдириб тўлқин-
 латгани ҳам бор... Мен — Эломон бахши дўмбирам
 қўлимда, отнинг устидаман, Алпомишни бир-бир айта-
 япман, айтганим кўз олдимда бажо бўлиб кетяпти! Қал-
 дирғочойимни оғаси билан соғ-омон дийдор кўриш-
 тирдим. Қоражонни дўстининг қошига етказдим. Ана,
 лўкки чўбирини терга ботириб, Қултой чол хушхабар
 етказди. Эл Алпомишнинг қадамига пешвоз чиққач,
 ўрдасида бир ўзи қолган Ултоноз шошиб қолганини,
 сўнг пою пиёда қочиб қолганини унга айтдирдим. Алпо-
 мишни элтиб тахтига ўтқаздим. Алпомиш ҳам душман-
 ларини куйдириб, устимга заррин тўнлар кийгизиб:
 «Мен билан бўл, Эломон! Салтанат сен билан ободир!»,

деб кўнглимни хушлади. Салтанат пойига етганлар аввал менинг суҳбатимдан баҳраманд бўлгач, сўнг Алпомишга — улуғ бийга арзиҳол этгани равона бўлардилар... Мен — халқимга Алпомишни қайтариб берган Эломон бахши умримни шундай ўтказа бошладим.

Энди гапни Ҳаққул бахшидан эшитинг. Уни тилидан терс гапи тушмади. Қаерга борса: «Алпомиш ўлиб кетган», дейди. Халқни чалғитади. «Бу бийимиз Алпомиш эмас», дейди. Тухмат тарқатади. Менинг айтганларимни қўшмасдан, «ўзимники тўғри»лаб, эски достонини қайтаради. Қурғур юрагининг пардасини топса, юрак деганнинг тўрт-бешовини эргаштирар чори бор эмасми, Алпомишнинг Алпомиш эканлигига шуҳба қиладиганлар ҳам чиқиб қолди.

— Ҳаққул ака, Ҳақнинг қули ака! Ҳақиқат битта бўлади! — дедим бир кун унга мен — Эломон бахши. — Элни бузманг! Нима бўлса ҳам, Бойсун-Қўнғирот Алпомишли бўлиб қолди. Бир Алпомиш бўлса, шунча бўлар...

— Топиб айтдинг, Эломон, ҳақиқат битта бўлади! — деб кўзимга тик қаради Ҳаққул. — Кўра берасан ҳали, бу Алпомишнинг Ултонтоздан ҳам ўтади...

— Элсизга эл, давлатсизга давлат, Қўнғиротга салтанат берди...

— Ўз номидан қила берсин эди! Нима қилади Алпомишни ўртага қўшиб... Бу дунёга бандаси Худо берган ўз номини қолдириш учун келмайдими? Бу Алпомиш эмас... Алпомиш ўз номи қолиб, бировнинг номини олиб юрадими? Файратингни сиғдиролмадинг. Ёшлик қилдинг... Кимдан Алпомиш ясаганингни биласанми?..

— Ҳаққул ака, гашлик қилманг! — дедим оғришиб. — Сиз эмас, мен Бойбўрибийнинг ўғлини зиндондан чиқариб, Бойсун-Қўнғиротнинг тахтига қайта ўтказдим. Алам қилмасин! Сизга ҳам насиб қилгани бўлар!..

— Сени Худонинг паноҳига топширдим! Бошқа гапим йўқ.

Ҳаққул бахши мен билан негадир кучоқлашиб, қаттиқ-қаттиқ бағрига босиб хайрлашди.

— Қайта кўришамизми, йўқми? Тангри таоло йўлимизни айро қилган кўринади, — деди у ерга қараб, сўнг юмшаниб кулди. — Ёлронга ишонтириш ҳамма-нинг ҳам кўлидан келавермади. Сен шоирларнинг улурисан. Билиб қўй, улуғисан!..

Бу суҳбатдан хабардор Алпомиш мени чақиртир-

ди. Бошига тожни кўндириб, ўрдасини тўлдириб ўтирибди.

— Ҳаққул шоир нима деди? Ҳозир ҳам Алпомиш бўлмапманми? Гапидан қайтмади денг? Майли, ўзидан кўрсин...

У ёмон кулди. Кулгуси кўрқинчли эди. Бирдан у шу кулишида кўзимга Алпомишга ўхшамай кўринди. Бада-ним вижирлаб, сесканиб кетдим. Гўё юзи — худди омонатдай! — нохос ерга тушди-да, совуқ тиржайишли асл башараси «лип» этиб кўриниб кетди. Мен, ҳатто, Алпомиш шошганча энгашиб, юзини олаётганини ҳам кўргандай бўлдим. Бу кўрим Ҳаққул бахши билан суҳбатимизнинг таъсириданми деб ҳам ўйладим.

— Салтанат — элники, — деди Алпомиш ўзига қайтиб. — Салтанатга ранимлик, элга ранимликдир. Аммо бир бахшининг эркалигини эл кўтарса, биз ҳам кўтарамиз... Эломон, айтинг! Қўнғиротта қайтишимдан айтинг!..

У мени ниманидир сезганимни билгандай, кўнглимни олиб гапирди. Дилим хира эди. Айтгим келмади. Достон айтишга булутсиз осмондай кайфият керак, ўзбегнинг достон айтмаган болалари! Бир нарсани баҳона қилиб, ўрдадан чиқиб жўнадим. Елкам сизди — ўрданинг эгаси ортимдан ёмон қараб қолди...

Шундан кейин Ҳаққул бахшининг изидан фалокат эргашди. Гоҳ у меҳмон бўлган тўйхонада ўтов ёниб кетади, гоҳ у ўтирган даврада жанжал чиқади, гоҳ бахшини зиёд мақтаган одамни қароқчилар сўйган чиқади... Мен Алпомишга ҳаммасини бир-бир айтаман. У аркони давлатни зириллатиб гуноҳкорларни излатади. Қани топилса... «Худо буюрган кун топилади», — дейди Алпомиш. Ёмон кулади.

Ҳаққул бахшини Ойнакўлнинг четида бўғизлаб кетишганда, ҳаммасини тушундим. Тўғри ўрдага бордим. Ўзини шер чорлаган мушукнинг боласидай биров тахтада талтайиб ўтирибди. А, мени Худо урган экан, хато йўлга бурган экан! Бўлмаса, шу мушукбаччани Алпомиш дейманми? Шунда мен — Эломон бахши бутун Бойсун-Қўнғирот эшитадиган қилиб, баралла айтдим:

— Сен Алпомиш эмассан!

Мушукбачча тахтан думларини ликиллатиб, тушиб келди. Юзу кўзимдан ялади.

— Қизишманг, ҳали Алпомишлигимни кўп кўрасиз. Ҳозир овга отланиб турибмиз. Бизга ҳамроҳ бўлинг.

Шояд гина-қудратни унутиб келсак... Ҳаққул бахшининг қотилларини эса, иншаолло, топиб дорга торта-миз. Ҳеч хафа бўлманг.

Охириим нима билан тугагини билиб турсам ҳам, эргашиб овга жўнадим. Бир арчазорга етганда, беш-ўн шотир отдан йиқитиб, таппа босдилар. Судраклаб, арчага боғлашди.

— Мен ким? — деди мушукбачча шерга менгзашга уриниб.

— Сен Алпомиш эмассан! — дедим.

— Сўл қўлини кесинглар! — деди у мушукнинг урғочисидай миёвлаб. Сўнг яна:

— Мен ким? — деб сўради.

— Сен Алпомиш эмассан. Итдан тарқаган мушук-баччасан! — дедим.

— Ўнг қўлини кесинглар! — деди у бўғзига сичқон думи тикилгандай хириллаб.

У қирқ марта: «Мен кимман?» деб сўради. Мен қирқ марта «Сен Алпомиш эмассан!» дедим. У қирқ марта мени кесдирди. Бўғзимгача тўғраб келди.

Мен — Эломон бахши шу тарзда дунёдан ўтдим.

Ана шундан кейин: «Чин Алпомиш келаётган экан», деган хабар етди. Келади! Худо буюргандан кейин келади! Чунки мен — Элбек бахши қирқ кун жим ўтирганман. Қирқ кун йиғлаганман. Қирқ кун дўмбира чалганман. Қирқ кун қирқ минг сўзни қирқ минг оҳангда қирқ минг томирим эшилиб айтганман... Мен фақат озгина шошдим. Алпомишни соғинганимдан шошдим. Алпомишни тезроқ кўргим келганидан, элу юртни яхши кўрганимдан адашдим. Бўлмаса, Бойсун-Қўнғиротнинг яхши кунларини кўриб, ўз ажалим билан ўлармидим?.. Майли... Шоирларга бесабр яшамоқ Одам Атодан ме-рос қолган...

Алпомиш келганини эса ўзингиз ҳам яхши биласиз, ўзбекнинг доно йигитлари! Ҳозир ўзбек тилида гапириб, ўзбекчасига кулиб-ўйнаб юрганингиздан ҳам англайверинг-да!..

Ахир, мен Эломон бахши Алпомишни зиндондан олиб чиқдим. Назаркарда Бойчиборнинг белига ўтқаздим. Одамларнинг кўз олдида, тахтига кўтардим!..

Ўзбекнинг ориятли ўғлонлари, мендан сизга қолган ёдгорлик шу — бир дoston — «Алпомиш»..

ҒОЗ

Алпомиш чоҳга тушганини биласиз. Чоҳга ярадор ғоз қулаганини ҳам биласиз. Ғозни отолмаган шакаман мерган ору номусидан юрак-бағри эзилиб йиқилганини ҳам биласиз. Алпомиш ғозни даволаб, қанотига хат боғлаб, юртига элчи қилиб учирганидан ҳам хабарингиз бор. Ғоз яна мерган кулбаси устидан тоғнинг бошига қўниб, ғоғиллаганидан ҳам, касал ётган овчи қўлига ёй олганидан ҳам, шу ғоз ўлса Алпомиш хор, Қўнғирот эли зор бўлишини Худо кўнглига солган мерганнинг энаси «ҳай-ҳай»лаб қушни учириб юборганини ҳам эшитгансиз. Алпомиш юртига қайтиб, Барчин ёрига тасаллилар айтиб, Ёдгор ўғлини бағрига босиб, Қўнғиротнинг кўнглини ёзиб ўтганини ҳам қулоғингиз илиб қолган.

Аммо ғозни отолмаган шакаман мерганнинг ҳоли не кечди? Билмайсиз.

Ўз боласини балога топшириб, ғозни учирган бечора кампир бемор фарзандининг бошида қандай кун кўрди? Билмайсиз...

Мана энди биз ана шу билмаганингиз ҳақида ёзамиз. Одатимиз шунақа — биров гапирганини қайтариб юрмаймиз. Зеркманг, деймиз-да, гапдан чарчаган дунёнинг гапдон болалари!..

Хуллас биздан эшитинг.

Кампир «ҳай-ҳай»лади. Ўқ тегмади. Ғоз бир айланиб, ўтақаси ёрилиб, «Бойсун-Қўнғиротга етгунча қанотимни толдирма», деб Тангрига ёлвориб, баландлаб учиб кетди. Мерган куни етганини сезди: «Энамки ғозни мендан авло билди, паймонам тўлган экан, гулим очилмай сўлган экан», деб оҳ уриб, олам кўзига қоронғу кўриниб, тўшакка етмай йиқилди. Кампир бечора «воҳ, болам»лаб, ўзини фарзандининг устига ташлади, кўзларини ёшлади.

— Болам, — деди кампир, — қақдингни кўтар, ҳали бу тоғнинг бошидан села-села ғозлар ўтар, истаган ғозингни отиб олишга кучинг етар...

— Эна, мен сезиб турибман, бу ғоз қайтмайди.

Менга бошқа рознинг нима кераги бор? Отган ўқим хато кетмаган мерган эдим. Энди ор-номус мени омон қўймайди... Ҳай, эна! Бир розни фарзандингга раво кўрмадинг — мени ўлдирган асли сенсан.

Мерган шундай деб бўзлади, бечора энасининг жигар-бағрини тузлади. Кампир йиғлаб, ичкари кириб, ташқари чиқяпти, боласининг бошида ўргияпти, дили вайрон, тақдирнинг ногаҳон зулмидан ҳайрон, ўғлига, балки ўзига мадад бериб сўзлаяпти:

— Болам! Жон болам! Мен ҳам Худонинг бир куйган бандасиман. Оллоҳ кўнглимга солди... У розсиз кўп ёмон бўларди, Бойсун-Қўнғирот тамом бўларди, Алпомиш чоҳда қоларди, Барчинни Ултонтоз оларди... Бир юрт йўқ бўларди, жон болам! Аммо сенсиз менга бу дунё қоронғу! Оллоҳдан бир умрингни сўраб олмасам, энанг бўлиб нима қилдим!

Мерган кун сари кучдан кетиб, қоқ суяк бўли қоляпти, сўнгги куни армонда — Азроилнинг шарпасини сезиб боряпти... Ор-номус учун ўладиган замонлар ҳам бўлган-да, биродарлар!

Кампирнинг қилмаган давоси қолмади. Бир қўйи бор эди — чилтонларга бағишлаб сўйиб, элга хом талаш этди. Париларнинг жодуси кесилсин деб, бир товуғининг қонига пахта булаб, фарзандининг бошидан айлангирди. Қирқ мулла чақириб чилёсин ўқитди. Нафаси ўткир бир парихонни келтириб, бир парча пўстакка дам солдириб, бўсарага кўмди. Самандар кўсани топтириб келиб, жар солдирди... Бемор ўзига келмади.

Қирқ дарадан нарида Бўлган кал дегич бир фолчи бор эди. Зўр эди — ўтиргандан қирқ юрим, югургандан қирқ турум топарди. Бировнинг исмини эшитса, умрини матадай айтиб, Худо буюрмаган касалларга умрини қайтариб бераверарди.

Кампир шу кални топиб борди. Қирдан фолчининг уйига тушиб келаверди... Кал капасидан чиқиб кампирга бақираверди:

— Қайт! Кампир, қайт! Мен фол очишни ташлаганман! Қайт келган йўлингга деяпман! Қайт!

— Бўлган иним! Минг афсунга тўлган иним! Боламининг дардига даво излаб, қошинга биядай бўзлаб келяпман! Қайт демагин! Жонимни олсанг ол! Молимни олсанг ол! Фақат беумид қайтарма...

• Шўрлик кампир калнинг капасига яқин келолма-

ди — бетда туриб зориллапти, бечора Бўлганнинг бир билгани бордир-да, кампирни яқин келтирмайди.

— Молингни ололмайман — талончи эмасман, жонингни ололмайман — тангри эмасман... Кампир! Қайт! Мениям қийнайверма!.. Фол очишни ташлаганман... Очган фолим тескари чиқяпти. Фақат тангридан умид кут.

— Ҳеч бўлмаса бир сирни айт, Бўлган иним. Мен Худога нима ёмонлик қилдимки, ёлғиз боламни, кўзимнинг оку қорасини бедаво дардга дучор қилди?

— Кўзимни ёшлатма, кампир! Сўраб нима қиласан? Сен фидойилик қилдинг! Бу дунёда фидокорнинг иши оғирдир... Энди қайтавер, кампир! Бошқа бир сўз айтмайман. Ҳаммамиз ҳам бандамиз — Худо бошимизга нимаки солса, сабру тоқат билан қабул қилишдан бошқа иложимиз йўқ...

Кампир билдики, бу кал бошқа нарса демайди. Кўнгли аларда, бечора, яна боласининг қошига қирқ дара ошиб, ҳаллослаб чопиб келди. Мерганнинг қирқ жонидан йигирмаси узилган, ранги заъфарон — қони бузилган, «армонда кетар бўлдим», деб шифтга қараб ётибди. Энасининг келганини сезиб, бурилиб қаради... Биродарлар! Одам дегани жон чиққунча умид қилаверар экан — мерган онаси бир хушхабар олиб келадигандай тикилди. Кампир ерга қаради: Худо шифо берса, отдай ўйноқлаб кетишини айтди.

Кампир сўлаётган ўғлига қараб, чидаб туролмади. Итни сўйиб, гўштидан шўрва қилди. Суварак емаган дашт кирписининг қонини ичирди. Ҳаммасини йиғлаб-йиғлаб, «бечора болам»лаб ўзи сўйди, ўзи пиширди. Тоғ бошига розлар кўнганда, «ўша роз» келганини айтиб, фарзандини алдаб кўрди — мерган қушларнинг овозига бир дам қулоқ солиб турди-да, «йўқ» деди, қовжираган лабларини аранг қимирлатиб.

Энди кампир Лукмони ҳакимни дараклаб жўнади. Қирқ кун йўл юрди, қирқ тоғдан, қирқ чўлдан ўтди. Бир кун қараса, соқолни белига тушган бир мўйсафид ўту ўланлар билан гаплашиб келяпти.

— Сен жирғаноқ шарбат бўласан... Қариқиз, сен касалларни терлатасан... Юлғун, писмиқ, нега яширин-ласан? Аримарга розани ким берди, денгак! Афсонак!

Заҳидман, хафамисан? Вахридхон, дорини кўриб бер-вермансанми? — Фол очишга келиб салом берди, фол очишга бир разм сўради-да:

— Нега менга эгилдинг, одамларнинг улуғи? — деди оғриниб.

— Аксинча, мен сенга таъзим қилмоғим даркор эди. Мен ҳаётимда мингта, мақтаниб айтсам, ўн мингта одамнинг ҳаётини сақлаб қолдим. Сен бўлса... Э-ҳе!..

Чол кампирнинг ҳақиқий устиворлигини кўрсатмоқчидай, икки қўлини ёйиб бутун дунёни кўрсатди. Бечора кампир чидаб туролмади — Луқмони ҳақимга умид билан тикилди, пойига йиқилиб, ёшига ёқаси ҳўл бўлиб, хунобаси мўл бўлиб иззилайверди.

— Мен қайдан улуғ бўлай, Луқмони ҳақим! Бир боламнинг дардига даво тополмасам...

Луқмони ҳақим уни ердан кўтарди, ёшини артди, сочларига илашган хасларни отди.

— Бир юртга дориломонлик берган одам улуғ бўлмай, мен улуғ бўлайми, кампир!?

Кампир яна изилаб ёлворишга тушди:

— Агар мен улуғ бўлсам, боламнинг дардига даво топиб бер, эй Луқмони ҳақим! Илоё, бу дунёнинг ёмонидан ёмон яшай! Фақат болам армонда кетмасин!..

Луқмони ҳақим оғир ўйга толди.

— Сен олам кўрмаган фидойлик кўрсатдинг, — деди у ниҳоят, чуқур хўрсиниб. — Энди чидамоқдан бошқа йўл йўқ. Чида, кампир! Неки бошингга тушса қаноат эт! Э, фалак!..

Луқмони ҳақим бир «оҳ» урди-ю яна ўт-ўланлар билан гаплашиб, дала-даштни оралаб кетаверди.

Кампир яна боласининг ёнига чопқиллаб жўнади. Қирқ кун йўл юриб, қирқ тоғдан, қирқ чўлдан ўтиб етиб келди. Боласи яна умид билан бош кўтариб қаради. Камир йўлдан териб келган ўтларини фарзандига кўрсатиб: «Луқмони ҳақим бериб юборди», — деб хурсанд қилиб, қайнатиб ичирди — мерган ўзига келмади. Танида таранг тортилган ҳаётнинг ришталари чарсиллаб узилиб кетаётганига қулоқ тутиб, тақдирга тан бериб, жимгина ётаверди. Кампир эшикка чиқади — йиғлайди, ичкари киради — кулади, «аҳволинг анча тузук» деб, тасалли берган бўлади. Аммо ўзининг тинчи йўқ. Ажал эшикни очса — эшиқдан, очмаса — тешиқдан кирадигандай...

Кампир ўйлаб-ўйлаб, Бойсун-Қўнғиротга — Алломишнинг ҳузурига жўнади. Боласининг азобида эса ўзида йўқ — неча вақт йўл юрганини билмайди —

балки кундир, балки йилдир... Кампир Асқартоғдан чиқиб, пастга қаради. Қирқ мингли қўнғирот қирқ минг оқ ўтов тикиб, қирқ минг сурув қўйини яйловда яйратиб, ҳар ўтовнинг олдида ўн тулпорни бойлатиб, тўй қилиб — бахшиларни сайратиб, омон-омонликда, хушбахт замонликда умр кечиряпти. Кампир Алпомишнинг қирқ қанот ўтовининг чангароғига осилган яшил байроқдан билди. Тоғдан тушди-да, ясавуллару бакавулларнинг ёнидан шамолдай ўтиб, юрт сўраб ўтирган Алпомишнинг қошига борди.

Биродарлар! Алпомиш ҳам тек йигит эмас эди, кампирнинг кимлигини дарров билди — икки қўли кўксиде: «Хуш кўрдик, эна», деб кулиб, мўйловининг бир четини тишлаб, кўнглини хушлаб пешвоз чиқди.

— Бир хизматга келдим, — деди кампир.

— Минг хизматингиз бўлса ҳам, бажо бўлади, эна! — деди Алпомиш. — Тиланг!

Кампир эзилиб, унсизгина йиғлашга тушди. Аркони давлатга аралашиб юрган Ойбарчин эсли хотин эмасми, чопқиллаб келиб кампирни белидан олиб, устига атлас кўйлак ёпиб, тўрға ўтқизди — ҳол сўради.

— Қўнғирот эли! — деди ўзини босиб олган кампир ўтирганларга қараб. — Менинг кимлигимни биласизларми?

— Сиз элчи розни ўлимдан қутқазган халоскоримиз бўласиз! — деди ҳамма бир оғиздан.

— Шу розни отолмаган мергангина бир болам орномусда куйиб-қоврилиб, бу дунёдан соврилиб кетяпти... Шу боламнинг дардига даво топиб беринглар, — деб келдим...

Ҳамма жим қолди. Нима қилишсин? Ўлимдан бошқа ҳамма нарсага даво бор... Аммо ўлим...

Барибир Алпомиш мард эди, биродарлар! Кампирни армонда ёлғиз қўйгиси келмади. Қўнғирот қайтиб Қўнғирот бўлишига сабабчи бу ҳалол кампирни ўлим уқубатига қандай қилиб юзма-юз қўйсин?

— Эна, — деди Алпомиш бир тўлғаниб, — менинг ҳам биргина ўғлим — кўзимнинг оқу қораси, ҳаётимнинг маъноси Ёдгорим бор. Шуни олиб кетинг. Сиз туфайли менинг юртим омон қолди, Ёдгоржон туфайли сизнинг фарзандингиз ҳам тузалиб кетсин. Шу боламни хайри Худо йўлига буюрдим...

— Йўқ, — деди кампир кўздан ёши селоб бўлиб.

— Олинг, эна! Ёдгор ўша роз қўнган тоғ устига

чиқиб, ўзини ўғлингизга атаб қурбон қилади. Иншаоллох, болангиз тузалиб кетгай...

Алпомиш аркону давлатининг қуввати бўлиб ўтирган Ёдгорбекка назар ташлади. Ёдгорбек падари бузрукворига қуллуқ этиб, хизматга тайёр эканлигини билдирди. Барчин келиб, ўғлининг бўйнига осилди.

— Эли учун қурбонликка арзийдиган шўрлик болам! — деб айтиб йиғлай бошлади. Алпомиш кўзларидан қалққан ёшларини тийиб, бир кескин ишора қилди. Ўртага сукут чўқди. Ёдгорбекни пешонасидан ўпди.

— Бор, болам, — деди сўнг у, — Қўнғирот ҳар кимдан қарзини узиб юрмоғи лозим... Бор, ёлғизим! Бор, Ёдгорим! Юртингни қарзини уз! — Кейин кампирга юзланди: — Эна, энди жўнанглар! Илоё фарзандингиз шифо топсин!

Энди кампир бу марду майдонликнинг олдида лолу ҳайрон, юрак-барри вайрон бўлиб ўтириб қолди. Узоқ ўтирди. Кейин нимадир эсига тушиб, юзи ёришди.

— Қўнғирот аҳли! — деди у. — Мен бир муштипар кампир эсам-да, сиз айтган йўлга юролмайман. Фарзанд доғи нима эканлигини мен бечора билмасам, ким билсин! Ёдгорбекни ҳам қўйинглар — Барчиннинг бахтига соғ-омон яшайверсин! Фақат бир илтимосим бор. Ҳозир ҳаммангиз чин кўнгиладан Худодан сўрангки, менинг ҳеч бўлмаса биргина зорим Яраттанинг қулоғига етсин!

Қўнғирот эли гуриллаб, Яраттанга ёлвориб, дуо қилди. Кампир йўлга тушди. Алпомиш кампирни тўхтатиб, Бойчиборга миндирди. Ёнига қирқ йигитни кўшди. Уйигача элтиб қўйишни тайинлаб, хўшлашди...

Кампир билан қирқ йигит роз кўнган тоққа етганда, кампир Бойчибордан тушди, жilовини қирқ ботирдан бирининг қўлига тутқазди. Йигитлар «Касал ётган жўрамизни кўриб қайтамиз», — даб харчанд уринмасинлар, уларни Бойсунга жўнатди. Ҳайҳотдай тоғнинг бошида бир ўзи мунғайиб қолди.

«Худойим! Менинг ноламга ҳам бир бор қулоқ сол! Ҳеч бўлмаса, Қўнғиротдай бир юртнинг дуосини инobatга ол! Сочим сулурги, қўлим косовликда умрим кечди. Бир фарзанд ўстирдим. Бир тақдир қушини ўлимдан сақлаб қолдим. Энди болам ўладиган бўлиб ётибди. Тоғдан пастга тушолмай турибман. Қўрқаманки, бенажот қайтганимни кўрган болагинамнинг бу дунёда қарори қолмайди... Худойим! Ўзинг қўллагин!

Раҳмат нурины бошимдан соч. Мени розга айлантир-да, кейин инон-ихтиёримни ўзимга бер!.. Худойим!..»

Кампир тўсатдан ҳавонинг бир бўлакча тўлқини уни туртиб ўтганини сизди. Баданига ажабтовур вижирлаш кирди. У ўзининг розга айланганини кўриб, қувончидан, рақиллаб сайраб юборди.

Рознинг қичқириғи мерганнинг қуловига етди. Таниди — ўша роз! Қувониб, қайта-қайта рақиллаб турибди. Оҳ, келаркансан-ку, армонларда ўлдирган ёлғончининг ажалберди рози! Келаркансан-ку!... Мерган ёнида безга ётган ўқ-ёйини олиб, тоққа томон жўнади. Аммо касаллик қуритган танда куч қайда? Уйининг остонасидан чиққанда йиқилди... Энди розга етиш гумон. Ҳай эсиз дунё! Насиб этмаган экан-да... Аммо Худо йигитнинг омадини берса, нималар бўлмайди! Роз ўйнаб-ўйнаб, сайраб-сайраб учиб, ўқ етар жойга келиб тўхтади. Мерган кўлига ёйни, садокдан ўқни чиқариб, розни мўлжалга олди. Бироқ касалликдан нури қочган кўзи тиниб, бўшатган ўқи роз устидан — икки терак бўйи баланддан ўтиб кетди. Аттанг! Ўладиган қул шундай бўлар экан-да!.. Аммо роз яна ўйин кўрсатди. Ҳавога бир баландлаб учди-ю, қанотларини озод ёйганича сузиб келиб, мерганнинг шундоқ қаршисига қўнди!

«Худойим! Менга меҳринг шунчалар мўлми? Жувонмарг кетишимни истамаган Тангрим! Ўзинг мадад бер!..»

Мерган бор кучи билан ёйни тортиб, ўқни бўшатди. Ўқ розни туйраб ўтиб кетди. Мерган бирдан касалликдан халос бўлиб, ўрнидан сакраб турди. Югуриб рознинг ёнига борди. Қуш ҳали жон узмаганди.

— Эна! — қувончини ичига сирдиrolмай қичқирди мерган. — Қаердасан! Розни отдим! Эна! Соғайиб кетдим! Эна!...

Қуш бу қичқириқдан ногоҳ кўзини очди. Қанотларини қоқмоққа уринди. Мерган рознинг кўзида ажабтовур бир шодликнинг шарпасини кўриб қичқиришдан тўхтади.

— Эна! — деб қичқирди у энди хавотирланиб.

Қушнинг қанотлари шалвираб тушди. Шодликнинг шарпаси эса алақандай совуқлик бостириб келаётган қовоқлари остига ботди.

— Эна...

Ҳеч ким жавоб бермади.

Ҳикоя тугади.

Шунақа гаплар...

САЛТАНАТ

Хукмдор ғамгин эди. У тўрт жуфт бедов қўшилган ҳашамдор арава — улкан вилдирақлар устига ўрнатилиб, қимматбаҳо тошлар билан безатилган, олтин суви юритилиб, анвойи рангларда ҳаво берилган маҳобатли тахтиравонда ястанганича хаёл суларди. ЧАҒАНИЁН деб еру осмонга доврўф солган бу мамлакатнинг янги удумига кўра эъзозлана бошланган — оми фуқаро кўнглига ҳам, тақдир тақозосига жон-жаҳди билан кўникишга ҳаракат қилгучи аслзодалар дилига ҳам бир қадар кўрқинчу ваҳима солгучи йўлбарслар шаклида ишланган тахтиравоннинг икки қанот суянчиқлари аравани аждардай домига тортиб, эгилиб-букилганича тўлғонаётган баланд-паст йўллардан кўзларини узмай боришар, ҳар дамда «уф» тортиб, гоҳ у ёнбошга, гоҳ бу ёнбошга ўзини ташлаб келаётган хукмдор тирсақларининг залвори уларга сезилмаётгандай эди. Олдинда — ҳурмат масофада саф тортиб бораётган суворий кўриқчилар; тахтиравон изидан мартабаю мансабларига мос тарзда олдинма-кейин от суриб келаётган сарой аҳли; хос замбили кўтарган — ҳар имога маҳтал йўрға қуллар; ҳар лаҳзада, ҳар қандай шароитда дастурхон ёзишга шай хукмфармо дастурхончилар; бу дунёга бир қадар баланддан қаровчи, гўё самовий ўй-хаёллари билан банд коҳинлар — ҳамма-ҳамма маҳобатли тахтдан тарқалаётган паришонликни ҳис қилишган, тобе одамларга хос хавотиру ҳушёрлик кўнгиллариға гулгула сола бошлаган эди. Ҳамма ниманидир кутар, ҳаётнинг Еру Осмондаги таянчи — адолатпарвар БУДДАдан неки рўй берса ҳам, яхшиликка бўлишини сўрашиб, ичларида тиловат айтардилар. Мамлакат ҳудудининг шимолида — қорли тоғлар оралиғида ўзининг амри билан бунёд этилган янги ибодатхонага БУДДА руҳини боғлаш маросимида қатнашиб, энди пойтахтта қайтаётган хукмдор — кучу қудрат, илму ҳақиқат маркази Чағаниённинг буюк соҳиби Артиб эса оғир хаёллар қуршовида — ён-атрофдаги далаларни; қўшу омовларини ташлаб, йўлга етмасдан шудгорлан-

ган пайкалларда қапишиб, бош ҳам кўтаролмай ётган қулларни; тўй-ҳашамдагидай ранго-ранг безаниб, олам-паноҳнинг қутлуғ қадамини бир зиёрат этиш иштиёқ-ида қалъа ва кўрфонларни тўлдириб чувиллаб турган безовта шаҳар аҳлини кўрмагандай ўтиб борарди. Одамлар қизил-яшил байроғу турларни силкитишар, тахтиравонга гуллар отишар, унинг қиёфасидаги улкан ҳайкаллар атрофида рақсга тушишар; аёллар ҳукмдорнинг мўъжаз сопол ҳайкалчаларини жазавага тушганча, алоҳида ҳурмат ишорасида, қўшқўллаб бошларига кўтаришар, сеҳрли табассумларга ўраб бағирларига босишар; оломон эса жўрликда: «Артиб!.. Артиб!» — деб ҳайқирар — гўё бутун Чаганиён фақат унинг — элу юрт соҳибининг шону шуҳрати билан тўлгандай эди... Аммо тахтиравондан кўчган чигал ўйлар ҳавода хавотирга айланиб, юракларни зирқиратгани-зирқиратган, кўкраклар торайиб бораётгандай эди. Айниқса, Истарк шаҳрининг ишбилармон ва удабурон ҳокими саъйи ҳаракати билан улугвор работнинг деворига ўрнатилган ҳукмдорнинг жанг майдонида ролиб қилич тортаётгани акс эттирилган улкан сурат ёнидан ҳам ҳеч нарса кўрмагандай ўтиб кетилгандан кейин безовталиқ кучайди. Энди бу таҳлика офирлиғу ваҳима касб этган — у кўзга кўринмаётган бўлса ҳам, одамларнинг вужудларини чангаллаб, бир безшиқ қафасга йиғиштираётгани шундоқ сезилиб турарди. Қулларнинг қадами янада бесас кўчди, олдинда кетаётган кўриқчилар ёвнинг шарпасини сезгандай сергаклик ичида теваракка назар ташлай бошладилар. Шаҳар ҳокими «Қуёш чикди, қуёш чикди» оҳангида оламга овоза солаётган созандаю хонандаларни, тантанавор тарзда биланглаётган рақоссаларни ҳайронликда қўл силтаб тўхтатди-да, бироз гарангсиб тургач, ногоҳ даҳшатли бир нарсани тушунгандай бирдан кичрайиб, сайис келтирган отга довдираб ўлтирдию ҳукмдор карвони ортидан тезкор, бироқ алақандай қисиниб йўлга тушди.

Одамлар ҳукмдорни бундай кайфиятда кўрмаган эдилар. Илгари унинг мамлакат бўйлаб ҳар бир саёҳати байрамга айланар, йўлга тайёргарлик асносида юрт кайвонилари шаҳару қишлоқларда уни бесабрлик билан кутишаётганини соат сайин янги-янги тафсилотлар билан маълум қилиб туришар, бу майда муждалар Артиб кўнглини фаҳру ифтихор билан тўлдирарди. Ҳақиқатан ҳам, саёҳат чоғида халқнинг шоду хуррам-

лиги унга ҳам юқар — давлатни бошқаришдаё оғир юк елкасидан тушгандай бўлар, байрамга ўйнаб-кулиб аралашиб кетар, вужудига енгиллик, руҳига ёруғлик кўчар — ўзини шу одамлардан бири деб ҳис қилар ва бу туйғудан баттар кайфияти кўтариларди. Артиб Рагинани ҳам саёҳатнинг йўл-йўлакай байрамларидан бирида учратиб, бир қарашдаёқ ошиғу беқарор бўлиб қолганди... Кейин эса — тўй куни — севимли малика киндик қони тўкилган тупроқда ибодатхона қуришни илтимос қилдиким, энди билса бу илтимос, минг воҳким, тилига бекор келмаганга ўхшайди.

Ҳукмдор карвони энди бевосита Чағаниён шаҳрига туташган даштдан ўтиб борарди. Кузги ғариблик кўнглиларда зимиллаб оғриқ солганича тепалару сойлар сиртида юзтубан йиқилиб ётар; мовий осмон ернинг ҳасратидан чўчигандай балаңлаб кетган; узоқда қўйларнинг суруви қорин рамида, ризқини териб тентирар — баъзан-базан титранган маърашлар ҳазинликда жонга санчилиб ўтарди. Артибнинг нигоҳи бирдан жон-жаҳди билан югуриб келаётган икки кимсага тушди. «Чўпонлар бўлса керак», деб хаёлидан ўтказди у. Югураётганлардан бири ҳар қанча уринса ҳам, олдинда елиб кетаётганига етолмасди. «Қари экан», деб ўйлади ҳукмдор ва бирдан ўша кимсанинг зўриққанидан ўқловдай бўртган бўйин томирларини, нафаслари тикилиб ҳаллослашини ва уни бу тарафга судраб келаётган... ваҳимани тасаввур қилди. Бу ваҳима бутун кузги дала ни тутган — баҳайбат ва даҳшатли эди. Артибнинг ўзи ҳам бу кўрқинчининг маҳобатига тоқат этолмай, беихтиёр кўзларини юмди. Бу махлуқнинг ҳамма залвори югургилаб келаётган ўша шўрликнинг елкасида эканлиги кўнглидан ўтгач, ноҳос сесканиб, кўзларини яна шартта очди.

— Тўхтат! — деб бақирди у, овозини ўзи ҳам танимасдан.

Сўнг, филдирақлар тўхтамасданоқ, тахтиравондан гавдасини чаққон отиб ташлади-да, майда тошлар сочилган чимли сайхонликдан югураётганлар тарафга йўл танламасдан юрди. Карвон бетартиб тўхтади. Олиймақом зотлар отдан тушиш ҳаракатида ғимирлай бошлаганини сезган Артиб, уларга қўл кўтариб «қўзволманглар» ишоратини берди. Фақат вазифасига кўра ёнида бўлиши лозим бош кайвони чаққонлик билан ўзини ерга олди. У чопқилаб ҳукмдорга етганда, олдинлаган

кимса Чараниённинг тож-тахти эгаси пойида; «Бахтимизга буюк Артиб омон бўлсин, бахтимизга буюк Артиб омон бўлсин», — дея хирқираганича хитоб қилиб, ўмганини ердан узолмай ётар; тождор зот эса, унинг хитобларини эшитмагандай, яқинлашиб келаётган иккинчи кимсадан кўз узмай турарди. Мўйсафид яланг оёқларини судраб яқин келган сайин жулдур кийимлари, терлаб-пишиб ҳовриқиб кетган юзи, нафаси етмаганидан олайган кўзлари, зўриқишдан каррақдай очилиб қолган оғзи — юракни увиштирадиган бир умумқиефага кирдиким, ҳукмдорнинг лаблари беихтиёр бужмайди. Чол гандираклаб келиб, ўзини ерга ташлади. У ўзини идора этолмас — ниманидир айтмоқчи бўлар, аммо ўпкаси оғзига тикилиб, пихилларди, холос. Артиб бўғизланган қўйдаи типирчилаётган бу жулдирвоқининг бўғзидан чиқаётган бетартиб шовқин ичидан «бахтимизга... бахтимизга...» деган сўзни англади. Англадию бу сўз билан бошланадиган қутлов-шиорни қишлоқлар, шаҳарлар, қалъалар, қўрғонлар, ибодатхоналар; бойлару бечоралар, аскарлару лашкарбошилар, ёшу кексалар — бутун мамлакат бетўхтов такрорлаб уни шарафлашини эслади.

— Нега булар?..

Бош кайвони — ҳукмдорнинг ҳар ҳаракатию сўзини ўйланган заҳотиёқ ҳис этадиган сезгир ва тажрибали олий хизматчи — Артиб фикрини айтишга қийналаётганини фаҳмлади-да, ҳурмат билан жавоб берди:

— Фуқароларингиз сизни яхши кўради, олампаноҳ. Қуёшли истиқболингизга улар нақадар шошилганларини ўзингиз кўрдингиз.

— Ҳа...

Артибнинг бу «ҳа...»сида ниманидир охиригача англаб етиш бор эди. У анча жим турди. Унинг бу туриши ҳувиллаб ётган беадад кузнинг сийратига мос эди. Ҳукмдор дунёни тўлдирган кузги ҳол вужудига қаршиликсиз кириб келаётганини англади ва бу кўрмининг илк шарпаси кеча ибодатхонада ноил бўлган ваҳийдан кейин пайдо бўлганини ўйлади. У пойида юзтубан ётганларга биринчи бор кўргандай қаради-да, мартабасига мос тушмаган маюслик билан сўради:

— Нега югурдиларинг? Зўриқиб...

Бош кайвони ҳукмдорнинг бу аҳволдан пинҳона уялиб, кўзларини ерга тикди. Пойи муборақда хокисор бўлиб ётганлар ажабсиниб, бош кўтардилар. Мўйса-

фид қаршисида ким турганини унутмай, аммо саҳройи-ларга хос соддалик билан:

— Қўрқдик, — деб жавоб берди.

— Нимадан? — ажабсинди Артиб, — нимадан қўрқдинг, мўйсафид?

— Буюк Артибнинг ўтиб кетишидан...

— Шафқатли Будда ҳақи, қизиқ одам экансан, мўйсафид, — деб кулди Артиб, — ўтиб кетсам, осмон узилиб ерга тушмайди-ку! Ўлиб-нетиб қолсанг...

— Узилиб тушади, — деди чол тўсатдан. Ҳукмдорнинг гапи бўлинди. Беодоб чўпоннинг бу бефаҳмлигидан бош кайвони бетоқатликда томоқ қирди.

— Нима узилиб тушади? — Ажабсиниб сўради Чаганиённинг буюк соҳиби.

— Осмон... Бизнинг бошимизга... Агар сизнинг ҳурматингизни бажо этолмасак...

Мўйсафиднинг кўзи бош кайвонига тушди-да, унинг ҳеч қандай ҳис-ҳаяжон акс этмаган юзида «бас қил» деган қайғу таъқиқ сояси липиллаб турганини фаҳмлади. Гапи томоғига тикилиб тўхтади. Артиб чол тарафга кескин эгилди.

— Демак сен...

Осмоннинг йиқилишини энди аниқ сезган мўйсафид яна ерга қапишди. Ҳукмдор силкиниб қаддини ростлади. Унинг бу ҳаракатидаги шиддат ҳамон қарахликда қотиб турган қарвонга худди зилзила етгандай таъсир этди. Қуллару хизматкорлар, мулозимлару аскарлар, лашкарбошилару олий мақом зотлар бир лаҳзада ўзларини ерга ташладилар. Йўл ўлим худосининг шамоли тегиб ўтган манзарага менгзар — одамларнинг буюк Артиб ҳурмати учун ерга кўкрак босиб ётишларида алақандай ўлик бир оғирлик бор эди. Фақат яйдоқ қолган отлар бу итоаткорлик ўртасида Худодай тик турган — ногоҳон тўлғониб, шиддатини вужудига сиғдиrolмаётган одамга — бамайлихотир ботиниб қарашар, у зотнинг миясида шакл топаётган алақандай ўйлар хулосаю қарорлар томон нурланиб бораётганини бемалол кўришарди. Ҳукмдор юзтубанликда бежондай чўзилиб ётган бош кайвони тарафга қаради. Ҳукмдорнинг ҳар бир ҳаракатию нигоҳини елкаси билан ҳам кўра оладиган бу пойи тахт хизматкори енгил, ҳатто, ўйноқлаган бир тарзда ўрнидан турди. У хос кийимларига ёпишган хору хасларни ҳам қоқмасдан, хизматта тайёр эканлигини билдириб, таъзимда

икки букилди. Артиб ҳозиргина оламнинг бутун даҳшатли сир-асрорини кашф этган одамдай тезкор бир ғайрат қанотида эди.

— Булар, — деди у алақандай ботиний кучдан овози титраниб, ер билан битта бўлиб ётган чўпонларга имо қиларкан, — мени яхши кўришарканми?

— Бу мамлакатнинг жаъми фуқароси...

Артиб унинг галини бесабрлик билан бўлди.

— Ана улар ҳамми? — деди у мутеликда бош кўтаролмай ётган карвон аҳлига нигоҳи билан ишора этаркан. Бош қайвони шундоқ юзига бостириб келаётган таҳдиднинг нафасини ҳис қилди, тилига келган жавоб бўшашиб ичига — ҳуркиб ўзлигини йўқотган бўшлиққа тушиб кетди.

— Сен ҳам мени яхши кўрасанми?

Ҳукмдорнинг бу саволи қилич соясидай бош узра айланиб ўтиб, бўғизга қадалди. Бош қайвони бутун баданини жикқа тер босганини, юраги тез ура бошлаганини; томирлари торайиб, суяклар қатига сингиб кетишга ҳаракат қилаётганини; қорни тортишиб, умиртқасига жонҳолат ёпишганини; ҳатто, боши елкасига қисиниб, тавонига етганини аён ҳис қилди.

— Ҳукмдор! — деди у бор саботини йиғиб. — Мен сизни...

— Ёлрон! — деди Артиб. У бу сўздан мислсиз лаззат олаётгандай кўзларини бир дам юмиб турди. Сўнг қовоқларини оғир кўтарди-да, парчаланиб кетаётган вужудини йириштиролмаётгандай зўриқиб турган садокатли хизматкорига танимаган каби тикилди. Шу куйи алатовур алфозда бурилиб, бўшашганча тахтиравонга қараб юрди. Ерни кечиб бораётгандай юриши машаққатли эди. Артиб тахтиравонга ўзини ташлаб, теваракка бир қур кўз югуртираркан, яна кўрқувни кўрди. У Чағаниённинг фуқароларини, даладашларини, тоғу тошларини чексиз-чегарасиз залвор билан эзгилиб, уфқлардан тошиб борар, мамлакатнинг ташқарисига — рақиблару дўстлар бошига ҳам хавотирли кўланкасини ёйган эди. Юрт эгаси ўзини кўрқувнинг марказида турганини; тахтиравондан таралаётган алақандай сеҳрли қудрат унинг вужудига жўшиб аралашгач, дунёга ваҳима бўлиб таралаётганини пайқади. Соҳиби даврон алданган боладай мунгайиб, йўлга тушишга ишора берди. Кўз очиб юммасдан ҳамма ўзини от устига олди. Муҳташам кар-

вон эгилиб-букилган йўлдан илондай биланглаб олган интилди.

Артибнинг буйруғига кўра унинг ҳузурига коҳинлар сардорини чақириб келишди. Чараниёнликларга хос ўқтамлик билан йўрға от устидан тўхтамай бораётган аравага ўзини олаётган бу зотга у одатдагидай меҳрибонлик кўрсатиб кўмаклашди. Соқоли кўксига тушган мўйсафид подшоҳга синовчан разм ташлаб пойи тавофга тиз чўқди. Артибнинг қаршисидаги хос курсига авайлаб ўлтирди. Силкиниб кетаётган аравага ихтиёрини ташлаб кўймаслик учун курсининг икки қанотини билдирмай маҳкам ушлади. Ҳукмдор тубсиз хаёллар қаърига чўкиб ўлтирарди.

— Кеча ибодатхонада... — деди у ниҳоят ўша тубсизликдан ва сўзларини фалакда ҳам кимдир эшитиши керакдай тепага қараб олди. — Кеча ибодатхонада менга ваҳий келди.

Коҳин бир сесканиб, Буддага сиғингани қўлларини кўтардию Артибнинг юзида бу ҳаракатга далда берувчи бирор-бир ифода йўқлигини кўргач, яна шошиб курси қанотларини ушлади-да, ҳаяжон билан хитоб қилди:

— О! Будда каломини эшитган буюк ҳукмдор!

— Ваҳийда айтилдики, мен ўзимнинг бу дунёдан кўз юмганимни халққа эълон этиб, элу юрт кўзидан уч кун пинҳон яшашим керак экан.

Ҳукмдор бу сўзларни коҳиннинг юзига қараб айтиётган бўлса ҳам, нигоҳи фақат ўзигагина аён аллакимгадир тикилиб турар, фақат унгагина кўринаётган учинчи бир кимса билан гаплашаётгандай эди. Дунёни тушуниксиз бир қудратнинг шарпаси босган — бу гапу сўзларни; арава устида тебраниб кетаётган тахтиравонни; илоҳий ваҳийни эшитгани ҳақида изҳори дил этаётган — бугун алақандай бир сеҳрли ботиний қиёфа кашф этган ҳукмдорни; бу ботинийликдан кўзгалаётган сирли мавжларда гарансиб кетаётган карвонни; алақачон қандайдир хатарнинг нафасини сезиб, хавотирли сукунатга чўккан Чараниённи; шамолни, қуёшни, осмонни; кундуздан яшириниб, тун келишини кутиб пинҳонликда яшаётган юлдузларни; уларнинг ортидаги чексиз-чегарасиз беададликларни; бу беададликлар ёнидан сирғалиб ўтаётган Вақтни — ҳамма ҳамма нарсани бу қудрат бошқариб турганини коҳин ҳозир бирдан сездим ва бу сезгидан аъзойи бадани титраниб сўради:

— Кейин-чи? Бошқа ҳеч нарса айтилмадими?

— Айтилди, — деди Артиб овози туманга чўкиб кетаётгандай. — Кейин ихтиёрим ўзимда экан...

Чағаниёнликлар удумига кўра бемор ҳукмдорнинг қошида фақат бош қоҳингина хос хизмат кўрсатади. Ажал ҳукмдор руҳини осмону фалакка топширганда ҳам, уч кунгача фақат бош қоҳин Буддадан раҳм-шафқат сўраб, марҳумнинг қошида ёлғиз тоат-ибодат этади. Муқаддас оловлар ёқиб, Будданинг руҳи сингган табаррук гиёҳларни тутатади... Бош қоҳин нима учун чақирилганини тушунди. Ҳукмдорнинг бу вазифаси «ўлими» билан қандай пинҳон дардларингни ошқор этмоқчисан, шафқатли Будда!? Одамлар эшитмаган яна қандай дарсларинг бор!? Бошимиздан яна нима ёғди-расан — нурми, зулматми?

Бош қоҳин ҳукмдорга кўз қирини ташлади.

— Бу сирдан яна кимларни воқиф этсак...

Артиб ялт этиб унга қаради.

— Будда ва мен билан ёлғиз ҳамсуҳбат бўлиш сенга ёқмаяптими? Яна кимларни шерик этмоқчисан? — Унинг бу истехзоли саволи кутилмаганда қилич филофидан чиққандай таҳдидкорона совуқ ялтиради.

Мўйсафид бирдан дунёни унутиб, Артибнинг пойига ўзини ташлади.

— Васли Бўсавада касал бўламан! Қалъага кирганимиздан кейин эса руҳим фалакка — асил Ватанига учиб кетганини эълон этасан! Тушундингми?

Мўйсафид ҳаммасини тушунган эди.

Васли Бўсара — Чағаниён қаъласидан беш чақирим беридаги ҳашаматли робот. Одатда сафардан қайтаётган мамлакат соҳибини сарой аҳли, қариндош-уруғлари, қаъла атрофидаги оддий фуқаро шу ерда кутиб олади. Юзлаб чодирлар тикилади, қурбонликка сўқимлар сўйилади, дош қозонлар лаззатли таомлар бўйини тараб бурқсийди. Ҳунармандлар ўзлари ясаган рўзгор-боп жайдари буюмларнию юрак хаели қўшиб бунёд этилган зебу зийнатларни, антиқа шакли — нимага кераклигини ҳеч ким тушунмайдиган варойиб нарсаларни пештахтага ёйиб харидорлар кўнглини овлашди. Дорбозлару кўзбойлағичлар одамларни энтиктириб ҳунарларини намойиш этадилар. Дехқонлар турфа меваю савзавотни уйиб ташлайдилар. Жаллоблар бу юртнинг етти иқлимга машҳур бели ингичка отларини

саррисини силаганларича, тобини келтириб обдон мақтайдилар. Томошаталаб оломон бу шовқинзор хилқатнинг бетартиб ҳаракатини бўшаштирмасликка қасам ичгандай бир зум тиниб-тинчимайди. Бу талотўмдан нарироқда — тош танли работнинг иморати ёнида ранго-ранг чодирлар кўнгилга тасалли бергучи салобатда тизилиб турадилар. Уларнинг атрофидаги йўлкаларда ботартиб либосли сарой аҳли сирли суҳбатлар қуриб, босиқ қадам ташлайдилар. Ҳар бир имога мунтазир қуллару канизлар хўжаларию бекаларнинг ортидан товушсиз қадамларда юринадилар. Чағаниённинг муқаддас туғи тикилган хиргоҳдан — малика Рагинанинг қароргоҳидан дилларни мастурликка чорловчи ёқимли мусиқа саси таралади. Калта қиличларини яланроқлаб олган кўриқчилар оми халқ билан аслзодалар орасини бўлиб турган кўринмас тўсиқлар бўйлаб важоҳатли бир тарзда кезинадилар. Подшоҳнинг сафардан қайтишига бағишланган бу тўю томоша роса уч кун давом этади. Ҳукмдорнинг ўзи ҳам бу томошада иштирок этади. Ҳатто, унинг деҳқонларга кўшилиб шароб ичганини ҳали-ҳануз бутун мамлакат фахру ғурур билан афсонага айлантириб ҳикоя қилиб юради.

Кун пешиндан оққанда малика қароргоҳида мусиқа тинди. Созандалару раққосалар хиргоҳдан шошилиб чиқиб, шарпадай ғойиб бўлдилар. Сўнг базм қатнашчилари — Артиб сафарга кетарида тожу тахтни ишониб топширган давлат арбоблари хиргоҳ эшигидан салобат билан бирин-кетин чиқиб, карвон кўринадиган йўлга қараб саф тортдилар. Бироз ҳаяллаб Чағаниённинг енгилмас кўшинлари сардори — шавкатли Тарзуб виқору дабдаба билан келиб уларга кўшилди. Унинг мускуллардан иборат баҳайбат гавдаси ўзига ярашиқ, қайдадир ичида ёнаётган алангадан кўзлари ловуллаб турар, ҳаракати енгил — ҳар бир гапни ҳазилга буриб гапиришидан димоғи чоғ эди. Атрофдагилар эса, унинг ҳазилларига пойма-пой жавоб беришар, чиндан ҳам табиийга ўхшатиб кулганга ўхшашар, аммо кўзлари йўлда, гўё тақдири азалини қаршилашаётгандай безовта эдилар. Бу қимор дунёнинг сўқир кўзли тақдири азали шўрлик пешонадаги қайси ёзиқни ногаҳон шариллатиб ўқийди? Қайси кундузлару қайси кечаларга бошлайди? Қудратли Будда! Барчамиз сенинг фазилатларингнинг жамулжами, заминингдаги қуёш — Артибнинг қуларимиз! Умримиз унинг қўлида: у истаса —

осмонга яқинмиз, истамаса — умримиз хоки туроб! Ё
Будда!..

Ниҳоят Тарзуб ҳазилларига ҳеч ким кулишга ҳам ҳаракат қилмаётганини, одобли сарой аҳли тавозени ҳам эсдан чиқарганича, сукутда қотганини фаҳмлади. Гўё уларнинг аҳлу ҳуши аста-аста ўзга бир гирдибодга беихтиёр тушиб кетаётгандай эди. Лашкарбоши оғзидаги ҳазилини ярмига ҳам етказмай, ўнрайсизланиб гапиришдан тўхтади. Сукунат Тарзуб тахмин қилганидан ҳам улкан эди. Унинг муқаддас тур тикилган хиргоҳ атрофидан бошланган, кўнгилини орзиқтирадиган жимжит совуқ тўлқинлари робот теграсини қаърига ютиб, уфқлар сари асабий бир ваҳшатда шовқинсиз сел каби борарди. Бу сел аввал турдор хиргоҳ ёнида турган аслзодаларни бир ямлаб ютиб, сўнг кўриқчилар оша, хурсандчилик қилаётган оми халқни ҳам тинч ваҳимасига кўмиб юборди. Оломон бетартиб ҳаракатини унутиб, жонини топширгандай тик ҳолатда ногоҳ тўхтаб қолди. Ҳатто, сўқимга ҳайдаб келиниб, вақтинча кўраларга қамалган кўчқору ҳўкизлар, деҳқонларнинг уловлари — эшагу хачирлар, жаллоб кўли сағрисида тек қотганини сезиб, депсинишдан тўхтаган отлар ҳам — кулоқларини динг қилган кўйи, пусиб қолдилар. Ҳамма бир кўз бўлиб йўлга тикилган — вужуддаги бор-йўқ сезгилар бу нигоҳда жам бўлгандай эди.

Йўл бошида от чоптириб келаётган чопар кўринганда, бутун робот алақандай ингроқ ичинда бирдан энтикиб юборди. Сукунатда музлаб турган халойиққа кўзи тушгач, чопар найзаси учига борланган байдокни силкитганича: «Буюк Артиб пойтахтига ташриф буюр-япти!» деб ҳайқирди. У бу қутлуғ хабарни етти иқлимга маълум этишга бел борлагандай, ҳар дам-ҳар дам кучини борича ҳайқириб, Чаваниённинг баланд туғи тикилган хиргоҳ томон шитоб билан келарди. Халойиқ биринчи ҳайқириқдан сўнг ногоҳ шамол теккан майсадай бир тўлғониб бош эгди. Иккинчи ҳайқириқда ўта тубан таъзимда белларини букдилар. Учинчи ҳайқириқдан сўнг ўлимдан эмас, жаллоддан кўрққан дор тагидаги қурбон каби апил-тапил тиз чўкишга тутиндилар. Чопар отдан чакқон тушди. Малика чодирни тарафга уч-тўрт қадам босди-да, ҳурмат юзасидан ҳар бир ҳаракатидан беҳад иззату икром кўрсатиб тўхтади. Шу заҳотиёқ хиргоҳ эшигининг заррин дарпардаси кўтарилиб ҳабаш қуллар, уларнинг ортидан малика

хизмати учун Чир-Мочиндан келтирилган канизаклар кўринди. Сўнг бутун майдонни малоҳатга ва алланечук тансиқ тасаллига тўлдириб малика Рагина халққа кўришиш берди. Малика чиройли эди. Унинг ҳусни жамолли бу дунёнинг жами ёвлиги дўстлик аҳдини тузмоғига, ёхуд барча дўстлиги ёвликнинг ёвуз йўлига кирмоғи учун етарлидай эди. Малика бу улур муждадан қанот топгандай, учиб бориб чопарнинг илкидан олийнишон мактубни олди. У маликага соғлик тилаб, сафар қаригани ҳақида ҳукмдорнинг расмият доирасида ёзилган сатрларига ғоят ҳурмат билан кўз югуртирди-да, соғинган кимсасининг бўйлари сингиган сўзлар битилмиш мактубни эрка бир севинч ила юзу кўзига суртиб ҳидлади, севимли юракнинг тафти қолган қорозни суйиб-суйиб ўпди, ютоқиб бағрига босди.

— Тарзуб! Тарзуб! — деди у ниҳоят қувончдан эсҳушини йўқотиб. Лашкарбоши икки ҳатлаб маликанинг ёнида пайдо бўлди. Унинг баҳайбат вужудида — Рагина ишора этса — Будда даъвосини этгулик ғайрат бор эди.

— Тарзуб! Шодлигимдан ақлу ҳушим бесаранжон. Бу мактубни сенга топширдим. Жонингдай асра, Тарзуб!

Тарзуб мактубни оларкан, тавоф адо этди...

Худди шу пайт тепаликлар орасидан чиқиб келган йўл бошида карвон кўринди. Тахтиравоннинг тўрт тарафи пардалари туширилган — ҳукмдор ҳижоб ортида эди. Ё қудратли Будда! Чағаниён бошига қандай синовларни юбормоқчисан?! Яна қандай синоатларинг бор?! Кўргуликларингдан ўзинг асра!..

Ота-боболардан қолган расмга кўра ҳукмдор фақат касал бўлгандагина тахтировонга бу тахлит кўриниш бериларди.

Артибнинг нигоҳи тиз чўккан оломонни оралаб югурганча келаётган Рагинага тушди. У беихтиёр пардалар оралиғини каттароқ очиб қаради. Малика муҳаббат ухавотир, соғинчу беқарорлик ичида — салтанат ўрнатган улкан сарҳадларнинг ҳамма тўғонларини ағдариб ташлаб, интиқ юраклар ўртасига майда-чуйда удумлар ташлаган занжирчаларни кунпаякун этиб, пасту баланд фуқаронинг зимдан ташлаган минг турфа қарашларини назар-писанд қилмай, ҳатто, Будда ўрнатган метин қоидаларни ҳам нари суриб қўйиб — минг

асрлик тутқунликдан сўнг эркака чиққан куш каби — ўзининг ягона озодлиги — Артиб сари дунёсини унутганича учиб келарди. Унинг кенг оқ куйлак устидан тортиб кийган ақиқдай қип-қизил қабоси шамолда ҳилпираб, қонли шаршарадай орқасида тўлғонар, қора сочлари эса қон исини сезган қузғиндай бошига маҳкам ёпишиб, безовталиқда мавжланар — Рагина бу ваҳшатнинг қутқусидан қочиб, Артибнинг паноҳи томон жонжаҳди билан талпинаётгандай эди. «Бу аёл мени севади», деб ўйлади ҳукмдор беҳад фахрланиб. У шу заҳотиёқ тахтиравондан ўзини отиб ташлагиси, бу фаришта аёл қаршисига югургилаб боргиси, юзу кўзларидан жону жаҳонини бериб ўпгиси, бағрига босиб вужудига сингдириб юборгиси, дунёлар етмаган бир антиқа сўзларни топиб эркалатгиси — ўзини зарра ҳам қолдирмай унга бағишлагиси келди. Аммо ваҳий эсига тушгач, энди ихтиёри ўзидан кетганини — бемор юрт соҳибининг хизматини фақат бош қоҳингина бажариши лозимлигини, Артиб билан юз кўрмоқни ҳам Будда энди фақат унга насиб этишини ўйлади. Вужудини Рагина тарафга итқитиш истагида бостириб келган телба кучни шу лаҳзадаёқ қул каби итоаткор ироданинг оёқлари билан топтаб ташлади-да, бу кўнгилсиз курашдан беҳолланиб, кўзларини юмди. Кўзларини очганда, Рагина тахтиравон пойига етай деб қолган, бош қоҳин эса ибодатта чорлангандай кўлларини баланд кўтарганча, у томонга югуриб борарди. Малика мўйсифидга урилгудай бўлиб тўхтади.

— Ҳукмдорга нима бўлди!? Ҳукмдорга нима бўлди!? — деб деб зориллади у. — Уни кўзим билан кўрмасам, кўнглим тўлмайди! Мени ўтказиб юборинг!..

У ҳўнграб йиғлади.

Рагинанинг бу титраб-қақшаб йиғлаши ногаҳон савирлигини сезган боланинг тақдир ҳукмини рад этишга талпинган ноилож фарёдига менгзарди. «У мени севади», деб яна ўйлади Артиб бутун борлиғи билан фахрланиб...

— Тўхта! Малика, тўхта! — деб хитоб қилди мўйсифид. — Ўзингни босиб ол! Будда бизга инъом этган расму русум олдида бошингни эг-да, фарёд уришни бас қил! Яхшиси, ибодат эт!..

— Артиб! Артиб! — Рўбарўсига Будда номи билан қўйилган деворни бузиб ўтолмаслигига кўзи етган Ра-

гина чидаёлмасликнинг ишига кўчди. — Ҳеч бўлмаса овозингни эшитай! Овоз бер!..

Ҳукмдорнинг бўғинлари бўшашиб, ўзини аллатовур саодатмандлик тумани ичра учиб юргандай ҳис қилди.

— Рагина...

У шивирлаган бўлса ҳам, беихтиёр айтилган бу сўзни бутун дунё эшитганини сезди. Ҳақиқатан ҳам бутун дунё бу сўзни, бу сўздан кейин айтилиши лозим бўлган барча сўзларни ҳам англаб-тушуниб етган — уфққа сингиб кетаётган сўзнинг улуғвор мусиқасига мафтунликча қулоқ тутиб, оромбахш бир сукунатда турарди. Артиб робот майдонига кўз ташлади. Чўкка тушиб ётган одамлар дунёнинг бу ҳолатидан беҳабардай эдилар. «Агар хабардор бўлганларида, ўринларидан туришарди», деб ўйлади у негадир...

Карвон ўрнидан кўзволди.

Эртаси тонгда бош қоҳин сарой дарвозасидан чиқиб, қолиб туғли Чаганиён мамлакатининг шавкатли ҳукмдори Артиб дунёдан ўтганлигини эълон этди. Ҳукмдорнинг ҳолу аҳволидан хабардор бўлгани келган шаҳар аҳли мияларга тикилиб қолган шум хабарни ҳазм этолмай, чурқ этмасдан тарқала бошлади. Улар бу фожиани охиригача ўйлашдан ҳам чўчишиб, кўзларини ердан узмасдан боришар — ҳатто, ботин ўйларидан ҳам кимдир воқиф бўладигандай, бир-бирлари билан ҳам бу машъум кўргуликни муҳокама этишмас — тилларини тийишга ўрганган эдилар. Аммо бевақт ўлим хабари санокли лаҳзаларда бутун мамлакатга тарқалди. Мамлакат хатарни сезган улкан ҳайвондай — уни на фору на дара, на ўрмону на саҳро, на еру на осмон — ҳеч нарса яшира олмаслигини фаҳмлаб, тақдирга тан берганича, тек қотди. Одамлар қочиб қутулиб бўлмайдиган офатни кутаётган алфозда эдилар. Ниҳоят кун пешиндан оққанда, майхоналар маҳалласидан кимдир кучининг борича бир сархуш овоз билан ҳайқириб қолди:

— Охир ўлибди-ку! Охир ўлибди-ку! Ҳе онасини...

Чаганиён, ногоҳ қиш тушган каби, музлади. Гўё осмон парча-парча бўлиб бошларига тушадигандай одамлар елкаларини қисиб, кичрайиб қолдилар; ер эса ёрилиб ҳаммани ютадигандай эди. Аммо вақт ўтган сайин ҳеч нарса рўй бермаётганини англашиб, тева-ракка кўз ташладилар. Осмон жойида — кузги булутлардан холи парчасида қуёш чарақлаб турар, ер ҳеч

кимни ютмаган — ҳамма соғ-саломат эди. Аммо шу пайт мамлакатта бирдан тобора кучаяётган ғовур аралаш, ажабтовур жонланиш кирди. Одамлар тўхтовсиз гапиришга, кулишга, йиғлашга тушдилар. Биров бировни эшитмас эди. Бу ғовур кучайиб шовқинга, шовқин эса кучли шамолга, шамол эса мислсиз тўфонга айланди.

Эл оралаб юрган жосуслар бу тўфон келтирган мислсиз офатнинг тафсилотларини оқизмай-томизмай саройга ташиб келтиришар, бош қоҳин эса бу узук-юлуқ маълумотлардан чиқарган умумхулосасини, оппоқ соқолига ёшларини оқизиб йиғлаганича, ҳукмдорга соат сайин баён этарди. Айтишларича, кўча-кўйда байрам бўлаётганмиш: одамлар бир-бирини қутлаб ўйнаб-кулаётганмишлар, шароб тўлдирилган хумлар кўчаларга чиқазиб қўйилганмиш, ашулачилар алақандай ҳурлик ҳақидаги қўшиқларни, майдонларда тўхтамай куйлашаётганмиш, кечагина саройда — Артиб овқатланаётганда қилпилаб турадиган раққоса қизлар энди оломоннинг кўнглини овлаётганмишлар, қасос ҳақидаги қандайдир шиорларни бақириб юрган бир тўда одамлар ҳукмдорнинг муқаддас ҳайкаларини супалардан йиқитиб, шаҳар оралатиб судраб юришганмиш, ғолиб лашкарбошилару садоқатли аскарлар ҳам оломонга қўшилиб кетганмиш, ҳатто, шаҳар ҳокимлари...

Мўйсафид ўпкасини босолмади. Кўксини тўлдирган ўкрик отилиб чиқди. У Буддадан кўмак тилаб, ибодат қилишга тутинди.

Артиб бу даҳшатли воқеалар тафсилотларини ўзига тегишли эмасдек сабр билан эшитар ва бедов отининг жилови қўлида маҳкам турганини тушуниб турган суворийдай босиқ жилмаярди. У ваҳийнинг маъсул уч кунни ўтиб, ўзини халққа кўриниш берадиган онни тасаввур этди. Ўшанда бу нобакорларга сичқоннинг ини минг танга бўлишини кўз олдига келтириб, кўнгли ёришди. У уч кун фақат шу орзу билан яшади. Ҳатто, Рагина ҳақида ҳам сўраб-суриштиради. Нима бўларди? Эртага Будданинг иродаси билан юз берадиган мўъжизадан хабари йўқ — унинг мотамини тутиб, ғаму ғуссада ўлтиргандир-да! Рагинадан Артибнинг кўнгли тўқ эди. Шунинг учун ҳам тонг отиб, учинчи кун ҳам ниҳоясига етаётганда, бўлажак оловли курашларнинг

сачраган учқунларидан тобора қизиб бораётган юрагини чалғитиш учунгина коҳиндан сўради:

— Маликанинг аҳволи қандай?

У кўз ёшларини тўхтатолмай, ҳамон шивирлаб ибодат қилаётган мўйсафид дуо ўқишдан тўхтаганини пайқади. Жавоб ҳаяллаётганидан безовталаниб, мўйсафидга бош кўтариб қарадию даҳшатли бир ҳол рўй берганини бирдан англади. Бош коҳиннинг кўзлари қўрқинч ва аллақандай раҳм-шафқатда унга қараб турарди.

— Ҳукмдор! Будданинг раҳматига сазовор бўлгур! Менга раҳм эт! Бу саволга жавоб беришдан озод қил!

Артиб мўйсафиднинг тарзига тикилиб қарагани сарийин рўй берган фожианинг номаълум даҳшати бош коҳиннинг кўзларидан унга ўтиб, ҳамма ҳужайраларини оғритиб тўлдирди бошлади. У оғриқдан буралганича:

— Мўйсафид! Падарингга минг лаънат! Тезроқ жавоб берсанг-чи! Маликага нима бўлди? — деб ҳайқирди.

Бу ҳайқириқдан бош коҳин негадир тинчланди.

— Малика Рагина, — деди у салмоқлаб, — мана уч кунки, лашкарбошингиз Тарзуб билан роҳат-фароғатдалар...

Ҳукмдор гўё ерга тушиб кетаётган бошини ушлаб қолаётгандай, калласини маҳкам чангаллаганича, узоқ ўлтирди. Мана, уч кун ўтди. Ваҳийда йўл кўрсатилганидай энди инон-ихтиёри ўзида эди...

— Бир фаслдан кейин малика ҳузуримга кирсин, — деди у ниҳоят. Аянчли буйруқнинг ғуссали оҳангида аллақандай қатъият ҳам бор эди.

Мўйсафид ичкарига кирибоқ нима бўлганини дарҳол англади. Малика қурбонликка сўйилган жонлирдай қонига беланиб, ерда типирчилаб ётар, Артиб эса қонга ботган олтин сопла ингичка ханжарни ҳали жони узилмаган қурбоннинг оқ кўйлагига артган кўйи намойишкорона сокинликда чўккалаб ўлтирарди. У мўйсафидни кўриб ўрнидан турди:

— Кўрдингми? — деди у чайқалганича. Жон талвасасида хириллаётган қурбон тинчиб қолгани қадар у шу алфозда чайқалиб турди. Сўнг дилни ўртовчи бир мулойимликда мўйсафидга қаради:

— Мендан кўрқма...

Бош коҳин Артибнинг тиззалари букилаётганини

сезгани ҳамон югуриб келиб, ҳукмдорни суяди. Уни ўриндиққа ётқизди.

— Мен заҳар ичдим...

Негадир ҳукмдор гуноҳкорона жилмайди.

— Буюк Артиб! Васият қил, халқингга нима дей?

Артиб «нима қилсанг қилавер» дегандай қўл силтади-да, охирги кучини йириб пичирлади:

— Мендан кўрқма...

Ўша куниеқ бош коҳин Чағаниённинг энг катта ибодатхонаси зинасидан туриб, буюк Артиб жонини фаллакка топширганини; малика Рагина эса яшашдан кўра бу оламдан ўз севган кишиси билан бирга кетишни афзал кўрганлигини маълум қилди. Файрати жўшиб турган халойиқ алланечук маюс тортди. Коҳинлар оташкадаларга ўт ёқиб, жаноза маросимларини бошладилар.

Яқинда Тибет саёҳатидан қайтган манбашунос дўстим Фарҳод Шопур кўнғироқ қилиб қолди. Чағаниён тарихи билан қизиқишимни биладиган Фарҳод саёҳатдан менга кутилмаган совға олиб келганини айтди. Мана ҳозир ўша қўлёмани дўстим билан бирга варақлаб ўлтирибмиз. Унинг айтишича, номаълум шоир қаламига мансуб бу шеърий дostonда Чағаниён подшоҳи Ортиқ билан унинг суйикли хотини Роҳила ўртасидаги ишқ-муҳаббат тараннум этилган экан. Ортиқ вафот этганда, Роҳила ҳам тирикликдан воз кечган эмиш...

Биз, одамлар бу дунёни ҳамisha аслидан кўра гўзалроқ кўрмоқ истагида яшашлари ҳақида узоқ гаплашиб ўлтирдик.

СОҲИБҚИРОН ВА УСТА

Бу афсонани ҳаммангиз эшитгансиз. Эмишки, маликага ошиғу беқарор уста Соҳибқироннинг қаҳридан кўрқанидан, минора қуббасига чиққану қушга айланиб пириллаганича учиб кетган...

Камина шоир бўлса ҳам, афсонага тирноқча ишонмайди. Чунки унинг ҳам бошига устанинг куни бир неча бор тушган, аммо қанча учиб кетишга таллинмасин, ердан бир қарич ҳам узилолмагач, хом хаёлли бошини эгиб, қилич қачон бўйнига тушишини кутишдан бошқа чораси қолмаган...

Аммо одамлар бу афсонани ҳақиқат билиб, у ер-бу ерда ҳали-ҳануз гапириб юрганлари, обрўли қалам аҳлларидан баъзилари ҳам бу ёлғондан илҳомланиб қалам тебратганлари ва ҳозир ҳам беназир салоҳиятларини бу йўлда сарф этмоққа уринаётганлари туфайли бу ишга сўнги нуқта қўйишга жазм этдим.

Зотан ер юзида ҳали ҳам «учаман» деганларича, кўлларини силкитишдан толмаган телбалар топилади. Бу фақир ўшаларнинг умри бекорга ўтмаслигини истайди. Бунинг устига, бу замин фақат унга қўшилиб, қуёш атрофини айланиб юрадиган камсуқумларни, оёғини судрабгина босадиган нотавонларни, қадамини минг бир аланглаб босадиган камтаринларни ва шунга ўхшаш бечораларни хуш кўради.

Осмонга сапчиганларнинг тақдирини эса яхши биламиз. Ана, бўйинлари жувонмаргликда сениб, қаро ернинг тагида энасини кўриб ётибдилар. Демак, биринчидан, «севаман» деб осмонга учиб юрганларга, «қўлингни қоқаяпсан холос, оёғинг ерда — қоқилиб ажалингдан бурун ўлиб кетасан» деб холис огоҳлантириб қўймоқчи бўлсам, иккинчидан, илгари социалистик, ҳозир эса капиталистик реализм адабиётига маълум бир ҳисса қўшган адиб сифатида бу афсонага асос бўлган воқеанинг аслини баён этишни ўзимнинг фуқаролик бурчим деб биламан.

Бу ғийбатни соҳибқирон Қофқоз тоғларида муҳораба этиб юрган чоғларидаёқ эшитганига шубҳа йўқ эди. Ўз мамлақатида айтиладиган ҳар бир сўзни эшитолмайдиган подшоҳ тахтнинг устига эмас, пойида ўлтиргани маъқул; бошига тож эмас, чўпоннинг кебанagini кийгани дуруст. Чунки саёқ қиличнинг дамидан ҳам боши сапчадай узилиб, улусу мамлакат тақдирини қонли йўлларга киргизиб юбориши ҳеч гап эмас. Подшоҳ бўлсанг Амир Темур кўрагондек салтанат тузким, қўлинг дунёнинг истаган буржигга етсин, оёғинг азму қарор этган узоқ мақсадининг поёнига боролсин, кўзинг душманнинг режасини кўрсин, қулоғинг маслаҳатни эшитсин, кўнглинг Олоҳ таоло буюргани етагида юрсин!.. Самарқандга етишиб келинган сайин соҳибқироннинг яқинлари — шавкатли амирлардан тортиб, хизматфармо эшиқоғаларигача амирнинг кўзига зимдан қарашар, унинг ҳар бир сўзю ҳаракатидан ўша ғийбатга доир пинҳон бир ҳукми ўқишга уринишар, мабодо, худо кўрсатмасин, бу ўтрик соҳибқироннинг муборак кўнгилларига ғашлик сояларини ташлаган бўлса, бошлари устида ғийбат булутлари айланаётганларнинг қисмати нима кечишини тасаввур қилишга ҳам юраклари дов бермасди. Гапнинг қисқаси шуки, ғийбатнинг бир чети соҳибқироннинг ору номусига ҳам бориб тақалардиким, улур амир орига қўл чўзгани омон қолдирмаслиги аниқ эди.

Аммо, мана, сафар қариб, Самарқандга етиб келинганига икки кун кечган бўлса ҳам, Ватан билан дийдор кўришмоқ қувончи бир ажиб осойишталик ичра кўчаларда, уйларда, одамларнинг кўзларида ва кўнгилларида дунёни унутиб байрам қиларди.

Худойим! Билиб, кўриб турибсан — гуноҳим йўқ! Аммо амир Самарқандга етиб келди. У дунёни унутмайдиган зотдир. Ёлғончи дунёнинг равишини маҳкам тутуди. Подшоҳларнинг азал қисмати шу. Парвардигор! Паймонам тўлди... Ўлимнинг ҳақлигини минг бор тан оламан. Ўлим ҳукми ул олий зот тарафидан етса ҳам, ажални сенинг ҳукминг сифатида қабул айлаб, номингни дилимда такрор айта-айта ҳузурингга хушбахт борурман. Зотан мени имтиҳон этиб турмоғинг учун бандаларингдан баъзисини бу қулингдан юқорироқ даражага кўтариб қўйдингким, унинг қиличини бошим узра эгилиши сен билан тўлган кўнглимга қўрқуву ҳадик солмагай. Таъриф ва тавсифга эҳтиёж йўқ

Хўжа Баҳоуддин: «Каси сўхтаро ду бора бирён накунад», — деб лутф айлаганлар. Қодир эгам! Мени ҳам бир бор куйдирдинг, энди ёнсам ҳам куймайман. О, қандай ҳузурбахш азоблар ичра куйдирдинг! Қандай роҳатда куйдим! Ишқнинг энг покиза ўтида куйиш менга ҳам насиб этди!.. Ўшанда у зоти олиянинг юзларидаги пардани силкиб кўтарган шамол — сенинг илқинг эдими, парвардигор! Шамол қайдан келади — ўмганини кўтаролмай ётган бадфеъл жазирага шамол кўриниш бероладими? Ҳарир парда кўтарилиб тушганча қанча пайт ўтади? Бу саволга энди жавоб берсам бўлади. Парда ҳали ҳам ул муҳтарама зотнинг пок юзларини яширгани йўқ, тангрим! Агар раҳматингдан жудо этмасанг, ўлганимдан кейин ҳам, абадиятингда руҳим тургунга қадар, бу парда шамолда мавжланганича дунёга титроқ солиб, кўзимдан муборак чехрани ниҳон этолмай тўлғонаверади...

Парвардигор! Минг шукр, мени ошиқлик қийноғига ҳамнафас этдинг! Минг шукр, ишқгадо руҳимнинг тўлғоқларига яраттувчи қудратингдан бир мўъжаз зарра қўшдинг! Аввал хаёлиму фикримда қадди-бастини тиклаб, сўнг замин юзида меҳру муҳаббатимдан бино бўлган бу улғувор мадраса васлингни излаб илм уммонига кирганларнинг ҳамду саноларини фалакка етказгани ҳамда кўнгиллarga борлигингу бирлигингнинг нурини тўккани — мўъжизавор салобатда — осмонни елкасида тутган тахлит турибди.

Минг шукр! Қалбимга шуур, кўнглимга фикрат, қўлимга касб ато этганинг учун минг шукр! Мен ул муҳтарама зотни севишимни дунёга айтдим! Мажнундан ҳам, Фарҳоддан ҳам, Юсуф алайҳиссаломдан ҳам баралла айтдим! Бу мадраса иморатига қара, тангрим, ишқни бундан баланд айтмоқ мумкинми? Чунки маликанинг чехрасида... сенинг жилванг бор эди, қодир эгам! Уйқусиз тунларимда ўйлай-ўйлай шу қарорга келдим. Йўқса, инсоннинг ишқида ҳам шунчалар куймоқ мумкинми? Инсоннинг кўйида бўзлаб, бу нисбат иморатни бунёд этмоқ душвор!.. Худойим! Мен — Уста Муҳаммад Карим тақдирдан қочмадим. Ажалга соҳибқирон қачон буйруқ беришини кутиб ҳужрамда ўлтирибман. Кўзларимда ул зоти олиянинг чехралари... Шамолда мавжланаётган ҳарир юзларда... Ўлсам армоним йўқ!.. Армоним йўқ!.. Йўқ!..

Соҳибқирон Амир Ҳасан Жондордан кўз узмай, бир паришон мулойимликда сўроққа тутарди. Унинг саволлари оҳангига ярашмаган — «қачон мени тинч қўясизлар» деган оғриниш шу қадар бўлакча эдиким, Ҳасан Жондорнинг назарида, бу оҳанг унинг ортида асабийлашиб турар — яна озгина олов олса, елкасига пичоқ санчилиб қоладигандай эди. Шунданми, Соҳибқироннинг даврасида ўзини эмин-эркин тутадиган бу олий мансаб амир тахт пойида — туркман гилами устидан тўшалган адрас тўшак устида одатидан кўра қисиниб ўлтирарди. У саволларга ўйлаб жавоб беришга ҳаракат этаркан, пешонаси, қўлларининг кафти терлаётганини пайқайди. Бўйнида — уйқу безининг ёнидаги бир майда томирча бўртиб турарди.

— ... Малика қурилиш бошланишига фотиҳа бергани келди. Сўқимлар сўйилиб, усталарга энди чою нон тортилаётган эди. Малика ҳамроҳлари билан даврага етишган маҳал, шамол турдию...

— Кун шамолли эдими?

— Йўқ. Худди ердан чиққандай пайдо бўлди...

— Эҳтимол маликанинг ўзи юзпардасини кўтаргандир?..

— Йўқ, шамол кўтарди.

— Юзпардани шамол кўтарганини ҳамма кўрди-ми?

— Усталар дастурхон билан овора эдилар.

— Ҳеч ким кўрмагани ажаб...

— Ўзим ҳам ҳайрон қолдим. Ёнимда турган навкарлардан суриштирдим. Ҳеч ким бу ҳолни кўрмаган. Ҳатто, шамол турганини ҳам билишмайди.

— Балки чўчиганларидан...

— Қуръон ушлаб қасам ичдилар... Ростини, ўша пайтдаёқ, маликанинг юзларидан парда кўтарилганини ҳеч ким сезмаганини дарҳол пайқадим.

— Ўзингни шунча сезгир деб ўйлайсанми?

— Нонингизни ҳалоллаб ейман.

— Усталар ҳам сезмадиларми?

— Улар ҳам... Чошгоҳ пайти эди. Усталар оч — худойи таомлардан бош кўтармаётган эдилар. Кейин...

— Тўхтама!

— Бир қошиқ қонимдан кечсангиз...

— Кечдим.

— Маликаю волидамизнинг ҳуснларига кўзи туш-

ган инсон зоти... мажхул ҳолда қололмайди. Беихтиёр ўзгаради... Бирор ким «қилт» этмади.

— Шамол кўзингга кўрингани йўқми?

— Малика ҳам тасдиқладилар. Оллоҳнинг мўъжизаси...

— Давом эт.

— Шу пайт устабоши ҳушидан кетиб йиқилди. Мен дарҳол унинг кўзи маликамининг юзига тушганини сездим. Ҳужрасига олиб киришгандан кейин, ўзига келгунча бошида турдим.

— Ишқилиб, пойида турмадингми?

— Соҳибқирон суҳбатни мухтасар этмоқни...

— Ҳазил... Ҳазил...

— У ўзига келгач, ҳақиқатдан ҳам шамол малика юзидан пардани кўтарганига кўзи тушганини айтди. Сўнг бу гапни ҳар жойда лақиллаб юрмайман деб, худони ўртага қўйиб, қасам ичди.

— Қасам ичирдим де... Ростини айт.

— Йўқ, ўзи қасам ичди.

— Энди менга яхшилаб ўйлаб жавоб бер. Бу гийбатларни ким гуллаяпти?

— Билмайман...

— Сени ҳам билмайдиганинг бор экан-да! Бу ҳодисадан хабардор уч киши. Маликани истисно этсак, сени ҳисобга олмасак...

— Қуллуқ, Соҳибқирон, қуллуқ!..

— Жондор! Фақат устабоши қолди!

— Агар менга ишонсангиз...

— Ишонаман.

— У эмас.

— Хўп, сенингча ҳам бўлсин, аммо висир-висир гаплар осмондан ёғаяптими?

— Элнинг орзига элак тутиб бўлмаса... Бир сўз топишса бўлди — жонларига теккунча қофиясини келтиришади.

— Майли... Аммо устабошини дорга тортмоққа азм этдим. Бугун гийбатга чек қўйолмаган салтанатни, эртага масхаралашдан тоймайдилар...

— Ихтиёрингиз... Фақат... Бир қошиқ қонимдан кечсангиз...

— Қонинг дарёдай оқиб турибди-да, Жондор! Қошиқлаб ичилса, тугамаслигини биласан.

— Эртага бориб малика қурдирган мадрасани кўзингиз билан бир кўрсангиз...

— Хўш?!

— Менга шундай туйилгандиру лекин иморатта яқин келсанг, ўзингни ажибтовур сезасан.

— Қандай сезасан?!

— Ажибтовур... Худога яқин келгандайми-ей...

— Худони кўшиб, кўп офир сухан қилдинг, Жондор! Эртага бормасак бўлмас...

Олоҳу тоалонинг иродаси билан мен — Амир Темир Кўрагоний бу мамлакат тахтига ўлтирганимдан буён салтанат кўркига кўрк бағишлайдиган қанчадан-қанча улўф иморатлар бунёд эттирдим! Бизким, миллатларнинг энг қадими ва энг улўфи, туркнинг бош бўғинимиз! Иморатларимиз ҳам исму жисмимизга ярашиқ — юксак ва улўфвор бўлсинким, токи фарзандларимизнинг кўзи улўфворликка тўйиб, кўнгиллари юксакликка тўлиб ўссин! Бегонанинг пуч ҳашами ёнида кўнгиллари чўкиб, бошлари айланмасин! Тангрим, неки қилдим — бу юрт равнақига буюрсин дедим! Шу сабабданми, сен бу ғарибингни мудом сийладинг! Сўзимга қувват, қадимимга шиддат, ўйлаганимга бунёдлик ато этдинг! Кимки улўф ишлар ўйласа, сен минг бор улкан улўфворликка йўлдош кўрдинг! Бир бор эслаганни, юз бор ёд айладинг! Менга яна бу мукофотинг нечун, тангрим!? Бу мадраса дарвозасига етганимданок вужудимдан нечун ёлғончи дунёнинг заҳматлари эриб кетди? Олис сафарда ичимни босган чангу ғубордан нечун бирдан форўф тушдим? О! Фақат қалбим қолди-ку! Ишқингда куйган беназир шуароларнинг битиклари мени шу кўйга соларди, парвардигор! Идрок этардимким, бутун дунёнинг гуноҳлари учун мағфират тилаб бўзлайдиган ул зотларнинг битикларида сенинг ҳам нафасинг бор — кўнглинг етса, бу қорозга кўчган нурларимдан сен ҳам ич деб мурувват кўргазаётгандайсан! Ҳозир бул мадрасанинг иморатига боқарканман, ўша тугён жонимга яна титроқ солиб, вужудимни зириллаётганини шундоқ сезяпман. Гўё... Гўё ою юлдузлари чарақламиш мовий осмон акс эттирилган мадраса гумбази тагидан сен меҳр билан қараб турибсан! Турон мамлакатига шунчалар яқин келдингми, Тангрим!? Қайси зор юракнинг меҳрида ийиб бизнинг бошимизга эгилиб турибсан? Сен бўлмасанг, мени ким бу қадар ҳаяжонлантира олади!? Тангрим!.. Тангрим!.. Тангрим!.. Сезяпман... Сен... Сен қараб турибсан!..

- Жондор, гапинг тўғри...
- Қайси гапим, соҳибқирон?
- Кўп гапирганингдан, қайсилигини эслолмай ҳайрон юрасан. Бул иморат ҳақида айтганинг...
- Куллуқ, соҳибқирон.
- Тангри яқин келгандай...
- Яқин келган... Яқин келган...
- Ҳалиги гийбатларга устабоши аралашмаганини аниқ биласанми, Жондор?
- Нима деб қасам ичай?
- Қасам ичма. Мадрасага киргандан кейин мен ҳам шу қарорга келдим.
- Қандай қарорга?
- Устабошида гуноҳ йўқ.
- Гуноҳи бўлмасаям, дорга...
- Жондор, тилингни тий. Бу мамлакатда аввал Омоҳ, кейин мен ҳукм чиқараман...
- Бир қошиқ қонимдан...
- Кечдим, кечдим!.. Мен кечмаган қонинг ҳам қолдими, Жондор?
- Устабоши...
- Энди устабошингни ўйлаймиз, Жондор. Ўйлаймиз...

Бомдод номозини ўқиб, эрталабки нонуштадан сўнг одатий машваратга йиғилган беклар бутун соҳибқирон салтанат шаънига ярашмайдиган бепарда гийбатларнинг паймонасига етишга аҳд қилганлигини эшитдилар. Улар устабошини тутиб, бошини дорга тортмоққа амр олган Амир Жондор келтирадиган хабарни зимдан кутишиб, ўтган-кетгандан босиқ суҳбатда бемалол машғул эдилар. Занжи қуллар шамларни ўчириб чиқиб кетишди. Офтоб нурлари нафис ганжли гуллар ила ишланган дераза панжараларининг соя парчаларини дастурхонга, мажлис аҳлининг устига сочиб ташлади. Шундагина суҳбатга паришонлик нуқси урди. Жазони овоза эта фуқароларни ҳақдан етган жазонинг гувоҳлигига чорловчи жарчининг чақириви бозор тарафдан эшитилавермагач, аста-аста пайдо бўлган узунқисқа сукунатлар бирлашиб, суҳбатни забт этди. Эрталабки бу машваратда бекларнинг гангур-гунгур суҳбатини тинглаб бемалол ўлтирадиган соҳибқиронгина бу сукутни сезмагандай — ҳали қарорга кўчмаган, кўчса, бутун дунёни ларзага солгучи хаёллари билан машғулдай эди.

Амир Жондорнинг қайтганини эшикоғаси эълон этганда, сукунатдан зўриққан мажлис эркин нафас олди. Юракларни ўйнатаётган безовталиқнинг ўрнини бир лаҳзада қизиқиш эгаллади. Амир Жондор ранги безариб, ўлардан нари-бериликда эшикдан кирди-да, таъзимга бош эгди. Унинг аъзойи бадани қалтирар эди. Бу жасур одамни бу алфозда кўрмаган мажлис аҳли ваҳима аралаш таажжубда лол қотди. Ер ёрилмагандир? Ёки осмон узилиб тушдими? Ё ҳозир оламни сув босадими? Бу Жондорни бошқа нима ҳам қалтиратолади?

— Учиб кетди...

Тушинарли! Ақлдан озибсан, Амир Жондор! Ичингда гап кўти эди. Соҳибқироннинг сирдоши бўлмоқ осонми? Салтанатнинг махфий корлари бошингга етибди! Одамлар кўзингга тушмоқдан жон олдириб қолишган эди! Кимга кўз тиксанг, йиқитардинг! Мамлакатга ваҳима солавериб, Худонинг қаҳрига охир учрабсан-да! Ана, ҳалолликни ҳадеб пеш қилаверишининг оқибати!..

Соҳибқирон Амир Жондордаги ўзгаришларни кўрмагандай, ҳозиргина айтилган сўзлар жунуннинг ҳосиласи эканлигини сезмагандай унга тик қаради.

— Ким? Қаёққа учди?..

Амир Жондорнинг ортиқ сўз демакка мадори йўқ эди. У ўнг кўлини кўтарди-да, бош бармоғини бигиз қилиб осмонга ишора этди. Соҳибқирон ногоҳ босиб келган ғазабга сизмай тўлғонди. Унинг гавдаси бирдан улканлашиб, мажлис аҳлининг кўз олдини тутиб кетди. Беклар ўзларини қандайдир чумолига ўхшаш майда махлуқчаларга, балки, Худо билади, кўрқувдан титраётган ҳавога айланиб қолганликларини ҳам англаб турардилар. Ростини, уларнинг ўзлари тевааракларидаги жимликни қалқон этганларича, ҳозирги миттиликларидан, йўқликларидан зўр бериб чиқмаслик ҳаракатида эдилар. Соҳибқироннинг ғазаби чиққанда, бу ҳолатда жон сақлаш тажрибада энг синалган усул эди.

— Ҳали тилингни кесиб олганим йўқ, Жондор! Гапир!..

Бечора амирнинг узук-юлуқ гапидан маълум бўлдики, ҳали азон ўқилмасдан Амир Жондор устабошини рафлатда босгани навкарлари билан мадраса дарвозасидан киришади. Аммо не сабабдандир ҳовлида турган устабоши уларга кўзи тушганданок, саросимага тушибми, йўлсизликданми мадраса минорасига қочиб чиқади. Зиналардан кўтарила бошлаган навкарлар энди

етай деганда, ўзини минорадан отадию... учиб кетади.

Соҳибқирон ишора қилди. Амир Жондорнинг ўзидан махсус таълим олган навкарлар енгил ҳаракатларда уни бир зумда қуролсизлантириб, қўлларини орқасига ўтказган ҳолда кишанладилар.

— Устабошидан қанча ақча олдинг!?

— Учиб кетди...

— Алдамоқни касб айлаган бу нобакорни устанинг ўрнига дорга осинглар.

Дунё тошга айланди. Қимирлаб бўлмасди. Илоё, бу Жондор ўз бошини ўзи есин! Ҳозир жон аччиғида билганини гашира бошласа... Кимнинг боши омон қолади? Ҳеч кимни! Мажлис аҳлини тошга айланган дунё тобора қисиб келарди. Ҳаво қолмаганди.

— Гuvoҳларим бор! Сўранг!.. Учиб кетди!

Жони кўзига кўринган Амир Жондор, наҳотки, бошқаларни унутган бўлса? Охир ўзингни ҳам ўйларкансан-ку, энафар! Сендан ҳам қутулар кун бор экан-ку! Нима иш қилсак, елкамизда соянг қоровул — еганичганимизни заҳар қилдинг-ку! Бу беш кунлик дунёни биздан қўриқлаб хизматда ўтказдинг? Энди хизмат ҳақингни ол, Жондор! Ол, укафар!..

— Ҳақиқат қилинг, соҳибқирон! Ит қавмида ўлиб кетавераманми!? Мана бу ҳам кўрди! — У ёнидаги навкарлардан бирини бош силкиб кўрсатди. — Кўчада яна ўнта гuvoҳ турибди!.. Учиб кетди!..

— Жондор, хотинга менгзаб кўп шанғиллама!..

Соҳибқирон навкарга гапир дегандай тикилди. Навкар Амир Жондорга бир қараб олди.

— Учиб кетди. Зиналардан югуриб чиқиб, оёғидан тутаман деганимда, учиб кетди. Мана бундай қилиб...

У қанот қоқаётган қушга тахлит қўлларини силкиди.

Соҳибқироннинг кўзида энди қизиқиш пайдо эди.

Кўчадаги гuvoҳлар ҳам сўроқ қилиниб, улар ҳам Амир Жондорнинг айтганини тасдиқлагач, Соҳибқирон узоқ сукутдан кейин «тавба» деди, холос. Сўнг яна бир бор истиффор айтгач:

— Оллоҳнинг хоҳишига шак келтиролмаимиз, — деди ўйчан овозда. — Уста... Худонинг суйган бандаси экан. Уни ғийбат қилганларни Оллоҳ жазосини бергай!..

Мажлис аҳли ўзини асил ҳолига қайтганини сезди. Соҳибқирон ортидаги дераза панжарасидан осмоннинг

мовий бир бўлаги ҳали дунёнинг борлигини билдиргандай кўринди.

— Қачон йўлга тушди?

— Ярим тунда.

— Ҳамроҳлари ишончли одамларми?

— Хавотир олманг.

— Исму шарифини не дердилар?

— Муҳаммад Карим.

— Ҳозир не деб атадиларинг?

— Муҳаммад Салим Саройи.

— Нечун Саройи?

— Уста Саройи улусидан, соҳибқирон.

— Саройилардан ҳам уста чиқар экан-да, Жондор.

— Отаси Бухорога кўчиб борган. Хўжа Баҳоуддин Нақшбандининг муридларидан.

— Гувоҳликка ўтганлар маҳкам одамларми?

— Худога шукр, одамларим бир сўз, иймонли.

— Устага нима учун Туркистонга борётганини айтдиларингми?

— Хўжа Аҳмад Яссавий мазори устига Турон даштининг тўрт тарафидан кўриниб турадиган мақбара қуришига бош бўлмоғини айтдик.

— Фақат Муҳаммад Каримлигини унутсин.

— Унутади, соҳибқирон, унутади...

— Энди бор, Жондор... Шошма... Қирқ қулоқли дошқозон буюринглар. Насиб этса, мақбара битганда, ўзим зиёратга бориб, элга ош бераман.

Парвардигор! Кўзларим қумга тўлмасдан, ёруғ дунёни кўриб турибди. Бошим елкамда. Кўнглим тўла сенга бағишланган ҳамду сано! Ё Раҳмон! Ўзинг меҳрибонсан! Сенга иймон келтирдим ва сенга суяниб таваккал қилдим! Жонимни қайтариб бердинг. Энди бу ишда ҳам ўзинг раҳнамолик қил! Улуғ Хўжа Аҳмад Яссавийнинг сендан қувват олган руҳи мададкорлигида бир иморат қурайким, буюрганларидай Турон даштининг тўрт тарафидан кўриниб турсин! Тангрим, илҳом бер! Ишқингда жонимни янада куйдир! Чексиз адирларингдан ўкириб ўтиб боряпман... Кўзларимда ул зоти олиянинг муборак чехралари... Шамолда ҳилпираётган ҳарир юзпарда... Шамол!.. О! Иморатнинг сурати кўнглимга тушди... Тангрим! Фақат шамолда юзпарда ҳилпираб турсин!.. Фақат...

АЛПОМИШ ВА ҚОРАЖОН

«...Қўнғиротда тўй-томоша бўлиб, Алпомиш мурод мақсадига етди»...

Холиёр бахши дўмбира торларига сўнги бор бармоқ юритиб, ҳали сўниб улгурмаган ҳаяжонини ичига сивдиrolмай, бир фасл кўзларини юмганча, ўйнаб кулаётган бир элатни ҳавода даст кўтара қайларгадир олиб кетаётган ўз овозининг жарангига қулоқ тутиб туради. Оғриқдан эгилиб-буралаётган сўзлари бир ёруғ туман бутунликни ташкил этиб, танҳо Оллоҳгагина маълум мангу маконлари сари чексиз сукут қамровидеги учиб борадилар. Улар Курраи арзнинг йўлини эслаб қолмоқ учунми ёхуд бахшини қайда қолганини хотираларида маҳкам тутиб қўйганими — кўзларини ердан узмасдан қанот қоқадилар. Фақат улардан ажралиб қолган ёлғиз байтгина — полапонини илон еган қушдай хонада чирқираб чарх уради.

Бахши қулоқ тутиб, ўз овозини эшитади: «Анов тоғнинг бошин чалган туманма? Фамли кунда мудом охирзамонма?..» Қўшиқнинг дардига чидаёлмасдан, отилиб ичидан келаётган ингроқ бўғзидан ўтганини сезиб, тишларини тишларига босади. «Фамли кунда... охирзамонма?» Фамли кунда... Охирзамон! Охирзамон!.. Охирзамон бўлмаса...

У кўзини очиб қарайди. Саттор командир столга ўмганини тираган — бармоқлари чангалидаги боши ҳануз юрагида ушланиб қолган оҳанг маромида тебранади. Эшик олдидаги шалоқ курсида ўлтирган Фаппормилиса кўзидан астойдил оқаётган ёшларини бармоқлари ила артади. Деразадан Чагананинг бир парча серюлдуз осмони ҳеч кимга керак эмас дардларини оламга сочганча чарақлайди.

Айтгандай, ҳалиги учиб кетаётган қўшиқлари эҳтимол шу юлдузлар тарафга кетаётгандир? Шеърнинг сиру асрори унга аёнмас, фақат баъзан фалак ўртаниб кўнглига ташлаган сўзларни қайтараётганлигини сезади. Ўзини осмону ер ўртасидаги бир восита эканлигини, шу йўсинда юрагини Тангри соз каби созлаганини

ҳам гоҳида ҳис қилади. Нега бўлмаса, тили ёлғонни айтишдан орланади? Нега илҳом жазавасида айтилган қўшиқларининг жозибасидан ўзи ҳам кейин ҳайратланади? Нега Худо кўнглига солган тувённинг ҳар сўзи оғзидан юлдузлардай чарақлаганча тўкилиб — эшитганининг дилини кўкартиргани! — кўнгилларга баҳор ёмғиридай дув-дув сочилади?

Ҳа, тангри бандаларимнинг кўнгли ўссин деб юлдузларининг қўшиқларини одамлар гурбатта тўлдирган заминга юборган — шояд тасалли бўлса! Қараган: ўзи бир илоҳий заррасини жойлаган инсоннинг ҳайҳотдай қалбидан ва дунёдай кенг руҳидан қолгани — эзгулик сиймайдиган бир торлик. Инсонларнинг кўнгли тора-йиб қолганлигидан Тангри оғринмайдими? Оғринади! Ҳатто, баъзи бир гўрсўхталар шу торгина кўнгилларини ҳам барбод этганлар-да! Юрибдилар — бекўнгил, Олоҳнинг марҳаматидан жудо, шайтоннинг қуллигида — буюрганини бажариб...

Тангри эса, эҳтимол интизордир. У инсон қалбига ўзининг нуридан бир заррани бекорга жойламагандир? Бир кунмас бир кун соғинчимда зиёга айланган бандам бу нурга тирмашганча мени йўқлаб келади деб умидвордир?

Ҳарқалай баҳши шундай ўйлайди. Шундай ўйларкан, ўзига ҳақиқатни Бойсун-Қўнғирот деб билган бир Алпомишдай қарайди. Айтади. Ростини қолдирмай айтади. Ёлғоннинг юзида юз минг темир пардаси бўлмайдими? Уни ҳам қолдирмай айтади. Гоҳ киноя билан сўзни буриб, гоҳ дўмбира торини кулдириб, гоҳ ўтрикнинг устига тикка юриб — битта-битталаб ёлғоннинг юзидан ниқобларини юлади. Ҳақиқий башарасини элга кўрсатади. Кўриб қўйинг, бу иблисга сотилганнинг ҳақиқий башарасини! Шундан кейин унинг қўлига тушган ёлғон: «Йўқ, мен — чинман, мен ҳам одамман», — деб кўрсин-чи! Ҳалоллик бобомерос чаганаликлардан биттаси «ё кўнгил» деб ер юзида яшаб тураркан, ер юзи у қаллобга ишонмайди! Энди Иван Василнинг бошига ҳам итнинг куни тушди — кимлиги эл оғзига дoston бўлди. Эл-ку бу сарир итнинг қанжиқфеъллигини кўриб-билиб турганди. Аммо Холиёр баҳшига ўхшаган жўмард Иван укағарнинг кир-чир астарини ҳаммага ошкор этмаса, ул бетавфиқ чойхона олдидан ўтаётганда, таъзимнавозликда сакраб кўзюладиган бемонлар ҳам топилиб қолди. Майли, уруш ўтди. Қоч-

ган қочди. Ўлган ўлди. Аммо афву умумий эълон қилин-
гандан кейин қиличини бўйнига осиб келган содда
ўзбекларни зиёфат баҳонасида қўрғонга чақириб, ола-
тасир оттиргани нимаси? Бу лафзсизликни қайси дин,
қайси мазҳаб кўтаради? Агар Иван Василнинг дини
кўтарса, у кофирнинг ҳам дини эмас, балки шайтони
лаъйиннинг найрангидир. Укағар Иван Василнинг шай-
тонлигини бахши эл айланиб, дoston қилиб айтди. У
достонни бошлаганида, чўчиб-чўчиб эшикка қарайди-
ганлар ҳам Иван Василнинг устидан сўнг-сўнг кулган
бўлса, охирида разабдан муштлари тугилди. Аммо эл-
дан ҳам оласи чиқади. Шу Иван Василга ҳам «жонсиз»-
лик қиладиган топилибдики, у бу ерда — мана бу икки
беиложга Алпомишдан айтиб ўтирибди. Ҳай, майли, бу
ёлғончи дунё шоирларини сотмаса, кимни сотади!..

Саттор камандир ниҳоят бошини чангалидан озод
этиб, бахшига ўпкаси тўлиб қарайди:

— Ўлма, Холиёр! Ўлма!

— Илоё, айтганинг келсин...

Ғалпор милиса камандирнинг тилагига чин юрак-
дан кўшилиб, кўз ёшларини арта бахшига мўлтираб
тикилади.

— Эҳ, жўражон!.. Холиёржон! Сен ўлгунча мен
ўлсам бўлмайдима? Ўтиришимни қара! Кийимимга
қара!.. — У тўсатдан хўнграб йиғлаганича устидаги
милиса кийим-бошининг ҳар бирини алоҳида юлқиб-
тортиб кўрсатади. — Одам қуригандай сен ўриснинг
қамоғига тушасанми? Мендан бошқа биров ўлиб қол-
ганми, сени қўриқласа!.. Қайси кунларга қолдик!.. Ўрис
юртимизга бостириб келгани етмагандай, ўзимиз бир-
биримизни қириб ташлаяпмиз-ку!..

Камандир милисанинг зориллашига қулоқ тутар-
кан, бирдан Ғалпор икковининг ҳозирги қилиб ўтир-
ган ишлари бачканадай туйилиб кетади.

— Холиёр, — дейди у кўпроқ ўзи билан муроса
қилиб. — Шундай кунда сенга дoston айттириб, аҳмоқ-
лик қилдик-ов... Танаси бошқа дард билмас дегандай...
Ўзинг ҳам қўймадинг, «дўмбирамни келтиринглар, бир
айтиб ўлсам армоним йўқ», деб...

— Кўнглингга келтирма, Сатторбой. Ҳар кимнинг
пешонасига ёзилгани бўлади, — дейди Холиёр ҳами-
шаги жўмардлигидан тушмай. У қаршисида гуноҳкоро-
на жовдираб ўлтирган бу икки болалик ошнасида
ҳатто хижолат тортади.

— Аммо... — дейди камандир дoston айтилаётгандаги вужудини ўртаган турёни эслаб, чайқалиб оларкан. — Зўр айтдинг!

У дўмбирасини тиззасига кўйиб, орқаси ер искамай ўтган одамдай устудда бемалол ўтирган бахшига фахру меҳр билан тикилади.

— Ўзинг ҳам Алломишдай йигитсан-да, Холиёр! Лекин, жон жўражон, шу укавар Иван Василга тегишиб нима қилар эдинг? Жаллодни жаллод деганинг билан, дунёнг обод бўлиб қоладими? Биз ҳам тилдаги гапига учиб, беш бармоқни тенг қиламиз деб, қаватига киргандик, энди ичимиздан ўтгани бир ўзимизга маълум, бир Худога... Сен Иван Василга бекор тегишдинг. Замон уларнинг замони...

Холиёр бироз ўйланиб қолади. Кейин кулади. Ҳеч кимга офир ботмайдиган бир кулгу лабларига тегиб ўтиб, кўзларида жилваланади.

— Сатторбой, бу дунёда ҳеч кимнинг замони йўқ. Ҳамма замон — парвардигорнинг замони! Шу Иванларнинг бир Оллоҳга ёқмаган иш қилгандирки, Оллоҳ уни менга масхара қилдирди... Элга шарманда бўлди! Зўрнинг иши ҳақ бўлавермайди, менга ўхшаган шўрнинг иши ҳам баъзан ҳақ бўлади. Ўзбекнинг ҳали ори бор...

Бахшининг кейинги гапи Саттор камандирни вашига тегади.

— Бу кеча Иван Васил Тирмиздан қайтиб келса, эртага нима бўлишингни сенга айтганмидим? — У Холиёрнинг юзига тик қарайди. — Ўзбекнинг орини ўйлаганча...

Саттор камандир — аччиғи чиққанда орзига келганини қайтармайдиган одам — ҳозир бахшининг кўзига қараркан, у ҳаммасини ўйлаб турганини, фақат номус зўри билан сир бой бермаётганлигини англайди. Кўрқув қоп-қора соясини шундоққина бахшининг кўкрагига ташлаб, юрагининг гупирлаб турган деворларигача тиралиб келган; бахши бор кучини бир жойга тўплаб, ироданинг титраётган кўллари билан кўрқувни ўзидан ҳайдаб чиқармоқ учун зўр бериб уринади. Холиёрнинг кўрқувга қандай ит азобда бас келиб турганини кўрмоқнинг ўзи ваҳима эди. Камандир Холиёрнинг бўйнидаги зўриққанидан лўқиллаб турган йўрон томиридан шошиб кўзини олади. Холиёр яна ҳеч кимга офир ботмайдиган ўша жилмайишидан кўзлари нурланиб:

— Эртага нима бўлишини айтгансан, — дейди.

У бу гапни шу қадар сокин ва равон айтадики, Гаппор милиса яна ёшларини артишга тутинади.

— Эсиз Холиёр! Эсиз йигит!..

Бахши негадир деразага қарайди. Узоқ қарайди. У деразадан кўзини олавермагач, камандир ҳам деразага боқади. Бир дераза қоп-қора осмон юлдузларини чат-натиб ойнакларга барир босиб турибди. Бу кеча осмоннинг бир парчаси негадир юксагидан пастга тушиб, шу деразанинг рамгусорлигини ихтиёр этган — ҳозир дераза очиб юборилса, осмон чайқалиб, юлдузлар сачраб кетадигандай... Камандир бироз тикилиб тургач, бу бир парча осмоннинг ғайритабиий ташрифи маъносини тушунади. Юлдузлар Холиёр бахши билан суҳбат қуряптилар. У бу суҳбатнинг нима ҳақидалигини фаҳмлай олмайди. Аммо бу гурунг ердаги майдачуйда ташвишлардан холи олий бир суҳбат эканлигини ҳам тасаввур қилади. Саттор бахшининг юрагига назар ташлайди. Энди у бир маромда текис урар — кўрқувдан асар ҳам йўқ эди. «Достон айтаётганида ҳам кўрқув ёндошолмаган эди бечорага», деб ўйлайди камандир. Шундагина у яна бир сирнинг — бахшини нима учун кўярда-кўймай дўмбирасини олдириб келтирганини, у дунёга равона бўладиган маҳали ўлмайдигандай достон айтиб ўтирганининг жумбоғини ечгандай бўлади.

— Саттор... Гаппор... Худо равиш бериб, эртага ўладиган бўлсам...

Гўё «Гаппор», «Саттор» деган юлдузларга васият қилаётгандай, бахши нигоҳини юлдузлардан узмайди. Камандир ҳам уни юлдузлардан кўз олмаслигини шу пайт жуда истайди. Майли, кимга бўлса ҳам гапира берсин! Фақат юрагини кўрқув забт этмаса бўлди! Камандир ўлим кўрқуви нима эканлигини билади. Ўлим ҳукмидагилар дунёдаги ҳамма нарсани унуттанларига — ҳайвондай бўкирганларига, ақлдан озганларига, фикрату руҳдан жудо бир қоп гўштга айланганларига ўзи гувоҳ бўлган. Ахир, ҳозир худонинг меҳрибонлиги билан ерга энган шу бир парча осмон бўлмаганда эди, милисахона ҳовлисида ўлжа излаб бўридай изғиб юрган ажалга бахшининг кўзи тушган бўларди. Ўлим билан юзма-юз келганда эса, чидаш берадиган мард йўқ. Бор бўлса ҳам, Саттор камандир кўрмаган...

— ...Укаларим, знамни олиб авронгами, ўриснинг қадами тегмаган бир жойга кўчиб кетсинлар. Агар

хотиним ўрислар ҳаром этган бу Ватанда қоладиган бўлса, икки улимни энамга берсин... Ёш нарса — уй-жой қилиши бор, уларим тагин ўгай отанинг қўлига қараб қолмасин. Сағирлик ёмон... Энди бошини силайдиган Ватани бўлмаса...

Юлдузларнинг акси бахшининг кўзиларида янада аниқ ва равшанроқ ялтиради. Ғаппор милиса уввос солиб, ўрнидан туриб кетади.

— Элдан бурун хайрлашма, Холиёржон! Худонинг бир айтгани бордир!

У Саттор камандирга юзланади:

— Бир нарса де! Шундай одам ўлиб кетаверадима! Ўтиришини қара! Гапини қара! Айтишини ҳозир ўзинг эшитдинг! Алпомишдан нимаси кам!

Саттор камандир шу дийдаси қаттиқ энағар Ғаппорнинг йиғлашини биринчи кўриши эди. У ҳали достон айтилаётганда, ўзининг ҳам қандай аҳволга тушганини эслайди. Тўғри айтади бу укағарнинг ули — Холиёр бежиз эмас! Ўзимиз қатори мол боқиб юрган бола, тўсатдан ғай-ғайлаб, элу юртни забт этадими бўлмаса. Чагана ҳам кўпни кўрган эл! Аммо шу укағар уч кеча-кундузлаб ҳаммани айтганига кўндириб, билмаганини билдириб ўтирганига ўзининг ҳам хабари бор-ку! Юлдузлар билан гаплашишини қара!

Камандир бирдан жўшиб, ўрнидан кўзролади.

— Ҳақиқатдан ҳам ўлиб кета берасанми? — дейди у ғайрати тошиб, — Иван Васил келсин, бир ўртага тушиб кўрай, шунча хизматини қилдим — бир гапимга йўқ демас.

— Йўқ демайди! Йўқ демайди! Мени айтди дейсан! Барака топ, Сатторжон! Бир йигитлик қилдинг!..

Ғаппор милиса жалвираб, Сатторни алқашга тушади. Бахши кўзларини деразадан олиб Сатторга тикилади. Ҳозир Холиёрнинг кўзлари юлдузларнинг мададсиз қолган бўлса ҳам, уларда кўрқув йўқ эди. Кўрқувнинг бу галги чекинуви ўзига боғлиқ эканлигидан кайфи янада кўтарилган камандирнинг бирдан ишбилармонлиги тутиб кетади.

— Энди бориб ётиб тур, жўра! Ҳализамон Иван Васил келса, минғирлаб юрмасин. Ҳозир бизга минғирламай тургани дуруст. Сен, Ғаппор, олиб бор-да, тагига бирор нарса тўшаб бер, дам олсин. Э милиса бўлмай кетгур, милтиғингни ташлаб кетма! Нимага бунча гарангсирайсан? Ана! Бурчақда!.. Нима дединг, жўра?

Ол дўмбирангни, ол! Айтавермайсанми! Иншаоллох, гапим ерда қолмас...

Улар ташқарига чиққанларида камандир янада жангдор овозда бақиради:

— Ғаппор, тўйнути бор хонага жойлаштир!..

«Юлдузларни кўриб ётади», деб ўйлайди у.

— Холиёржон...

— Лаббай!

— Тез отлан, бўйингдан, тез отлан...

— Тинчликми, Ғаппорбой?

— Тинчлик эмас-да, бўйингдан, тинчлик эмас... Иван Васил кўнмади. Сатторнинг фирони фалакка чиқди. Иккови қир-пичоқ бўлди. Иван Васил «эртага одамларни Гултепага тўплаб туринглар», деб шарт бурилиб чиқиб кетди.

— Одамларни Гултепага тўплаб нима қилар экан?

— Ўрис янги ҳунар чиқарибди. Энди босмачиларни кўргазмага, халқнинг кўз олдига отар эмиш. Садағанг кетай, бўл энди! Қочиб қол!.. Бир соат лўкиллаб югурсанг, Амударёга етасан. У ёғи Аврон.

— Бу милисахонангдан қандай қутилиб чиқаман, Ғаппор?

— Бу кеча тонг отгунга қадар бу ерда бандилару мендан бошқа ит ҳам бўлмайди. Эшиклар очиқ. Ҳаяллама бўйингдан, шошил!..

— Мен кетсам, сенга нима бўлади, милисаларнинг хотамтойи?

— Мен ўзлариники!.. Бир-икки кун уриб-сўкиб, қўйиб юборишади-да, бошқа нима қилишади.

— Қўйиб юборишмасачи?

— Чинидан келайми?

— Бугун фақат чинидан гапиргин, Ғаппор!

— Сендай йигит учун жонимни олсалар ҳам майли... Бугун Алломишни қандай айтдинг! Бай-бай-бай, жоҳонни сув қилиб оқиздинг!.. Энди мени ўйлаб ўтирма. Менга жин ҳам урмайди. Бир-икки кунлик дўқу пўписа, жонингдан айланиб кетсин!.. Кел, қучоқлашиб хўшлайлик... Бу кунларингни Алломишдай бир йигитга Ватани ватанлик қилмади деб айтиб юраман. Сен ҳақиқатдан ҳам Алломишсан.

— Сен ҳам менга қиёматли дўст — Қоражон бўлдинг! Умримни берса, сени бир қўшиқ қилай. Қушдай учгүлик бўлсин... Омон бўл!

— Худонинг панойига! Бу дунёда кўришмасак, у дунёда кўришамиз...

— Омин!

— Гаппор? Сенмисан? Ҳай, аттанг! Ҳай, аттанг!..

— Ушлаб келишибди-да!..

— Ушлаб келишгани йўқ, ўзим келдим.

— Нега ўзинг келасан? Нимага йўлдан қайтдинг? Кет дегандан кейин, кетавергин эди-да! Йўлбарс юрак йигит эдинг, йўлбарс изидан қайтмас эди-ку, Холиёр!

— Дўст учун қайтади, Гаппорбой, қайтади... Энди йирлама-да, одамни кўнглини бузиб...

— Нимага қайтдинг?

— Сени булар омон қолдирмайлар деб ўйладим. Алпомишу Қоражонларнинг отларини тутиб, хайрлашдик... Ўйлаб қарасам, сени ўзимнинг жойимга қурбон қилиб кетаётган эканман. Дарёнинг бўйидан қайтдим. Ўрислар милисахонага келгунча етай деб ҳарна югурдим, ҳарна югурдим... Ҳай, аттанг! Ҳай, аттанг!.. Етолмапман.

— Қўшмозор бўладиган бўлдик, Холиёр!.. Нимага қайтдинг!

— Дўстлик қилгани фалокатда якка ташлаб қочишнинг иснодиям бор. Фақат йирлама!

— Умримда бир мардик қилгандим. Шунга ҳам қўймадинг, Холиёр!

— Мен кетсам, ўзингни ўлдиришларини билармидинг?

— Алпомишни шундай келтириб айтдингки, кўзимга ўлим кўринмай кетди.

— Энди-чи?

— Энди... Кўзимга кўриняпти, Холиёр, кўриняпти... Совуғидан юрак-бағрим музлаб қоляпман. Захнинг ичида ётгандайман.

— Бунча фирон қилма! Сенга, айтганингдай, бирикки кун пўписа қилиб, кейин гунойингдан кечиб юборишади, Худо хоҳласа...

— Айтдим-ку, қўшмозор бўладиган бўлдик! Иван Васил «стирлат» деди. Отишади...

— Мени кечир... Мени деб кўргулигингни кўриб ўтирибсан. Ҳай, аттанг!.. Сал олдин етиб келганим-да...

— Мен кечирдим, Худоям кечирсин. Сендан розиман...

— Фақат энди йиғлама-да, Гаппорбек!
— Қўрқаяпман, бўйингдан, қўрқаяпман... Ўлимнинг турқи кўп совуқ бўлар экан... Нима қиларимни билма-япман.

— Ҳозир мен секингина Алпомишдан хиргойи қиламан. Бир эшит. Тасалли топасан...

— Тўхтатма, бўйингдан, қўшиғингни тўхтатма! Жонимга бир илиққина нафас югурди...

— Тамоман тасалли топаман десанг, ҳўв туйнуқдаги юлдузларга қарагин-да, ашулани эшита бер.

— Юлдузлар... Туйнуқдан ҳозир кўринишадими?

— Бу кеча юлдузлар фақат бошимиз устида айла-ниб юрибдилар.

— Тавба, қўшиқларинг осмондан тўкилаётгандай...

— Энди сенга бир тайин гапим бор. Илтимос, дўст-душманнинг кўзига кулгу бўлмайлик. Ўлим ҳамманинг бошида бор. Э яна йиғлаяпсан...

— Гапиравер, бўйингдан, гапиравер...

— Айниқса, ўрис биздан кулмасин. Бу ёри дўст-душман эшитса уят... Ўзингга қаттиқ бўласан-да энди!

— Мен сендай ўлимга ботир эмасман, бўйингдан. Қўрқаман. Ҳозир ҳам қўрқаяпман. Қўшиғингни тўхтатсанг, ажал судралиб ёнимга келади. Ичимга киради...

— Гаппор, эслаб қўй, йигитнинг ори ўлимдан ёмон... Эртага маҳкам бўл.

— Бўшашсам, менга «Қоражон!» деб қўй, бўлмасам, бўйингдан... Энди айт. Алпомишни чоҳдан олиб чиқ. Ўлим ҳам қўрқадиган нарса бор экан-а, бўйингдан! Қўшиқ бошладингми, қочиб кетади-я! Фақат эртага қўшиғинг тутаб қолмасин.

— Хавотир олма. Худо хоҳласа, тугамайди.

Ўрис аскарлар ичкарида икковининг ҳам қўллари-ни орқаларига маҳкам боғлайдилар. Ҳовлига аввал Хо-лиёрни олиб чиқадилар. У бошни адил тутиб, қўлини орқасига қўйган кўйи хаёлланиб юрган одамдай, бема-лол келади. Унинг қорачадан келган юзи янада чуркай-ган, қорачиқларига юраги яқин келган — кўзлари тий-рак. Маҳбусларни олиб кетиш учун тайёрлаб қўйилган арава ёнига келиб тўхтайти-да, ёруғга кўникмаган кўзларини қисиб, осмонга, қуёшга, кенгина ҳовлидан тошиб турган баҳайбат қайроғочга, унинг ялангни тўлди-риб турган қуюқ соясига, соялар оралаб ерда сочилган

офтобнинг тангачаларига, кўшни боғда шовуллаб турган қатор теракларга, теракларнинг ортидаги олисла-ридан негадир шундоқ яқингинага келган бужур қадли тоғларга биринчи бор кўраётгандай қарайди. Дунёнинг ҳамма нарсаси равшан, кўзга тўтиё этгудек табаррук, бағирга босиб йиғлагудек соғинчли — видолашсанг умринг етмайдигандай... Бахши қайроғоч тагидаги су-пада Иван Васил билан турган Саттор камандирга пар-войи фалақдай салом беради. Иван бахшини кўргач, кўлларини белларига тираб, оёқларини кериб, ўзига маҳобат киргизиб, ғайритабий бир ҳол олади. Бах-шининг лабида бир қув табассум югуради. У бошини илкис кўтаради-да, Иван Василга қараб, шўх бир қироат билан айта бошлайди:

Оёқларингни кердинг — кенг бўлдинг-а,
Сийиб турган эшакка тенг бўлдинг-а.
Белга кўлингни кўйдинг — бор бўлдинг-а
Эшак қолиб, чўчкага ёр бўлдинг-а.

Ўрислар ўзбек аскарларга қарайдилар. Ўзбеклар ҳеч нарсани эшитмагандай иш билан баттар андар-монлар. Иван Саттор камандир тарафга бурилади:

— Что он там болтает?

Саттор камандир унга бир ёв қараш қилади. Инда-майди. Сўнг баланд овозда — бу дунёда фақат ўзию бахши бордай — сўрайди:

— Нимага қайтиб келдинг?

— Бировнинг умрига зомин бўлмайин дедим.

— Э сендай мардни!.. Ўлгинг келса, бу ерга қайтиб келгунча, Амударёга ўзингни ташлаб юбормайсанма, укағарди ули!

— Гаппорга зиён етмасин деган хаёлда... Етиб ке-лолмадим... Худонинг буюргани бўлди.

— Худо қайтиб кел деб буюрдима?

Бахшининг гаши келади. Нимага бу Саттор ўдағай-лайди?

— Худо Чагананинг мардлари битта қолмай қири-либ кетаверсин, фақат сотқинлари тирик юрса бўлди деб буюрди.

Саттор ногоҳон ўқ теккандай қотиб қолади. Улар-нинг суҳбатини бетоқатлик билан эшитаётган Иван Васил яна гапга аралашади:

— О чём вы болтаете? Переводи — чего он распел-ся...

Саттор камандир ижирғанади. Унинг важоҳати — дунёнинг ҳамма тоғини кесиб, ҳамма дарёсини кечиб ўтгудай.

— Ўзидан сўра!

Бахши ўрис нимани сўраётганини фаҳмлайди.

— Саттор, ўрисингга гапимни калтароқ қилиб, чўчканинг қанжиғи деб сўқди, дегин.

Камандир терс бурилиб, супани тўрига қараб юради. Иван супадан пастда — текин томошадан завқланиб турган жиккаккина татар йигитга — таржимонга кўзи тушади.

— Фатхулин, како́го х... на стороне стоиш? Чего он сказал?

Сидқидилдан томошабинлик қилаётган Фатхулин чўчиб тушади. Бахши шўх кулиб, унга қарайди:

— Ўзингни уринтирмай, калта айтганимни таржима эта қол...

Таржимон аскарларга хос баланд овозда сўзланмоққа чоғланади-да, ўзини йиғиштириб, кўкрагини ҳавога тўлдиргач... Бирдан довдираб, ноқулай бир аҳволда тўхтаб қолади. Иван нима бўлганини англайди. Йўрон бўйни шафақдай қизариб, юзини босади.

— Иди сюда, дурак!

Иван жон ҳолатда бир ҳатлаб супага чиққан тилмочга кулоқ тутиб энгашади. Унинг юзида қизили ўртаниб, қорамтир тус ола бошлайди. У шашт билан нимадир демоқчи бўлади-ю, аммо ҳамма ҳибсхона эшигига кўз тикиб турганини сезиб, ўша томонга қарайди. Ичкаридан икки ўрис аскар Фаффорни судраб олиб чиқадилар. У палаж ургандай ихтиёрини йўқотган — гавдаси аскарлар қўлтирида — шалвираб осилган, яланг оёқлари ер судраб келади...

— Қоражон! Дўстим!

Холиёр бахшининг бу ногаҳон қичқириғидан ҳамма бир қалқиниб тўхтайди. Бу қичқириқ асносида зимиллаб вужудларга энмиш аламли шиддатнинг зарбидан Иван Васил ҳам, Саттор камандир ҳам, аскарлар ҳам, гужумнинг ва деворларнинг ортидаги теракларнинг шохларида ғимиллаб юрган шабада ҳам, девордан эндигина ошиб ўтган қуёш нурлари ҳам, заминда чумолидай ивирсиб юрган жами одамизот ҳам, курраи арзни ўз ўқи атрофида чархпалақдай айлантириб кетаётган маромпараст Вақт ҳам — карахтланган кўйи тўхтаб қолгандай бўлади. Бу қичқириқни фақат одамлар эмас,

ҳовлининг соядан холи бурчакларида ўсган майсалар, дарахтларда бирдам чуғурлашини тўхтатган қушлар, одамларнинг пойида гум-гурс бўлиб ётган қаро ер, булутсиз кўксига қуёшни судраб чиқаётган мовий осмон, бу осмондан ҳам наридаги қават-қават турфаранг фалаклар, бесарҳадликлар бағрида тўлғониб ётган чексиз дунёлар ва бу дунёларни яратган Қодир Парвардигор ҳам эшитгани аниқ эди. Парвардигор бахшининг бу қичқириғига жойлаган жонўртар турғени билан яратмиш дунёсида фақат инсонгагина меҳру шафқат, ору номус, инсофу диёнат — хуллас, руҳу қалб берганини бадаларига яна бир зумга эслатади. Бир зумда барча тенглашади — ўлимга маҳкумлар ҳам, зўравонлар ҳам ёлгон дунё бўйинларига бўйинтириқдай илган мажбуриятларини унутиб, Оллоҳи таолло инсонни илк яратган чоғи бир-бирларига қандай қарашлари лозим бўлса, шундай қарайдилар. Улар ўзларини ёвиқдан, нафратдан, кўрқувдан, зўравонликдан — шайтон васвасасида макон топган тубанликларидан озод эканликларини ҳис қиладилар. Ҳатто, бу жойларга «жаҳон инқилоби» етагида келган ўрислар ҳам бу қичқириқ гирдобида юксак рояларини эсдан чиқариб, минг-минг йиллар қатларида унутилиб кетган алақандай оддий ва содда, мангу ва беадад улувворликнинг тансиқ соғинчини пайқайдилар. Бу соғинч асли Оллоҳнинг «инсон инсонга дўст» деган покиза нияти — юз йигирма тўрт минг пайғамбар — элчилари орқали ер юзига сочган эзгулигидан эди... Фаффор милиса кўзини очади. Аскарлар қўлтиғида осилиб турган кўйи ўзининг шалвираб ётган гавдасига шошмасдан кўз югиртиради. Орқасига бурилиб, ерда бўшашиб ётган оёқларига жиддий қиёфада тикилади. Сўнг фалакка қарайди. Ниманидир аён кўргандай бўлади. Самоватдан уни кузатиб турган алакимдандир уялгандай ийманибгина ўзига келади. «Қоражон» деган нидо жимирлатган миясидан томирларига илиққина қон аралаш бир нарса оқа бошлаганини сезади. Бесуяқдай шалвираб турган гавдасини йиғиштириб, аскарларнинг қўлларидан ўзини озод қиларкан, дунёни эндигина кўраётган одамдай қизиқсиниб атрофга тикилади. Раппорнинг жонини маҳкам чангаллаб турган ажал унинг бу сергак ҳолидан чўчиб чекинади — милисахона ҳовлиси бурчагида бутунги қурбонлар учун қазилган саёзгина ўранинг нам тупроғи устига чиқиб, барибир ўзига навбат келишини

билгани учун ҳам, чўккалайди. Кўринишдан ажал ҳам тамгин эди. У одамларнинг хоҳиши билан эмас, балки Оллоҳнинг иродаси билан иш тутишни хуш кўрганидан Иван Василга олайиб қарайди. Иван қандайдир даҳшатли бир шарпанинг бежо назари тушганини англаб, юраги алақандай бешафқат ғижимланиб, бадани тупроқнинг захини туйгандай сесканиб кетади. У нима бўлаётганини англаб етмасдан, Ғаппорнинг ғайри табиий титраган овозидан чўчиб тушади...

— Алпомиш! — деб дўстини йўқлайди Қоражон. — Қаердасан?

— Мен шу ердан! Ёнингдан! — гуриллайди Алпомиш. — Фақат ёдингдан чиқмасин, сен — Қоражонсан. Сен менинг қиёматли дўстимсан. Буларнинг олдида ўзингни ярашиқ тут...

— Сен кўшиқ айт, бўйингдан! Зиндонда ётганимиздан, юртимизни соғинганимиздан, Барчиннинг армонидан...

Алпомиш кўшиқ бошлайди. Ўзининг бошидан ўтганларини, дўсти Қоражоннинг марду майдонлигини, Бойсун-Кўнғиротнинг соғинчини, элу юртнинг армонини, ортидан бўзлаб қолаётган Барчинни, сағир фарзандини, мушфиқ онасини, Бойбўридай отасини, Қалдирочдай мушфиқ синглисини — ҳамма-ҳаммасини бир буюк тўлғоқ ичра юрагидан ўтказида-да, бўғзини бир дарё кўшиққа тўлдириб, оламга ярқиратиб сочади.: «Анов тоғнинг бошин чалган туманма, тамли кунда мудом охир замонма»... У кўшиқ айтган асно нам тупроқ устига қараб юради. Қоражон ҳам дўстининг ёнида ўлимга тик қараб келяпти...

— Айт, бўйингдан, айт! — деб эзради у. — Айтавер! Ана, осмонга юдузлар чиқяпти. Фалак энгаша келиб бошимизга тегди. Қара, Алпомиш! Бошимиз юдузлар ичида. Ўлимнинг кўрқишини кўр, ўлимнинг титрашини кўр... Кўрққанидан аскарларнинг милтиғи ичига кириб кетди.

Алпомиш кўшиқ айтади. Қабргача неча қадам? Ўлимгача неча дақиқа? О, ўлимга бораётган одамнинг кўшиғи! Мағзинга жами ҳаётни зарра қадар қолдирмай жо айлагансан! Сўзларинг, оҳангларинг, тўлғоқларинг бунча рост! Билинги, кимнинг кўшиғи рост бўлса, у ўлиб кўрган. Ҳар бир сўзини ҳақиқат қилган шоир бор эрса, анланг, унга у дунё билан бу дунёнинг ораси бир

қадам... «Мард жон учун номардликка кўнарма, йигит ўлмай, элу юрти ўларма... Мард ҳақ учун ҳар азобга кўнадир, ёри учун, эли учун ўладир»...

— Айт! Юрак-бағримни тўлдир. Ўлимга жой қолмасин, бўйингдан!

«Ҳай аттанг-а, сабил қолди фақат жон! Дўсти учун қурбон бўлган Қоражон»...

Улар энди, товонлари намни сезиб, уйилган тупроқнинг устида елкама-елка турадилар. Холиёр бахши ўзини унутиб қўшиқ айтаркан, ортидаги саёз ўрага майда кесаклар шитирлаб тушаётганини эшитади. У бироздан кейин шу кесакларга бағрини босганча ётишини тасаввур қилади. Оёғининг тагидаги тупроқ унга алақандай қадрдон, азиз ва мунгли бир қариндошдай туйилади. Атрофда ажал кўринмайди. Қуёшнинг девор оша тушаётган нурлари бахшининг қўшиқ оҳангида сузилган кўзларини қамаштирар, одамлар негадир жой-жойида қотиб қолишган, Саттор ўйноқлаётган отнинг устида учиб кетадигандай хушёрликда, Иван эса нималардир деб аскарларга қичқиради. Холиёр Ғаппорга кўз қирини ташлайди. Ғаппорнинг тер босган лабларида бир оғриқнинг азоби аралаш ним табассум қотиб қолган, боши устида эса... ўсибгина қолган сочларига тегай-тегай деб сон-саноқсиз митти учқунларда милтираётган осмон оҳиста айланяпти. У ўзининг боши узра ҳам бу ғаройиб фалакнинг меҳрибонлик билан сузаётганини сезади. Ўнг қўлини кўтаради. Панжалари, кафтлари бир илиқ чексиз-чегарасиз оромга ботганини; юдузларнинг ифодалаб бўлмайдиган, ернинг оромларига ўхшамайдиган лаззати қўлларида нур тезликда югурганича, юрагига ўтганини фаҳмлади. Бу ором чидаб бўлмас тарзда ўткир эди. Бахши беихтиёр қўлини тортиб олади. Қўшиғи энди алақандай самовий дардларга тўлган, одамларнинг иродаларини парчалаб, ихтиёрларини ихтиёрсизликларга ташлагудай... Ғаппор ҳамон ўша кўрқувдан холи алфозда тик турибди. Кўзлари юмуқ. «Ғанимни қонига қоргансан, дўстингни соғиниб толгансан, дўст билан ўлимга боргансан — хуш энди, Қоражон, хуш энди»... Холиёр шу маҳал ажални кўради. Ажал уларнинг қаршисида — Иваннинг чақирғиғига кўра уларнинг кўзига қадалиб турган тўрт аскарнинг милтиқлари миллари ичида даҳшатли бир ҳаракатта шайлан-

ганча турибди. Бахши Иваннинг бир нима деб қичқирганини эшитдию жонҳолат қичқирди:

— Қоражон! Маҳкам бўл!

— Мендан хавотир олма, бўйингдан!..

Тўрт милтиқ бараварига силкинди. Бахши бир жуфт ўқ ўзи тарафга, бошқа бир жуфти эса Фаппорга қараб йўналганини кўрди. Ўқлар ҳавони тешганча, атрофини куйдира-ёндира отилиб келишар, ўқларнинг ортидан ажал ҳам шиддатда изма-из йўналганди. Бахши ўқнинг иккаласи ҳам кўкрагига текканини, юрагини оралаб ўтиб, чап елкасидан чопонининг пахтаси аралаш эту қонни сочганича, отилиб чиққанини ҳам пайқади. Қонга ботганча учиб кетаётган ўқларнинг ортида энди ажал йўқ — у бахшининг вужудида қолган, соп-соғлом тандан жонни суғуриб олишга шошқинлик билан киришган эди. Холиёр ёнига бурилиб, Фаппорнинг бўшашган гавдаси ўрага тупроқни сургақлаб йиқилганини кўради. Бир енгил тортади — хайрият, шарманда бўлмадик... Осон қутулди! Ҳовлига қарайди. Иван бошини чангалаган кўйи йиқилиб тушаётганига, панжалари орасидан қон сизиб, енгларига оқаётганига кўзи тушади. Сатторнинг эса бир қўлида тўппонча, бир қўлидаги қамчи — милисахона дарвозасидан отини учирганча чиқиб боради...

Бахшининг ёлғончи дунёдаги кўрган охирги манзараси шу бўлади. Дунё аста-аста хира тортиб, туманга чўқади. Кўзлари қовоқ орасига ботади. Бахшининг жони минглаб ришталарда ҳаёт билан борлаб ташланган экан — ажал уларни узгунча бўлмай, фаришталар етиб келадилар. Фаришталар Холиёрнинг бошига дўнган осмондан тушиб, унинг руҳини авайлаб қўлга оладилар. Юлдузлар нурларига беланиб ердан узилаётганда бахши ўзига келади. У деярли вазнсиз эди. Пастга қараб, чуқурда вариб бир тарзда ётган гавдасига кўзи тушгач, ҳамма оғирлиги ерда қолиб кетганини тушунади. У яна ажални кўради. Ажал милисахона ҳовлисида, Иваннинг руҳини чангалаганча, айланиб юрипти. «Иваннинг руҳи ҳам осмонга чиқадими?» деб оғринади Холиёр. Фаришталардан бири бахшига қараб жилмаяди. Шунда у Иваннинг руҳи ўлимнинг мангу чангалида қолишини тушунади ва безовталаниб атрофга қарайди. Шундоқ ёнида Фаппорнинг ярақлаб турган руҳига нигоҳи тушгач, кўнгли тўлиб беҳад қувончда қичқиради.

— Қоражон!

Ғаппорнинг руҳи янада ярақлайди.

— Мен Ғаппорман! — дейди у. — Алпомиш эса, ана...

У пастга имо қилади. Чеганага туташ қирда Саттор камандир тоққа қараб от солиб кетяпти.

У Алпомишнинг ерда қолганлигидан беҳад шодланади. Худо хоҳласа, Алпомиш омон бўлса, юрт ёвдан озод бўлгай! У бу ниятни кўнглидан ўтказар-ўтказмас, фаришталар «омин!» деб дуо ижобат этадилар. У фаришталар ихтиёрида чексиз саёҳати сари йўналар экан, ерда қолган Алпомишга Қоражондай бир дўст бер деб парвардигорга илтижо этади. У яна чексизлик саёҳати тезроқ тугашини истайди. «Мени шу юрт устида учиб юришимга ижозат бер, Омоҳим! Арвоҳлар қўлаган юрт хор бўлмас. Арвоҳлигимда менга ҳам юртга суянчлик бахтини ато эт!..

Унинг кўнглидан бу тиловатлар ўтаётганда, фаришталар олий иззат-икромда бош эгиб турардилар.

БИРОВНИНГ УМРИ

Чаганада ғаройиб одамлар кўп. Аммо Панжи полвон ғаройибларнинг ҳам ғаройиби. Масалан, байрамларда марказдаги ягона кўчадан қулфу яшил кийиниб, алвон турлар кўтарганча, жамоа-жамоага бўлиниб, аскарларга хос сафларга тизилган ҳолда ўтаётган бахтиёр намоёнчиларнинг хуррам кайфиятларига мос тушмаган ишлар қилади. Тахтадан муваққат ясалган минбарда Москвадаги раҳбарларга тақлид қилиб, қаддини роз тутганча, пастда шиор кўтариб сидқидилдан ҳайқириб ўтаётган одамларга шляпасини виқор билан силкитаётган райқўм котибнинг нақ қаршисига — кўчанинг нариги бетига туриб олади-да, ўзича хайрли ишларни бажаришга киришади.

— Пулни сандикда чиритаётган Чангананинг бойлари! Топганини кўчага сочадиган марду майдон хотамтойлари! Чўнтагидаги пулни хотинидан ҳам яхши кўрадиган азиз қурумсоқлар! Бошимизда соябон бўлиб турадиган райқўму ижроқўмнинг халқларвар ходимлари! Билиб қўйинглар, беш бармоқ тенг эмас! Сиз байрамда кайфу сафо этипсиз, аммо кимнингдир уйида нони ҳам йўқ. Сиз байроқ кўтариб, ҳайқириб юрибсиз — кимдир қизига калиш ҳам олиб беролмайди. Саховатли бўлинглар! Ҳиммат кўрсатинглар! Ҳамма топганича... Мана, Панжи полвондан икки юз сўм!..

У қўлидаги икки юз сўмликни боши узра кўз-кўз қилади-да, сўнг қўлидаги қизил алвонга ўралган қутининг тирқишига тикади. Намойишчиларнинг мустаҳкам сафида парокандалик бошланади, кимдир анграйиб тўхтайдди, кимдир унга урилади, кимнингдир оёғини кимдир босади, кимнингдир туфлиси тушиб қолади, у туфлисини топгани сафларни ёриб орқага ҳаракат қилади... Қаторлар бузилади, шиорлар бесаранжом қалқийди, қизил байроқ райқўм котибининг юрагига кўрқинч солиб таҳликали эгилади. Аммо котиб, ҳар қандай вазиятда ҳам ўзини йўқотиб қўймайдиган давлат кишиларига хос бамайлихотирлик билан

меҳнаткаш халқни қутлашда давом этади — фақат энди шляпасини инструктор Мингтўраевга тутқазади, шляпасиз қўли қушнинг ёлғиз қанотидай ҳавода ажаб-товур манзара ясаб силкинади. Полвоннинг чақириқлари эса авжга чиқади. Аралаш-қуралашган намоиш уялинқираб оқишда давом этади.

— Чаганада саҳоват нима қилсин! — ҳайқиради Панжи полвон. Унинг кенг кўкрагидан завқ ила отилиб чиқаётган овози микрофонда ўзича нималарнидир сайраётган маданият бўлими бошлиғи Саломатовнинг овозчасини намоишчиларнинг қулоғига еткизмасдан, ҳаводаёқ парчалаб ташлайди.

— Ўтаверинглар!.. Ўтаверинглар! Барибир Чаганани хасисларнинг юртига айлантириб қўёлмайсизлар! Панжи полвон ўлмаган экан...

Энди одамлар чидаб туролмайди. Биринчи бўлиб Фурқатов домла Полвон тарафга юради. Либослари тоза — худди ҳозир Париждан келгандай. Юришида меъёрдан ошиқ виқор бор. Фурқатов алақандай таъзимга ўхшаш ҳаракат билан Полвоннинг эҳсон қутисига қўл чўзади. Аммо бу чаганашумул воқеанинг ташкилотчиси домланинг хайру садақасини бутун кўчага эълон қилмаса, кўнгли тинчимайди.

— Одамлар! Кўриб қўйинглар! Фурқатов домладан йигирма беш сўм... Пулдорларни ўлдирдингиз! Яшанг, домла!

Домла таъзимга ўхшаш ҳаракатини яна виқор билан бажо этади-да, шиорлару турларини кўтарганча сочилиб қолган жамоасига кўшилади. Энди полвоннинг ўйиб-ўйиб олаётган масхарали ҳайқириқларига чаганаликлар чидаб туролмайдилар. Одамлар полвоннинг қутисини тўлдиришга, бу атрофда бирорта ҳам бечора қолдирмасликка қатъий бел боғлашади: биринкетин намоишдан узилиб чиқа бошлайдилар...

— Ҳасан сартарошдан беш сўм! Умар газчидан уч сўм! Дўхтирдан ўн беш сўм...

Полвон хасислик занжиридан озод бўлган ҳамшаҳарларининг исму шарифларию лақабларини илҳом билан жаранглатиб тураверади. Унинг атрофида одамлар борган сари кўпаяётганини кўриб турган райқўм котиби сўнги чорани қўллашдан бошқа илож қолмаганини доно раҳбарларга хос ҳушёрлик билан пайқайди. У милиса бошлиғини чақириб, полвонни кўчадан бадарға этмоқни буюради, деб ўйлаган ўқувчилар худ-

ди шу ерда катта хатога йўл қўядилар. Чунки Чагана милисасининг жами жанговар таркиби ҳам Панжи полвондай давраларни бойлаган номдорга бас келолмаслигини котиб яхши билади. Яна... Котиб бўла туриб эл-юрт олдида хасислик қилиш сал... уялними-ей! Котиб чўнтагини ковлаштириб, инструктор Мингтўраевга ниманидир чўзганини ҳамма кўради. Аммо чаганаликлар одобли халқ — сезишганини, ҳатто кўз қирлари билан ҳам билдиришмайди. Мингтўраев пленумларда кўрсатадиган энгилу чаққон юришини мукамал намоён қилиб, бир оз букилганича полвоннинг қарши-сида пайдо бўлади. Сирли жилмайиб, полвонга гапи борлигини билдиради. Полвон пакана инструкторнинг оғзига қийналиб энгашади. Сўнг тавозе билан қутичани тутлади. Мингтўраев қутичага пул ташлайди-да, минбарда қўл силкитишни ҳам унутиб, уларни кузатиб турган котибдан имо кутганича қолади. Котиб инструкторнинг буйруққа иштиёқманд нигоҳини бежавоб қолдириб, қўлини мушт қилганича Полвонга қараб ёлрон пўписа қилади. Полвон озроқ эркаланиб, қўлини кўксига қўяди-да, кечирим сўраган бўлади...

Намойишдан кейин уч киши гувоҳлигида қутини очади. Пулларни санатади. Акт туздиради. Сўнг қўйнидан икки буклорлик қорозни олиб, ўзича тузган бечораҳол оилалар рўйхатини кўрсатади. Демократияга амал этиб, бошқаларнинг таклифларини ҳам инобатга олгач, ўзгартиришлар киргитади-да, сўнг пулни тарқатишга киришадилар...

Полвоннинг бундан ҳам бошқа антиқа одатлари бор. Хўш... Тўйда кураш бўляпти, дейлик. Қорамурутнинг полвонлари давранинг бир четида атайлаб қунишиб ўтирганини ҳам тасаввур қилинг. Чаганакларнинг «калиш-палиш» полвончалари ўйин кўрсатяпти. Навбат «улоқ» полвонларга текканда, қорамурутликларнинг бири ўйнаб чиқади-да, чаганаликни олгандан ташлайди. Бироқ дунё ҳали чаганаликни беҳимоя қилиб қўйгани йўқ! Бизнинг болалардан бири ҳовлиқмасдан бориб, баковулларнинг олдига тиз чўқади. Дуо олиб майдон айланади. Уч қафас ўтмай рақибининг елкасини ерга теккизади. Кураш шундай давом этаверади — гоҳ у фолиб, гоҳ бу... Охири Панжи полвон қорамурутликларнинг «хўкиз кўтарган» паҳлавони билан обрў талашгани Алининг майдонига чиқади... Иккови ҳам даврани босиқ айланадилар. Бир неча бор қўлларини

силкитиб, бир-бирларига яқинлашадилар-да, яна аж-
ралиб, жонлари танларига сифмагандай ўйноқлаб кета-
дилар. Панжи полвон югуриб келиб, халқнинг қарши-
сига тиз чўқади. Халқ гувилаб дуо беради. Паҳлавон-
лар бир-бирига усул ишлатолмай, уч-тўрт бор ёқа
ушлашадилар. Бирдан халқ полвонларга қўшилиб, ву-
жудларидаги зўриқаётган ғайратни бўғизларида ушла-
ганча тош қотади.

— Ё Али!..

Халқнинг кўксидан қувонч гурроси ҳавога минглаб
кабутарлардай учади. Панжи ўзини осмонга отади.
Ўйноқлаганча давра айланиб, қувончини ҳаммага ула-
шади. Мағлуб йиқилган жойидан оҳиста туради. Фо-
либнинг қувонч рақсига алам билан қарайди. Шунда
Панжи бирдан ҳовридан тушиб, унинг ёнига самимий
бир жилмайиш билан келади. Қучоқлайди.

Кечқурун қорамурутлик полвонлар Панжининг уйи-
да меҳмон бўладилар.

Чаганаликлар фолиб чиқишни яхши кўришади. Баъ-
зан қорамурутликларнинг полвони Ҳазрат Али унга
ҳам пир эканлигини кўрсатиб қўяди. Давра сув сепган-
дек жимиб қолади. Баковулар ғарибсиниб бир-бир-
лари билан кўз уруштириб оладилар. Тамошабинлар-
дан бири алам билан: «Ҳаром!» деб бақиради. Бирдан
ҳамма қорамурутлик полвон ҳалол курашда енгмага-
нига бир зумда ишонади. Баковулардан бири Панжи-
нинг елкасидаги хас-хашакни билдирмай қоқиб таш-
лар экан, бошқатдан курашиш лозимлигига ишора қила-
ди... Шунда Панжи полвон ноҳақлик бўлаётганидан
ўксиниб ўтирган қорамурутликларнинг тўдасига бо-
ради-да, рақибнинг қўлидан ушлаб, давранинг ўртаси-
га бошлаб чиқади.

— Халойиқ! — дейди у овозидаги аламини босол-
май. — Мард бўлайлик. Бу йигит мени урди... Ҳақини
беринглар!..

Энди рақибни Панжини қучоқлаб даст кўтаради...

Кечқурун қорамурутликлар қўярда-қўймай қиш-
лоқларига Панжини олиб кетадилар.

Полвоннинг яна бир қизиқ одати бор. У Чагананинг
теварагидаги ёзда жизғанак куйиб ётадиган тепалик-
ларга ниҳол ўтқазишни яхши кўради. Баҳорда ниҳолни
эккач, атрофини сим билан ўрайди. Сўнг ёз бўйи сув
ташийди. Баъзиларининг ёнига бочка қўйиб, сувга
тўлдиради. Керагида жумрагини бурайди... Ниҳоллар-

нинг яйраганни кўрсангиз! Биз шундаймиз, ўртоқ офтоб! Куйдираверинг! Оловингизни тўкаверинг! Ҳали осмонга етамиз! Чаганага келганларнинг орзи очилиб, юмилмасдан қолади!.. Полвон роҳат қилади...

Чойхонада одамлар «Қалай, яхшими?» деб ниҳолларни сўрашади: Полвон ниҳолларни мақтай-мақтай сўзлайди. Одамлар қувонадилар...

Бу гаплар Полвон Чаганада қандай умргузаронлик этгани ҳақида...

Полвон бошқа жойларда ҳам бўлган. Масалан, Тошкентда, икки йил институтда ўқиган. Яшай олмаган. Бунинг устига Дилором деган яхши кўрган қизини отонаси бошқага узатиб юборишгач, «ҳайт» дегану қишлоққа қайтиб келаверган. Ёш экан-да, чидай олмаган. Асли қизнинг уйидагилар ҳам кўп норози эмас эдилар, фақат Панжибой шаҳарда қолсин, одам бўлсин, дейишди. Ўйлаб кўрилса, бечоралар ёмонлик раво кўришмаган эканлар. Аммо Полвон қандай қилиб шаҳарларда яшасин! Хайр, шаҳар! Алвидо, шаҳарни суйгувчи муҳаббат! Хуш қолинглар, жўралар! Минг афсус, дипломни сақлашга сандиқ сотиб олмайдиган бўлдик...

Шундан буён Полвон воҳадан нарига чиққани йўқ. Тўйларга боради. Елкаси, айниқса кейинги йилларда, ер кўрмади ҳисоб. Панжи полвон деса, даврага қадам босган вилоят одами борки, номини ҳурмат билан тилга олади. Полвонлар ўтиришларда уни тўрға ўтказишадди. Салт қолгани йўқ: тагида мошин, табласида от... Яна нима керак?

Ҳамманинг ҳам сўз ўтадиган жўраси бўлади. Чори кассир Полвоннинг яккаю ягона сўзўтар дўсти. Аммо айнан шу дўсти — Чори қурғур Полвонни йўлдан урди. «Юр, Тошкентни бир айланиб келайлик... Дунё кўрмасдан, даврани ҳўкиздай айланавериб, ўлиб кетганингни билмай қоласан... Юр! Қаригандан кейин...»

Полвон кўнди.

Чори у ёққа ўтди, бу ёққа ўтди, бирпасда меҳмонхонадан жой ундирди. Уч хонали — иккита алоҳида ётоқхона, ерда чўғдай гиламлар, рангли телевизор, бежирим шифтларгача туташ шкафлар, юмшоқ диванлару оромижон креслолар...

— Хўш, — деди полвон теваракка разм соларкан, — энди бу ерда нима қиламиз, Хазиначон?

— Кураш тушамиз, — деб ҳиринглади Чори кассир худди ўз уйига келгандай нарсаларини шкафларнинг

сонсиз қутиларига бемалол жойлаштираркан. — Бу шаҳри азимда кураш тушадиган нарса кўп, полвонларнинг ғофили! Ҳозир ваннага тушиб, йўлнинг ҳордигини чиқарамиз, кейин тўйиб ухлаймиз, кейин... кейин гап кўп, ғофиллар полвони! — У яна кулди. Кайфиятида келажак курашлар шавқи, ҳузурбахш ороми, соғинилган лаззат...

Полвон қандай кураш тушса, бошқа ишларни ҳам шундай дўндириб бажаради. Айниқса, оппоқ чойшабларга ўралган юмшоқ ўринда Афсар девдай қотиб ухлаб қолади...

У кўзини очганда, меҳмонхонада чироқлар чарақлаб ёнган, телевизорда қарсу курс концерт борар, Чори хазиначи қарсак чалар, кимдир бармоқларини қирсиллатиб ўйнар эди...

— Хазиначи! — деб ётган жойидан бақирди полвон. — Нима қиляпсан, укағар? Момонгни арвоҳини ўйнатяпсанми?

— Ғафлат уйқусидан бошингни кўтар, полвонларнинг уйқу кўрмагани! Пари-пайкарларни ўйнатяпман!

Хазиначининг қарсаги яна авжланди, ётоқхонанинг эшигидан бир нозанин мусиқа муқомида белларини биланглатиб, ажойиб жилвалар этиб, «лип» этиб ўтди. Полвон туриб кийинди, ойнага қараб қўллари билан юзидан уйқу асоратини сидириб ташлади-да, нариги хонага чиқди. Хазиначи креслода жон бериб қарсак чалар; ҳарир мовий кўйлакли, елкасию қўллари яланғоч бир ҳуру филмон ўртадаги столни айланиб, нозу карашмалар билан ўйинга тушар эди. Столнинг устида ҳар хил ичимликлар, газак босди овқатлар, тансиқ таомлар, яна алақандай, полвон номини билмайдиган неъматлар... Қизнинг юзи оппоқ, ёноқлари қирмизи: ҳақиқатан ҳам осмондан тушган париларга ўхшар, қишлоқда яшай-вериб, чарчаган бу икки дўстга жаннат фароватидан бир шингил намойиш этгани ерга тушгандай эди. Қизнинг турфа ноз билан Хазиначининг қаршисида унга жонини фидо этмоқчидай, куй мавжида ўртаниб тўхтади. Қўлларининг нафис ҳаракатлари билан ишқ ўтида куйиб кетганини изҳор қилди. Бу ёнишнинг ягона сабабкори Хазиначи эканлигини ҳам яширмади. Чори «Дўст», деб кўксига урганича, чўнтагидан уч-тўрт червонни олиб, қизнинг йўқ ёқасидан пастга — кўйлак деб аталган либосни тутиб турган икки баландликнинг ўрта-

сига тикди. Ҳаяжонланиб: «Вой, дод!» деди-да, столдаги шиша пиёлаларга нимадир тўлғазди.

— Панжи! Бир ўйнайлик, дўстим! Ўзинг ўзингни овутомасанг, бу дунёи азобда сен билан ҳеч кимнинг иши йўқ... Ол! Полвонларнинг маишат кўрмагани, ол!..

Полвон бир пиёла ичимликни бир ташлашда сипқорди. Энди қиз ўзига қараб ишва қилаётганини кўрди. Унинг оппоқ юзи хатарли тарзда полвонга яқин келган; кумуш елкалари, рақсга монанд сўлқиллаб титраётган билаклари юракнинг тўридан ақлга бўйсинмас бир шиддатни қўзғатиб келар эди.

— Полвон! Нима пулинг йўқми? — қичқиради Ҳазиначи.

Панжининг қўлида пул кўриниши билан қиз чаққонлик билан уни илиб кетди, сўнг шарақлаб кулди-да, рақс тушишдан тўхтаб, ўзини диванга ташлади.

— Ака, — деди у полвонга ҳансираганича, — менга ҳам қуйинг. Уф!..

Полвон нозланиб, эркаланиб турган бу мавжудотдан кўзини узолмасдан пиёлага коньяк қуйиб узатди. Қиз пиёлани мунтазир этганича, безътибор ҳаракат билан аввал кўкрагидаги пулни олди, қўлидагиларга қўшиб, диванда ётган бежирим сумкачасига жойлади, сўнг вужудига сингиб кетган навозиш билан полвон қаршисига келди-да, пиёлага қўл узатди ва айни шу пайтда унга биринчи бор астойдил назар ташлади. Унинг назарини қайноқ иштиёқ билан кутган йигитнинг кўзлари ногаҳон қизда кутилмаган ўзгариш юз берганини пайқади. Қизнинг нигоҳида аввал ҳайрат, кейин қувонч, сўнг сўлиш жилвалари тез-тез алмаши-ниб, беҳолик ичида қотди. У пиёлани оҳиста столга қўйди-да беҳос боши айлангандай пешонасига қўлни босди, тўсатдан шапалоқ еган каби юзини секин ҳаракат билан силади, кейин шу қуйи гандираклаб диванга чўкди. Бетлари ҳамон кафтлари орасида — қайлардан-дир учиб келган ғусса кўзларини тўлдирган эди. Полвондан нигоҳини узолмас, гўё Панжибой дунёдаги энг ҳуркак қушу — бир зум назоратдан четда қолса, улкан гавдасини кўтарганича, борса келмас маконлар сари очик деразадан учиб кетадигандай... Қизнинг қараши аста-аста ўзгариб, беҳол ғусса ўрнини соғинчу армон, йиллаб кўришмаган ошиқлар орасида бўладиган бегона-налигу бетоқатлик эгаллади. У сумкачасини очиб, дастрўмол олди-да, кўзларига босди... Бир фасл жисми-

ни ногаҳон забт этган ғуссаси билан курашганича қолди.

— Асад ака... — деди у бутун вужуди билан хўрсиниб, — учрашган жойимизни қаранг...

Ҳеч нарса тушунмаган Хазиначи полвонга қаради. Бу ўзгаришдан гарангсираган полвон лол эди. Қиз эса шаҳд ила ўрнидан турди-да, Чори хазиначининг қаршисига чўк тушди.

— Жон ака! — деди у ёлвориб. — Бола-чақангизни яхшилигини кўринг! Мени Асад ака билан холи қолдиринг. Сизга... топиб бераман...

Қиз жавоб кутмай, телефон дастагини олди-да, райрат билан рақам тера кетди.

— Нафис! Бутун уйингда ким бор? Бўшмисан? Яхшилаб қулоқ сол, жоним... Ҳозир бир одам боради. Хавотир олма, синалган акаларимизлар. Айтганинг бўлади... Минг раҳмат, Нафисичка!

Сўнг шу шиддатда бир парча қоғозга нималарнидир ёзди-да, Чори хазиначига тутди.

— Мана, шу адресга борасиз... Менинг уйимнинг олдида...

У довдираб қолган Хазиначини кўлтиқлаб олди-да, эшиккача бошлаб борди:

— Ака! Кечирасиз энди...

— Ие! Бизни ҳайдайсизми, париларнинг вазабкори? — деди ўзини ўнглаб олиш ҳаракатида Чорибой.

— Илтимос қиялман, акажон! Нафиса кайфингизни чор қилади, хавотир олманг!..

Хазиначи дўстига кўз қисди:

— Худо омадингни берди, полвонларнинг омади чопгани!

Полвон ҳазилга ҳазил улай олмади. Негадир:

— Буниям олиб кет! — деди қизариб.

Қиз бирпасда ўзини йўқотиб, эшикнинг олдида қотиб қолди.

— Асад ака... — деди овози қалтираб. — Кейин сўқарсиз... Майлими? — унинг кўзлари яна рамгусор илтижо билан боқди.

— Энди муомалани яхшилаб, суҳбати жамшид кураверасиз, повонларнинг маданият кўрмагани! — деди тиржайиб Хазиначи. — Унга яна аъло кайфият қайтган эди. — Хайр! — У ҳамон полвонга мутеларча тикилиб турган қизга, сўнг дўстига кўз қисди-да, чиқиб кетди.

Ўртага сукунат чўқди. Қиз ҳамон мутелик билан

йигитга қараб турар, хонанинг ҳавоси титроққа тўлган, чироқ ҳайрон бир қиёфада зиё таратар эди. Полвон деразалардан кўча шовқини бемалол бостириб кираётганини кўрди. Шаҳд туриб борди-да, деразани беркитди. Телевизорнинг экрани ўчган... «Ким ўчирди?» ўйлади полвон. У тушуниб бўлмайдиган бу шаҳарнинг аллақандай ўйинига қўшилиб қолганини, атрофда ҳеч қачон у билан кечмаган қандайдир воқеаларнинг шарпалари пайдо бўлганини билди.

— Асад ака! — деди қиз. — Мени бундай ҳолда учратаман деб ўйламаган бўлсангиз керак?

Нима деяпти? Қанақа Асад? Нимага у бу телба хотинни олдида бузоққа ўхшаб анграйиб турибди?

— Гап бундай... — гижинди полвон. — Бу энавар Хазиначи кўздан қолган. Қайси иштони йўқни кўрса, пари деб ёпишиб олади... Хўш... Яна сизга айтсам, бизга раҳматлик энамиз Қайнар момо Панжи деб исм қўйганлар, Худога шукр...

Қиз югургилаб Полвоннинг ёнига келди. Икки қўлини кўксига қўйганича, куйиб-пишиб ёлворишга тушди.

— Илтимос, мени Худо қарвагани ҳам етар... Сиз ҳам... Жон, Асад ака! Хоҳласангиз оёқларингизга йиқиламан... Мени танимасликка ҳаққингиз бор... Аммо бутун уришманг!

Полвон қизнинг илтижолари юрагига тегаётганини, ўз йўлига сола бошлаганини сизди...

— Мен... Асадманми?.. — деди у зўрға жилмайиб.

— Ҳа! Ҳа!.. Асад акамсиз! Менинг Асад акамсиз! Соғинишни билмаган, йўқлашни билмаган Асад акамсиз!

Қиз энди ўзини унутиб, ёниб гапирарди. У гапидан тўхтаб, полвоннинг кўзига қайғую қувонч, умиду ҳадик билан қаради. Кейин оҳиста юриб келди-да, полвоннинг кўксига бош қўйди.

— Асад ака... жон...

Полвон бирдан бу қиз унга ўз ҳаётини, кўрган азобию армонларини, ҳеч қачон ушалмайдиган умидларини, ногаҳоний бу учрашувнинг қувончларини сўзлаб бераётганини сезиб қолди ва ўзи ҳам Асад эканлигига ишонаётганини пайқади. У қизнинг икки елкасидан тутди-да, кулди.

— Хўш, — деди у қизнинг кўзига термилиб. — Бу, укавар Хазиначини қувиб юбординг...

Полвон қизни сенлаганидан уялиб, гапини йўқотди. Қиз яна бошини унинг елкасига қўйди.

— Сенлайверинг, Асад ака... Мен ҳаммаси аввалгидай бўлишини хоҳлайман...

Полвон бирдан ўзини эркин ҳис қилди.

— Нима қиламиз энди? — сўради у жиддий тарзда. — Сиз рақсга тушиб, мен яна қарсак ураманми?

Қиз қўлчасини «жим» дегандай полвоннинг орзига босди.

— Э, укағарди қизи-я! — деди йигит қизни эркалаган бўлиб...

Қиз хурсанд бўлиб, маъюсгина жилмайди.

— Эски гапларингизни йўқотмабсиз...

Полвон борган сари ўзининг Асад эканлигига ишона борарди. У бу қизни қачонлардир кўрганига, ҳамсухбат бўлганига, ҳатто яхши кўрганига иқрор бўла бошлаганди...

— Юр, — деди у кутилмаганда ғайрати жўшиб, — хонага қамамай, шахрингни бизгаям кўрсат. Момоғар Чори қочиб кетди. Кейин ресторанга кирамиз...

У танига ғайратини сиғдиrolмай, стол устида турган ярим шиша коньякни даст кўтарди-да, қултилатиб юта кетди. Бўш шишани негадир диванга ирғитди. Бошини тебратиб роҳат қилди. Қиз тутган бир бўлак мандаринни олмасдан:

— Ўзинг е, — деди меҳри ийиб.

Шаҳарни меҳнаткаш халқ тарк этган, тунги кўнгила очиш ишқибозларию ажралишдан кўрқадигандай, бир-бирларини маҳкам ушлаб олган ошиқлар; тўп-тўп кезинган кечки таълим талабаларию милисалардан бўлак ҳеч ким йўқ. Улар «Инқилоб» хиёбонига элтадиган кўчага юрдилар. Шиша деворларидан нур оқаётган «Гуллар» дўконининг олдида қиз тўхтади.

— Эсингиздами? — деди у, — менга мана бу дўкондан гул олиб бермаганингиз?..

— Аҳмоқ эдим-да, — деб «эслашга тушди» полвон. — Ўзбек йигити қизига гул берса, ўрисча бўлиб кетади, деб ўйлардим-да...

— Жинни эдингиз...

Бирдан полвон бу сўзни кимдан эшитганини, кимга гул олиб бермаганини эслаб, донг қотиб қолди. Тавба! Ахир, бу сўзларни... Дилором айтарди-ку! Ахир Дилоромга гул олиб бермаган эди-ку! Қудратингдан! Бу не сир?

— Асад ака...

Полвон қизнинг хотиралар туманида сузиб юрган овозидан ўзига келди.

— Асад ака, — дерди қиз олис воқеани хотиралар ичидан тортиб чиқараётгандай, — эсингиздами, «Дон Жуан»га кирганимиз?.. Мана бу театрга кирганимизни айтаяпман... Ярмигача ўтириб...

— Укафар Хазиначи, «Дон Жуан»ни ярмини кўрган одамни ҳам маданиятсиз дейди-я...

Кулишди. Энди полвон ўзининг Асад эканлигига аниқ ишонган: бу воқеаларни қачонлардир Дилором билан бошдан кечирганини ҳис қилиб турса ҳам, ўша ҳаётни мана бу елкалари очиқ қиз билан ҳам яшаганига ишонар эди. Улар кечки шаҳарни сайр қилиб юрарканлар, ҳар муюлишда, ҳар қадамда ўзларини қачонлардир боғлаб турган воқеаларнинг изларини топишар, кулишар, бир-бирларига суйкалишар, ихтиёр кетган маҳаллари бир-бирларининг бағирларига ташланишар ва бу кечанинг ортида айрилиқ борлигини сезишиб, йиғлашар эди. Йўқ! Полвоннинг кўзидан ёш келгани йўқ. Биродарлар, дил деган сабил ёшсиз ҳам йиғлайверади...

Улар айланиб, яна меҳмонхона остонасига етиб келдилар.

— Энди бу учрашувимизни ювмасак бўлмас, — деди полвон, — қани, бошла! Сенинг шаҳринг.

Қиз унга меҳр тўла кўзлари билан қараб турарди.

— Йўқ, — деди у, — энди хайрлашамиз...

— Э... Гаранг қилма-да энди!.. Бўлмаса меҳмонхонага юр...

— Асад ака... Ҳозир... Хайрлашамиз. Хўпми? — деди қиз ва полвоннинг кайфияти бузилаётганини сезиб, эркалади: — Ўзимнинг Асад акам!..

— Энди... Чой ичмасак, қандай бўларкан...

Қиз полвонга бутун вужудини бахш этиб термулганича, оппоқ жажжи қўлчаларини чўзди:

— Хайр... Хайр, Асад ака!

У йигитнинг баҳайбат кафтларида бармоқчаларини бироз ушлаб турди-да, бошини бир томонга хиёл энгаштириб, жилмайди:

— Хайр...

Қиз марказий дўкон тарафга қараб жўнади. Полвон нима қиларини билмай, ҳасрат билан қараб турарди. Бирдан у қизнинг на телефони, на адресини олмаганини эслади.

— Дилором! — деб бақирди у беихтиёр. Қиз ортига бурилмай, ер ости йўлига тушиб кетди...

Полвон бу воқеанинг моҳиятини ҳам, ўзининг кимлигини ҳам ўйлашга қурби етмай узоқ турди. У ўзида катта ўзгаришлар кечганлигини, қишлоқдаги Панжидан фарқи борлигини англади. Шундан сўнг беихтиёр ресторанга қараб юрди.

Полвон шовқинли нотаниш куйдан қулоғи битиб, овқат еган бўлди. Официант зўрға топиб келган яримтани икки бўлиб ютди. Бошида ғира-шира хушбахтлик шарпалари айлана бошлагач, ресторанинг созандалар ўтирган тарафига қараб хаёлга толди. Кейин бирдан нимадир эсига тушгандай бурилиб, ёнига қаради. Дераза тагидаги столда икки йигит икки қиз билан вақти човлик қилиб ўтиришарди. Полвон улардан кўзини олди-ю, яна сачраниб қаради... Ў!.. Ана... Қачонлардир унинг бағрини хун этган Дилоромхон кайф-сафо қиялтилар-ку! Ёнидаги ким? Эрларимикин ё ўйнашчалари? Полвон босиқлик билан ўрнидан турди. Хотиржамлик билан столларни айланиб ўтди-да, Дилоромларнинг қаршисига бориб, қизнинг кўзига тик қаради. Дилором унга бир разм солди-да, ҳеч нарса кўрмагандай суҳбатни давом эттирмоқчи бўлди. Аммо шу пайт йигитлардан бири полвонга ўтирилди.

— Бизда ишингиз борми? — деб сўради у, энсаси қотиб.

— Сенда эмас... — Полвоннинг кўзи ҳамон Дилоромда эди. — Мана бу қизчада ишим бор.

— Менда? — ажабсинди Дилором.

— Ҳа, сенда... Танимай қолдингми?

— Нима бало, мастмисиз? Ҳозир милиса чақираман. Дилоромнинг аччиғи чиққанди.

Аёлнинг ёнидаги йигит кўзғалди.

— Жанжал чиқармоқчимисиз? — деди у беписанд оҳангда.

— Ўтир-э! Преслаб ташлайман!

Полвон уни елкасидан бир босиб, жойига ўтқазиб қўйди.

Иккинчи йигит тавозе билан ўрнидан кўзғалди.

— Ака, мен сизни таниб турибман. Чаганаликсиз... Юринг, коридорга чиқиб гаплашайлик... — у шундай деб қўлини кўксига қўйди.

Полвон «Чагана» сўзини эшитгач, яна босиқ қадамлар билан юриб, кийимхона олдига келиб тўхтади.

— Гапир!

Йигит одоб қоидаларини заррача ҳам бузмай, хуш жилмайганича, полвоннинг қўлтиғидан олди:

— Ака, — деди мулойимлик билан, — бир маишат қилгани келган эдик. Илтимос, энди бузманг... Пулигача тўлаб қўйганмиз... сиз ўзимиз суйган Панжи полвонимизсиз...

— Сенинг исминг нима? — деб сўради Полвон. Энди у жанговар қиёфасини йўқотган, сулҳ учун тайёр алфозда турарди.

— Асад, — деди йигит ширинсухан ҳозиржавоблик билан.

— Нима?!

Полвон ҳайқириб юборганини ўзи ҳам сезмади. Кийимхона атрофида жимлик чўқди. Ҳамма томоша илинжида улар тарафга ўтирилди.

— Асад... — деди йигит гап нимада эканлигини тушунмай.

Полвон бир дақиқа йигитга оғир қараб турди-да, бурилиб ресторандан чиқиб кетди.

Полвон уйғонганида, Ҳазиначи ҳали қайтмаган эди. У стол устидаги маъдан сувини шишаси билан олди-да, креслога ястанганича ҳўлаб, кеча кечган воқеаларни бир-бир хаёлидан ўтказди. Сўнг Чаганани, ниҳолларини, табладаги отини, курашга тушаётган полвонларнинг ўйин кўрсатишларини, халқнинг ишқибозлик гаштида гоҳ тош қотиб, гоҳ гувиллашларини эслади ва ҳозир ўша дунёдан нақадар узоқда эканлигини сизди. Юрагига соғинч тўлқини урилиб, энтиқди. Шунда бирдан кечаги воқеаларнинг маъносига етгандай бўлди.

Ё қудратингдан! Нима ўйин кўрсатдинг? Ақлдан озган Панжибойга кўрим қилдинг-ку!

Полвон шишадаги сувдан яна бир ҳўлади. Аён! Кечадан бери бировнинг умрини яшаётгани аён!

У нарсаларини тез йиғиштириб, жомадонга солди-да, ташқарига чиқди. Такси олиб автобекатга борди. Узоққа кетадиган машиналарнинг шофёрлари уни дарҳол ўраб олишди.

— Қаёққа? Чаганага? Э-ҳе... Ҳеч ким бормайди.

Бир шофёр ҳазил аралаш гап ташлади:

— Минг берсангиз...

Полвон индамасдан «Волга»нинг ўриндиғига чўқди.

СЕВГИ

*Бошингга тушди ғам тиғи, бало тоши, ажал захми,
Кўр, эй, ҳижрони золимким, нелар бошимга келтурдинг.*

Алишер НАВОИЙ

Абдурахмон Чаганада вояга етган. «Туғилиб вояга етган» деб ёзмаётганимизнинг сабаби шундаки, унинг қаерда туғилганини ҳеч ким, ҳатто ўзи ҳам, билмайди. Вояга етган жойи эса аниқ — Чагана, болалар уйи, мактаб, стадион, уларга элтадиган кўчалар, тупроқ томли пастқам уйлар, аллақандай ноқулай тарзда мувозанат сақлаб турган деворлар, деворлар ортидаги дарахтлари бир-бирига мингашган боғлар...

Эсида қолгани шу. Аммо шунга ҳам шукр этмоқ керак, чунки Абдурахмон Чаганага бормаганига йигирма беш йилча бўлиб қолди. Энди Абдурахмон Чаганини ўйласа, юқоридаги манзара «лип» этиб пайдо бўладию, орзиқтиришга ҳам улгурмай, юракни батамом забт этган майда-чуйда ташвишлар комига чўкиб кетади.

Ўрусиянинг бу шаҳарчасида Абдурахмон ўзини бегона сезмайди — ҳаммага аллақачон эл бўлиб кетган. Илгари — пиво мўл маҳаллари майхонага кирсами, ў-ҳў, «Алик! Алик!» деб чақирган сони мингта эди. Олдига қуритилган балиқни ҳам, муздай пивони ҳам аяшмасди, кўзлар сархушлиқдан сузила бошлагач, кўп қатори ашула ҳам айтарди. Ростини, ашулани ҳаммадан яхши айтарди. Қўшиқ авжлангани сайин, унинг кўзлари юмилар, ичи ўтда қуяётгандай лабида аллақандай аламли табассум пайдо бўларди. Жўр куйлаётган ҳамшишалар бу табассумга кўзлари тушгач, бирин-кетин қўшиқ айтишдан тўхташиб, унга завқланиб термулишар, уларнинг ҳам юзлари оҳангдан уфураётган тушунуксиз азобнинг нафасини сезиб бужмаяр; чидай олмасдан бошларини сарак-сарак этишар эди. Овознинг кенглигини тан олувчи бу ернинг қўшиқлари Абдурахмон бўғзида пиво шинавандаларининг қулоқлари ўрганмаган нотаниш нолалар, фифонлар, ёлворишлар, ўкси-

нишлару бўзлашларга қўшилиб, афсунгар бир ҳолат касб этардики, майхонага сигарет тутуни ва балиқ ҳиди аралаш сукунат чўкарди. Қўшиқнинг энг баланд пардаларида шикаста ҳазинликка йўғрилган зўриқиш пайдо бўлар, овознинг ожизлигидан эмас, балки эскигина пахталик кийган шу одамнинг юрагида пайдо бўлган ҳасратнинг зўрини гўё сукунат ҳам ҳис эта бошлар эди. Қўшиқчининг юмуқ кўзларидан сизган ёшлар ажинларнинг ариқчаларидан оқиб, лабларига тушар ва қўшиқнинг таъми шўрга ўхшаб туюларди... Буфетчи Роза бўялган кўзларига ярашмаган сипо бир алпозда қўшиқ тинглар, ҳар дам-ҳар дамда шавқини яширолмай «чёрт!.. чёрт..!» деб қўяр эди. Албатта, қўшиқ тутаганидан кейин ҳам сукунатни биринчи бўлиб бузиш лаззатидан ўзини маҳрум этмасди:

— Алик! — деб қичқирарди у пештахта орқасидан. — Алик! Жоним! Бу ёққа кел! Йигитлар, Аликни тўппа-тўғри менинг қучоримга жўнатинглар-чи! Алик! Жоним! Бу нима қилганинг? Юракларни қон қилиб юбординг-ку! — Сўнг одамларнинг ҳазил-мутойибаси остида пештахтага суяниб турган Абдурахмонга шаҳд билан энгашарди-да, сигарет исини анқитиб, йигитни ўпиб олар; сеҳргарларга хос ўктамлик билан пештахта тагига энгашар, лаҳза ўтмай шиша ичида алақандай ўртаниб турган ичимликни икки митти қадаҳга қуяр эди: «Алик! Сен фақат коньяк ичишинг керак! Бошқаларга пиво ҳам бўлаверади! Қани, ол! Жоним, овозинг маст қилди-қўйди! Бўлди, энди сени Машага бериб қўймайман...»

— Раҳмат, Розочка... — дерди Абдурахмон, қўшиқнинг ҳоври кетмаган товуши титраб...

Энди бу гаплар — пиво кўп бўлган замонларнинг гаплари.

Ҳозир пиво ҳам топилмайди, қўшиқ ҳам айтилмайди.

Абдурахмон чорак асрдан буён истиқомат қилаётган бу шаҳар ўттизинчи йилларда қурилган. Тўғрироғи, аввал завод, кейин унинг атрофидаги шаҳарча барпо этилган. Тантанали йиғилишларда ирод этиладиган маърузаларда, «оловқалб комсомолларнинг бунёдкорлик қудрати туфайли қад кўтарган завод», деб сўзланса ҳам, аслида уни «халқ душманлари» — зеклар қургани шаҳар аҳлига аён. Заводнинг биринчи ишчи-хизматчилари ҳам ўшалар. Уларнинг битта-ярми ҳозир

ҳам бор—ҳаёт. Одамови, камгап бу одамлар, айниқса, йиғинлардан, учрашувлардан кўрқадилар. Бир гал заводнинг маданият уйидаги мажлисга пенсионер Комаровни кўярда-қўймай олиб келишди. Чол минбарда бирпас довдираб турди-да, сўнг бирдан асабийлашиб қичқира бошлади: «Шу гаплар кимга керак! Гапириб бўлмайди, ахир! Тушуняпсизларми?.. Э, жин урсин!» У ҳўлқаси тўлиб, саҳнадан кутилмаган чакқонлик билан сакраб тушди-да, эшикка қараб йўналди. «Дмитрий Иванович! Дмитрий Иванович!..» деб чақирди маданият уйининг директори Пашка Чиройли. «Дмитрий Иванович бўлсам нима бўпти! Мана, олтмиш йилдан буён Дмитрий Ивановичман! — чол бир зум тўхтади-да, аъзойи бадани қалтираб, қўлларини силкитганча яна бақира бошлади: — Эртак эшитгиларинг келиб қолди-ми?! Сталин бўлганида сенларга эртагини кўрсатиб кўярди!.. Мана шу ерда, — чол депсиниб, худди оёғи турган жойга ишора қилди, — ота-онам ётибди! Ака-укаларим ётибди! Мана сенларга эртак! Ҳе, онангни!..» Чол бақира-бақира, сўкина-сўкина кўчага чиқиб кетди.

Ўшандан кейин Абдурахмоннинг кўзига маданият уйи алақандай совуқ кўриниб қолди. Маданият уйи ёшлар унутиб юборган лагерь ўрнида қурилганини билса ҳам, ўликларни қишда бир четта тахлаб қўйилганини, кейин, баҳор пайтида музи эрий бошлаган мурдаларни бир-бирининг устига саржиндай тахлаб, ўрмон четидаги сайхонликка кўмишганини эшитган бўлса ҳам, барибир, худди маданият уйининг поли тагида Комаров чолнинг ота-онаси, ака-укаларининг мурдалари ётгандек туюлаверади.

— Алик, Большой театримиз сенсиз ҳувиллаб қолди... Ё «Ла Скала» билан шартнома туздингми? — Ҳар учрашганда энди Пашка Чиройли шундай деб ҳазиллашадиган бўлди. — Жиддий гап кўп, Алик... Кел... Сен келсанг, албатта биринчи ўринни оламиз. Москвага чақиришади. Телевидение!.. Хорижга чиқсак ҳам ажабмас...

Абдурахмон «хўп» дейди-ю, бормаиди.

Шаҳарда эса бошқа бош суқадиган жой йўқ. Кутубхона, қироатхона, ресторан... Кинохона ва ресторан кутубхона ва қироатхонадан фарқли ўлароқ — гавжум. Махфий завод жойлашган бу шаҳарда сирли бир тасодиф туфайли маданий-маиший ҳордиқ чиқаришнинг

бу икки маскани коммунистик меҳнатдан ҳориган меҳнаткашларнинг бахтига, шундоқ бир-бирининг қарама-қаршисида жойлашган. Хоҳласанг кинога, хоҳласанг винога — фақат кўчани кесиб ўтсанг бўлди. Кимдир кинодан чиқиб винога киради, кимдир ресторандан чиқади-да, шаробдан бўшашган кўнгил губорини тўккани ва ҳинд куйлари остида ўкириб-ўкириб йиғлагани кинохона томон равона бўлади. Кинохонага етолмаганлар эса, милисанинг қўлига тушади... Умуман, кўчани кесиб ўтиш, баъзи бир командировкага келган енгилтаклар ўйлагандай хавф-хатардан холи иш эмас, чунки смена тутагач, негадир заводнинг эшигиданок ширакайф ҳолда чиқадиган меҳнаткаш халқ айнан шу жойга етганда кайфнинг чўққисига чиқади ва тушолмасдан гоҳ кинохона эшигига, гоҳ ресторанинг буфетига оқиб туради. Буфетга кучи етмайдиганларни кучи етадиганлар меҳмон қилади. Кучи етадиганларнинг назарига тушмаганлар ҳам ўзларини йўқотиб қўймадилар. Чўнтакларнинг қай бурчагида эзилиб кетган сўмлар қўлбола ароққа, вино деб аталувчи қандайдир қизғиш ичимликка ва яна бир балоларга тезлик билан алмаштириб келинади. Шаҳарнинг бу муҳташам марказига туташган ҳамма тор кўчаларда бу бахтиёр одамларнинг тўдалари илҳом билан шишаларни бўшатишга киришадилар. Кейин ажабтовур ҳодисалар рўй беради. Шаҳар, гўё тортишув кучи таъсиридан қутулгандай, ўзини енгил ҳис этади. Кўчалар ёсуман бир қудратнинг хушбахт шамолида лапанглаб рақсга туша бошлайди. Кўчаларнинг ўнг томони сўл томонда, сўл томони эса ўнг томонда пайдо бўлиб қолади. Уйларнинг тартиблари чалкашади. Масалан: Ленин кўчасидаги иморат Маркс кўчасидаги иморатнинг ўрнига кўчади. Негадир Колянинг хотини Машанинг эри билан қўлтиқлашиб жўнайди. Машанинг эри эса эрталаб, умуман, эри йўқ Людка Безорининг каравотида уйғонади. Одамлар тонгда бу табиий офатнинг оқибатларини тузатишга киришадилар. Кўчалар оғриган бошларини чангаллаганларича, тонгнинг муздай ҳавосидан ўзларига келиб, қизариб чиқаётган қуёшга бемаъно термулган кўйи мустарликда қотиб турадилар. Иморатлар кўчаларнинг карахтлигидан фойдаланиб, ҳеч нарса кўрмагандай, темир-бетон гавдаларига ажиб бир иффату мўминлик бахш этган ҳолда ўз ўринларига келиб ўрнашадилар. Бирмунча сўкиниш, бақирришу чақирришлар-

дан кейин, синган эшиклару идишлардан ташқари ҳамма нарса ўрнига тушади. Оилалар паспортдаги муҳрлар асосида бирлаша бошлайдилар. Албатта, ҳеч ким ўзини гуноҳкор ҳис қилмайди. Ҳамма шайтон йўлдан урганлигини бир оғиздан қайд этади. Бошқа сабабларни излаб ўтиришга вақт ҳам, тоқат ҳам топилмайди. Чунки, соат миллари оиладаги бахтиёр дамлар тугаб, шонли меҳнат лаҳзалари тобора яқинлашиб келаётганига кафиллик бериб, бонг урадилар. Машина ишга тушади, ускуналар гувиллайди, заводдаги минглаб темир тишли филдираклар бараварига айлана бошлайди, пўлату чўянлар олов сачратиб, одамлар истаган шаклга киради... Аммо шайтон ҳам бўш келмайди. У оғриётган бошларни роҳат-фароғатга элтувчи одатдаги йўлни бетўхтов яққолаштириб, кўнгилларга гулгула сола бошлайди. Беқарорликда ўртанаётган кўзлар бир-бирларини адашмасдан топадилар, чўнтакларнинг пинҳон тирқишларидан яна эзилган сўмлар чиқиб, энди ҳеч кимнинг воситасисиз, ўзларини бориб шишага алмаштириб келадилар... Шайтон аралашгандан кейин шундай бўлади-да!

Абдурахмон бу содда, гуноҳи ҳам, тазарруси ҳам самимий шаҳарнинг барча телбаликларига алақачон ўрганиб қолган. Ўрганиб қолгангина эмас, унинг гуноҳига ҳам, тазаррусига ҳам шерик. Кўп қатори баъзи Шайтоннинг ҳам гапига кириб туради. Демокчимизки, нима деса, бажаргани югуриб кетавермайди. Тўғри, ич деса — ичади, лекин кечқурун, Шайтон кўчаларни қанча ҳилпиратмасин, иблиснинг айтганидан чиқолмайдиган бечора хотинлар: «Алик, юр бизникига, юра қол!.. Ашула айтиб берасан...» деб қанча нозик адолар этишмасин — у тўғри уйига келади. Мана, йигирма йилки, бирор томонга бурилмасдан, кечқурун еттида остонада ҳозир у нозир. У уйдагилар билан ютоқиб, қувончини яширолмасдан кўришади: хотини Машани ҳам, қизи Люсяни ҳам қаттиқ бағрига босади. «Дадам ҳар кун ишданмас, армиядан келади», дейди сўзга чаққон Люся. Абдурахмон овқат маҳали ҳам, телевизор кўриб ўтиришганда ҳам, хотини ва қизига меҳру муҳаббат билан тикилиб кўяди. Дунёда шундай яқин одамлари, уйи, заводда обрўйи борлигини ўйлаб қувонади. «Люсенка, — дейди у ўзининг бахтидан тамом эриб, — бир пиёла чой узат-чи, қизим». Люся чой узатиб энгашганда, қизини эркалаб, бетига оҳиста уриб кўяди.

Бу пайт Маша ўзига ярашган узун ва кенг хитойи халатга ўраниб, олиймақом зотларга хос сиполик билан «Работница» журналини варақлайди. Унинг ўзини тутишида ҳақиқатан ҳам одамларни чўчитмайдиган, аксинча, ийдирадиган бир виқор борким, кўзни қамаштирадиган даражада ҳусни билан қўшилиб, юракларни тамоман таслим қилади. Заводда Машанинг «Малика» деган лақаби бор. У таъминот бўлимида ишлагани учун, ўз мажбуриятларини унутишни яхши кўрадиган бошқа заводларга тез-тез командировкага бориб туради. У ташриф буюрган куниеқ исёнчиларнинг ҳаммаси сўзсиз қуролсизланиб, дўстлик ва ҳамкорлик ҳақида шартномага қулларча тавозе билан қўл қўйишга мажбур бўладилар. Кейин қадрдон корхонасининг обрўини туширгиси келмаган абжир ходимлардан бири унинг шарафига, албатта, энг ҳашаматли ресторанда камтарона базм беради. Негадир, бу абжир ходимларнинг барчаси эртақдаги шахзодаларга менгзаб, бежирим кийинган ва ўктам бўладилар. Уларнинг бу сифатлари устига, латифа айтиш санъатини ҳам мукамал эгаллаганликларини алоҳида таъкидламоқ лозим...

Абдурахмон хотинини ўртаниб, дилу жигари пора бўлиб яхши кўради. Машани биринчи бор кўрганида қандай титроқ ичида қолган бўлса, чорак асрдан кейин ҳам уни худди шундай титроқди ҳарорат билан севади.

— Маша, — дейди у Люся бошқа хонага чиққан заҳоти, — мен сени яхши кўраман.

— Раҳмат, Алик, — дейди Маша журнал ўқиган кўйи.

— Мен сени сочингни, кўзингни, қулоғингни, бурнингни, оғзингни... бор туришингни яхши кўраман! — дейди Абдурахмон, ичидан бостириб келаётган меҳру муҳаббатдан зўриқиб.

— Раҳмат, Алик, — дейди Маша авзойини ўзгартирмай.

— Маша...

— Жим, Алик... Жим! Қизик мақола экан...

Абдурахмон негадир хижолат чекиб, бир қадар ўкиниб сукут тортади. Хаёлга чўмади...

... Тақдир тақозоси билан бу шаҳарга келиб қолган аскар бола бу самовий мавжудот билан рақсга тушаётганига ишонмайди...

«Сен менга ёқасан, аскар...»

«Сен ҳам...»

«Фақат эҳтиёт бўл, аскар. Мени ёқтирганлар ўзини йўқотиб юборади. Мен сеҳргарман, аскар...»

Аскар ўзини унутади. Бахтиёрликдан тўлиб унутади. Ўтмиш... Ўтмишда нима бор? Болалар уйи, мудом бўрзига тикилиб тургувчи, миттигина юракни тинмай эзгилайдиган баҳайбат ҳасрат... Ҳеч қачон кўргани келмайдиган ота-онанинг бола хаёли яратган гўзал сиймолари... Кутиш. Умид. Соғинч... О, албатта, унутади! Маша кўларинг бунча меҳрибон! Маша, кўзларингда фақат меҳру муҳаббат! Маша, юзларинг мунча оппоқ! Маша, нега мунча чиройлисан?! Маша! Маша! Маша! Бутун дунё — Маша! Ўтмиш керак эмас — кетаверсин! Ватан? Менинг Ватаним — сенсан, Маша! Маша! Маша! Маша! Маша! Ма-ша-а!.. О, нега бу бахтиёр тушдан кўполлик билан тепиб уйротасан? Мен ҳаммасини биламан, Маша! Сенга бир қарашданоқ, вужудингни қайси ифлос ўраларининг бурқсиган яғмоларига раво кўрганингни аён биламан... Нега мени бунча бемалол сотасан, Маша?!

«Барибир сени севаман, Алик»...

Сенлар қанақа севгини расм қилдиларинг ўзи, Маша?! Бўлди, кетаман... Падарингга минг лаънат сени, Маша! Ахир, Люся билан сендан бошқа шундай кенг жаҳонда ҳеч кимим йўқ! Соғинчда ўламан, лекин ҳеч қачон сени кечирмайман, Маша!..

«Мен сени севаман, Алик...»

Шунақа ҳам севги бўладими?..

«Мени кечир... Кечир...»

Неча марта кечириш керак, Маша?! Охирги марта? Шайтон йўлдан урди? Ҳа, шайтон йўлдан урди! Фақат у айбдор!.. Мен йиғлаяпман... сен ҳам йиғлаяпсанми? Нега, Маша, нега?!

«Сени севаман...»

Мен ҳам сени севаман... Мен ҳам сени севаман... Севаман! Се-ва-ман, Маша!..

«Ухла. Ҳаммаси яхши бўлади, ухла...»

Ҳа, ухлаш керак, Маша. Бахтиёр бўлиш учун ухлаш керак, Маша... Ухлаш керак. Фақат ухлаш керак...

— Алик... Алик...

Абдурахмон кўзларини очади. Хотини сочларини силаб эркалатади.

— Чарчабсан, жоним. Тур, каравотга чиқиб ёт... Мен ҳам ҳозир... Хўпми?

Хўп... Хўп... Ухлаш керак... Ухлаш...

Бу шаҳарда истибдодини ўрнатган Шайтон тавсияси бўйича яшагандагина ўзини омон сақлаб қолишини Абдурахмон яхши билади. Ўйлаб ўтирмай — яшайвер! Бошингда сархуш туманлар сузиб юрсин; кўчалар мавжланиб, оёқларинг чалкашсин; кун бўйи интиқ кутган шишадаги орзунг — ягона армонинг билан учрашганингдан кейин — тамом! — муаммолар онасиникига кириб кетади. Сен — волибсан! Ҳаёт пешонасини тириштириб ўтираверсин — унинг жазоси шу. Пул — кўп! Бу ер — шимол бўлганлиги учун бир мояна, махфийлиги учун бир мояна, қочиб кетишмагани учун яна бир мояна... Яна нима учундир мукофот, яна бир бало учун мукофот... Пул кўп. Ҳамма ичади. Аёллар ҳам ичади. Бировнинг ҳаётининг қизиғи йўқ. Барча — тенг! Маликаи дилоромнинг бошқалардан ортиқ жойи борми? Қандай қилиб Шайтондан зўр келсин? Абдурахмон кечиради... Икки-уч кун қовоғи осилиб юради. Кулолмаса нима қилсин? Аммо кечиради. Бу шаҳар аҳли кечиримли. Бугунги гийбат эртага бормаё ўлади. Чунки маст-аласт тунлару маст-аластлик иштиёқдаги кундузларда фаройиб, ақлга тўғри келмайдиган воқеалар шу қадар мўл бўладики, бу фаройиботлар алақачон бирор-бир зотни ҳайратга солмай қўйган. Абдурахмоннинг оиласида ҳам ҳар бир муаммо, айниқса, Машанинг енгилтаклиги туфайли юзага келадиган дилхиралик фақат тезроқ унутилиш йўли билангина ҳал қилинади... Аммо, барибир, Маша яхши хотин. Баъзан меҳрибонликни шундай жойига қўйиб қўядики, кўзингдан ёш чиқиб кетади...

Абдурахмоннинг ҳали аскарлик пайти. Взводи темир йўлда кўмир тушираётганда, тўсатдан Машани шундай соғиндики, тўппа-тўғри қизнинг уйига бостириб келди. Уст-бошига кўмир кукуни ўрнаб қолган, аъзойи бадани қоп-қора... Маша ҳеч иккиланмасдан, қувонч билан ичкарига таклиф қилди-да, тўғри каталакдай мўъжаз ваннахонага бошлаб кирди. «Ечин, — деди қиз эътирозга ўрин қолдирмайдиган оҳангда, — ечин!» Ўзи ишчан қиёфада ташқарига чиқиб, бирпасда қайтиб келди. Пахталикни ечиб, бундан ортиғига журъат этолмай турган йигит унга уялинқираб, довдираб қаради. Машанинг қўлида деярли яп-янги спортча кўйлак-иштон... «Нега серрайиб турибсан? Тез ечиниб, ваннага туш!..»

Абдурахмон бу буйруқнинг илиқ бир жилвасида,

қизнинг хатти-ҳаракатининг табиийлигидан таралаётган хотиржамликда унга тақдир ато қилмаган, аммо борлигини бутун вужуди сезган... она меҳри уфуриб турганини ногаҳон ҳис этди. Ҳис этдию бўғзига йиғи тикилиб, ваннага тушди. Маша ишчанлик билан унинг елкасини ишқалади, сочларига совун урди... Хуллас, ғайратта тўлиб чўмилтира бошлади. Аҳён-аҳёнда: «Кирингни қара... кирингни қара...» — деб қўяр, гўё Абдурахмоннинг кирлигидан лаззатланаётгандек эди.

Йигит эса бу нотаниш меҳрибончилик ичида ўзини идора қилолмасди — кўз ёшлари бошидан тушаётган сувга қўшилиб қоларди. У гўё кўчада тупроғу чангга ботиб, сўнг онасининг қўлига тушган болага ўхшар ва бу туйғуни, мана, ёши йигирмага етанида бошидан кечираётганидан ўпкаси тўлар, юраги фарахбахш оромлар қўйнида эркаланар эди.

Маша жиддий оҳангда уни койирди: «Қулоғини қаранг! Шошма... Ювишни ҳам билмайсан! Қулоғингни бошингни энгаштириб юв! Сув киради, ахир!.. Ношуд! Кел, ўзим ювиб қўяй!..»

Абдурахмон унинг барча буйруғини жон деб бажарар, бошидаги совунни ювиб ташлаган бўлса ҳам, кўзларини очишга журъат этолмас эди. Йигит алақандай мовий осмон тагида учиб юргандай, қўллари билан осмонни ушлаб кўрарди. Чексиз зангорилик худди булутдай енгил эди. О, у ҳеч қачон бундай енгил сезмаганди ўзини...

Шунда Абдурахмон тақдир бу қиз билан уни чамбарчас борлаганини, энди у ҳозиргина дуч келгани — меҳр остонасида итдай садоқат билан умр кечиришини юраги зирқираб англади. Одамнинг ҳаётида шундай бир сирли дақиқалар бўладики, бу пайтда орзу-умидлар туманида тўзғиб ётган истиқбол кўнгилдан кўтарилган ҳис-ҳаяжонлар шамолида губорли пардасини юзидан кўтаради. Бу ёруғ дунёда қандай кун кечиришингиз тўсатдан аён бўлади. Кейинчалик тақдир дарёсида оқиб бораркансиз, қанча ўзгартиришга ҳаракат қилманг, у истакларингиз устидан кулиб, саъй-ҳаракатларингизни барбод этаркан, ҳеч нарсани ўзгартириб бўлмаслигига тобора ақлингиз ета бошлайди. Тақдир шунинг учун ҳам ТАҚДИР-да! Ў, жамияту табиатни ўзгартирмоқчи бўлганлар! Қаранг, жамияту табиатнинг бесарҳад баҳри муҳитлари ҳали биз англаб етмаган, чексизликдан ҳам чексизликдаги мангу ма-

конлар сари бошимиздан шовуллаб, кўпириб, соҳилларидан тошиб оқяпти. Ҳар бир мавжида милён тақдир бир жилваланадию, тубсиз гирдобларнинг ялмоғиз ўпқонларида ғойиб бўлади. Йўқ, унга қарши туриб бўлмайди, аксинча, уни тушунишга, кўнглини овлашга, ғазабини юмшатишга ҳаракат кўрғазмоқ керакки, токи умрингиз осойишталик кўйнида ўтсин!

Абдурахмон сағир болалиги дилига жойлаган бир ҳушёр туйғудан келиб чиқиб, тақдир билан ўйнашмоқ ҳеч қандай шараф, обрў келтирмаслигини англади. Тақдир исёнкорларни ёқтирмаслиги унга болалар уйидан аён. Саккизинчи синфда ўқиб юрганида, тарбиячи Шобердиевнинг юзига туфлади. Бекорга эмас — Худо етимча қилиб яратган бўлса ҳам, ҳуснижамоли минг ота-онали қиздан ҳам зиёда, бутун болалар уйининг фахри Салима кечаси навбатчилар хонасидан йиғлаб чиққанидан кейин туфлади. Ёш авлодни коммунистик руҳда тарбияловчи одам мактаб ўқувчисига, бунинг устига, Худо раҳм-шавқат қилмаган бир бебахтга кўз олайтирадими?.. Ҳамма ҳам Салима эмас. Қанчадан-қанча беҳимоя қизлар пана-панада ёшларини арта-арта, тақдирларини қарғай-қарғай, аламларини ичларига ютишга мажбур бўладилар.

Салима биринчи дуч келган одамни — Абдурахмонни Ленин хонасига бошлаб кирди-да: «Қулоқ сол, — деди хўрсина-хўрсина. — Болаларга айт, мени анов кал зўрламоқчи бўлди. Мени сенлардан бошқа ҳеч кимим йўқ...» Ўсмирлик! Сен қандай яхшисан! Қандай бесабрасан! Адолат ўрнатиш учун бунча шошмасанг, паҳлавон! Балки дostonлар ўқийвериб, ўзингни Алпомиш тасаввур этгандирсан? Балки Кумушнинг ҳимоясига отланган Отабек эдингми ўша пайтда? Сен навбатчи тарбиячи хонасига отилиб кирдинг, ойна олдида соч тараётган Шобердиев сенга бурилиб қарадию мақсадингни англагандай, кўзларини юмиб, лабини чўчқайтирди. Сен... тупирдинг. «Ҳа, ҳароми! — деганича Шобердиев чўнтакларидан рўмолча ахтара бошлади. Кўзлари ҳамон юмуқ эди. — Шошма... Жойингдан кўзғолмай тур... Ҳароми!» У юзини яхшилаб артиб бўлгач, кўзини очди. Абдурахмон унинг кўзлари ғазабга тўлганини кўрди. Совет педагоги бундай пайтда нима қилиши керак эди? Эҳтимол, дераза олдида узоқ тик туриб, сўнг сенга ўтирилмасдан, овози титраганича: «Раҳмат! Тўғри қилдинг, мен аблаҳга бу ҳам оз...», — дейиши

лозиммиди? Аммо, педагоглик шаънига ўчмас дор туширган бу кал кечирим сўрашни қаердан билсин? У тўсатдан бир сакраб Абдурахмоннинг қаршисида пайдо бўлди ва деярли шу заҳотиёқ бола қорнини ушлаганча, калнинг керилиб турган оёқлари остига шилқиллаб йиқилди. «Ўйнашдан бўлган энавар! Нега бундай қилдинг? Гапир! Жалабни боласи, гапир!..» Кейин тепди... тепди...

Абдурахмон кўзини очганида жамоа жам эди. Болалар уйи директори Чориевнинг мунғайган юзи унга яқинлашди: «Болам... Абдурахмон... ўзингга келдингми?.. Бу нима қилганинг, болам! Тарбиячининг ҳам юзига тупурадими?». «Тупуради», — деди Абдурахмон, сўнг хонага назар ташлади. Ў-ҳў! Оқ халатлилар, мелисалар, кичкина болаларнинг тунги энагалари, Салима... Шобердиев бақиряпти... «Илтимос қиламан... Буларга бир бало бўлган... Психиатрлар келиб текширишсин... Ким билсин, балки зотида...» Абдурахмон секин ўрнидан кўзғолди. Уни суямоқчи бўлган Чориевга, «ўзим...» деди-да, негадир ҳаракатсиз қотиб турган одамлар орасидан ўтиб, Шобердиев томон юрди. Шобердиев яна шошганича кўзини юмиб, лабини чўччайтирди. Бола роҳат қилиб тупурди. «Мен сени дуэлга чақираман! — деб қичқирди у, — мард бўлсанг чиқ! Яккама-якка..»

Уни директорнинг хонасига олиб киришганида, кўйлаги йиртилган, юзи шилинган, қўллари қон юқи эди. «Ўзингни бос, болам!.. Ўзингни бос! Шайтонга ҳай бер!..» — бечора директор шундай деб ёлборганича, бир қўли билан унинг сочларини тузатар, иккинчи қўлини эса силкитиб, одамларга хонадан чиқинглар дея ишора қилар эди. Чориев хонасидаги диванга ўз қўли билан ўрин тўшаб, бир маҳалгача болага тасалли бериб ўтирди...

Абдурахмон тонг маҳали уйғонди. Чориев ғирашира бурчақдаги креслода ўтирарди. Бола ҳали уйғонганини сездирувчи бирор ҳаракат қилмаган бўлса ҳам, директор унинг кўзини очганини пайқаб оҳиста гап бошлади: «Болам, энди курашаман деб овора бўлиб юрма! Курашни менга қўйиб бер! Сен кўнглингни бўлмасдан, ўқи... Бу ғурбатхонадан тезроқ кетишни ўйла! Худо хоҳласа, ёмонлар жазосини олади. Ўзи... Шобердиев яхши одам эмас, болам. Маорифга Худо ни зорини қилдим, керак эмас, дедим, йўқ, мажбур

қилишди... Хуллас, ўқиш сендан, кураш биздан, болам...»

Бир ойдан кейин иккаласини директор чақирди. Унинг юзида одатдаги меҳрибонлик йўқ, қарашлари жиддий эди. «Сенларга бутун бир гапни расмий тарзда айтиб қўймоқчиман, болаларим. Бутундан бошлаб, тарбиячи Шобердиев бизнинг болалар уйида ишламайди. У ўз вазифасидан озод қилинди... Хўш...» у болаларга синовчан назар ташлади. Абдурахмон ҳам, Салима ҳам бош кўтармай ўтиришарди. Орага ноқулай жимлик чўқди. Директор шахд билан ўрнидан туриб, қўллари-ни орқага қилганича, хонани илдам айлана бошлади. Сўнг уларнинг қаршисида кескин тўхтади-да, бақира кетди: «Сенлар уларнинг кимлигини биласанми! Илди-зи етти қават ернинг остида!.. Қариндош-уруғи оламни босган! Мелиса гапидан қайтиб ўтирибди. Сенларни элтиб жиннихонага тикиб қўйишдан ҳам қайтишмайди! Дўхтирлар болаларни текшириши керак, дейди...» У ўрнидан туриб, хонани олдингидан ҳам тезроқ айлана кетди... «Текшириб бўлишибди!.. Уларнинг айтгани мен ўлгандан кейин бўлади. Ҳали мен тирик эканман!.. Болаларим!.. Абдурахмонжон! Салима қизим! Бу гурбатхона мениям тўйдириб юборди. Э, боре, деб кетай десам, сенлардан кўнгиш узолмайман... Илоё, улғайинглар! Униб-ўсинглар! Бахтли бўлинглар! Шуларнинг қилганига бир бахтли бўлсаларинг, ўлсам гўримда тинч ётардим!..» Меҳрибон Чориев! Довдир Чориев! Биз ҳеч қачон бахтли бўлмаймиз. Демак, гўрингизда тинч ётиш насиб этмайди... Эҳтимол, юздан биттамиз... Бизни Худо қарваган. Биз илди-сиз дарахтлармиз. О, энаси юз ўтирган фарзандлар қандай қилиб бахтли бўлсин! Бизни тарафимизни оладиган ҳукумат қаерда, жонкуяр Чориев! Ишчи-деҳқон ҳукумати хўрланганлар тарафида эди-ку!.. Шунисига ҳам раҳмат! Кўчадан топишиб, боқиб олганлари учун ҳам қуллуқ! Бахтли болалгимиз ҳеч қачон эсимиздан чиқмайди...

«Энди боринглар...» Чориев негадир улар билан қўл бериб хайрлашаркан, юзидаги шижоатли ифода аянчли бир тусга кирди. Зўриқиб жилмайди: «Боринглар...»

Салиманинг йиғлаётганини Абдурахмон ташқарида сездди. Қиз кўз ёшлари аралаш болага ажабтовур қараш қилди-да, ётоқхонасига қараб йўналди. Сўнг йўлидан қайтиб, Абдурахмоннинг олдига бош экканча юриб келди. «Бу кунларни ҳеч қачон унутмайман!.. Абдурах-

мон!.. Унутмасликка сиз ҳам ваъда беринг! Бир кун мабодо... — Қиз «бир кун»ни кўрмоқчи бўлгандай узоқларга қаради, — учрашиб қолсак, мана шу аҳволимизни эслаб, кулайлик. Энг бебахт кунларимиз шу кунлар бўлсин! Омин!..» Бола ҳам қизни кўриб, шошиб юзига қўл югуртирди: «Омин!»

Қизик, бу воқеалардан кейин улар бир-бирларидан нимагадир уялиб юрдилар. Абдурахмон қизни узоқдан кўрганданок, туриш-турмушидан табиийлик йўқолиб, талмовсираб қоладиган бўлди. Салима ҳам қизариниб сўрашар, тезгина хайрлашар, ёлғиз қолишганда эса, фақат китоблардан сўз очар эди: «Ўқитувчи» яхши... Ўқиганмисиз? «Она»ни ёқтирмайман... Сизни зериктирмайдими? «Меҳробдан чаён»ни кутубхонадан олган экансиз. Кейин менга беринг...» Аммо кўзлар ҳамиша бир-бирини топади. Нигоҳлар кимларнингдир елкалари, парталар, синфхоналар, деразалар, мактаб ҳовлисидаги шовқин-суронлар, қуёш нурларию шаррос ёмғирларда, бахтиёр гул очаётган баҳорнинг қувончлари, булутлар, юлдузлар, осмонлар оша учрашади. Учрашадилару бу журъатларидан чўчиб, яна бир-бирларини бетоқату бесабрликда излагани ажраладилар. Нигоҳларнинг бу қисқа тўқнашуви телбаваш қўллари билан синиқ тақдирлар устидан юракни бесабр титратувчи ёрдулар тўқади. Соғинаётган, азобланаётган, қасамлар ичаётган, умрини бағишламоққа тайёр кўнгиллар бу лаҳзада изҳорини баён этмоққа улгуради:

«Мен сени севаман»

«Мен ҳам...»

«Мен сени жонимдан ҳам яхши кўраман!»

«Мен ҳам...»

«Сени... ташлаб кетган онамдан ҳам яхши кўраман!..»

«Мен ҳам!.. Мен ҳам!.. Мен ҳам!..»

Аммо бу сўзлар тилга кўчмайди. Юракнинг алангасида вужудни ўртаб, тошдай қизиб ётаверади.

Абдурахмон кўзлар бир-бирига изҳор этган бу сўзларни фақат армияга жўнашидан бир кун аввал айтишга улгурди. Йўқ, аслида айтгани йўқ — «Ўткан кунлар» китобининг оқ саҳифасига: «МЕН СЕНИ СЕВАМАН», — деб ёзди-да, болалар уйига бориб, дарвоза олдида ўрмалашиб юрган «чурвақа»лардан бирининг қўлига тутқазди: «Салима опангга бер». Хизмат ҳақиға

нақ бир чўнтак «Ирис» олган болакай физиллаб жўнади. Абдурахмон эса қуш қувгандай шошилиб орқасига қайтди.

Эртаси ҳарбий комиссариатнинг идорасидан уни кузатгани Чориев хотини билан келди. Гарчи энди Абдурахмон ришт заводида ишлаб ётоқхонада яшаб юрган эса-да, одамшаванда директор ҳаммани қариндоши кузатаётганда, яккамохов бўлиб туришдан ёмони йўқлигини билиб чиққан-да... Бечора Чориев! Ҳар доимгидай меҳрибонлик билан гоҳ йигитнинг елкасига қоқиб, гоҳ тирсагидан ушлаб, бетўхтов насихат беради: «Командирларингнинг гапидан чиқма!.. Ёмон болаларга қўшилма!.. Меҳнат икки кўздан иссиқ — меҳнатдан қочма... Йўғон бўйинлик қилма! Тез-тез хат ёз! Холанг билан бизни соғинтириб қўйма, жоним болам...»

Абдурахмон эса кўзлари билан Салимани қидиради. Директорнинг дилафкор меҳрибонлигидан томоқлари ачишиб, атрофга билдирмасдан назар ташлайди. Йўқ... Чориев уни маҳкам бағрига босади, хотини йирлаб қучоқлайди, юзларидан ўпади, қўлига каттакон тутун тутқазади... Йўқ... Ҳарбийлар машиналарга чиқишга буйруқ берадилар. Йўқ... Автобусларнинг мотори юрғизилади. Оқсоқоллардан бири дуога қўл очади: «Омин! Ой бориб, омон келинглар!» Оломон сидқидилдан, ихлос билан юзига фотиҳа тортади. Автобуслар кўзғолади... Шунда йигитнинг ҳарбий комиссариат ҳовлисидан ташқарида, панжарага суянганча, кимгадир қўл силкиётган қизга кўзи тушади. Салима! Унга қўл силкипти!.. Хайр, Салима, хайр! Ҳеч ким сени хафа қилмасин! Бахтли бўл... Қиз қўл силтаганича, қолиб кетади. Стадион... Болалар уйи, мактаб... Кўчалар четдаги томи тупроқли пастқам уйлар... Ноқулай бир ҳолда мувозанат сақлаб турган деворлар... Дарахлари бири-бирига минганган боғлар... Хайр, Чагана! Яхши қол... Кўзларни тумандай қоплаган ёш ичидан қандай гўзал кўринасан, Чагана! Униб-ўстирган юрт! Икки йилдан кейин кўришамиз! Хайр!

Абдурахмон бу икки йилнинг йигирма икки йилга чўзилишини ўша маҳал тасаввур ҳам қила олмасди. У армиядан Чориевга бир марта хат ёзди. Аммо бу хатни ёзиш жараёни шу қадар мушкул кечдики, қайта бу ишни такрорламасликка қарор қилди. Агар одамларга ўхшаб яшамоқчи бўлса, ўтмишини — болалигини тасоммунутиб яшаши лозимлигини ҳам ҳис этди. Чунки

Ўтмишда кўнгилни ғашлантирувчи, юракни ғуссага тўлдирувчи хотиралар бисёр эди. Бу хотиралар унинг елкасидан мудом босиб турар, эркин ҳаракатга йўл бермас, орзу-умиднинг қоматини тупроқдан уздирмасди. Чагана билан ҳар қандай алоқа уни хотираларнинг ғамгин тор кўчаларидан юришга мажбурлардиким, Абдурахмон бу кўчалардан умрбод чиқолмасдан қолиб кетиши мумкинлигидан кўрқди. Бу кўчаларнинг бировга айтиб, тушунтириб бўлмайдиган ҳасратлари шу қадар кўпки... Балки шунинг учун ҳам Абдурахмон мана бу ғалати шаҳарнинг расм-русмларига тез ўрганиб кетгандир!

Балки шунинг учун ҳам ўрисларнинг ашуласини қойилмақом куйлашнинг уддасидан чиққандир?

Балки шунинг учун ҳам бу шаҳар аҳли қатори ҳар оқшом майи нобдан нўш этишга комил ишонч билан ихлос қўйгандир?

Бу йигирма икки йил ичида Чагана ундан юракда оғриқ кўзгамайдиган даражада узоклашди. Абдурахмоннинг ҳам, Машанинг ҳам моянаси зўр, бунинг устига, «берк» шаҳарчада таъминот яхшилигидан истаган нарсаларини сотиб олишар, таътил ойларида мамлакатнинг тўрт тарафидаги энг яхши курорту ҳордиқхоналарда дам олишар, саёҳатларга чиқишар, аммо улар ўртасида Чаганага бориш ҳақида шу кунгача ҳеч қачон гап-сўз бўлмаган эди. Бора-бора Чагана кичрайиб, хира бир кўлкага айландиким, энди уни эслашга ҳам ўрин қолмаганди...

Аммо мана шу дам олиш кунида олдинма-кейин гаройиб воқеалар рўй бера бошлади.

Эрталаб кўшнисининг хотини Лида кирди. Қўлида газета. Абдурахмон тарафга ажабтовур қараш қилдида:

— Маша, мана буни ўқи, — деди газетни дутонасига узатиб, — босмачилар бизникиларни ҳайдаб юбораётганмиш... Қара-я, аблаҳларни...

Маша ўқишга тутинди. Лида бобиллашдан тўхтамади:

— Уларни қолоқлик ботқоғидан суғуриб олдик, феодализмдан социализмга ўтказдик, одам қилдик... Энди Россияга бор эмиш, энди менинг тилимда гаплаш эмиш... Бу ваҳший босмачилар оёғимизни ўпса ҳам оз...

Лида билан баҳслашиб бўлмасди — у китоб ўқирди. Бироқ Абдурахмон савол ташлашга журъат этди:

— Оёғингни ким ўпмаяпти, Лида? — деди қувноқлик билан.

— Алик... Алик!.. — аёлнинг овози таънакор жангилди. — Сен уларнинг тарафини олма! Улар яхшиликни билмайдиган маданиятсиз халқ! Овқатни қўлда ейишади-ю...

Абдурахмон бу аёлнинг шаддодлигидан завқланарди. Ҳозир ҳам тантанаворликда қарғанишидан илҳомланиб, мулойимгина ҳазилини давом эттирди:

— Овқатни қўлда ейишадими? Вой, маданиятсизлар-эй! Кимлар экан улар, Лида?

— Сенинг ўзбекларинг-да, Алик! Сен у босмачиларнинг юртида яшамасдан тўғри қиласан! Сиртида қўл қовуштириб туришади-ю ичида... писмиқ халқ!..

Абдурахмон бирдан ҳазил қилишга кучи етмасдан сўлиш тортди. Нега хафа бўлаётганига ўзи ҳам тушунмади. Эридаги ўзгаришни истаса дарҳол сезадиган Маша қўшнисига газетани тутқазди ва бирпасда малика қиёфасига кириб, уни кузата бошлади:

— Кечирасан, Лида... Биз кинога отланаётгандик... Кечкурун кир...

Абдурахмон анчагача гарангсираб ўтирди. У ҳамон дили нега сиёҳ бўлганини англаёлмасди. Фақат қаттиқ ҳақоратланганлик оғригини туяр, аммо бу оғриқни Лиданинг қайси сўзи олиб келганини тушуниб етмасди...

— Хафа бўлма, Алик... Лидани жаврашини ўзинг биласан-ку...

Маша эрининг сочини силаб, кутилмаган навозиш кўрсатди. Унинг бу ҳаракати Абдурахмоннинг хавотирини оширди, демак, нимадир бўлган... Наҳотки... Наҳотки... Лида ўзбекларни сўккани учун хафа бўлган бўлса?.. У ўзининг эҳтиросидан ўзи ҳайратга тушиб, чуқур хўрсинди. Бу ҳақоратдан дили хира тортганлиги учун негадир ўзидан миннатдор эканлигига яна бир бор ҳайрон қолди.

— Маша! Юзта қуйиб кел...

Эрига қувноқлик кайфияти қайтаётганини ҳис қилган «Малика» енгил қадамлар билан ошхонага йўналди.

Абдурахмон стаканни кўзини юмиб симирди. Шу аснода кадрдон дўсти Николай хотини Надя билан кириб келишди. Столда яримта пайдо бўлди. Ярим соатдан сўнг у эрталабки воқеани тамом унутиб, «файласуф» Колянинг инсон умри ҳақидаги «пластинка»сини балки мингинчи бор эшитиб ўлтирарди.

— Инсоннинг умри, — дерди Коля қизишиб, — бу... оқаётган сув!.. Ким эринмасдан канал қазиса, сув ўшаники! Биз канал қазимаганмиз! Умримиз оқиб ётибди. — У овозини пасайтиради. — Биз учун бошқалар қазиган... Ҳаммамиз учун битта! Мана энди бир заводнинг ичида ўнг минг одам аралаш-қуралаш бўлиб оқяпмиз. Ҳаммамиз бир хил... Мендан сенинг фарқинг йўқ. Фақат ўзларига осон бўлиши учун исму шарифимизни қолдиришган, холос...

Колянинг «пластинка»си бутун ўзгача таъсир қилди. Ҳақиқатан ҳам, Коля, мени сендан фарқим йўқ! Кимлардир қазиган канал ичига беному нишон чўкиб кетамиз! Ҳеч ким бизни эсламайди, дўстим! «Халқ душман»ларининг суякларини кўрганмисан? Қабристонлар тўла суяк! Сочилиб ётибди! Улар ҳам одам бўлган-ку, Коля! Улар учун ҳам битта канал қазиганми? Бизнинг суякларимиз ҳам худди шундай сочилиб қолади, азизим Коля! Ҳеч ким эсламайди! Ҳеч ким! Биз киммиз?! Фақат соврилишга арзиймиз, Коля...

Шу пайт яна бирдан Абдурахмоннинг ёдига эрта-лабки хафачилик тушди. Сархуш бошини қўллари орасига олиб, узоқ хаёлга толди.

— Алик, ашула айтиб бер! — деб илтимос қилди Надя, ичганида пайдо бўладиган нозли овозда эркаланиб.

Абдурахмон гўё яна ҳақорат эшитгандай, сапчиб ўрнидан туриб кетди:

— Тинч қўйсанг-чи!..

Аммо кўрслик қилиб қўйганини тушуниб, стул ортидан Надяни маҳкам қучоқлади:

— Кечир, Надюша!.. Кечир! Бошқа сафар албатта айтиб бераман.

Меҳмонлар кетишгандан сўнг Абдурахмон одатдагидай, майи нобнинг сархуш қучоғида қотиб ухлаб қолди. Уйронганида, шом гира-шира кўланкасини деразадан хонага ташлаганди. У бутун вужуди билан оғирлашаётган қоронғиликнинг залворини сезиб, ўрнидан қўзғолди. Ошхонанинг эшиги тирқишидан тушиб турган ёруғни кўриб, ошхонага кирди. Маша паришон алфозда тўзиган калта сочларини панжалари билан тараганча, хаёлланиб ўлтирарди.

— Кир, Алик. Қизингдан келган хатни ўқи.

Шундагина Абдурахмоннинг кўзи стол устидаги хатга тушди.

— Нима деб ёзибди?

— Ўқи...

«Ойи... Хавотир олманглар... Ўқишим яхши... Фабрикадан тўғри дарсга... Москва совуқ... Бир ўзбек бола билан танишиб қолдим... Оти — Саид... Самарқанддан... Мен ҳам яхши кўраман... Саид Самарқандда яшаймиз дейди... Ахир, дадам ўзбек... Саиднинг ҳамшаҳарлари... Ўзбекчани билмаслигимга ҳайрон қолишди... Мен барибир ўзбек қизиман, чаганаликман, дедим... Дадам... Хафа бўлмасмикан!..»

— Хафа бўлмайсанми, дадаси? — деб хатдаги саволни такрорлади Маша. У ҳафсаласизлик билан жилмайиб, савол назари билан қараб турса ҳам, эрининг нима дейишини олдиндан англаб етгани шундоқ афт-ангоридан маълум эди.

Абдурахмон эса хатта яна бир бор кўз югуртирди. Негадир конвертдаги манзил номини синчиклаб ўқиган бўлди. Пешонасини тириштириб, кўллари билан сочини эзфилади. Сўнг илкис ҳаракат билан ўрнидан кўзғолди. Кўзларини юмганча, бошини мағрурона бир ҳолатда орқага ташлаб:

— Қонига тортибди... — деди.

У бу гапни деярли шивирлаб айтган бўлса-да, иккаласи ҳам алақандай тантанавор руҳни пайқашди.

— Ўтир, Алик, ўтир, — деди Маша аланечук хавотирланиб.

Абдурахмон шиддат билан энгашди-да, хотинини бошини бағрига босди.

— Маша! — деди у ичида кечаётган туйғулардан лаззатланиб. — Маша... Қизимни қара! Қонига тортибди...

Абдурахмон нега қувонаётганига ўзи ҳам ҳайрондай, бир дам қотиб қолди. «Бирор марта сен ўзбексан, деб айтмаган бўлсам... — деб ўйлади у, — демак, қонига торган-да!» Кейин ўзининг ҳам томирларида ўзбекнинг қони оқаётганини аниқ тасаввур қилди. Ароқдан карахтланиб юрагидан отилиб чиқаётган қирмизи қон бутун гавдаси бўйлаб бемақсад югураётганини, аммо ҳозирги ҳаяжоннинг билинар-билинмас тўлқинчалари руҳига кўчгани сайин, узоқлардан — саҳролардан, ўрмонлардан, торлар оша таралаётган буюк чорлов садосидан жимирлаб, юракнинг бир четида безга саррайиб қолган ўзлик чорбоғи сари йўналганини кўрди. Абдурахмон бирдан бу дунёга осмондан тушмаганлигини, унинг ҳам илдизи борлигини; кенг жаҳондаги

қайсидир бир чорбоғнинг тақдир узоқларга ўтқазган ниҳоли эканлигини пайқайди.

— Маша!..

— Ичасанми?

— Йўқ... Маша!..

Абдурахмон хотинига бир нима демоқчи бўлди, аммо кўп йиллардан бери кўнглидаги жараёнларни сўзга кўчириш малакасини йўқотиб қўйган тили айланмади. Хотини унинг нима демоқчи бўлганини фаҳмлагандай жилмайди. Сўнг ўрнидан турди-да, эрининг елкасига оҳиста ўриб, меҳмонхонага бошлади.

— Телевизор кўрамиз...

Аммо бу уйда тақдир ўзининг алақандай тушуниксиз ўйинини бошлагани аён эди. Экран ёришганданок диктор қиз «азиз томошабинларни «Ўзбек-фильм» киностудиясида суратга олинган «ЎТКАН КУНЛАР» фильмини кўришга таклиф» этди. Маша кулди.

— Алик! Бутун ўзбекларники, шекилли... А, жоним?..

У негадир завқланганича, эрининг бетига аста-аста уриб қўйди. Бу ҳазил Абдурахмонга ёқди. У эриганини билдирмаслик учун юзига жиддий тус бериб, креслога чўқди. «Ўткан кунлар»... «Абдулла Қодирийнинг шу номли асари асосида!..» ўқиди у экрандан. Кутилмаганда экранга Қодирий китобининг малла ранг муқоваси сузиб чиқди. Кейин панжарага суяниб, кимгадир қўл силкаётган қиз ҳарир губорлар ичидан пайдо бўлди. Салима!..

— Ҳозирги кўринган қиз, — деди Абдурахмон хотинига қарамасдан, — мен билан болалар уйида...

Аммо хонада ҳеч ким йўқ эди. У яна экранга кўз ташлаганда эса, Салима ҳам ғойиб бўлганди...

Абдурахмон фильмини, ўзи ҳақида олингандай, қизиқиб томоша қилди. У қаҳрамонларнинг ҳар бир ҳаракатидан завқланар, дам-бадам «уф» тортар, кулар ва қоронғидан уялмай, ошкора йиғларди. Энди у ўрисча ашулалар айтганида овозида пайдо бўладиган бегона ноаларнинг қаердан адашиб келганлигини ойдин бир ўкинч билан ҳис этди. Қўшиқдаги ҳасрат! Илдизидан айро тушган заъфарон баргларнинг йироқдаги чорбоғи билан видолашуви эдингми сен? Наҳотки, шунча йилдан буён хазонлиғда адо бўлмаган бўлсанг! Чириб битмаган бўлсанг!

Абдурахмон хотинини бир маҳал уйғотди.

— Алик, ичганмисан? — деди хотини оғриниб.

- Йўқ... Маша, жудаям жиддий галим бор...
- Эртага кун йўқми?.. Ичмаганмисан?
- Ичмаганман, Маша, ичмаганман!
- «Уф» де-чи!
- Мана... У-уф-ф!

Маша эрининг маст эмаслигига ишонч ҳосил қилиб, ёстикдан бош кўтарди ва ҳозир қандайдир муҳим хабар эшитишни кўнгли сезиб, ҳушёр тортди.

- Маша... мен Чаганага бормоқчиман.
- Қаерга?
- Чаганага... Ўзбекистонга-да.

Аёл эрининг бўйнидан қаттиқ қучоқлади...

Абдурахмон бир ҳафтадан кейин Чаганага жўнаб кетди. Маша у худди чет элга кетаётгандай, иззат-икром билан жомадонни йиғиштирди, йиғлаб дилдордик кўрсатди. Абдурахмоннинг кўз олдида бир дақиқа ўша — уни чўмилтираётган қиз пайдо бўлди...

Тепаликлару жарларга, қоялару унгурларга чап бериб, тун баррига оралаб кетаётган йўлни фаралар гоҳ йўқотиб, гоҳ топади. Машина гоҳ кучаниб баландликка ўрлайди, гоҳ эркин нафас олиб, пастликка физиллайди. Абдурахмон ҳам моторнинг овозига қўшилиб зўриқадди, енгил тортади; ичи қувончли безовталикка тўлган, ўзини Малла деб таништирган шопирнинг саволарига аллақандай чарақлаб, чаққон табассум билан жавоб беради. Машина деразасидан қоронғуликка тикилади. Юлдузлари ярқираётган осмон тагида қирларнинг босиқ елкалари элас-элас чизилиб кўринади. Йўлнинг ҳар муюлишида кесиб чиқаётган сойда осмон парчаси бир ярқ этиб ўтади. Олисдан бир тўп ёғду дастаси бўлиб туюлган қишлоқларнинг чироқлари машина яқинлашгани сайин сочилади — ҳовлиларга кўчади. Абдурахмон яна-да безовталаниб, Маллага қарайди.

— Чаганани соғинибсиз, ака! Яна сабрингизга балли! Биз бир кун кўрмасак, ўладиган бўп қоламиз... Йигирма йил-а! Қойил!..

Шопир бошини хушвақтлик билан сарак-сарак қилади. Абдурахмон кулади. Чагана янгиликларидан сўрайди, ўзи билган одамларни суриштиради.

— Чориевни ўлиб кетганига беш йил бўлгандир-ов... Аввал директор бўлганми?.. Кейин... Завхўз эди шекилли. Ҳа, завхўз эди. Ўлганда детдўмда қиёмат бўлган дейишади... икки юз бола қўшилиб йиғласа, ваҳима-да

Уч кун мактабга ҳам боришмаганмиш... Яхши одамнинг ўлими шундай бўлса керак-да, ака!.. Йўлдош деганингиз... Исмү шарифини айтинг-да!.. Чаганага Йўлдошдан Худо берган, ака... Омонов, дедингизми? Нега билмайлик, биламиз-да! Бўлим бошлиғи! Фириллаб юрибди... Тўғри сўз одам... На райкўмни қош-қовоғига қарайди, на обкўмни...

Абдурахмон гоҳ маъюсланади, гоҳ завқланади. Кўнглини тўлдириб келаётган турфа ранг туйғулар ичида бутун жону тани роҳатланади. Қоронғулик кўйнида унга сокин бир меҳр билан боқиб қолаётган тепаликлару қирлардан, қишлоқлардан, дарахтлардан, йўлларга ўралашиб, ундан кўнгил узолмай оқаётган сойнинг сувларидан, қолаверса, чаганалик манови шопир йигитнинг илтифотли суҳбатларидан азиз меҳмонга бахшида бир роҳат барқ уради. Абдурахмон бу жойлар уни соғинганини сезади. Кабина ойнасини туширади. Бағри соғинч тўла ҳаво юзини силайди, кўксига салқин танини ютоқиб босади. Беихтиёр кўзда қалққан бир томчи ёшни машина ортида югуриб келаётган зулмат кўйнига — беному-нишонлик сари учуриб кетади...

— Чаганани соғинибсиз, ака, — дейди яна Малла. Бу сафар у бу гапни ҳазин бир ҳолда айтади. — Қирқ беш дақиқадан кейин Чагана...

Абдурахмон кўзини юмади. Ўзини босиб олишга ҳаракат қилади. Аммо ўртаниб:

— Эҳ, Малла!.. Маллабой!.. — дейди шопирнинг елкасига шаҳд ила уриб. Бу ҳаракати билан уни тушунаётгани учун миннатдорчилик билдиргандай бўлади...

— Ҳозир етамиз, ака, ҳозир...

Мотор яна ғайратлироқ гувуллайди, шамол сочларга шиддатлироқ чанг солади... Энди йўл равонлашгандай эди. Уфқлар олислардан баҳайбат махлуқлар каби ваҳимали қорайиб, юлдузли осмон этакларини кўтарганча турган тоғларнинг билинар-билинемас елкаларигача кенгайган, ҳатто сой ҳам қайси бир кўприкнинг тагида ҳолдан тойиб қолиб кетганди.

Абдурахмон машинанинг тўхтаганини пайқади. Аллақандай тепалиқда туришарди. Сўл тарафда — пастликда, чировларининг сонига қараганда, човроқ қишлоқ.

— Ака! Жўрангизни кўрсатиб кетайми? Йўлдош акани айтаяпман. Бутун бир чўпони тўй қиляпти Омонов ака ҳамма чўпонларининг тўйини ўзи бош бўлиб

ўтказди. Ана, қаранг! — Малла чироқ ёғдулари тўлиб-тошиб турган ҳовлини кўрсатди. — Тўйхона... Қозон кўтардисига етиб қоламиз...

— Ҳайданг!..

Машина катта йўлдан қайрилиб, ҳаял ўтмай қишлоққа оралади-да, бетартиб сочилиб ётган уйлар орасидан айлана-айлана тўйхона эшигига келиб тўхтади. Эшик олдидаги майдонда каттаю кичик машиналар; бир-бири билан суҳбатлашаётган, хайрлашаётган, тўйхонага кириб-чиқаётган одамлар, узоқроқда қоронғидан ёруғликка томон бўйинларини чўзиб турган отлар...

— Э, ана, Омонов ака!

Малла шошилиб машинадан тушди-да, сариқ «РАФ»-нинг ёнида кўлларига филофли созлар тутган кишилар билан ниманидир гаплашаётган барваста гавдали, қундуз телпак кийган одамга қараб юрди. Қўшқўлаб кўришди. Абдурахмон йигирма икки йилдан нарида қолиб кетган Йўлдош билан учрашув бундай осон кечаётганини тасаввурига сирдиrolмай гарангсираб ўтирар, энди ўзи томонга юриб келаётган одамга пешвоз чиқиш лозимлигини англаса ҳам, ўрнидан кўзгалмас эди. Йўлдош ўктам юриб келиб, эшикни очди.

— Абдурахмон!.. Жўражон, бормисан?!.

У чўзилиб ҳали нима қиларини билмай ўтирган Абдурахмонни бўйнидан маҳкам қучоқлади.

— Туш, орайни!.. Бир тўйиб қучоқлай!..

Абдурахмон машинадан қандай тушганини билмайдди, фақат Йўлдошни у ҳам маҳкам қучоқлаганини, дам у елкасига, дам бу елкасига навбатма-навбат бош уриб, беҳад суюнч ичида ўзбекчиликнинг таомилига кўра кўришаётганини сезади.

— Абдурахмонжон!.. Ўзимнинг детдомим!.. Бор экансан-ку! Одам ҳам шундай йўқолиб кетадими?!.

Бундай ногаҳоний учрашувлар одамнинг ёдига нималарни солмайди? Яхши кунларнинг эпкинью ёмон кунларнинг изғирин хотираларини бир лаҳзада ларзага солади, кўзлар намланади, овозлар титрайди. Йўлдош дўстини бир қўли билан елкасидан қучоқлаганича ёруққа олиб чиқди.

— Биродарлар! — деди у байрам кайфиятини ҳаммага билдириб, — йигирма икки йилга йўқотган орайним келди. Мана! Абдурахмон!.. — У дўстини йўқдан бор этган сеҳргардай, тантанавор қиёфада ҳаммага намойиш этарди.

Одамлар Абдурахмон билан кўриша кетишди. Уни кимдир бағрига босди, кимдир жон-жаҳди билан қўларини силкиб кўришди — юзларда табассум, кўзларда қувонч...

— Тўйнинг эгасини чақиринг! Сойиб акага айтинглари! Йўлдош детдомнинг меҳмонини ўзи чиқиб, тўйга таклиф қилсин! Тез бўлинглар!

Йўлдошнинг ҳайқириғи негадир одамларга ёқди. Ҳамма ҳаракатга келди. Ичкаридан йўл-йўл беқасам чопон кийган тўй эгаси ҳовлиқиб чиқди.

— Қани меҳмон? Омонов акани меҳмони қани?

У меҳмон кимлигини алақачон билган, Абдурахмонга қараб қучоқ очиб келаётган бўлса ҳам, барчанинг қувончини яна бир пардага кўтариш учун ҳадеб бу саволни такрорлар эди. Абдурахмон тўйнинг эгаси уни чин юракдан бағрига босиб кўришганини ҳис қилди, ўпкаси тўлди...

— Холиқ! Пули кўп артистлар меҳмон билан кўришмайдимми?

Йўлдошнинг ҳайқириғи пасаймасди. «РАФ» олдида турган мўйловли барваста йигит норли юзига ярашган табассум билан келиб кўришди.

— Холиқжон! Ўйинчилару созандаларингга айт, ичкарига киришсин! Менинг дўстим шарафига!.. Ўн беш минут!..

Ҳамма тўйхонага кирди. Тўй тарқаган ҳисоб — аёллар столлар устидаги нарсаларни йиғиштира бошлаган, ҳар-ҳар жойда уч-тўрт одам бош уриштириб ўтиришибди... Бирпасда дастурхон ёзилди, нозу неъмат келтирилди.

— Холиқ! Энди бир айт!.. «Замонда хору зорман»-ни айт. Йўлдош акангнинг куйган жонини қайта куйдир!..

Холиқ ашула бошлади. Фишак инграб жўр бўлди, най ҳаволарга сирмай нола этди. «Ишқингда беқарорман — боиси сен... Замонда хору зорман — боиси сен...» деб қўшиқчи тўйхона устидан юлдузларга қарганча, кимгадир таъна этди, ёлворди. Сўнгаларигача зирқираётганини ҳис қилган Абдурахмон соқий узатган арақ тўла пиёлани олдию даврадагилар билан уриштиргач, роҳат қилиб симирди.

— Йиғлатасан-а, Холиқ! Шўхроғидан чал!..

Йўлдош рақсга тушиб, Абдурахмонга қараб муқом қилди. Абдурахмон Йўлдошни — сағирликнинг азоби-

ни бирга бошдан кечирган болалик дўстини йигирма икки йил мобайнида деярли эсламаганини ўйлаб, уялди. Кимдир меҳмонни ҳам ўйинга тортди. Абдурахмон даврага чиқиши билан вужуди ўзбекча рақсни унутмаганини ҳис қилди. У берилиб ер тепаётган Йўлдошнинг қаршисига борди-да, ярим ҳазил, ярим чин қабилда йўрғалаб кетди...

Абдурахмоннинг Чаганадаги ҳаёти шундай бошланди. Тўйдан тўғри Йўлдошникига келдилар. Эртаси эрталабданок қўй сўйилди. Йўлдош «болалар»га, яна кимларгадир телефон қилди. Хотиранинг чалкаш чангалзорларида йўқолиб кетган дўстлар энди ажинлар оралаган юзларини қувончга тўлдириб, бирин-кетин қучоқ очиб келавердилар. Меҳмондорчилик устига меҳмондорчилик бошланди... Абдурахмон Йўлдош билан Чагананинг тор кўчаларини ҳам айланишга улгурди. Ўша — ноқулай тарзда мувозанат сақлаб турган деворлар, дарахтлари бир-бирига мингашган боғлар, дарахтларнинг борлардан ошиб чиқиб, кўчага энгашган шохлари... Аммо стадион йўқ, ўрнида фабрика... Мактабнинг ўрнида ҳам бегона уч қаватли бино қаққайиб турибди. Чагананинг тепасида савлат тўкиб турган Тўртчинорга ҳам чиқдилар. Пастда Чагана улкан харитада чизиб қўйгандай кўринади. «Ишқингда беқарорман — боиси сен!», — деб мурожаат қилди Йўлдош Чаганага. У чор тарафи тоғлар билан ўралган масканни бағрига босмоқчи бўлгандай қўлларини кенг ёйди. Унинг кайфияти Абдурахмонга ҳам ўтди. «Замонда хору зорман — боиси сен!..» деб хитоб қилди у ҳам ва бу сатрнинг маъноси ўзининг тақдирига нақадар мос тушганлигини ҳис қилиб, бир пас довдираб қолди, сўнг чинорнинг танасига суяниб. «Йўлдош! Замонда беқарорман...» деди овози хириллаб. Унинг кўнглидан нималар ўтаётганини дўсти ўзича тушунди: «Э, нима бор ўша Урусияда! Чаганага кўчиб кел. Сену мен шу ер тошининг тагида туғилганмиз, шу ерда ўлишимиз керак...» Абдурахмоннинг эсига бирдан Салима тушди. Балки у ҳозир, ҳўв, анови кўчадан кетаётгандир ёки ҳўв гужум тагидаги ўйнинг деразасидан Тўртчинорга қараётгандир, эҳтимол, уларни кўриб ҳам тургандир... У Салимани ҳеч кимдан — ҳатто Йўлдошдан ҳам сўраб-суриштирмаганини, шу билан бирга сўраб-суриштиришнинг ҳожати ҳам йўқлигини, уни Урусиядан Чаганага келтирган тақдир Салима билан ҳам юзма-юз этишини англади...

— Бугун Худойберди меҳмонга чақирган, — деди Йўлдош ҳовлисидан машинасини олиб чиқаркан. — Ҳовузнинг бўйига жой қилади. Яхши бори бор. Бир шакарғуфторлик қиламиз...

— Худойберди?..

— Ўзимизнинг детдомдаги Салиманинг укаси-да...

Абдурахмон Йўлдошга «ялт» этиб қаради. Меҳмондорчиликнинг асоратидан танда қолган оғирлик бирдан ариб, кайфияти кўтарилди. Йўлдош гапини давом эттирди:

— Кеча Чориникида хизмат қилиб юрган сариқ йигит...

— Ҳа...

— Худойберди Салимага сени келганини айтса, роса қувонибди, бечора... Ўрнидан туриб, сени гапира-вериб эси кетганмиш...

— Нима, касалмиди?

— Сўрама... Беш йил аввал эри аварияда ўлганида инфаркт олди. Икки ой аввал Худойбердидан кичик бир укаси армиядан нобуд бўлиб қайтганда, яна... Ётибди-да, бечора... Бу дунёси шу экан. Абдурахмонбой...

Машина Чагана марказини оралаб борарди.

— Ҳамма укаларига ўзи бош эди. Она ўрнига она... Кейин ситаму уқубатлар ҳам одамни еб ташлар экан... Шу ўзимиз билан детдомда бирга бўлганлардан... Фармон ўлди. Ўқитувчи эди. Мажлисда Шобердиев билан талашиб туриб ўлиб қолди...

— Шобердиев... борми?

— Юрибди знағар кал! Мактаб директори... Хўш, Алим чўлоқ... Бултур вафот этди... Ундан олдин Карим... Тордан ўлигини олиб келишди. Шариф ўзини осиб қўйди.

— Ўзини осиб қўйди? Нимага?

— Ким билади дейсан! Биров ундай дейди, биров бундай. Худо билмаса, бандаси билмайди. Абдурахмонбой... Ҳаммаси ситамни кўплигидан... Бизни болаларнинг дардга эти юпқа тортиб қолганми, деб ўйлайман баъзан. Туғилгандан кулфат ичида юргандан кейин... юрак ҳам ейилиб кетар экан-да! Таппа йиқилиб ўлиб қоляпмиз... Қолганларнинг боши тошдан бўлсин...

Машина энди эгри-бугри тор кўчадан борарди.

— Ие!.. Худоё, тинчлик бўлсин энди! Қара, Худойбердининг уйининг олдида «тез ёрдам» турибди...

Абдурахмон кўчанинг адоғида турган машинани кўрди.

— Худоё тинчлик бўлсин, — деб такрорлади у ўзи ҳам кутмаган ихлос билан.

«Тез ёрдам»нинг ёнига келиб тўхтадилар. Йўлдош кабинада ўтирган шофёр билан сўрашди:

— Ҳа, Қўчқорбой?

— Опани мазаси қочган шекилли...

— Мен ҳозир...

Йўлдош ҳовлига кириб кетди. Ҳаялламай Худойберди билан қайтиб чиқдилар.

— Келинг, ака, келинг... Хуш келибсиз! Марҳамат! — Худойберди Абдурахмон билан кўришди-да, кўшни дарвозага кўш қўллаб таклиф қилди.

— Энди бошқа пайт келамиз, Худойберди. Салима яхши бўлаверсин. Худо хоҳласа... — деди Йўлдош эътирозга ўрин қолдирмайдиган босиқ бир оҳангда.

Қайтдилар. Йўлдош ҳар дам бошини сарак-сарак этиб кўяр, Абдурахмон эса, ранги оқарганча сигарет тутатарди.

— Аҳволи қандай? — деб сўради у ниҳоят.

— Худо ўзи мадад бермаса... ёмон.

Абдурахмон қўллари қалтираётгани, бу титроқ бугун Салиманинг исмини эшитганиданок танига кирганлигини ҳозир англади. У дабдурустдан Салима билан кўришиб бўлмаслигини ҳам аввалдан билишини ва бугунги саргузашт ҳали давомли эканлигини тушунди. Хаёлида алақандай чигалланиб қолган тутуннинг тасвири кўринди. Бу тутуннинг бир учи ўзининг тақдирига чалкашгани, бир учи эса Салиманинг ҳовлиси устида жонсарак ҳилпираб тургани кўз ўнгида жонланди...

Йўлдошнинг уйида мезбон билан ичдилар. Кейин узоқ гаплашиб ўтирдилар. Абдурахмон ашула айтди. Юракнинг оғриғи тарқамасди...

У кечаси бир маҳал уйғонди. Устига ой нури тушиб турарди. Ташқарига чиқди. Ойдин сукунат. Ҳовли роҳатланиб ойни томоша қиляпти. Боғдаги дарахтларнинг соялари бир-бирларига қўшилиб, бир умумкўланка ташкил этган. Шамол йўқ. Абдурахмон негадир ҳаяжонланиб боғ ичига қаради. Боғнинг тўрида бир парча жой ёришиб турарди. «Тандирнинг кулини ташлашган бўлса... Чўғ қолгандир», деб ўйлади ва беихтиёр ўша томонга юрди. Яқинлашгани сайин бу тахми-

ни нотўғри эканлигини тобора тушуниб борди, аммо қандайдир куч уни олдинга бошларди. Оёқлари измидан ташқари қадам ташлар, лаблари қурқшаган, аъзойи баданини совуқ тер босган эди. У ёруғлик товушини эшитмас — юраги ҳозир юз бериши мумкин бўлган ҳодисанинг сеҳрли хавотири билан тўла эди.

— Абдурахмон...

Бу товуш кўкрагига урилиб, уни тўхтатди. Йигит ёруғлик кучайганини ва энди ёруғлик ичида одам турганини кўрди.

— Абдурахмон... Қўрқманг!

Бу товушни қаерда эшитган? Ёруғлик янада кучайди. Энди қаршисида нақ кундузнинг парчаси эди. Ёруғликнинг ичидаги одамнинг юзи эса аён кўринди. У Салима эди. Аёл дарахтнинг танасига суянганича, кулибгина қараб турарди. Абдурахмон бирдан қўрқувдан халос бўлганини туйиб, олдинга юрмоқчи бўлди.

— Қўзғолманг!.. Шундоқ гаплашаверамиз...

Аёл гапирганда юзини очмас, лабидаги табассум ҳам бузимас эди. Товуши алақандай бахмал тўлқинларга ўралиб, қулоққа ёқимли тегарди.

— Сизни бир кўрай дедим...

Абдурахмон гапирмоқчи бўлди, аммо оғзини очишга улгурмасидан, ўз товушини эшитди.

— Мен ҳам сизни...

Аёл қўлини кўтариб унинг овозини тўхтатди.

— Ёлрон гапирманг... Фақат мен сизни кўрай деб яшадим. Фақат яқиндан бошлаб...

— Яқиндан бошлаб... нима бўлди?

— Мени ўйлашга мажбур бўлдингиз. Ўзим мажбур қилдим.

— Салима, мен сизни телевизорда кўрдим.

Аёл кулди. Сўнг юзларини ярим бекитиб, пастга оқиб ётган сочларини мағрур бир ҳаракат билан орқага ташлади.

— Биламан...

Абдурахмон аёлнинг бу гапига ажабланмади.

— Касал ҳолингизга... Ўзим борардим...

— Мен кетяпман, Абдурахмон...

— Касалсиз-ку кетаман дейсиз.

Аёлнинг юзи жиддий тус олди. Бошини бир томонга қайшайтириб, нимагадир қулоқ солди-да:

— Ҳозир... — деб пичирлади ва энди йигитга жовдираб тикилди: — Хайрлашгани келдим... Соғинган

эдим... Чидаёлмадим... Кейинги пайтларда кўп безовта этганим учун узр...

Аёл кимгадир «ҳозир» деди-да, маъюсланиб Абдурахмонга қаради. Унинг кўзларидан ёши оқиб, табас-сумини ушлаб қолишга уринаётган лабларига сизиб борди. Қаердандир дастрўмол олиб, юзига босди.

— Қўйишмаяпти. Бирпасга ҳам кўнишмайди-я!..

Салима ҳамон гўзал эди. Ҳеч ўзгармаганди. Болалар уйида қандай бўлса, шундай. Абдурахмон кўнглининг ўша унут бўлган туйғулар билан лиммо-лим тўлганини сизди. Аёлга талпинди.

— Қўзролманг! — шивирлади Салима.

— Ҳеч ўзгармабсиз!..

— Атайлаб... Сиз учун...

Аёл бир зум ўйланиб қолди. Сўнг йигитга шундай тикилдики, йигит бу нигоҳда йигирма беш йиллик сочларига оқ тушган соғинчли; ҳасратда ёнавериб, кулга кўчган армонли; кўнгли эшиги олдида ҳамон музтар ўлтирган умидли — аросатда қолган МУҲАББАТнинг тирик вужудини кўрди.

— Салима! — деди у ўртаниб.

Аёл индамади.

— Абдурахмон... Мен ҳозир кетаман... сиз кўрқманг. Хайр...

— Эртага кўргани бораман...

— Ундай деманг... Хайр... Кўрқмасдан бориб ухланг.

Салима шундай деди-да, боғ оралаб, деворга қараб юрди. Ёруғлик унга эргашгани сари хиралашиб борарди. Аёл деворга етганда у тамом ўчди. Аммо одамнинг кўлкаси ойдинда гўё ҳавода учгандай деворга чикди.

— Хуш қолинг.. Хайр...

Товуш йиғи аралаш эди. Абдурахмон ҳам тўлиқиб, девордаги кўлкага қараб ютинарди-ю, томоғига тикилган ҳаяжонли босолмасди. Лаблари шўр тортганлигини сизди.

— Хайр...

Кўлка бир зумда ғойиб бўлди. Абдурахмонга у девордан кўчага ошиб тушмагандай, балки осмонга — ою юлдузлар тарафга учиб кетгандай туюлди...

Абдурахмон уйга қараб юрди. Айвонга чиқаркан, ортига бурилиб қаради. Боғ алақандай ҳаяжондан бўшаб қолган, олам сукунатида танглик йўқолгандай эди. Шунда Абдурахмон ойдинликдан андиша қилиб, дарахтларнинг кўлкасида аланечук бечораҳол ўлтир-

ган ғуссани кўрди. «Салиманинг ғуссаси... — деб ўйлади у. — Ғуссани қолдириб кетибди... Демак, Худо хоҳласа, тузалиб кетади»... У уйга кираркан, кўп йиллардан буён биринчи марта «Худо хоҳласа» жумласи хаёлига келганидан ҳайрон қолди.

Эрталаб уни Йўлдош уйғотди.

— Тез тур! Чой тайёр...

Дўстининг овозидаги ташвиш дарров ҳушёр торттирди.

— Тинчликми? — деб сўради ёстиқдан бош кўтараркан. Йўлдош унга бир зум хаёлга ботиб қараб тургач:

— Худо Салимани кўпга кўшибди, — деди, сўнг чўнқайиб ўтирди-да, Абдурахмоннинг кўзига қараб: — Айтдим-ку, биз детдўм болаларининг теримиз юпқа бўлиб қолган... Ўлиб кетаверамиз, — деди алам билан.

Абдурахмон тақдир унга тушу ҳушнинг фарқини қолдирмаганини англади.

Сафар қариди. Салиманинг ўлиmidан кейин Абдурахмон жўнаши лозимлигини тушунди. Яна бир-икки кун меҳмонга борган бўлди. Аммо ўтиришлар ҳам татимади. Юрагининг теварагида алақандай совуқ бўшлиқ пайдо бўлганини пайқади. Дўстларининг самимий илтифотлари ҳам кўнглида илгаригидек тугён уйғотмас, аксинча, муқаррар айрилиқ олдиан келадиган ҳазинлик оғушига солар эди. У яна Чаганани пиёдалаб айланди. Хотирасида омон қолган тор кўчаларни бир-бир кезиб чиқди. Шаҳарни қоқ иккига ажратган сойга тушди, баҳор селлари келтириб ташлаган тошларга ўлтириб, бу ҳазин ҳолатга ўзини ташлаганича хаёл сурди. Ва ноҳос Чагана билан хайрлашаётганини, балки бу хайрлашувдан сўнг қайта кўришув насиб этмаслигини ҳам англади. Англадию сойнинг икки бегига тирмашиб, тоғлар пойига қадар ястаниб кетган бу мўъжаз маскан унинг Ватани эканлигини жигар-бағри қон бўлиб ҳис қилди. У бу ерга чорлаб келгани учун Салимадан... Салиманинг руҳидан миннатдор бўлди. Раҳматлик Салима! Наҳотки, унга Ватанни қайта таништиргани чорлаган бўлса?.. Илоё, жойинг жаннатда бўлсин!.. Ватан!.. Қадрингни бағрингдагилар билишмайди. Сени сезиш учун йигирма йиллаб айрилиқда — афсуну жодуга ўралиб, хиёнату найрангга тўла дунёга сажда этиб яшамоқ керак. Сени сезиш учун гофиллик тумани ичида оқаётган Вақт дарёсига умиду шижоат-

дан айро вужудни ташлаб, беҳушу вайрон умргузаронлик этмоқ лозим. Аммо тақдир отлиф қудратли куч борким, у бешафқат қўллари билан онани боладан, юракни севгидан, танни жондан жудо этади, азобуқубат ўтига аямай улоқтиради. Ватан! Сени бир лаҳзага танитиб, бу тақдир яна мени қайларга учуриб кетмоқчи? О, тақдирдан устун келган ким? Абдурахмон тақдирга қарши исён кўтаришга ўзида куч йўқлигини пайқади... Сафар энди тамом қариганди.

Эрталаб Йўлдош дам болаларига, дам хотинига ҳайқирганича кўрсатмалар бериб, машинани йўлга созлар, юкларни жойлар, жиғи-бийрони чиқиб Абдурахмонга ҳам норозилик билдирар эди:

— Йигирма йилда бир келган одам-а!.. Борасан шу Ўрусиянга! Нима, сени биров қувиб юборяптими? Гапнинг сарасини айтсам, Абдурахмонбой, у ёқларда санқиб юрганинг етар! Кўчиб кел. Гага детдом бир бўлиб, бир уйни тикка қилиб берармиз!.. Чет элик туристга ўхшайсан-а!..

Ҳовлининг дарвозаси тақиллаб, Йўлдошнинг жавраши бўлинди. Дарвозадаги дарчадан аёл кишининг боши кўринди-да, яна ўзини ташқарига олди.

— Қара! — деди хотинига ҳамон шаштидан тушмаган Йўлдош. Хотини эрининг бақиришларидан негадир яйраб, ташқарига чиқди. У ҳаялламай қайтиб келди-да, Абдурахмонга валати қараш қилиб:

— Ака, сизни сўрашяпти, — деди.

Йўлдош хотинига бир қараб олиб, ишини давом эттираверди.

Абдурахмон дарвозадан чиқди-ю, ҳушидан кетадиган бир алфозда қалқиб тушди. Унинг қаршисида кўмкўк либосда, бошига катта қора рўмол ўраб олган... Салима турарди. Худди боғда кўрганидай ёш, фақат чехрасида чексиз ғусса, Абдурахмонга бир қараб, яна ерга тикилган нигоҳида мотамнинг беҳуда алами...

— Амаки... Мен Худойберди аканинг жияни бўлман...

Қиз Абдурахмоннинг каловланиб, ҳеч нарса тушунмай турганини кўргач:

— Салима опанинг қизи... Детдомдаги... — деди овози пасайиб.

— Салиманинг қизи?.. — деб сўради Абдурахмон ва бирдан ўзига келиб, жавдираганча, қизга ҳамдардлик кўрсата кетди:— Чидамасдан иложимиз қанча! Ху-

дойим онангинг умрини ҳам сенга берсин! Онанг кўрмаган бахтларни кўр! Ғам нималигини билмагин бу дунёда!..

Абдурахмон гапирган куйи дили, жигари хун бўлиб бораркан, бу олқишлари Чориевнинг жонсаракликларига ўхшаб кетаётганини пайқади... Негадир бу кашфиёти кўнглига тасаллибахш ёруғлик олиб кирганини ҳам сезди. Қиз бошини кўтармай, унинг гапи адо бўлишини кутиб турар, ҳали вужудини вайрон этаётган жудолик дардидан безовта эди.

— Амаки... Энам сиз ҳақингизда кўп гапириб берганлар... келганингизни эшитиб хурсанд бўлган эдилар... Тоғамникига меҳмонга келишингизни эшитиб... Мана буни бериб қўй, менга насиб қилмаса, дегандилар...

Қиз энди йиғларди... У бироз тараддуланиб тургач, қўлидаги газетага ўралган тўртбурчак нарсани Абдурахмонга узатди.

— Бу нима?

Қиз жавоб бермасдан бурилди-да, бошини эгганича, тез-тез юриб кетди. Тор кўчанинг ноиложликда — меҳру шафқатдан мосуволик ичида ўртаниб қараб туришидан, Абдурахмон қизнинг ҳамон селу себор йиғлаб кетаётганини англади. Золим фалак баланддан бемалол боқиб турар, тўймас ер эса кўчани сескантириб тошларига тўкилган кўз ёшларга парво ҳам этмас эди...

Йўлдош машинани кўчага олиб чиқди. Абдурахмон унинг ёнига ўтирди. «Ака, омон боринг», деб Йўлдошнинг хотини, болалари билан дуо берди. Жўнадилар...

Абдурахмон қўлида ҳамон Салиманинг қизи ташлаб кетган нарсани ушлаб турганини сезди. Негадир аъзои баданини хавотир ўртаб, газетани очди... О, «Ўтган кунлар»! У ўша малла муқовали китобни дарҳол таниди. Ўқилавериб титилиб кетибсан-ку! Сени ким бедор кечаларининг ҳасратида тўзритди, китоб! Бир бечора йигит севгисининг элчиси бўлганинча қайларда қолиб кетдинг? Севгининг элчисига наҳотки ўлим йўқ? Наҳотки энди қайтдинг? Нималар олиб қайтдинг бу дунёда жувонмарг кетган муҳаббатнинг элчиси?..

Абдурахмон оқ саҳифани очди... Ва вақт ғуборида хиралашиб қолган «МЕН СЕНИ СЕВАМАН», деган ёзувни адоий тамомликда ўқиди. Сўнг кимнингдир бемадор қўллари титранибгина битган «МЕН ҲАМ...» деган

ёзувга кўзи тушди-да, Йўлдошнинг борлигини ҳам унутиб, ўкириб юборди.

— Абдурахмонжон!.. Бу дунё куйдирди! Бизни куйдирди, Абдурахмон! — деб нола қилди Йўлдош. У ҳам йиғларди.

...Тепалиқда заводнинг миноралари қаққайиб турган шаҳар оқшомдагидек сеҳрли ўйинини авжига чиқарган бир пайтда Абдурахмон уйига қараб келди. Уйда ҳеч ким йўқлигидан кўнгли ғашланиб, хоналарни қайта-қайта айланиб чиқди, сўнг телевизор кўрганни ўтирди. Ғашлик тарк этавермагач эса, ташқарига чиқди. Шимолнинг салқин ёзи осмонга булут ташлаган — юлдузлар кўринмайди. Аҳён-аҳёнда эринчоқ булутлар дим кечанинг бағрига бир-ярим ёмғир томчишини отади... Абдурахмон шаҳар марказига қараб юрди. Йўлни қисқартириш учун эски парк деворининг каттагидан ошиб ўтди-да, дарахтлару қийғос ўсиб ётган ўтлар орасидаги таниш сўқмоқдан бемалол йўл топиб, паркнинг марказига кетгувчи йўлга туташган қанотига етди. Паркнинг бу томони панжара билан ўралган... Абдурахмон эгилиб, одам сиққудай тирқишдан ўтмоқчи бўлдию, шу куйи сеҳрлангандай қотди. Кўчадан Машанинг овози келарди...

— Паша!.. Шилқимлик қилма!..

Абдурахмон ўзини ичкарига олди.

— Очофат экансан! Шунча кундан буён тўймаганингни қара...

Маша нозланиб сўзларди. Шундагина Абдурахмон йўлкада — чироқлана дарахт кўлкасида бир жону бир тан бўлиб турган жуфтни кўрди.

— Мен сенга очигини айтдим, жоним, Алик келиб қолиши мумкин. Бутун бизникига боролмаймиз...

— Маша, ростини айт, Аликни яхши кўрасанми ёки мени...

Паша Чиройли-ку! Абдурахмон музлаб қолган вужудидан ихтиёрини берган бўлса ҳам, негадир Машанинг жавобини орзиқиб, қўрқиб, умид қилиб кутди...

— Иккалангни ҳам яхши кўраман, Паша!

Маша нозланиб кулди.

— Хайр, у ёғига ўзим кетаман. Эҳтиёткорни... — деб атайлаб гапни ярмида тўхтади Маша.

— ...Худо асрайди! — деб давом эттирди Паша Чиройли ва қаққос отиб кулди. Сўнг бўса овозлари...

Сўнг Машанинг туфличалари тахта йўлкани тикиллатиб тун қўйнига сингиб кетди... Абдурахмон ўзини ўтўланлар устига чалқанча ташлади. Қайсидир ёмғир томчиси қоронғида адашмасдан, унинг юзини топиб келиб, пешонасига тушди. «Чаганада яшаганимда, ваҳ, пешонам қурсин, дердим, кейин...» У кейинини ўйлашга куч тополмади. Тун қаърида ўзидан кечиб, қолсизланиб узоқ ётди. Ўрнидан турганида, ёмғир кучайганди. Юзи ҳўл эканлигини пайқайди. Панжара тирқишидан соя каби шарпасиз ошиб ўтди-да, алақандай букчайиб уйига жўнади.

У эшикхонага кираверишда ўзига келди. Бирдан, ҳозир уйига кирса, ҳамма нарса аввалгидай қолишини англади. Тўхтаб сигарет чекди. Нималарнидир ўйлаб, ҳовлини айланди. Уйдаги бўз болалар ўрнатган қўлбола турник ёнига келди. Сигаретни ташлаб, турникка осилди. Сўнг оҳиста ерга тушиб, яна чекди. Шошмасдан тутатди. Кейин шимининг камарини чиқариб олиб, турникка илмоқ қилиб боғлади. Тортиб синаб кўрди, ноҳос болаларга хос чаққонлик билан яна қўш қўллаб осилди-да, илмоққа бўйнини солиб, қўлларини бўшатди. Абдурахмон танаси бутун офирлиги билан ерга, ернинг тагига, ундан ҳам наридаги тубсизлик сари учиб кетаётганлигини кўрди. Бўйнидаги муяги («умуртқам!» деб ўйлашга улгурди у) «қирс» этиб ўрнидан қўзролганини ҳам сезди. Кекирдаги чидаб бўлмас даражада офритганча тепага тортиб, қорнини чўзади. «Ҳозир узулади... Ҳозир...» Аммо уни тубсизлик сари учуриб кетаётган даҳшатли залвор ўйлашга йўл бермас; ердан, осмондан, муҳаббатдан, хиёнатдан, бемаънолик ва маънодан, бошларига тушаётган ёмғир доналаридан, турникда қолсиз қолган вужудидан ажратиб, офирликнинг зиллиги тагида эзфилаганча алақайларга шамолдай елдириб борар эди. Абдурахмон бирдан бу офирликдан халос бўлганини, сувдай қуюқ, аммо тиниқ ҳавода эркин сузаётганини пайқайди. Оппоқ либосли, олтин қанотли фаришта уни кафтларида авайлаб тутганича учиб борарди. Абдурахмон фариштани таниди. Фаришта Салиманинг ўзи эди.

Дунё негандир ингичкалашганди. Абдурахмон ҳавонинг қуюқлигию дунёнинг ингичкалашганлиги уларнинг тезлиги шиддатидан эканлигини тушунди. Олдинда ям-яшил ёғдуларга ўраниб, шафақланиб ётган нур кўринди. Дўзахмикан?..

— Дўзах қолиб кетди, — деб ногаҳон жавоб берди Салиманинг меҳрибон овози.

— Бўлмаса... Жаннатмикан?

— Жаннат ҳам қолиб кетди, — деди Салиманинг ҳасратли овози.

Абдурахмон бошқа савол ўйламади. Зотан энди саволнинг кераги йўқ эди.

ЖОДУ

*Умрининг ўтиши — кўз юмиб очгунча.
Бобомнинг гурунгида.*

Эркак чой кўйди.

Хаёлланиб деразадан пастга қаради. Бекатга етиб келган автобусдан йўловчилар бирин-кетин туша бошладилар. Шафтолиранг кўйлакли аёл ўзини ерга ташлаши билан эркак нохос шамол теккандай ҳаракатланди. Юзини тириштириб, елкаларини енгил йиғганча, энгашгандай бўлди. Югуриб ташқари чиқди. Лифтнинг тутмачасини босди. Қайдадир пастда кўзғола бошлаган кабинани кутишга сабри чидамай, пастга югурди. Аёл у яшайдиган гутурт кутиси монанд тўққиз қаватли иморатнинг бурчагидан айланиб ўтиб, ўзининг уйига элтадиган йўлкага эндигина қадам ташлаган эди. У ўзи томонга шиддат билан яқинлашиб келаётган эркакка кўзи тушгач, жилмайди.

— Сиз мени кўрсангиз доим жилмаясиз, — деди эркак етиб келар-келмас.

— Хўш? — деди аёл кулгуси янада чиройлироқ тортиб.

— Мени жоду қилганмисиз-эй... Сизни кўргим келаверади.

— Ҳа, мен жодугарман.

Аёлнинг табассуми чидаб бўлмас даражада гўзаллашди. Эркак энг катта гапини айтмоққа оғиз жуфтлаганини сезган аёл уни тўхтатди.

— Илтимос, кўчани гапи эмас...

— Бўлмаса, қаерда айтай?

Аёл шарақлаб кулиб юборди.

— Юринг, бизнинг уйга, айтарсиз.

Улар кўшни беш қаватли иморатнинг учинчи қаватига бесўз кўтарилдилар. Ичкари кирдилар. Аёл йўлкадаги чироқни ёқиб, эшикни кулфлади.

— Эҳ! — деди эркак, — газга чой кўйган эдим, эсимдан чиқибди. Бориб ўчириб келай...

Аёл лабларидаги ўша чиройли жилмайиши билан унинг кўзларига тик қаради.

— Мен — жодутарман! — деди у. — Сизни жодулаб қўйганман. Энди бу уйдан чиқиб кетолмайсиз.

— Ойи, дадам келмаяптилар-ку, — деди дадасини ҳар лаҳзада соғинадиган қизи.

— Инжиқлигингни қўй. Даданг энди келмайди.

Унинг овози титрарди.

— Нега келмайди?! Нега келмайди?!

Онасининг овози кутилмаганда қатъий жаранглади.

— Даданг ўлди.

Қиз гарангсиб бориб, деразага қаради. Қўшни беш қаватли уйнинг олдида қатор-қатор одамлар ўтирарди. Чопон кийишган, бошларида дўппи. У бир пас дераза ойнагига бош тираб тургач, ичкарига бурилди.

— Болам, шу ердямисан?

Эшикда ўғли кўринди. Қўлида китоб.

— Китоб ўқийвериб оламдан беҳабар қоласан, болам! Даданг қазо қилибди, жанозага бор. Каттангни ҳам олиб ол. Оёғимда жон бўлганда мен ҳам борардим.

Ўғил орқасига қайтаётганда, она уни яна тўхтатди.

— Ошхонада чойнак тикирляпти. Кимдир чой қўйиб эсидан чиқарган кўринади. Менга бир пиёла чой дамлаб бер-да, боравер...

УЗОҚ ХАЙРЛАШУВЛАР

Эссе

...Машҳур адиб ҳали ёш. Мен ундан ҳам ёшман. Биз асли ҳамқишлоқмиз. Тоғларимиз, далаларимиз, боғларимиз, ўру қирларимиз, юрган йўлларимиз бир. Ҳатто, униб-ўсган тупроғини тарк этганларнинг барчаси бошидан кечирадиган соғинчимиз ҳам муштарак.

Мен ҳам Mashҳур адиб ўқиган мактабда ўқиганман. Мен ҳам унга ўхшаб жомадонимни кўтариб, қишлоқдан «ёзувчи» бўлгани жўнаганман. У мендан ўн йилча олдин шаҳарга келган — талабалик чоғидаёқ китоблар чоп эттириб, адабий давраларда «кимсан фалончи» деган ном чиқариб улгурган. Ҳозир уни ҳамма энг истеъдодли адиблардан бири деб танийди. Мен ҳам шундай деб ўйлайман. Унинг асарлари ишқибозлари асосан ёзувчиликка яқин одамлар. Мен ҳам адабиётга яқинлашишга ҳаракат қилаётганларданман. Шунинг учун ҳам Mashҳур адибнинг ўша пайтда антиқароқ туюлган услубини тушунишимни ҳис қилмоқ кўнглимга жуда хуш ёқади. Соғинчларимизнинг муштараклиги эса менга алоҳида бир фазилатлар бахш этгандай туюлади. Унинг китобларини ўқиётганимда, «бизнинг» тоғимиз, дала-даштларимиз, мактабимиз, таниш-билишларимиз шу қадар кўз олдимда аниқ гавдаланадики, юрагим ҳапқириб, тоғимга йиғи тиқилади; баҳорларимизнинг, кузларимизнинг, қиш ўзларимизнинг рангу бўйлари юрагимдаги айрилиқнинг ҳасрати билан чирмашади-да, вужудимни ўраб, чидаб бўлмас бир соғинчга айланади. Мен жонўрттар бу туйғу тубидан туриб, қишлоғимиздан шундай Mashҳур адиб чиққанлигидан бутун борлигим билан фахрланаман. Унинг худди менга ўхшаб — киндик қони тўкилган тупроққа интиқликда яшаётгани эса, барчанинг кўзидан яширин бир нозик авжҳасрат пардада юракларимизни бирлаштириб турганини ҳис қиламан.

Машҳур адибни болалигимдан танийман. Ҳовузимиз бўйида тоғам билан битириш имтиҳонларига тайёр-

гарлик кўриб ўтирганлари ёдимда. Мен ўшанда биринчи синфда ўқисам керак. Хатти-ҳаракати синфдошларидан бир қадар олифтароқ ўша ўспирин, назаримда, ҳозир бошқа бир сирли, мен етолмайдиган олис оламга тегишли мўъжизага айланган — ҳар бир сўзи, ҳаракати, қилиғи, қарашида чуқур маъно, улкан истеъдод бордай туюлади менга. У ўзи мансуб сирли оламнинг бахтли фуқаролари — шоирлар, артистлар, санъаткорлар ҳақида алақандай беписандлик аралаш бемалол сўз юритганда эса, номаълум юлдузлардаги илоҳий зотлар ҳақида гап кетаётгандай берилиб тинглайман. Унинг ҳар бир сўзи мен учун муҳим. Етмоқлигимни ҳали тасаввур ҳам етолмаганим адабиёт оламидан келган ҳар бир шарпа кўнглимдаги бепоён эътиқодни ларзага келтиради. Шунда умрни бахш этмоққа фақат бир нарса арзишини аниқ сезаман — АДАБИЁТ... ва Машҳур адиб мен билан юрагини очиб, АДАБИЁТ ҳақида суҳбатлашаётганидан беҳад қувонаман. У айтиши мен севган адиблар ҳақида яхши гаплар айтади, менга ёқмаганлари тўғрисида «ёзувчи эмас» дейди афтини бужмайтириб — дидимиздаги бу пинҳона ўхшашлик уни ҳам, мени ҳам хурсанд қилади. У таъбига мос келмаган одамлар ҳақида гапирганда, юзини тириштириб, жиддий қиёфага киради. Қошлари чимирилиб, лаблари чўччаяди. Кўнглига яқин кишилардан сўз кетса, кинолардаги ғарб асилзодалари каби киборона ним жилмаяди. Умуман, у ичиш бошлангунча жуда уятчан, ниҳоятда тарбия кўрган одамдай таассурот қолдиради. Ичгандан кейин эса... Аммо ўша пайтлар Машҳур адиб менга, ҳатто мастликда ҳам ёқарди. Чунки севимли шоирим Сергей Есенин сархуш умргузаронлик қилганини билардим ва буюк зотларнинг феълидаги бу қусур ҳам менга фазилат бўлиб туюларди.

Мана, Навоий кўчасидаги ҳозир омон қолмаган кўпдан-кўп ошхона-майхоналаридан бирида «қитдак-қитдак» қилиб ўтирибмиз. У бетўхтов бурқситиб сигарет тутатади. Мен ҳозиргина унга бағишланган шеъримни ўқияпман. Шеър қишлоғимиз ҳақида. «Мен Бойсунни излайман ҳамон, баъзан пинҳон йиғлайман шеърга, қаерларга кетдинг, Бойсунжон? Бизнинг Бойсун қани, қаерда?»... Машҳур адиб анча сукут сақлайди. «Да», дейди, тақдири азалнинг борлигини тасдиқ қилгандай. «Ўлманг, отам!» дейди сўнг. Унинг қошлари баттар чимирилади. Ҳозиргина отасининг арвоқини

учратган Ҳамлетдай юзи фожиали қиёфага киради. Аллақандай чиройли ёйилган панжалари орасига юзини қўйиб, чексиз-чегарасиз рамда эканлигини изҳор қилади. Яна «да» дейди. У рамнинг улкан қўшини бос-тириб келаётганлигини аён кўриб, бу лашкар қудратига тан берган каби узок сукутга толади ва энди омонликда яшамоқ учун фақат бир йўл — ароқ ичиш қолганлигини аниқ англагандай қатъият билан пиёлани кўлига олади. Бир хўплайди. Бу хўплаш жараёни, унингча, рамнинг шаклу шамойилию залвори, аччиқлигию даҳшатининг ифодаси бўлмоғи лозим шекилли, жонжаҳди билан бужмайган башараси аянчли, қўрқинчли тус олади. У типратиканни тириклай ютаётган одамдай қийналади. Томоғидаги қандайдир қарши кучлар Машхур адибга омонлик бахш этиши лозим бўлган ҳаётбахш суюқликни бир неча марта қайтариб ташлашга уринади. Фақат «яшаш»га бўлган беадад иштиёқ ва темир иродагина унга ҳар қандай қийинчиликларни енгиб ўтиб, бу жараённи охирига етказмоқ имкониятини беради. Бу оғир «синов»ни муваффақият билан яқунлаган адиб энди тўлқинланиб асосий гапга ўтади.

— Отам, — дейди у, — мен Бойсунга кўмилишим керак.

У менга синовчан тикилади. Мени қандайдир бир тарозусида ўлчаб, ниманидир тошим босишидан қаноатлангач эса, қўшимча қилади:

— Сиз ҳам...

Машхур адиб менга бундай марҳамат кўрсатганидан кўнгли ўсиб, давом этади:

— Бойсунга тобутимни сиз элтасиз! Бу жой, — дейди адиб, қаршисида гўё унинг ҳукмига мунтазир мунғайиб турган шаҳарга ачиниб қарар экан, — бўмийди!..

Унинг ҳукми қатъий ва шикоятга ўрин йўқ — шаҳарнинг ҳоли бирдан хароблашади: кўчанинг бир томонига қатор терилган баланд бинолар бу ҳукмга дош беролмасдан пасайиб қолганини кўраман.

— Ҳозирдан айтиб қўйишим лозим — мени сиз кўмасиз! Бойсунда ётишим керак-да, отам. Фақат СИЗга ишонаман...

Бу буюк ишончдан рамгин тортаман. Тошкентдан Бойсунга қараб, Ўзбекистоннинг катта шоҳкўчасидан бир ўзим Машхур адибнинг жасадини елкалаб кетишимни кўз олдимга келтираман.

— Албатта... Албатта! — дейман ҳаяжонланиб. — Биз Бойсунда ётишимиз шарт!

Мен у пайтлар ҳеч бир гапни ҳаяжонсиз айтолмайдиган пайтларим, аммо Машҳур адиб хитобимда алоҳида бир ишончли оҳангни сезадими, менга меҳр билан қарайди:

— Улманг, отам!.. Келинг, бир ўпай!

Бу энди ишончининг чўққиси. Чўлпиллатиб ўпишамиз. Уша вақтлар Брежневнинг юксак мартабали меҳмонларни тайёра пойида кутиб олаётиб, оғиз тўлдириб ўпишишларини ойнайжаҳондан томоша қила-қила бутун мамлакат тақлидга ўтганмиз! Ижодий зиёлилар ҳокимиятга муҳолифликни хуш кўришса ҳам, бу ўринда адиб бир баррикенглик намуналарини кўрсатган. Аввал Московни кўрганлар Тошкентда бу расмни жорий этишда алоҳида жонбозлик қилган бўлса, кейинчалик модадан орқада қолмаслик учунми, ҳаммамиз шу амални анъанага айлантирдик. Эркакми, аёлми учрашган жойда бир оғиз уриштириб, лаб сўришгани-сўришган. Машҳур адиб эса бу соҳада алоҳида маҳорат ва камолатга эришган. Бироз ичиб олганидан кейин кўзига яхши кўринганни ўпади. Бу мукофотга унинг алоҳида меҳрини қозонганлар — масалан, Тошкентда зинҳор-базинҳор унинг жасадини қолдирмай, Бойсунга элтиб кўмиши лозим бўлганларгина сазовор бўлади.

Яна ичамиз. Машҳур адиб қошларини чимирганича, овозини муқаддас бир қайғуга чўлғаб, ҳамлетона туйғуларини тушунтира бошлайди:

— Энди, отам, биласиз, янгангиз шаҳари... — У яна шаҳарга бир қараб олади. Шаҳар уялиб кўзларини ерга қадайдди. — Болалар шу ерда туғилган. Мени Бойсунга элтиш хаёлларига ҳам келмайди. Фақат сизга ишонаман. Мени Усмон кўмсин деб васият қолдираман. Сиз мени оли-иб кетасиз!

Машҳур адиб бу гапларни шунчаки мастлик билан айтмаётганини туйқус сезиб қоламан. Баъзан феълида самимийликдан кўра артистлик ролиб келадиган бу одам ҳозир жуда жиддий гапирётган эди. Кўзларининг соғинч сингган туб-тубида алақандай бир хавотир — умргузаронлигига нимаси биландир таҳдид солиб турган қисматни жон-жаҳд билан ўзгартириш истаги бор... Бир қадар енгил кайфиятимдан асар ҳам қолмайди. Унга тикилиб қарайман. Ростки, барибир унинг бу ҳолатини охиригача англаб етмайман. Ахир, Бойсунга бориб ўлиш

нима бўлти! Ўлгим келса, поездгами, тайёрагами чиқаману, Бойсунга бориб ўлавераман-да! Ихтиёрим ўзимда... Ў, ёшлик!.. Ҳамма нарса сенинг қўлингда! Хоҳласанг, тонг отгунча шеър ёзасан! Хоҳласанг, сени суймаган қизнинг ётоқхонасида, «Олмазор»нинг нақ беш шишасини бир ўзинг ичиб, бўкирганча коридорларда ваҳима соласан! Хоҳласанг, дўстларингнинг жонига тегиб, кўча-кўйда тинмай шеър ўқийсан! Хоҳласанг, дарсга кирмай, футболга борасан! Хоҳласанг, энди ҳеч кимни севмасликка қасам ичиб йиғлайсан!..

Бойсунга кўмилиш бу одамга жуда ҳам муҳим эканлигини ва нияти амалга ошмаслигидан у негадир ҳадиксираётганини англайман.

— Агар сиздан олдин ўлмасам, — дейман юрагимни эзфилаётган ғуссадан ногоҳ овозим титраниб, — албатта, айтганингизни бажараман!..

— Отам, раҳмат!.. — Машҳур адиб чуқур ўйга толади. Сўнг бениҳоя ғариб миннатдорлик билан менга қарайди: — Ўлманг!

Бизнинг теграмизни — пивошонани, шиша девор ортидаги Навоий кўчасини, кўпқаватли иморатлар тепасидан эгилиб қараётган осмонни, машиналар шариллаб оқиб ётган кўчалар орасида қисинибгина турган шаҳарни — Бойсунга қадар бутун дунёни соғинч тутуди. Аммо мен бу қалин соғинч деворидан бир ҳатлаб ўтишим мумкинлигини, Машҳур адиб эса, неча марта Бойсунга бориб келавермасин, мангу соғинчга — айрилиққа маҳкум эканини англаб тураман.

Ўша кунги суҳбат мағзини яхшилаб чақмаганим кейинроқ маълум бўлади. Машҳур адибнинг тақдирига жуда ўхшаш бир тақдир етагида кетаётганимни у вақтлар билмайман.

Бу — элигинчи йилларнинг гапи. «Ватан»га, яъни Ўрусияга пахта керак. Жонажон партия-ҳукуматнинг қарори билан одамлар Бойсун тоғларидан чўлга кўчирилаяпти.

Шўроларнинг зўравонлигини кўравериб, кўз пишиб кетган бўлса ҳам, барибир чидаб туриш қийин: «кўчасан-о, кўчасан» деб зуғум қилиб юрганларни кимдир тақронлаб сўкиб қолади, кимдир «отсанг, от, аммо жойимдан қимирламайман» деб туриб олади, кимдир, гўё ҳукуматнинг қўли калтадай, тоққа қочади. Жангари тоғлик хотинлар орзиларига келганини қайтармай-

дилар. Қариндошлар остонада тахт қилиб қўйилган мошиналарга кўч-кўронни ёшларини арта-арта ортадилар. Ўлимга кетилаётгандай ҳамма уввос солиб йиғлайди. Кимдир босиб келаётган ўкириқдан овози титраб, дуога қўл очади. Ҳукумат одамлари бир четга чиқиб, гўё бу ишларга дахллари йўқлигини намоёниш этмоқчидек, гўдайтиб турадилар. Улардан бошқа ҳамма юзига фотиҳа тортади. Омин! Мошинанинг мотори гуриллайди. Нимадандир умидвор кўнгиллар бирдан энди тақдир ўзгарганлигини ҳис қилади. Хотин-халажнинг уввоси авжига чиққан куйи иккига ажралиб боради. Бир тўп йиғи боғу роғлар орасидаги ҳовлиларда етим қолгандек фарёд кўтариб қолса, бир тўпи эса мошина билан бирга кўчиб жўнайди. Эркакларнинг боши хам. Бойсуннинг ям-яшил боғлари, соя-салқин кўчалари уларнинг ортидан мунғайиб қараб қолади. Йўл ўрмалаб Бойсуннинг устидаги довонга чиқадию бир нафас ростлаб, пастга шўнғийди. Бойсун кўздан ғойиб бўлади...

Шалағи чиққан юк машиналари кўч-кўронлар билан чўлнинг ўртасига ташлаб кетишган. Тўрт тараф ҳувиллайди. Тоғлар йўқ. Бесуянч қолган осмон бошга қулаб тушадигандай. Дарахт йўқ. Иморат йўқ. Сув — шўр... Рўзгорларидан, боғларидан, тепалиғу қирларидан жудо одамлар тузи чиқиб ётган шўрхок ерда қўш ҳайдашиб, пахта экадилар, пахса девор кўтариб, бошпана қуришга тутинадилар. Баъзан иш орасида Бойсун тарафга қарайдилар. Афғон шамоли кўтарган ғубор сийраклашган кунлари олислардаги тоғлар элас-элас кўзга чалинади. Энди Бойсунга бориб бўлмайди! Бойсуннинг йўлларида «партия-ҳукумат» дегич девор бор. Ҳамма девордан ошиб ўтмоқ мумкин, аммо бу бағри-тош девордан ўтиб бўлмайди. Қуш бўлиб учсанг — қанотингни қайиради, от бўлиб югурсанг — туёғингни... Тешиб ўтаман деган шамолнинг тўзони, ёриб ўтаман деган дарёнинг ўзани қуриган! Битта-ярим қочиб кетгани милица қайтариб келади...

Нормамаат раис кечагина усти ёпилган каталақдай идорасида ўтирибди. Бир даҳлиз, бир хона, учта стул. Раис ҳали дераза ўрнатилмаган туйнукдан пайкалга қарайди. Саратон жимирилаяпти. Шўрхокнинг ҳар-ҳар ерида ўсган ғўза офтобда кўнгли озгандай ҳолсизланиб туради. Пайкални тўғри кесиб келаётган Хуррам

биргадга кўзи тушиб, раис нима бўлганини фаҳмлайди.

— Калта! Ҳўв Калтабой!

Иморатнинг орқасидан чиқиб келган девдай бир йигит рўбарў бўлади:

— Чақирдингизми, Нормамат ака?

— Мошина қаерда?

— Парткўм районга миниб кетган.

— Келса, бензин тўлдириб, Хуррамнинг уйига ўтсин.

Кейин... У-бу нарса тараддусини ҳам кўриб қўйинглар.

Йигит раис тикилиб турган томонга қарайди. Яқинлаб қолган биргадга кўзи тушади.

— Нормамат ака, шу парткўмга мошинани ким қўйибди? Колхўзни юзта мошинаси бўлса экан... Сизга ўхшаб отда юравермайдими! Тўй бор, аза бор...

Раис хўмраяди:

— Партиянинг ишига аралашма. Бор, айтганни ба-
жар!

Йигит кетади.

Хуррам биргад раисга қарамасдан, бошини эгтанича, туйнук олдидан ўтиб, эшикда пайдо бўлади.

— Кел.

Раис ўрнидан туриб, қўл олиб кўришади.

— Ўтир.

Биргад бурчақдаги стулга желаги ўнгирларини осилтириб ўтиради.

Раис унга тикилиб қарайди.

— Нима... бўмадима?

Биргад кўзини ердан узмасдан «ҳа» дегандай бош силкийди. Шундагина раис Хуррамни куйиб-чуркаб кетганини кўради. «Ичи ёнаяпти», — деб ўйлайди жони ачиб.

— Худонинг буюргани...

— Ким билсин, суви ёқмадима... Ё ҳавосима... Бой-сунда ўйноқлаб юрган бола эди...

— Энди нима қилдик?

— Эртароқ олиб кетсак... Йўл олис...

Раис биров тарадудланиб туради.

— Ўйлаб иш қилсак... — У биргадга синовчан тикилади. — Шу ерга қўйсак... бўмайдими? Кун иссиқ. Олиб жўнасақ, қийнаймиз-да...

Биргад бирпас анграйиб туради. Сўнг бирдан ўридан сакраб туради.

— Мен боламни бу чўлларга қўймайман, Нормамат!

Ўн тўрт ёшли боламнинг хуни ҳукуматнинг бўйнида!
Кўчириб келишга келган ҳукумат энди ўлигимизга қара-
майдима!? Ҳаммани хонавайрон қилди! Бойсунда юр-
ганда ўлмас эди!

Биргад хўнграб йиғлайди. Раис уни йиғлаб бўлиши-
ни сабр билан кутади. Биргад кўз ёшларини артгач,
бир оз ҳаяллатиб гап қотади:

— Бўмаса, тайёргарчиликларингни кўраверинглар.
Мошина боради. Мен ҳам етиб бораман.

Биргад қўзғалмоқчи бўлади.

— Ўтириб тур... Калта!

Калтабой бу сафар эшик тарафдан кириб, Хуррам
биргад билан бўзлашиб қучоқлашади.

— Шунча қаратганингиз бўмапти-да, ака!

— Бўмади, Калтажон, бўмади!..

Хуррам бошини сарак-сарак қилиб изилайди. Калта
ёшини артиб адо қилолмайди. Раис яна тоқат билан
кутиб туради.

— Кассангда қанча пулинг бор, Калтабой?

— Етиб қолар...

— Бойсундаги маъракага ҳам етадиган қил. Бойсун-
га жанозага мен ҳам, актиплар ҳам боради... Ҳаммага
хабар бер. Парткўм қолса бўлди. Эртанга келадиган
комиссияга гап бериб турар...

Уч-тўрт соатлардан кейин марҳумни юк мошинага
ортмоқлаган чўлқуварлар қиёмат-қирон билан Бой-
сунга жўнайдилар.

Йўлда бу рамгин манзарани кўриб, ҳеч ким ажаб-
ланмайди. Марҳум ўз киндик қони тўкилган жойга
қўйилиши лозимлигини ҳамма тушунади.

Ўзбекистонда «қама-қама» авж олган бир замон.
Ўрусиядан Ўзбекистонга «ҳақиқат ўрнатиш» учун кел-
ганлар ғайрат билан ишга киришган. Омадим келиб шу
кунларда менга уй бериб қолишди. Кўчиб кириб, қўшни-
лар билан бирин-кетин таниша бошладик. Билсак, биз-
дан икки қават тепада Ўрусиянинг алақайсидир бир
шаҳридан келган «десантчи» — шаҳарнинг янги про-
курори ҳам ўрнашиб олибди. Ўша пайтдаги одатимча,
«биз бу квартирани олганумизча сочимиз оқарди, бу
энағар босқинчи келибоқ уйли бўлса-я» деб фифоним
фалакка чиқиб, у ер, бу ерда гапириниб юрдим. Шўро-
ларга қарши мажлис-пажлисларда нутқ сўзлаб, ҳар
хил ташкилотлар туза бошлаган кезларимиз. Ҳамма

қизишган. Ҳамма ўзини озод кўргиси келади. Озодлик учун жонни ҳам аямаслик мумкин бўлган пайтлар... Бир кун қўшнилاردан бириникида жаноза бўлиб қолди. Бу мусибат хабарини эшитдим-да, маҳалла қаторида тургани ишдан эртароқ қайтиб келдим. Тумонат одам тўпланган. Мен сипороқ кийиниб чиқиш ниятида ўзимизнинг эшикхонага бурилдим. Тепадан кимдир тушиб келарди. Илгари кўрмаган бўлсам ҳам, прокурор шу эканлигини сездим. Унга қарадимۇ негадир кўнглим хира бўлди. Кўпи билан эшикқоғаликка ярайдиган милисанинг ўзи. Тўпори башарасига бирор бир юксакликнинг нафаси тегмаган. Кимгадир тақлид юришида — виқор билан қадам ташлаб келяпти. Ҳамма нарсаси ярашиқсиз. Мен эшик қўнғирогини босмоқ ниятида қўлимни чўздиму, аммо негадир бирдан шарт ўтрилдим-да, прокурорга қарадим. У эшик олдидаги супачага етай деб қолган эди. Лабимда масхараомуз табассум ўрмалаганини сездим. Кўзларимиз учрашди. У менга салом бермоқчи бўлиб, оғиз жуфтлади-ю, аммо қиёфамдаги бир талабгорликни кўрдими, юзида саросималик пайдо бўлди. Унинг ҳатто тўхтамоқчи бўлганини ҳам ҳис қилдим. Аммо тезликда бу дунёнинг қори ҳам, ёмғири ҳам таъсир қилмайдиган одам қиёфасига кириб ёнимдан ўтиб кетди. «Шу киши бизни тарбиялагани келганларми», деб ўйладим ва қўнғирокқа қўл чўздим. Бироқ зинада қадам товушлари тўхтаганини эшитиб, ўтрилдим.

— Нега бунча одам уйнинг атрофига тўпланиб туришибди?

— Жаноза.

— Жанозага ҳам шунча одам йиғиладими? — деди у гапимга ишонқирамай.

Унинг бу саволи гашимга тегди.

— Очиғини айтсам, митингга йиғилишган.

Прокурор истехзо сездим.

— Кимга қарши митинг қилишмоқчи?

— Ўлимга қарши.

У каловланиб қолди. Мен индамай ўтрилиб, қўнғирокни босдим.

Бир неча кундан кейин янги қўшниларимиздан бири уй тўйи қилиб, бизни ҳам меҳмонга чақирди.

Мана, тўрда прокурор хотини билан савлат тўкиб ўтирипти.

Барча умумий бир мавзу топишга уриниб, ҳар соҳадан бир шингил қилиб суҳбатлашаяпти. Ароқ қуйилди. Прокурор юзта уриб олгач, жонланди. Ўзининг кимлигини кўрсатиб қўйгиси келадими, осмондан тушгандай гап бошлайди:

— Чарчаяпмиз. Иш кўп, — дейди у ноҳос, оламшумул хабарни ҳаммага етказаётгандай. — Бугун қримтатарлар кўчага чиқди. Ҳаммани — милисани ҳам, бошқа кучларни ҳам сафарбар қилишга тўғри келди.

Ҳеч ким индамайди. Мен у бу ахборотни атайлаб, одамларнинг қўйнига қўл солиб кўргани айтаётганини, бу гаплар замирида шахсан менга қарши ташланган даъват борлигини, прокурор алақачон мен ҳақимда ҳамма нарсани ўрганиб чиққанини фаҳмлайман. Унга жавоб қайтармасам — ўзим, Ўзбекистон, Ҳақиқат ва жами Эзгуликлар ерга топталадигандай туюлди менга.

— Бировни ҳам, ўзларингни ҳам овора қилишни хуш кўрасизлар-да! Қримликлар юртларига қайтишмоқчи экан, нима қиласизлар халақит бериб — қўйинглар, кетаверсин! — дейман иложи борича бепарво оҳангда ва сафсатабозларга фақат сафсатабозлик мантиқ бўлиб кўринишини билганимдан, қўшимча қиламан: — Ҳар бир халқ ўз тақдирини ўзи белгилайди...

Прокурор менга ялт этиб қарайди. Қарашида, «сен ҳақингдаги махфий ҳужжатларнинг ҳаммаси тўғри экан» деган маъно бор. Юзига табассум югуриб мулоҳимлик билан менга қарамасдан тушунтиради:

— Қримтатарлар халқ эмас.

Даврадагилар бу сурбетликдан карахтланиб бир зум жим қолади.

— Қримликлар элат! — деди у бизни лол қолдирганидан завқланиб.

— Дунёда битта халқ бор! — дейман ўзимни ўнглаб олиб, — фақат битта! Ўрислар! Катта оғамиз! У хоҳлаган элатини Ватанида яшашга руҳсат беради, хоҳлаганини ҳайдайди.

Даврага сукунат чўқади. Хайрият, ҳеч ким «шу гапларни қўйинглар, ўйнаб-кулиб ўтирайлик» деб қолмайди. Мен бу гапларни шу даврадагилар, даврадан ташқари дўсту душман, қарамликни хуш кўрадиган қуллар, ҳар қандай занжирни узишга тайёр ҳурпарастлар, зўрликка хизмат қилавериб чарчаган Ўзбекистон замона жилови кўлидан чиқиб кетаётганиданми аса-

бийлашаётган истибдод, кўнгилларга зиё таратаётган эрк — гўё жумлаи жаҳон эшитаётганини ич-ичимдан ҳис қиламан. Ахир, ёвузликка юзма-юз келинганда, собит турмоқ, ҳеч қурса, унинг олдида тил қисик бўлмаслик керак. Чунки эзгулик йўлида куйиб-пишиб юрган кимсанинг мағлубияти фақат унинг шахсий ютқизиғи эмас, балки ҳақиқатнинг ҳам чекиниши, боринги, тили қисиклигидир.

Прокурор бу ерда сиёсатдан бекор гап кўзлаганлигини англайди. Нотаниш одамлар орасида, яна тагин меҳмондорчиликда, бор қудратини намойиш этолмайди-да! Айниқса, мана бу «неформал» бетта чопарлик қилиб турса... Кабинетда бўлганда, бошқа гап эди! Йигитлар бир лаҳзада ақлини киргазиб кўярди бу маҳмадананинг! Аммо ҳозир бу юзгачопарликни жавобсиз қолдирса, обрўсига путур етадигандай туюлади унга.

— Қримда нима бор! Нима, Ўзбекистонда уларни биров камситаяптими? Маҳаллий халқдан ўн маротаба яхши яшайди. Данфиллама уйлар қуришган. Ҳукуматни сўриб ётишибди. Қоринлари тўйиб кетган...

Ғижинаман. Қорнимиз тўқлигини бунча миннат қилмаса булар! Данфиллама уйларнинг нима даҳли бор! Қани, ўша данфиллама уйлар?.. Гап Ватан ҳақида кетяпти, ахир!

— Улар Ватанига кетмоқчи...

— Ватанига?! Бу ер Ватан эмасми? Ёшлари-ку, майли, қарияларини айтмайсизми, кун бўйи кўчада тик туришди. Уларга нима керак? Ўлимни ўйлайдиган пайтлари...

— Эҳтимол киндик қони тўкилган тупроққа бориб ўлишни ўйлашаётгандирлар...

Прокурор бирдан баҳсдан тўхтайди. Унинг юзида чинакам ҳайронлик балқийди.

— Мен Узоқ Шарқда туғилганман, — дейди у истеҳзоли жилмайишга ҳаракат қилиб, — наҳотки, ўлиш учун Узоқ Шарққа боришим керак бўлса... Сиз фантастик гапларни гапиряпсиз.

— Қаерда ўлсангиз — ўлавермайсизми! Бу сизнинг шахсий ишингиз, — дейман менинг ҳам энсам қотиб. — Аммо улар учун бу ҳаёт-мамот масаласи...

— Қизиқ! Ўлиш учун Қримга боришар эмиш... Бу мамлакатнинг ҳамма жойи — Ватан! Тушунаяпсизми? Ҳамма жойи! Қаерида ўлишнинг нима фарқи бор.

— Сталин, кейин эса сизлар қримликлар учун бу

мамлакатни ватан эмас, қамоқхонага айлантирдиларинг! Улар Қримдан бошқа жойни Ватан деб билмайдилар. Умуман, ҳар бир эсли-ҳушли мусофир учун киндик қони тўкилган юрtdа ўлиш — орзу...

Прокурор менга қараб, «қизиқ, қизиқ» дейди, аммо Узоқ Шарққа бориб ўлиш кераклиги унга эриш туюлаётганини сезиб тураман.

Машҳур адиб ўғлини уйлантирди. Тўйига қатнашдим. Ва бирдан у бир неча йиллардан буён «Бойсунга кўмилиш» масаласи ҳақида гапирмай қўйганлиги эсимга тушди. Нега гапирмай қўйди?

Энди бу азобли ўйлар менга кўчган. Болаларим эси киргандан буён такрорлайман: «Билиб қўйинглар — бойсунликсизлар. Мен ўлсам, Бойсунга кўмасизлар. Бойсуннинг тепасидаги қир устида бобонг ётган қабристонни кўрсатганмидим? Уша жойга қўясизлар...»

Гўё биров қаршилик қилаётгандай бу гапларни ўжарлик билан тез-тез такрорлайман. Болаларим жимгина тинглайди. Уларнинг кўзларига қараб гапимнинг тасдиғини кўрмоқчи бўламан.

Вилоятларнинг биридан Тошкентга келяпман. «КАМАЗ» текис йўлларда ваҳима билан гувуллаб, ўр келганда ярадор даррандадай бўкириб, энишда дарёдай шовуллаб — «Тошкент, қайдасан?» деб ярим кундан буён йўл юради. Ҳайдовчи — ёши ўтиб қолган қримтатар. «Прима»ни тутатиб, йўлдан кўз узмай, миқ этмасдан келаётган бу одамга аввалига унча парво қилмадим. Аммо аста-аста гапдан гап чиқиб, суҳбатимиз қизиб кетди. Гап айланиб Қримга келиб тақалди. Мен Қримга борганимни айтиб, у гўзал масканини жўши мақтадим; ҳар қадамда туркий сўзлар учрашидан жўфрофий номларнинг деярли барчаси туркий эканидан гапирдим. Мавзу ўз-ўзидан қримликларнинг бошига тушган қисматга кўчди.

— Ай, Османжан, нимасини айтай! Бир кечада бошида. Бор будимиз жой-жойда қолиб кетди. Мен ўл уч ёшли боламан. Бир укам ва иккига кирган сингилчам бор. Отамиз урушда... Автомат тираб ҳаммамизни вагонга олиб келиб тиқишди. «Булар йўлда нима ейди, борган жойида нима билан кун кўради», деб ўйлаш бировнинг хаёлига ҳам келгани йўқ. Бизни ўлсин де-

йишган-да! Ўлиб ҳам кетдик! Ай!... Ўшанда, бола бўлсам ҳам тетик эканман. Бир офисердан ялиниб рухсат олдим-да, уйга бориб, кўринган нарсани бир шолчага ўраб, вагонга олиб чиқдим. Онам изиллаб йиғлаганча, «Ўзи вафо қилмаган Ватаннинг нарсаси вафо қилади-ми!» деб лаш-лушларнинг ҳаммасини пастга отди. Мен вагонга ташлайман, онам пастга отади. Поезд қўзролганда ерда яйраб ётган нарсаларга ачиниб қараганимни сезган онам яна уввос тортди: «Қарама, болам! Нарса топилади!.. Қара, Ватаннинг қолиб кетаяпти! Яхшилаб қара, ана, Ватаннинг!.. Душманлар тортиб олган Ватаннинг!» Ай! Нимасини айтай, Османжан!...

Ҳайдовчи кўзларидаги ёшни енги аралаш қўли билан артади. Мен тўлиқиб кетганимни билдирмаслик учун сигарет тутатаман. Ҳайдовчининг дара тўрони бузилган — энди тўхтамайди.

— Поездада икки укам ўлди. Йўлда кўмдик. Отам урушдан қайтмади. Онамни Ўзбекистонга қўйдик... Олтиш олтинчи йили Қримга бордим. Қишлоғимизга кириб боряпман — қалтирайман. Ҳеч нарса ўзгармаган. Айниқса, иморатлар ўша-ўша — мен кўрганда қандай бўлса, шундай турипти. Биз, қримликлар иморат қурсак — мустақкам қурамиз. Қримда-ку авлодаримизнинг авлоди яшайди деб қурилган. Ҳовлимизга етиб, эшик олдидаги дарахтга суяндим. Кўзимдан ёш кетаяпти. Гўё ҳозир укаларим югуриб чиқадигандай, онам «нима бу ерда йиғлаб турибсан, ичкари кир» деб чақириб қоладигандай. Икки қаватли иморатимизнинг бирор гишти ўзгармаган. Ичкари кирдим. Овоз бермоқчи бўламан — товушим чиқмайди. Ўзимни йиғидан тўхтатолмайман. Иккинчи қават деразасидан бир хотин қаради. Сўнг тушиб келиб: «Сенга нима керак?» деди. Мен кимлигимни тушунтириб, уйимизни бир айланиб кўришга рухсат сўрадим. Бирдан ҳалиги хотиннинг ранги ўчиб, айюҳаннос кўтарди. Орзидан келганини қайтармади. «Фашист уйимни босқинлаяпти!» деб шовқин солди. Ай, Османжан!.. «Бу Ватан бизга ҳаром бўлган экан», деб ўпка-бағрим қоврилиб ҳовлимиздан чиқиб кетдим. Денгизимизниям бир кўрсам деб орзу қилган эдим, денгизга ҳам бормадим. Бирор хўжайини топилб, қирроқдан ҳайдаб солса, қандай чидайман?! Шундан буён Қримга бормайман. Энди ким билсин, Қримга қайтиб борамиз деган уйда одамларимиз югуриб юришибди. Рухсат берилмаяпти. Бе-

рилсаям — мен борарман, аммо болаларим шу ерда туғилишган, Ўзбекистонни «Ватан» деб ушлашса нима деёламан? Мана, катта қизимнинг эри ўзбек — у нима қилади? Ай, бизнинг савдони ҳеч кимнинг бошига солмасин!

Мен бизнинг бошимизда ҳам шунга ўхшаш савдо борлигини ўйлайман. Эсимга катта мансабдаги бир комсомол гапириб берган воқеа тушади.

Комсомоллар мажлис қилаётган экан. «Ёш коммунистлар» акаларидан баттар жиддий, акаларидан баттар «урра-ура»чи, акаларидан кўраям принципчи ва бешафқат, ўзлари ишонмаган ишларга акаларидан кўра ҳам садоқат билан хизмат қиладиган одамлар эдилар. Минбарга бирин-кетин чиққан ёш нотиклар қоғозга ёзилган ўрисча нутқларини шариллатиб ўқиб, комсомоллик намуналарини кўргазиб турганларида, сўз навбати бир пахтакор қизга тегади. У минбарга чиқиб, ўзбекча гапира бошлайди. Бунинг устига, қоғозга ҳам қарамайди. Негадир ҳамма ўзини ноқулай сезади. Кимлардир ҳиринглаб кулади. Мажлис ҳайъати безовтала нади. Бош комсомол ёнида ўтирган Московдан келмиш йўриқчининг олдида ер ёрилсаю ерга кирса... Ахир, Ўзбекистон деганлари энг байналминал, энг московсевар юрт сифатида оламга машҳур бўлиб турган пайтда... У мажлис раисига ўқрайиб қарайди. Раис микрофонни тикиллатиб, ҳаммани хижолатга қўйган қизни гапдан тўхтатади.

— Товарищ Фалончаева! — дейди у ва ҳар қандай оғир шароитда ҳам довираб қолмайдиган ёш авлод вакили эканлигини исботлаш учун Алексей Матросовдай жасур қиёфага киради. — Мы здесь все молодые ленинцы! Говорите, пожалуйста, на языке Ленина!

Қиз гапидан тўхтаб қолади. Нимадир демоқчи бўладию, ёш ленинчи бўлганига қарамасдан, Лениннинг тилини ҳали ўрганмаган эканми, гапиролмайди. Қиза ради, бўзаради ва... йиғлаб юборади.

Она тилида сўзлаши ман этилган ўша қизда, Қримдан гапириб бўзлаётган мана шу ҳайдовчида ва ўзимда: бир умумўхшашлик кўраман.

«Ҳаммамиз ҳам қандайдир бир Қримимиздан озми кўпми айро тушганмиз», деб ўйлайман юрагим зирқираб.

Нормамаат раис ҳар гал чўлда ўлим бўлганда, аздорларга нимадир демоқчи бўладию, тили бормайди. Мана, экилган дарахтлар бор бўлиб, ҳосил бериб қолди. Ариқларнинг бўйида толлар қатор кўкарган — саратонда бошингга соябон. Кимнинг эшигига қарманг, сигир бойлоқли, бўрдоқига қўй боқилади. Аммо Бойсун... Унинг товлари элас-элас — армондай кўришиб туради. Топган одам тўйини ҳозир ҳам ўша ёқда ўтказиши, топмаган шу ерда. Бошга ўлим тушганда эса ҳеч ким қараб турмайди. Марҳумни мошинга ортадиларда, чувиллашиб Бойсунга жўнайдилар...

Раис азадорларга нимадир демоқчи бўлади, аммо бу гапларни ўзидан бошқа ҳеч ким кўтаролмаслигини ҳис қилади.

Мустақилликнинг илк йили хориждаги ватандошларимиз таклиф этилиб, катта анжуман ўтказиш лозим кўрилди. Мен ҳам ватандошларимизни кутиб олишда иштирок этдим. Одатда бундай ҳолларга бир қадар норасмий тус берилади. Меҳмонларнинг тайёра пиллапояларидан тушиб келаётганда, кутиб олувчилар пиллапоя томон юрадилар. Карнай-сурнайлар садоси остида меҳмонлар билан кўришилади, атлас либосли қизлар нон-тузу гул улашадилар. Сўнг расмий одатдан бир қадар четга чиққан бўлиб, меҳмонлар билан аралашқуралашига озгина ўйин-кулгу қилинади. Мезбонлардан кимдир меҳмонларни табриклаб, нутқ сўзлайди. Кимдир жавоб нутқи ирод этади. Шундан сўнггина уловларга ўтирилиб, қароргоҳларга жўналинади... Бу режа аввалдан шундай тузилади ва энди унинг ўйлаган чизмидан зинҳор-базинҳор ҳеч ким чиқмайди. Ҳатто, фавқулодда ҳодиса ҳам, бу тадбирга бурнини тикса, таъзирини еб қолишини яхши тушунади.

Аммо бу сафар тайёрадан режанинг етагида юрадиган одамлар эмас, балки Ватаннинг армонида унибўсган, уни бир кўриш орзуси жону дилини забт этган, хаёлида юртни тасаввур эта-эта ўнгида кўришдан умидини узган, аммо ногаҳоний саодат — истиқлол етишганидан додираб, эсу ҳушини йўқотиб қўйган, учоқ учиб Ўзбекистонга — армоннинг ниҳоясига — бир неча соатдан кейин етиб келмоғига ишоналмаган, тайёра пастлаб Тошкент устида айлана бошлаганда ҳам, руҳу юрагига сингиб кетмиш отамерос тош айрилиқнинг юмшаб, эриб, йўқ бўлиб кетаётганига ҳали кўни-

колмаган ва пиллапоянинг тагида туш каби турган Ватаннинг нафасини туйгач, ўзини унутиб қўйган — СО-ФИНЧ чиқиб келди. У кўзларидаги ёшини тиёлмасдан, туманли нигоҳи, кенг очилган қучоғи, ҳасрату аламларга тўлган юраги, Ватансиз тирикчиликда зўриқиб тентираган вужуди, сўзларга кўчмайдиган беадоғ алами, борлигини порлатиб юборгудек қувончи билан ўз юртини бирваракайига қучгани пиллапоядан эмас, сармаст талпанлаганича қанот қоқиб тушди. У тартиб билан расмона қучоқ очиб турган режани пайқамади ҳам. СОФИНЧ айрилиқ зиндонидан чиққан вужудини Висолнинг бағрига — уни келишини етмиш йил кутиб, интизорликда жим-жит ётган тупроққа отди: мукка тушди-да, заминнинг чангу ғуборли, душманлар топтаган, хўрлик ёшлари оқавериб зах тортиб кетган юзига лабларини босди.

Ватанни тавоф қилиш!.. Бу чоғда инсон қандай илоҳий туйғулар оғушида қолишини тасаввур қиламан. Шоир айтганидай, «Ватанда беватан» яшаган кунларимизда юрак-бағрим қоврилганча, Ватан ҳақида шеър ёзаркан, шу туйғуларни бошдан кечирмоқ менга ҳам насиб этган. Ватанни тавоф эттириб, мени йиғлатгани учун Оллоҳдан миннатдорман...

Хулмас, режа йўқ бўлиб кетди. Инсон Ватани билан учрашаётганида, унга йўл бўлсин!

Бу кишини қишлоғимизнинг каттаю кичиги Раис ака деб атарди. Асли отлари — Алимардон. Қишлоғимизда — Газада колхоз тузиб, раислик қилганлар. Ўттиз олтинчи йил қамалганлар. Бойсунда икки ой, Термизда саккиз ой буровга олиб тергов қилишган. Охири Бойсунга олиб келиб, ишини очик судда кўришган. Ўшанда Бойсун кўчалари одамга тўлиб кетган экан. Раис ака Шўронинг судидан ҳам ғолиб келган — гуноҳи йўқ эканлигини исбот этган. Чамаси, суд бўлаётган бинога сифмасдан кўчани ҳам тўлдириб турган, Худойберди Алимардоновнинг айби йўқ эканлигини яхши биладиган халойиқдан ҳукумат одамлари ҳам чўчиган бўлса керак. Суд залидан озод этилган Раис акани одамлар икки-уч чақиримча масофага — қишлоғимизгача қўлла-рида кўтариб келганлар.

У киши соқоли кузалган, узун бўйли, қорачадан келган, ёқимли тарзли одам эдилар. Қишлоққа гапи ўтар, ҳамманинг ташвишини тортар, ҳаммани тўғри

йўлга бошлагиси келар; камбағалларга ҳимматли, пол-
вонлару чопағонларнинг ишқибози, дўсту ёри кўп (узоқ-
узоқлардан биродарлари излаб келарди), меҳмондўст-
ликни хуш кўрадиган, ҳаёту дунёдан адолатталаб (қиш-
лоғимизда устма-уст ўлим бўлиб, икки-уч навқирон
йигит вафот этганда: «Парвардигор, бу ёшлар нимага
ўлади? Навбат меники эди-ку» деб айтиб уввос торт-
ган), маърифатли одамларнинг суҳбатига ўч, бахшила-
ру дўмбрачиларнинг ихлосманди, турмушнинг баланд-
настини англаган, ҳурфикру самимий суҳбатдош, му-
дом ҳазил-мутойиба аралаштириб гурунг берадиган,
керак бўлганда, аммо ҳақ гапни юзинг-кўзинг демай
гапироладиган, ўта зиёли, болалиги ҳали ҳам қолмаган,
ўзидан кўра элни кўпроқ ўйлайдиган одам эдилар.

Бир мисол айтай. Бойсунда сув камчил. Боғу роғга
ўч бойсуликлар тоғларидан Бойсунга вафо қилмай
бошқа тарафларга оқиб кетадиган дарёлардан ҳеч
бўлмаса бир ариғи чорбоғларидан шалдираб оқишини
орзу қиладилар. «Фалон дарёни элик метр кўтарса,
сув Сакиртмадан ошиб тушади», «писмадон жойда
қадимги ариқ бор экан, бир-икки ой меҳнат қилинса,
сувнинг ўзи фирилаб оқиб келармиш», «ҳўв, кўриниб
турган тоғ тешилса, сув Қоплондарага тушиб, Паданг-
нинг ичи билан...» — бу тарздаги орзу суҳбатлар ҳар
бир даврада бўларди.

Раис аканинг касал бўлиб ётганларида — ўлимла-
ридан бир неча кун олдин — Собир деган ўртоғим
билан кўргани бордик. У киши биз билан гаплашиб
ўтирдилар (барибир ўтирдилар!). Сўнг «энди бу ёғи
ҳам яқинлашиб қолганини» айтиб, ажабтовур сокин-
ликда биз билан хайрлашдилар. Олоҳдан менга соф-
саломатлик, омад, бахту саодат ва яна қанчадан-қанча
эзгуликлар тилаб қайта-қайта дуо қилдилар. Кетари-
мизда яна дуога қўл очиб «Илоё, Бойсунга ҳам сув
чиқсин!» деб тангрига ёлвордилар! Сўнг менга «бир
пас ҳаяланг» дегандай ишорат қилдилар. Ўртоғим чи-
қиб кетгач, «Усмонбой, келинг, бир хўшлашайлик, яна
кўришамизма, йўқма...» деб ўтирган жойларида кучоқ
очдилар. Мен ўпкам тўлиб, тиз чўқдим. Маҳкам кучоқ-
лашдик...

Раис аканинг вафот этганига ўн йилча бўлди, аммо
Собир ака ҳали-ҳали ўтиришларда гапириб қолади.

— Одамларнинг тириклигида Бойсун билан иши
йўқ. Раис бобо ўлаётганида Бойсуннинг сувини ўйла-

ди-я!.. Кетаётган бўлсанг... Жонингни ўйламайсанми?!
Аммо зўр бобо эди!

Менинг ҳам умрим ярим асрни қоралаб қолди. Ўйлаб қарасам, ҳеч кимни у киши қадар ўзимга яқин олмаган эканман. Ҳеч кимнинг ўлимига бу қадар куймаган эканман. Эсимга тушсалар, ҳозир ҳам алатовур бўлман. Шундай одамни қаро ер ютиб юборганига ишонгим келмайди. Биз у киши билан чинакамига яқин эдик. У кишининг ёшлари мендан қирқ-қирқ беш ёш улур бўлмаганда эди, ўртамиздаги бу яқинликни «дўстлик» деб атаса бўларди.

Мана, Тошкентдан келиб, она ҳовлимда ўтирибман. Раис акам эшитгани заҳотиёқ етиб келадилар. Бағирларига босиб кўришадилар. Бу кўришувда шунчаки расм-русум адо этилмаётганлигини, у кишидан тошқинлаб таралаётган меҳр юрагимга етиб, кўзларида ёш бўлиб айланаётганини ҳис қиламан. «Қани, — дейдилар у киши оламжаҳон суҳбатдан кейин, — бир айланмаймизма?». Раис акамнинг қўларида таёқ, мен ёнларида — иккаламиз гурунгни қизитиб айлангани чиқамиз.

Аввал Газанинг тепасидаги — баланд қир устидаги қабристонга кўтарилиб, марҳумларни зиёрат қиламиз. Раис ака ҳар бир қабрдаги марҳумнинг тириклик чоғларидан гурунг беради, улардан қолган афсонаю ҳақиқатлардан гапиради. Бобомнинг, отамнинг қабрида қуръон ўқиб, сукут сақлаймиз. Раис акам Мулла Азим кўп саводхон, обрўли одам бўлганидан сўзлайдилар. Биз суҳбатлаша-суҳбатлаша қишлоғимизнинг кун чиқар тарафига юрамиз. Ғалласи тиззага уриб турган ўру қирни кесиб, сўнгги тепалик устига чиқамиз-да, иккаламиз ҳам сеҳрлангандек қотиб қоламиз. Тепалик оёқларимиз тагида тутаяган — пастда қирмизи тупроққа чўлғониб, қат-қат жарларнинг тагида чувалган тубсиз сойлар; сойларнинг бетига тирмашган — юракларга ваҳима солгудай сокин-виқор таратаётган салобатли қоялар; қуйига оқиб кетаётгандай бор бўйича энгашиб, мувозанатини йўқотган каби ёйилиб қолган улкан тоба-тошлар; жарларга басма-бас қад кўтариб, юксакларга интилган, гўё ҳозир улкан гуллар очиб гуллайдиган баҳайбат дарахтлардай шамолу ёмғирлар таваккалига йўнган ғадир-будир чўққилар; ҳар-ҳар жойда — пасту баландда — турфа шакли парча-пурча ям-яшил ўтлоқ-

лар... Гўё телба рассом — тошқин илҳом турёнида — хаёлларини гўзалликка аралаштирганда, қирқиб-кесиб, ўйиб-ғижимлаб, бурдалаб ва яна руҳ етиб-етмас турли илоҳий ҳунарлар адо этгач, охирида қонга беланган юрагини бу жойларга ташлаб кетгандай. Шунинг учун ҳам бу ерларни Қизил деб атайдилар. Қизил!.. Бу илоҳий гўзаллик айни шу тобда кўкимтир бир ғубор аро — дилни ўртайдиган даражада сеҳрли ва дилбар қиёфада юрак-бағримизни ўртаб, қаршимизда туради. Раис ака бу гўзалликни яратган рассомнинг кимлигини биладилар. У киши Қизилга қараб жойлашиб ўтирадилар-да, ҳайратларини яширолмай, бу гўзаллик ижод-корига бир тахсин-тасанно айтадилар:

— Ё Парвардигор! Қудратингдан!..

У киши сўз тополмайдилар. Мен ҳам тополмайман. Бирор одам Қизилнинг суҳбатига ярашиқ сўз топиб айтганини эслолмайман ҳам. Ҳатто Бойсунга меҳмон бўлиб келгучи дўстларим — не-не улуғ шоиру рассомлар, киночилару олимлар бошларини сарак-сарак қилишиб, ҳайратланишдан, ёки «Зўр!» деган хитобларидан нарига ўтолмаганлар. Биз эса Қизилнинг фарзандларимиз. Тўрт фасл, деярли ҳар кун у билан учрашганмиз, сойларининг тубида — товонларимизда қумнинг майинлигини туюб югурганмиз, қояларидан ўрмалаб чиққанмиз, қаватма-қават зовлар оралиқларидаги эни бир қарич қатлардан пастга қарамасликка тиришиб ўтганмиз, гиёҳларидан тановул қилганмиз, ўтлоқларида мол боқиб чўзилиб ётганмиз, бу ернинг буталари тандиру ўчоқларимизга ўтин бўлган, баҳорда қийғос очиладиган гулларидан тўйиб-тўйиб ҳидлаганмиз. Қаерда каптарнинг уяси, қаерда тулкининг ини бор, яхши биламиз. Оёқларимизнинг тагидаги тошлар орасидан потирлаб қуён қочганда, бир чўчиб тушиб, сўнг қотиб-қотиб қулганмиз, бирор тирсақдан қаршимизда бўри чиқиб қолганда, вужудларга жимиллаб ваҳима кирган... Ота-боболаримиз кўкламда Газадан Қизилга эниб, баҳорюртга ўтовлар тикиб ўтиришган. Мен ҳам шу баҳорюртлар нашасидан бебаҳра қолмаганман... Ў, тўл тушганда, қўю кўзиларнинг маъраши тутган Қизил! Қозонларни тўлдириб суг қайнатган Қизил! Кечалари ўтов ўртасидаги ўчоққа олов ёқиб, жизиллаётган чойдиш оҳангига жўр бўлганча, фарзандларига эртагу дoston айтган Қизил! Шамоллари ифор бўйларини бир умр юракларимга жойлаган Қизил! Ўтовнинг чанга-

роғи туйнигидан олис юлдузлар бўлиб милтираган Қизил!..

Қизил берган ҳар бир дарс юрагиму руҳимнинг бир бўлагига айланиб қолганини ҳамиша сезиб юрман. Қишлоққа қараб жўнар эканмиз, Раис акам яна бир бор Қизилга бурилиб тўхтайдилар:

— Кетгинг келмайди-я!

Раис ака ўртанча опам — Чучук опамнинг қайнаталари. Опам Раис аканинг сўнгги кунлари ҳақида гапириб бердилар:

— Бир кун эрталаб ўғиллари билан мени чақирдилар. «Мени Қизилнинг бошига олиб чиқинглар», дедилар. Олиб бордик. Қизилга қарайдилар — гапирадилар, Қизилга қарайдилар — гапирадилар... Кўзларидан дув-дув ёш тўкилади. «Ана у ерда ўроқ ўрган эдик, ана у ерда чиллак ўйнаганмиз, ана бетдан тулкини қувиб, бу бетда тириклай ушлаб олганмиз, ана у Ёриқтобадан баҳоркортга эниб борардик... А, бу Қизилнинг ўтлари! Бир ағнасанг!.. Ифорларидан бир ҳидласанг...» Йиғлайдилар-гапирадилар, йиғлайдилар-эслайдилар... «Шундай жойлар сизларга буюрсин», дейдилар — кўзларидан ёш оқади... Бечора бобом эртаси жон бердилар.

Гапдан гап чиқиб, уйда яна Бойсундан гурунг бўлди. Мен яна, одатимча, «барибир қабрим Бойсунда бўлишини — Бойсунда ётишимни» эслатдим. Ростини, гурунгимиз шунчаки гурунг — чуқур мулоҳазаларнинг ўрни эмас эди. Мен бу гапни ҳам кулибгина, енгил — яъни «одатимча» гапирдим. Бирдан катта қизим менга «ялт» этиб қаради.

— Дада, — деди беозоргина, — биз қаерга ётамиз?

Мен сесканиб кетдим. Ва бирдан бу саволга мен билан бирга бутун оилам — қизларим, ўғлим, хотиним ҳам жавоб излаётганини сездим, энди бу саволнинг жавобини бир ўзим беролмаслигимни, бу тугунни ечим фақат менинг қўлимда эмаслигимни англадим. Мен «шоир бўламан, Тошкентда яшайман» деб бўйнимга катта масъулият олганимни, бу шаҳарда иддиз отганимни, мева тукканимни, баъзан гуллаб, баъзан хазонга айланганимни, гуллариму хазонларим шу тупроққа тўкилиб, шу тупроққа қоришиб кетганлигини ҳис қилдим...

Нормамат раис ётиб қолгач, «актип»ларини йиғиб васият қилди:

— Қабристонимиз шу ерда бўлмас экан, бу чўл бизга Ватан бўлмайди. Агар куним етиб, Худо кўп қаторига қўшадиган бўлса, шу ерга қўйинглар. Қорасувнинг четида баландлик бор...

Кимдир «Бойсунга олиб кетамиз» деб раисга яхши кўринмоқчи бўлди. Аммо раис у гапни тутатгач, юмиқ кўзларини очиб:

— Айтганимни қилинглар, — деди ортиқча гапга ўрин қолдирмай.

Мен яқинда Бойсунга борганимда Қизилга чиқдим. Бу ерда ўтган кунларимни бир-бир хаёлимдан ўтказдим. Қизил! Қандай кунларим тупроғингда сингиб ётибди! Мен бир оёқяланг бола — қирмизи тупроқларингда товонларимни ботириб югурарканман, сендан айро тушишни ўйлаганмидим? Қизил! Энди отам ётган қабристондан туриб, сенга, Газага, Бойсунга, тоғлару даштларга қараб ётиш менга насиб қилмаётганга ўхшаяпти! Мен билиб-билмасдан, Тошкентда илдиз отган эканман. Илдизларимни суғуриб сенинг бағрингда қандай келаман, Қизил?! Гапирдим-йиғладим, гапирдим-йиғладим, овоз чиқармай, Қизилдан келаётган шамолга юзимни тутиб, ўзим учун ўзим йиғладим...

Нормамат раисни Қорасув соҳилидаги тепаликка қўйдилар.

Яқинда Улуғ шоир — биродарим оламдан ўтди. Ўша кунлар бутун оиламиз рамгин бир кайфиятда эди.

— Бирор-бир қабристондан бир парча ер олиб қўймоғ керак, — деб қолди бир кун хотиним. — Тошкентда кўплар шундай қилар экан...

Машҳур адиб билан кўришиб тураман. Энди «Бойсунга бориб ўлиш» мавзусидан гап очмаймиз. Дунё орзумизга тескари жавоб берганини бир-биримизга айтишдан нима фойда? Дунё бизни енгди деймизми? Яхшиси, бошқа гаплардан суҳбат қурган маъқул.

Ўйласам, бу гапларнинг ҳаммаси бандасининг хом-хаёллари. Иysonнинг тақдири эса ёлғиз Оллоҳнинг измидадир.

Азиз ўқувчи, умуман, Ҳаётда ҳам, Адабиётда ҳам «бошқа гаплардан» суҳбат кўпроқ бўлади. Бироқ Адабиётнинг бир қонуни бор — ҳамма гапни аралаштириб гапириб бўлмайди. Худо умр берса, бошқа гаплардан ҳам гаплашармиз. Аммо айтиб қўяй, қайдан келиб, охир-оқибат қайга бориш ҳақида ўйламоқ ҳам арзирли суҳбатдир.

ДРАМАТИК АСАРЛАР

КУНДУЗСИЗ КЕЧАЛАР

ҚАТНАШУВЧИЛАР:

ЧЎЛПОН
ФИТРАТ
ФАЙЗУЛЛА ХЎЖАЕВ
АКМАЛ ИКРОМОВ
СОЛИҲА
ОЙБЕК
БОТУ
РАИС
СЕЗГИР
НАГАНЛИ ОДАМ
ЗАМОНҚУЛ
КЎЗОЙНАК
ДУСТ
ТЕНГДОШ
ҲОФИЗ
МАШШОҚ
КЎРИНМАС ОДАМ
ГАДДИР
ЧЕКИСТЛАР
ВА БОШҚАЛАР

1.

МУҚАДДИМА

Парда очилмаган. Қоронғулик. Саҳнада кўлида шам тутган ЧЎЛПОН пайдо бўлади. У тамошабинларга қараб сўз бошлайди.

ЧЎЛПОН. Адабиёт яшаса, миллат яшар, адабиёти гулламаган ва адабиётининг тараққийсига чалишмаган ва адиблар етиштирмаган миллат охири бир кун ҳиссиётидан, ўйидан фикран маҳрум қолиб, секин-секин инқироз бўлур.

2.

ЧЎЛПОНнинг мўжазгина ҳовлиси — боғи. Чўлпон ва дўстлари суҳбатга йиғилганлар. Улфатларнинг ошга тайёргарликда эканлиги сезилиб турибди. Чорпояда СЕЗГИР, ТЕНГДОШ, ДЎСТ, ҲОФИЗ ва МАШШОҚ, КЎЗОЙНАКЛИ сахнанинг бир четидаги дарахтга суянган. ЗАМОНҚУЛ стулни тескари «миниб» ўтирибди. ЧЎЛПОН эса чорпояга яқин жойдаги стулда ўлтириб, алоҳида бир хаёлга чўккан. ҲОФИЗ ва МАШШОҚ ашула айтмоқдалар. Ҳамма берилиб тинглаяпти. Ашула ЧЎЛПОНнинг шеъри билан айтиладиган машҳур «Галдир»...

ҲОФИЗ.

Мен дутор бирлан туғишган кўҳна бир девонаман.
Ул туғушгоним билан бир ўтда доим ёнаман.

Дилларига ҳам тўла бечораларга ёрман,
Вақти хуш, ҳам кўрмаганлардан тамом бегонаман.

Мен дуторнинг ҳар ерига бекиниб олсам агар,
Пардаларнинг ҳар бири бергай бўлак ҳамдан хабар.

Пардалар узра юриб турган одам бармоқлари
Кўкрагимни кўп босар — шундан бўлур толмоқлари.

Икки торни қақшатиб, бармоқлар ўтса тўхтамай,
Фамли ўт чиқмас ўшал торларда «Галдир» йиғламай.

Аҳли ҳамлар мен каби мажнунсифат галдир бўлар,
Шу сабабдан банданинг номини галдир қўйдилар...

Йўқ ишим ҳоким, амалдор, шоҳу хоқонлар билан,
Биргадурман доимо ҳамдард бўлгонлар билан!..

Ашула тугайди. «Баракалло!», «Э яшанглар-э!», «Ўлманглар» қаблидаги офаринлар айтилади. Ҳамма ҳаракатга келади.

СЕРГАК. Қўшиқнинг оҳангини халқ тўқиб, шеърини Чўлпон ёзсин-да!

ЧЎЛПОН (ўрнидан туриб, ҳамон қўшиқ таъсирида). Йўқ... Йўқ!.. Ўзбекка худо юрак берган! Юрак...

Юрагимизнинг бу тошқинларини дунё эшитса қани эди!.. Ҳалиманинг ашула айтишини эшитдиларингми?!

ДЎСТ. Булбулни овози! Ўлмасин!..

ҲОФИЗ. Ҳозир театрларимизда ўт-олов ёшлар кўп... (ЧЎЛПОНга қараб) Ўзингиз бош бўлиб, Москвада таълим олган артистларимиз ҳам чакана эмас...

ЧЎЛПОН. Мана шу истеъдодли ёшларимиз Москвада ўқигани кўп яхши иш бўлди. Ана энди бизнинг ҳам Овропага мос профессионал театримиз бор. Ўйгур бошчилигида ҳали кўп қутлуқ ишлар қилишади... Энг муҳими, халқимизнинг маданияти ва маърифати қанча баланд бўлса, шунча Ватан озодлигига яқин келамиз.

ЗАМОНҚУЛ. Ҳозир маданият синфий эканлиги ҳақида кўп гапирилаяпти... Миллийлик бир шакл бўлгач...

ЧЎЛПОН. Йўқ, йўқ!.. Миллийлик ўзликдир!

ҲОФИЗ. Мусиқада қандай синфийлик бор? Агар танбур йирғаса, дарди борнинг ҳаммаси кўшилиб йирғайди! Бедард эса, бойлар орасида ҳам камбағал орасида ҳам топилади...

КЎЗОЙНАК. Ўзимизнинг маданиятни, ўзимизнинг руҳимизни, жаҳонга кўрсатсак! Шунинг ўзи баланд ватанпарварликдир...

ТЕНГДОШ. Аммо жаҳон маданиятини ҳам билмоғимиз зарур...

ЧЎЛПОН. Албатта! Албатта!.. Ўзлимиз бойиши ва улканлашмоғи учун, албатта, жаҳон маданияти ҳамиша кўз олдимизда турмоғи керак. Ўзбекнинг руҳи дунё маданиятининг энг юксакларда оҳангларига жўр бўлмоғи лозим.

ЗАМОНҚУЛ. Аммо бугун ҳар жабҳада пинҳона кураш авж олган пайтда, дунё маданиятига ҳам эҳтиёткорлик билан ёндошмоқ муҳим...

ТЕНГДОШ. Сиз ростдан ҳам... Чин кўнгилдан... шундай деб ўйлайсизми?..

ЗАМОНҚУЛ. Қизиқ экансиз, ўйламаганини ҳам гапирадими одам?..

ЧЎЛПОН (кулиб). Хафа бўлманг, хафа бўлманг. (Тенгдошга.) Бу киши Москвада ўқиганларида, имтиҳон топшириш учун қаттиқ тайёргарлик кўрганлар. Домлаларининг гаплари юракларига қаттиқ ўрнашиб қолган! Дўстларининг олдида ҳам беҳос такрорлаганларини ўзлари билмай қоладилар. (Ҳамма кулагу).

КЎЗОЙНАК. Дунё маданиятини ўзлаштириш фақат ўз тилини, дилини, хуллас, ўзлигини йўқотиш эвазига бўлмаслиги керак. Агар ўзбек ўз маданиятини асраб, жаҳон маданиятига кира олса, келажак уники бўлади!

ТЕНГДОШ. Бу одам бекорга кўзойнак тақмаган! Ўқимаган китоби йўқ! Шунини айтганини ҳам қилиб кўрайлик! Ажабмаски, келажак бизники бўлиб қолса!..

Ичкаридан пианино овози янграйди. Кимдир гўзал ва маҳзун бир мусиқа чалмоқда. Чўлпон мусиқа овози келаётган томонга қарайди.

ДЎСТ (кулиб шеър ўқийди. Шеър аслида Чўлпонга ҳазил тарзида ўқилган бўлса ҳам, руссали мусиқа оҳангига қўшилиб, бир сурурли тус олади).

...Мен йўқсил на бўлиб уни суйибмен,
Унинг-чун ёнибмен, ёниб-куйибмен,
Бошимни зўр ишққа бериб қўйибмен,
Мен суйиб... мен суйиб... Кимни суйибман?
Мен суйган суюкли шунчалар гўзал,
Ойдан-да гўзалдир, кундан-да гўзал!

Ҳамма шеър ва мусиқа овозига маҳлиё.

ЗАМОНҚУЛ. Келинми?..

ДЎСТ. Яхши чалар эканлар...

ҲОФИЗ. Чўлпон келинни муаллим ёлаб, мусиқага жиддий ўргатаётти.

ДЎСТ. Ўргангани кўп дуруст... Бизнинг Кумушлар мукамал қалб бўлмоқлари керак.

КЎЗОЙНАК. Ўзбекнинг фарзандларини вояга етказадиган аёлларнинг мусиқа билан шуғилланиши кўп яхши иш. Бироқ пианино чалавериб, аллани унитиш-маса...

Чўлпон папирос тутатади. Ҳамма унга қўшилиб папирос чекишга тушади. Чўлпон бурқсиётган тўтунларга қараб туради-да, бироз ўйланиб ногаҳон завқ билан шеър ўқийди.

Бундай «ЭПОХА»ни чекиб тутатинг,
Куллари кўкларга соврилиб кетсин!
Бу тутқин эзилган ўзбек боласи
Оловсиз, тутқинсиз кунларга етсин!..

Ҳамма кулади. Ҳаяжонланган ҳолда ОЙБЕК кириб келади. Даврадагилар бирин-кетин унга қарайди. Бир дақиқа сукунат.

ЧЎЛПОН. Тинчликми? Нима бўлди?..

ОЙБЕК (кўлидаги газетани кўрсатиб). Абдулҳамид ака!.. (Даврадагилар муҳим бир хабар эшитадигандай ОЙБЕКка қарайдилар. Сукунат чўзилади)

ЧЎЛПОН (сукунатни бузгиси келгандай).

Нечун бунда қилдинг қадам ранжида,
Шумхабар биланми, хушхабар билан?..

Сукунат.

Ўқинг... Овозингизни чиқариб ўқинг...

ОЙБЕК. Абдулҳамид ака...

ЧЎЛПОН. Ўқинг!

ОЙБЕК. Ўқиёлмайман... (Сукунат).

Кўзойнак ўрнидан кўзғолади.

СЕЗГИР (ОЙБЕК кўлидан газетани оларкан). Афандим, газетани бу ёққа беринг! Биз ўқиймиз-да! (Баралла ўқий бошлайди) «Ўзбек шоирлари. Чўлпон... Бу кунги ўзбек тили, шубҳасиз Чўлпон тилидир... (У ҳаммага бир қараб олади. Даврадагилар қарсак чаладилар). Унинг тили содда, ҳар турли фикрларни ифода қилишга ярарли ва нуқсонсиздир... Аммо бу Чўлпон, минг афсуски, бойлар, миллатчи зиёлиларнинг мафкурачиси, шуларнинг шоиридир... (Кўзойнак Чўлпонга қараб жим қолади. Оғир сукунат)

ЧЎЛПОН. Ўқинг...

СЕЗГИР. ...Шуларнинг иштаҳасини кўзғойдиргон руҳий озик беради. Асарлари шуларнинг қарашларини, мафкурасини акс эттирган ойнадир. Шоир Чўлпон ўзининг руҳий ташкилоти ва мафкуравий маҳсулоти билан астойдил замонамизнинг ҳукм сурғучи интилишини олдига тушиб, югуриб кетоладими? Ҳақиқатни тасдиқ қилиб қўйишга мажбурмизким — йўқ. Чунки унда миллатчиликка оғиб кетиш бор. Чўлпон йўқсил халқнинг шоири эмас. У — миллатчи, ватанпараст, бадбин зиёлиларнинг шоири... У йўқсилар дунёсининг... (тутшиб, қийналиб) душмани...

Ҳамма қотиб қолган. Шогирдлар ўрнидан турадилар. Кўзойнак ушлаб турган дарахт навдаси қарсиллаб синади. Машшоқнинг қўли тегиб, суяб кўйилган дойра тарақлаб кетади. Ҳар бир товушдан даврадагилар сесканиб тушадилар.

ЧЎЛПОН (ҳеч нарса бўлмагандай). Қорин ҳам оч қолди. Ошни суздирай... (Чиқиб кетади).

Ҳамма уятлиқ бир иш қилгандай, кўзини яширган асно қолади.

СЕЗГИР. Узр, ўртоқлар, мени борадиган жойим бор. (Довдираган ҳолда чиқиб кетади).

КЎЗОЙНАК (соатига қараб). Ие, мени ҳам мажлисим бор эди-ку! (Дадил юриб, чиқиб кетади).

Қолганлар ҳам бир-бирларининг юзларидан қарамасдан тарқала бошлайдилар. Фақат Ойбек қолади. ЧЎЛПОН кўлида лаган билан кириб келади. Кимсасиз даврага қараб бир лаҳза тўхтайдди. Сўнг ҳеч нарса бўлмагандай лаганни дастурхонга қўяди.

ЧЎЛПОН. (гўё даврани тўлдириб ўтирган дўстларига қараб) Узр, дўстлар, сизларни куттириб қўйдим. Қани, ошга қаранглар! Марҳамат!..

Паловдан бир ошам оладию бир лаҳза нима қилишини билмай туриб қолади. Қўлидаги паловни яна лаганга қўядию сочикқа артган бўлади. Шу дақиқада Солиҳа кириб келади. Солиҳага кўзи тушган Ойбек чиқиб кетади.

СОЛИҲА (ҳайрон қолиб). Меҳмонлар қани?

ЧЎЛПОН. Азага кетишди...

СОЛИҲА. Қанақа аза? Ким вафот этди?

ЧЎЛПОН (у ўрнидан туриб кетади. Бориб чорпояда ётган газетани олади-да, улоқтиради). Бир шоир вафот этди, Солиҳа, бир шоир...

СОЛИҲА. Э, худо раҳмат қилсин!.. (Солиҳа бориб газетани олади. Ўқий бошлайди) «Ўзбек шоирлари. Чўлпон»... (пичирлаб ўқишга тушади. Юзига ҳайронлик, сўнг даҳшат акс этади...).

ЧЎЛПОН (*кутилмаганда шеър ўқийди*).

Қоронғу кечада кўкка кўз тикиб,
Энг ёруғ юлдузлан сени сўрайман.
Ул юлдуз уялиб, бошини букиб,
Айтадир: мен уни тушда кўраман...
Тушимда кўрамен — шунчалар гўзал,
Биздан-да гўзалдир, ойдан-да гўзал!..

ЧЎЛПОН *Солиҳанинг кўлидан газетани олади. Хаёли машъум бир ўйлар билан банд. Аллатовур оҳангга шеър ўқийди.*

Мухаббат осмонида гўзал Чўлпон эдим, дўстлар,
Қуёшнинг нурига тоқат қилолмай ерга ботдим-ку!

Чўлпоннинг кўлидан газета ерга тушади. Шу пайт шоғиёна қиёфада Галдир киради. У девоналарга хос юпун кийинган. Мажруҳ, калта кўларига кичкинагина бир қовун. Чўлпонни яхши кўриши — унинг ҳаракатидан, галпришга уринганда, соқов тилларидан кўчган товушларнинг оҳангидан сезилиб турибди. Чўлпон Галдир келганини сезиб, бурилади.

ЧЎЛПОН. Э, Галдир!.. Келдингми? Менга қовун олиб келдингми?.. Раҳмат, Галдир, раҳмат! Қани, ўтир! Қорнинг ҳам оч қолгандир? Ош сенга аталган экан...

Улар дастурхон атрофига ўтирадилар. Галдир ўзича дуо қилади. Унинг тилаклари ним тушинарли.

ЧЎЛПОН. Ош совиб қолмасин... Ол!.. (Галдир шошилиб ош ея бошлайди. Томоғига тикилиб, йўталади. Бу ҳолидан бироз уялгандай ҳам бўлади. Солиҳа унга чой узатади).

СОЛИҲА (*Чўлпонга*). Энди нима бўлади?..

ЧЎЛПОН (*ўзига савол бергандай*).

Энди менинг рўзворим нима бўлиб қоладур?

Кераксиз бу оилани... Худо қайтиб оладир...

Галдир қандайдир бир хатарни сезгандай Чўлпонга жовдираб қарайди. Сўнг уни бировга бериб юборишни истамагандай, шоирнинг ёнига ўтириб, ўзича юпата бошлайди.

3.

Мажлис залига ўтиб кетиладиган фойе. Одамлар шошлинч у-бу тарафга ўтиб турибдилар. Ойбек ва Боту баҳслашиб кириб келадилар.

БОТУ. Сен менга қулоқ сол. Эсингдами, Чўлпон Туркистонни «Бузилган ўлка» деб атаган эди. Нима десанг де, Чўлпон эски турмушнинг шоири.

ОЙБЕК. Билмадим, ҳар ҳолда мен унга ишонаман... Чўлпон адабиётимизни янгилаган ижодкорлардан. Адабиётимизда унга тенг келадигани йўқ.

БОТУ. Чўлпон янги даврнинг душмани. Демак, бизнинг ҳам душман. Чўлпон ҳамда унинг атрофидагилар партия ва ҳукуматнинг сиёсатига пинҳона қаршилиқ қилаётган одамлар. Бўлмаса, мана бу шеъри билан нима демоқчи?

Биламизки, «озодлик» деб бақирган.

Шовқин қилган

Бўриларнинг оч кўзлари олтин тўла ерларда...

Менинг кўзим Москвада очилди. Аввал мен ҳам Чўлпонни халқ гамида ёнаётган шоир деб ўйлардим. Аммо ўрис комсомоллари ва коммунистлари ёрдамида дунёқарашим ўзгарди.

ОЙБЕК. Чўлпон миллат ва Ватан йўлида...

БОТУ. Қанақа миллат? Дунёда миллат йўқ! Синфий манфаатлар бор, холос. Тарих эса дунё буржуаси ва йўқсилларнинг курашидан иборат. Англаб ет, энди замон йўқсилники бўлади. Мен комсомол шоири сифатида бутун кучимни Чўлпонга ўхшаганларни фош қилишга сарф этаман, худо хоҳласа...

ОЙБЕК. Худо хоҳласа, дедингми?

БОТУ. Йиғиштир! Менга қара, ҳеч қачон бундай гапни айтмайман! Чунки энди худо хоҳлагани бўлмайди, партиянинг хоҳлагани бўлади!

ОЙБЕК. Нималар деяпсан? Худодан кўрқ!..

БОТУ. Ўзинг кўрқ!.. Ўзи сени ҳам қайта тарбияламоқ керак. Энди янги ёзган шеъримни эшит! Бу шеъримни Чўлпонга қарши ёздим.

Мен ўйлаганни сен ўйламайсан.
Сен куйлаганни мен куйламайман,
Мен сўзлаганни сен сўзламайсан,
Сен кўзлаганни мен кўзламайман.

Сен ўзга банда, мен ўзга бир куч,
Фикринг хаёлинг йўқликда кезмак.
Нурларга қарши режанг, ишинг пуч,
Боямнинг амри қоянгни эзмак.

Мен «ўз» эмасман, мепдан узоқсан,
Меҳнат йўлида жиндак тузоқсан...

ОЙБЕК. Нималарни ёздинг?.. Уялмайсанми? Ахир,
Чўлпон иккаламизнинг ҳам устозимиз...

БОТУ. Янги давр келяпти. Чўлпон мени эски турмуш қаҳрига тортганини энди ўрус дўстларим кўмагида тушиниб етдим. Ҳозир Маяковский, Демьян Бедный каби йўқсил шоирларни устозим деб биламан. «Йивлоқи» Чўлпоннинг куни битди. Жаҳонда ягона йўқсиллар адабиёти пайдо бўлади. Улуғ тилак — Коммунизмдир. Коммунизмга эса ўрус коммунистлари бошчилигида борамиз. Улар бизни жаҳолатдан қутқазадилар. Мана бу шеъримни эшит!

Иван!
Мен
Ҳар ишга қараб,
Суюнч билан соқол тараб,
Яша, эй, улуғ партия дейман!
Ленини йўлидан
Озмаганларни
Мен олқишлайман!

ОЙБЕК (*Босиб келаётган вазабини босиб, Ботуга қараб шеър ўқийди*).

Сенинг қора кўзларинг
Тўлқинимни аллалар.
Сен, Чақалоқ! Кўз очиб,
Кўра олдинг нималар?!

Чин эрк кулган ўлкада
Кўзим, ўсиб турасан.
Янги, гўзал дунёни
Албатта, сен кўрасан...

Ушбу сатрлар ҳам сеники! Агар биз бир-биримизни важиб, ямлаб ташласак, эртанги кун нима бўлади, Боту?

*Ойбек шартта бурилиб залга кириб кетади.
Сезгир киради.*

СЕЗГИР (*Ботуга қараб*). Ҳа, шоир... Янги шеърла-

рингизни ўқидик! Яхши... Яхши... Муваффақият тилайман!

БОТУ. Залга киринг... Марҳамат!

СЕЗГИР. Сиз бораверинг! Мен ҳозир...

Боту залга кириб кетади. Сезгир кўлидаги қорозларни кўздан кечира бошлайди. Чўлпон киради.

ЧЎЛПОН. Ассаломалайкум! *(Сезгир саломга алик олмайди).*

СЕЗГИР. Мен сизни танимаяпман.

ЧЎЛПОН. Нима?..

СЕЗГИР. Мени олдимда турманг, илтимос! Мен сизни танимайман!

ЧЎЛПОН. Ҳазиллашмаяпсанми?

СЕЗГИР. Ҳазилга бало борми? Сизни танимайман? *(Овозини пасайтириб)* Абдулҳамид... Илтимос, олдимда турма! Ҳамманинг кўзи бизда... Илтимос, залга ўт!

Саросимадаги Чўлпон залга киради. Мажлис аҳли жой-жойини эгаллаган. Ҳамма Чўлпонга қарайди. Минбарда Акмал Икромов нутқ сўзлаяпти. Чўлпон бўш ўринга чўкади.

АКМАЛ ИКРОМОВ. ...шунинг билан бирга, кўпдан-кўп тушунмовчиликлар ҳукм сураётган адабиёт масалалари ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда. Баъзилар адабиёт фақат адабиёт учун деб даъво қилмоқдалар. Биз бунақа болаларча гўлликдан, тўғрироғи, қуруқ олиф-тагарчиликдан алақачон воз кечганмиз. Адабиёт — синфларнинг манфаатига хизмат қилади, бадиий воситаларда синфларнинг ҳаётини акс эттиради. Бизда Айннинг Чўлпон ижоди ҳақида ёзган мақоласи юзасидан қатор баҳслар бўлиб ўтди. Айн Чўлпон ижодининг мафкуравий ноизчилигини жуда тўғри кўрсатиб ўтган. Мен бу мақоланинг адабиётшуносликдаги қиймати ҳақида баҳс юритишдан ожизман. Фақат мафкуравий жабҳада шундай соғлом танқид зарурлигини такрор ва такрор таъкидлаб ўтмоқчиман. Бу танқид бу йилда эришган бизнинг умуммуваффақиятимиздир. Энди «адабиёт адабиёт учун» деган ақида моҳиятига кўра буржуа ақидаси эканлигини ёш адабиётчилар яхши англаб олдилар. Ёш шоир Ойбек эса бу масалага фақат тил, услуб, шунингдек, назмий образлар нуқтаи назаридан

қарайди ва тўғри хулосалар чиқариш учун синфий ҳамда мафкуравий манафаатлардан келиб чиқишни ўзига эп кўрмайди. У соддалик билан: «нега руслар Пушкинни қадрлайдилару, биз Чўлпонни сўкамиз?» деб сўрайди. Ойбекнинг ўзини гўлликка солиб берган бу саволига жавобимиз тайёр: биз Чўлпонни эмас, Навоийни ҳурмат қиламиз. Мактабларни ва кўчаларни Навоий номи билан атадик, биз бу улуғ зотга ҳайкал ҳам қўймоқчимиз...

Бадий асарларни маъносидан эмас, фақат шаклидан завқланаман деганлар ёлғон гапирадилар. Ойбек Чўлпонга тарафкашлик қиларкан, бизни эмас, биринчи навбатда, ўзини алдаяпти. Унинг Чўлпон ҳақида ёзганлари мафкуравий ишларимизга фойдаси тегмайди, балки бизни беихтиёр орқага тортади. Чўлпонни қайта тарбиялаш ҳақидаги масала ҳам жуда баҳслидир. Биз ҳозир, бу минбардан туриб, бу масала билан шуғуланмоқчи эмасмиз. Танқидчилар Чўлпон тарбияси билан шуғуланмасдан, асарларининг зарарли ғоявий моҳиятини фош қилиб, тўғри йўл тутмоқдалар. Чўлпон асарларининг бизга ёт моҳияти ҳақида ўқувчиларга очиқ айтмоғимиз ва унинг зиёнли таъсиридан ёш ёзувчиларни асарашни ўзимизга мақсад қилиб қўймоғимиз зарур...

Тўсатдан тепадан нимадир қарсиллайди ва чироқ ўчади. «Чироқни ёқинглар! Чироқ!..», «Чироқ!..» деган овозлар эшитилади. Кимлардир бир неча сонияда лампа чироқлар олиб киради. Ҳамма тепага қарайди ва... зал донг қотиб, ўрнидан туради. Тепада ҳаво шарига осибдиқ, ранги ўчган, баъзи бир жойлари йиртилган Сталиннинг матога чизилган портрети кўринади. Бирдан ҳарбий кийимли одамлар пайдо бўладилар. Залда «Мажлисни давом эттиринг», деган овози эшитилади.

РАИС. Марҳамат, ўртоқлар, ўтиринглар... Ўтиринглар! Мажлисни давом эттирамиз. Кейинги сўз кимга? (Зал жим).

ЧЎЛПОН (ўрнидан кўзғолиб). Мен гапирсам... мумкинми?

РАИС (КОММУНИСТга қараб). Нима дейсиз? Рухсат берамизми?

КОММУНИСТ. Майли... Сўз бера қолинг.

РАИС. Марҳамат... Сўз Чўлпонга!

Жимлик чўкади

ЧЎЛПОН (*қийналиб*). Тўғри, сўнгги икки-уч йил орасида шоирлик ва ёшлик майллари туфайли баъзи бир хатоларим бўлди. Чунончи, миллатчилик ва ватан-парастлик руҳида шеърлар ва нарсалар ёзиб, баъзи жойда, йўлда сўзлаганларим ҳам бўлди. Сўнгги пайтда бу хатоларимни ўзим ҳам тушундим...

СЕЗГИР. Тушунгани йўқ.

ЧЎЛПОН (*давом этиб*). У ёзган нарсаларим ва сўзловон сўзларим камбарал ва йўқсиллар душманларининг фойдасига хизмат қилганини билдим...

СЕЗГИР. Билгани йўқ.

КОММУНИСТ (*Чўлпонга*). Шошманг!.. (*Сезгирга*) Нимани билгани йўқ?

СЕЗГИР. Ҳеч нарсани билгани йўқ. Алдаяпти. Чўлпон ўзининг аксилинқилобий фаолиятини давом эттиряпти... Мана... Масалан... (*Папирос қутисини чўнтагидан олиб*), ушбу «Эпоха» папирос қутисига ёзган тўртликда ўзининг душманлигини яққол намойиш этган!

РАИС. Нима деб ёзибди?

СЕЗГИР. Унинг ёзганларини мен ўқишга журъат этолмайман.

РАИС. Чўлпон, ўзингиз ўқинг!

ЧЎЛПОН (*бирдан елкасидан тоғ ағдарилгандай жанранглатиб ўқийди. У аслига қайтгандай — овозига масхаралаш оҳанглари...*).

Бундай «Эпоха»ни чекиб тутатинг!
Куллари кўкларга соврилиб кетсин!
Бу тутқин эзилган Ўзбек боласи
Оловсин, тутунсиз кунларга етсин!

(*Ҳамма қотиб қолган. Чўлпон уларга бир разм солгач, ҳеч нарса бўлмагандай давом этади*) Хўш, бунинг нимаси ёмон? Нимаси душманчилик? Мен бой-феодаллар даврининг кули кўкларга соврилсин деяпман! Ўзбек ёруғ, тутунсиз кунларга етсин деяпман! Бунинг устига, ўртоқ раис, папиросларга ҳам шунақа ном қўйиладими? Мен папирослар бундай улуғ сўзлар билан аталишига қаршиман. Бу норозилигим туфайли ҳам бу тўртликни папирос қутисига ёздим. Мана, Файзулла Хўжаев ва Охунбобоев номи ва сувратлари туширилган папиросларни «Файзулла Хўжаев — беш тийин», «Охунбобоев — тўрт тийин», деб кўчаю кўйда бақриб-чақи-

риб юрибдилар. *(Раис ва Коммунистга)* Сизларнинг номингиз эса... Кечирасиз, номларингиз битилган папирослар эса бир тийин-икки тийин бўлиб қолган... Нима, мен бу аҳволга қарши чиқсам, миллатчи бўлиб қоламанми?.. *(Яна жимлик. Кимдир кулади. Сўнг оғир сукунат чўкади).*

БОТУ *(бирдан ҳайқириб).* Ёлвон! Комсомол шоир сифатида онг ичаманки, менга қачонлардир устозлик қилган Чўлпон ҳозир ҳаммамизнинг устимиздан куляпти!

ЗАМОНҚУЛ. Чўлпон — душман! Унинг таги зил қочирмаларини аллақачон мағзини чаққанмиз!

СЕЗГИР. Йўқолсин Чўлпон! Сафимизни тарк этсин!

ОВОЗЛАР. Йўқолсин!.. Чўлпон — халқ душмани!.. Сафимизни тарк этсин!

ЧЎЛПОН *оҳиста ташқарига йўналади. Сезгир сак раб туриб, уни яқинига келади-да, кучукдай эргашган кўйи бақариб-ҳайқиради!*

СЕЗГИР. Кет! Тезроқ Кет! Тезроқ! Миллатчи! Ватанпараст!

ЧЎЛПОН *(тўхтаб).* Дўстим, дунё бир кунлик эмас..

СЕЗГИР. Нима, мендай йўқсил адабиёти вакилига нима деб пўписа қилаяпсан?! Мана, сенга! *(У Чўлпоннинг юзига тарсаки туширади ва аста-секин ҳовридан тушиб, бир вариб ҳолга кўчади).* Мана...

КОММУНИСТ *(Сезгирга)* Бас қилинг!.. Чўлпон, майли, сиз бораверинг!.. *(Чўлпон беҳол чиқиб кетади. Раис залга қараб)* Ўртоқлар! Мен сизларнинг кўнглингиздан ўтаётган туйғуларни тушинаман. Лекин бу курашда сабр-тоқатли бўлмоғимиз лозимлигини ҳам алоҳида таъкидлаб ўтишни истардим. Йўлдан озганларни ақл билан қайта тарбиялаб, ўз сафимизга тортмоқ йўлдан бормоғимиз керак. Агар бизнинг йўлдан боришни истамаса, оёқ тираб олса, унда бошқа гап...

Қоронғулик чўкади. Чироқ ёнганда бўм-бўш зал. Тепада Сталиннинг сурати ҳамон осиқ турибди. Чўлпон киради. У гандираклаган ҳолда стулардан бирига ўтирмақчи бўладию йиқилиб тушади. Саҳнага ГАЛДИР киради. Сталиннинг суратига қараб, бошидаги будёновкани шодиёна қичқириқларда, осмонга ота бошлайди. НАГАНЛИ ОДАМ бошчилигида ҳарбий одамлар кириб келадилар.

НАГАНЛИ ОДАМ (*Галдирга имо қилиб*). Йўқотинг буни!.. (*Бир неча ҳарбий Галдирни суграганча, ташқарига олиб чиқиб кетадилар*) Соқчилар қани?! Нега соқчилар йўқ?! Мияларинг борми ўзи?! (*Чекистлардан бир қисми югуриб постга турадилар.*) Профессор қаерда? Ҳе ҳаммангнинг онангни!.. Имиллатмасдан тезроқ олиб келинглар!.. Тезроқ!..

1-ЧЕКИСТ. Есть! (*Югуриб кетади*).

НАГАНЛИ ОДАМ (*2-чекистга, чертиб-чертиб*). Ернинг тагидан бўлса ҳам топасан! Мана шу жойда оркестр сафланиб турсин!

ЧЕКИСТ. Есть!

Югуриб чиқиб кетади. Профессорни олиб кирадилар.

НАГАНЛИ ОДАМ. Ўртоқ профессор! Мана бу шар парвоз этмоғи даркор! Масала равшанми?!

ПРОФЕССОР. Ҳурматли ўртоқ... Тушиниб турибман... Лекин бизда гелий йўқ...

НАГАНЛИ ОДАМ. Бошқа қандай таклифингиз бор?.. Қулоғим сизда?!.

ПРОФЕССОР. Назаримда... Шарни мутлақо олиб кўйсак ҳам бўлади...

НАГАНЛИ ОДАМ. Нима?! Нима дедингиз? Профессор, исму шарифлари нима эди? Мен ўйлайманки, бу гапнинг марзини чақиб айтаётган бўлсангиз керак!.. Сиз сиёсий хатога йўл кўйяпсиз! Ўртоқ Сталиннинг портретини олиб кўйишга кимнинг ҳадди сиғади? Ақлингиз жойидами? Душманларимиз хабардор бўлиб қолсалар-чи? А, ўртоқ профессор?! Шар учиши керак!!! Тушинарлими!!!

ПРОФЕССОР. Кечирасиз... Мени маъзур тутинг!.. Ҳаммасини тушиндим!..

НАГАНЛИ ОДАМ. Ҳаракатингизни қилинг! Бировга гуллаб кўйсангиз кўрасиз!

Профессор шошиб чиқиб кетади. Кейинги сахна давомида оркестр кириб саф тортади... Чўллон туришга уринади.

НАГАНЛИ ОДАМ. Ким?! Қаранглар, кимдир бор! (*Иккита ҳарбий Чўллонни кўтариб ўрнидан турғизади. Наганли одам Чўллоннинг юзига қарайди. Танийди.*) О,

хурматли, азиз шоиримиз-ку! Мажлислар қаҳрамони!
Исмлари Чўлпонмиди? Адашмадимми? Тўппа-тўғри!
Мен ҳеч қачон адашмайман! (чекистларга) Уни ўтир-
ғизинглар-да!.. Чекадиларми? Айтгандай, севимли си-
гаретлари! «Эпоха»! (Чўлпон рад этгандай бош чайқай-
ди). Нима, чеккилари келмай қолдимми? Кулини кўкка
совурмоқчи эдилар-ку?! Марҳамат!.. Нима, соврилма-
яптими?! Соврилмайди ҳам! Ҳеч қачон! Эй, ёзувчи,
қаламимни қитирлатаверсам, буларнинг замонаси, бу-
ларнинг даври қулаб тушади деб ўйладингми? Йўқ, сен
қулаб тушасан! Аксилинқилобчи душман! Сенга ўхша-
ган тутаётганларнинг кулларингни кўкка энди биз со-
вурамиз! (Чўлпоннинг ёқасидан тутади.) Бизни ҳеч
нарса билмайди деб ўйлаяпсанми? Босган қадамингни
на эмас, босмоқчи бўлган қадаминг ҳам бизга маълум!
Билиб қўй, энди ўлгунингча, кўрқувдан титраб-қақшаб
яшайсан! Тушундингми! Энди бу ёққа қара! Тепага
қара! (Чўлпонни ёқасидан ушлаб ўрнидан турғазасди.)
Қара! Эсингда чиқармайдиган бўлиб қара! Ана, у мангу
яшайди! Мангу! Эшитаяпсанми, у мангу яшайди!..

*Оркестр «Байналминал»ни чалади. Сталиннинг сий-
моси секин тепага кўтарила бошлайди.*

3

*Чўлпоннинг ҳовлиси. Солиҳа чорпояда ўтирибди. Дов-
дираб Чўлпон кириб келади. У борибоқ қоғозларини
титкилашга тушади. Қоғозларидан бир дастасини шо-
шиб олади. Аммо уларни нима қилишни билмасдан ҳовли
ўртасида қотиб қолади. Қўлидан қоғозлар тушиб ке-
тади. Энгашиб қоғозларни тераётган Чўлпонга Солиҳа
югуриб бориб, ёрдамлашишга тутинади.*

СОЛИҲА. Хафасиз?.. (Чўлпон тасдиқлаб, ўйчан бош
тебратади) Хафа бўлманг... Ҳеч хафа бўлманг! Ой-
нинг ўн беши қоронғу бўлса, ўн беши ёруғ... Ҳаммаси
ўтиб кетади? Ишонинг, ўтиб кетади!

ЧЎЛПОН. Назаримда, бу ҳали бошланишига ўхшай-
ди... Бу бало бошимизни емасдан ўтиб кетмайди, ше-
килли... Солиҳа, бир маслаҳатли иш бор. Менга жуда
кўмагинг зарур. Жонимдан яхши кўрадиган бир азиз
одамим бор. Мен туфайли унинг бошига ҳам кулфат
тушмоғи мумкин...

СОЛИҲА. Нималар деяпсиз? Сиз туфайли ҳеч кимнинг бошига кулфат тушмайди! Сиз раҳмат келтирадиган инсонсиз!

ЧЎЛПОН. Солиҳа, хуллас, менга ёрдаминг керак.

СОЛИҲА. Ким у азиз... одамингиз? Сиз учун, майли, ёрдам беравераман! Мен у кишини танийманми?..

ЧЎЛПОН. Ҳа, танийсан!

СОЛИҲА. Ундай бўлса... Айтинг!

ЧЎЛПОН. У азиз одамим — сен, Солиҳа, сен...

СОЛИҲА. Мен, ўзимга қандай ёрдам бераман! Сиз туфайли бошимга қандай кулфат тушмоғи мумкин?

ЧЎЛПОН. Сени қисмат заррача ҳам ранжитмасин дейман-да...

СОЛИҲА. Худога шукр! Сиз билан заррача ҳам ранжиганим йўқ! Аксинча, бахтлиман! Шундай бахтлиманки, «бу бахтни тақдир нега менга муносиб кўрди», деб баъзан ҳайрон қоламан!

ЧЎЛПОН. Солиҳа, азизим... Бу дунё бизнинг йўригимизга ҳамиша юрмайди. Шунда кўнгил билан эмас, кўзни чирт юмиб, ақл билан иш қилмоққа тўғри келади. Бошимда булутлар қуюқлашяпти. Ҳар ҳолда эртандан яхшилик кутаётганим йўқ. Бошимга бирор фалокат тушса, яқин кишиларларимга ҳам зиён етадимидеб қўрқаман! Шунинг учун сенинг тақдиринг тўғрисида ўйламоқ зарур...

СОЛИҲА. Мени ўйлаб нима қиласиз! Ўзингизни ўйланг! Дунёга бир келадиган одамсиз! Мендайлар кўп...

ЧЎЛПОН. Ундай дема! Сендай одам ҳам бу дунёда йўқ! Сен менинг ёлғизимсан! Агар бир кун йиғласам, фақат сен ва Ватанимдан ажралиб қолаётганим учун йиғлайман!

СОЛИҲА. Мендан?..

ЧЎЛПОН. Ўйлаб-ўйлаб сени Андижонга жўнатишга қарор қилдим...

СОЛИҲА. Агар лозим десангиз, майли, бориб бир ҳафта — ўн кун туриб келавераман...

ЧЎЛПОН. Йўқ, менимча... қайтишинг шарт эмас!

СОЛИҲА. Нега шарт эмас?! Сиз менсиз нима қиласиз?..

ЧЎЛПОН. Тушунмадинг... Айтмоқчиманки.. *(Бирдан қатият билан.)* Хуллас, ажралишимиз керак! Мендан қанча тезроқ узоққа кетсанг, шунча яхши!.. Солиҳа,

мени севсанг, «Абдулхамид акамнинг рози қилдим» десанг ҳозир кет!

СОЛИҲА. Куйган бағрим, суянган тоғим, улуғ шоирим, мени шунчалар паст аёл деб ўйладингизми! Кетмайман!

ЧЎЛПОН. Йўқ... Солиҳа, бу ерда қолишинг мумкин эмас... Ҳозир Андижонга кетасан! Ҳозир!..

СОЛИҲА. Мен сиз қайга борсангиз, ўша ерда бўлман.

ЧЎЛПОН (*қийналиб*). Мен сенга нега ажралмоғимиз лозимлигини яхши тушинтиролмадим...

СОЛИҲА. Ўзимнинг шоирим, менга нимага керак ёлгон гап? Қанча оғир бўлса ҳам, ростини айтинг...

ЧЎЛПОН. Гап шундаки, ўртамизда фарзанд йўқ...

Солиҳа бу гапдан кейин бир сесканиб, орқага тисаришганича ичкарига кириб кетади.

ЧЎЛПОН (*Солиҳа барибир эшитишини сезиб гапираяпти*). Мен сен билан энг бахтиёр кунларни кечирдим. Лекин сен менинг фожеамнинг қурбони бўласан деб кўрқаман. Бир кун келиб, фарзандсиз ўтганимизни юзимга солишинг, солмаганда ҳам, буни кўзларингдан билишим мумкин. Шундай қора кун менинг ҳам, сенинг ҳам бошингга тушмасдан олдин шу нарсани айтмоқчиманки, уйимнинг эшиги очиқ!.. Агар сени фарзанд кўриш бахти кутаётган бўлса, мен қарши эмасман...

Солиҳа кўлида тугун билан қайтиб киради.

ЧЎЛПОН. Эшикнинг олдида извош турибди. Мени энди ҳеч излама. Мен деб куйма ҳам...

СОЛИҲА. Муҳаббат осмонидаги ёруғ Чўлпон... Хайрми? Сезиб турибман, энди пешонамизга қайтиб кўришмоқ битмаган кўринади. Энди юлдузсиз, осмонсиз дунёда яшайвераман... Фақат айтиб қўяй, мен сизни яхши кўраман, Чўлпоним! Ва... бу қилган яхшилигингизни ҳеч қачон унутмайман...

ЧЎЛПОН. Қандай яхшилигимни?

СОЛИҲА. Ҳаммасини фаҳмлаб турибман. Бошимизда айланиб юрган булутлар учун айтаётган гапларингизни фаҳмладим...

ЧЎЛПОН. Солиҳа, поездга кечикасан... Кет! Фақат омон бўл! Мени эслама!..

СОЛИҲА. Сизни эсламай бўладими? Энди бу дунёдан «Чўлпон, Чўлпон» деб ўтиб кетсам керак! Асли, нима кераги бор эди шу ёлгонларни. Ўлимга ҳам бирга бораверар эдик...

ЧЎЛПОН. Ўлимни мени ўзимга қўйиб бер!.. Ҳеч бўлмаса, яхши кўрганим инсонни озод этолдим деб, уни қошига гурур билан бораёй?

СОЛИҲА. Гурур шуми?.. Шуми гурур? Бу замон бизга гурур қолдирдими? Яхши қолинг! Шундай яхши қолингки, эсласам, бу дунёларда тургим келмай қолсин!

Солиҳа эшикка қараб аста-секин юра бошлайди. Эшикнинг олдига бориб тўхтайдиганда, Чўлпонга илтижо билан қайрилиб қарайди.

СОЛИҲА. Кетгим келмаяпти!... (Чўлпон эшикни очадиги).

ЧЎЛПОН. Мени кечир...

Солиҳа чиқиб кетади.

ЧЎЛПОН (ҳовлининг эшигини ёпаркан). Кетди...

У мунғайиб қолади. Муסיқа авжига чиқади. Қоронғулик аста-аста туша бошлайди. Аввал извошнинг, сўнг поезд гулдирақларининг овози...

ЧЎЛПОН (бақириб). Кетди! Кетди...

Бу талотумда Чўлпоннинг сокин овози эшитилади.

ЧЎЛПОННИНГ ОВОЗИ.

Муҳаббатнинг саройи кенг экан,
Йўлни йўқотдим-ку,
Асралик тош янглиғ хатарли йўлда
қотдим-ку.
Карашма денгизин кўрдим,
на нозли тўлқини бордир,
Ҳалокат бўлғисин билмай
қулочни катта отдим-ку.

Муҳаббат осмонида мен
ёруғ Чўлпон эдим, дўстлар,
Қуёшнинг нурига тоқат қилолмай
ерга ботдим-ку.

Қоронғулик тушади.

Чўлпоннинг ҳовлиси. Чўлпон нарсаларни жомадонга жойламоқда.

Эшик тақиллайди.

ЧЎЛПОН (жомадонни яшириб). Ким у?.. Кираверинг!..

Ҳаяжонланган, довдираган Фитрат кириб келади.

ЧЎЛПОН. Фитрат домла?! Келинг, тинчликми?..

ФИТРАТ. Абулҳамид, ким бор?

ЧЎЛПОН. Ҳеч ким йўқ...

ФИТРАТ. Кимдир бор ичида юрибди.

ЧЎЛПОН. Шундай туйилаяпти. Ҳеч ким йўқ...

ФИТРАТ. Абулҳамид... Ботуни қамашди!..

ЧЎЛПОН. Кимни?! Ботуни?! Нега?!

ФИТРАТ. Билмайман. Ҳеч ким билмайди!..

ЧЎЛПОН. Бечора Боту!.. Коммунистларнинг роясига чин кўнгиладан эътиқод қўйган эди... Наҳотки, одамнинг қадрини... Йўқ, бу ерда мантиқ йўқ!..

ФИТРАТ. Мантиқ бор! Жуда катта мантиқ бор!.. Бухора амири қочиб кетгандан сўнг, ертўлалардан олинган йигирма минг пуд олтин ва қумуш тангалар қани?! Бухоро босиб олинган куннинг эртасигаёқ ўн учта юк вагонли состав Когондан Питербургга қараб йўл олди! Бу ерда ҳам мантиқ йўқ дерсан?! Тарихий ва бадий қимматбаҳо ашёларнинг ҳаммаси олиб кетилди, Абдулҳамид?! Бу ерда ҳам мантиқ йўқми?! Саид Олимхон ўзи билан Афронистонга олиб кетаётган юз арава олтин Кужело отряди қўлига тушди. Қани ўша хазина?! Ахир, ўша хазиналар халқники эмасмиди?! Лекин ҳеч ким оч ётган халққа хазинани қайтариб бермади, Абдулҳамид, қайтариб бермади! Ана энди уларга бошқа хазина керак!.. Агарда биз уларни тўхтата олмасак, энг катта хазинамиздан ажралиб қоламиз, дўстим!..

Эшик тақиллайди.

ЧЎЛПОН. Ким у?

ФИТРАТ. Эшикни оч... Файзулла Хўжа келди, шекилли...

Чўлпон эшикни очади. Файзулла Хўжаев кириб келади. Улар қучоқлашиб кўришадилар.

ФАЙЗУЛЛА. Салом дўстим! Сизни кўрмаганимга ҳам анча бўлди!

ЧЎЛПОН. Уч йил.

ФИТРАТ. Эшон, билдингизми, нима бўпти?

ФАЙЗУЛЛА. Наркомпрос ходими Обид Саидов ўлимида айблашаяпти. Укаси Носир Саидов сўроқда Ботунинг буйруғи билан ва Наркомпрос ходимлари Ҳосил Восилӣ ва Хайрулла Алавийлар иштирокида ўлдирганини тан олди. (Сукуш).

ЧЎЛПОН. Ботунинг қўлидан... бундай иш келмайди... Энди нима бўлади?

ФАЙЗУЛЛА. Ҳозирча бирор нарса дейиш қийин. Тергов иши давом этаяпти. Ҳақиқат топилишига ишончим комил. Хато бўлиши мумкин...

ФИТРАТ. Ҳақиқатни қидирадиган одамнинг ўзи бормикан, Эшон?

ФАЙЗУЛЛА. Фитрат домла, хулоса чиқаришга шовшилманг... Абдулҳамид, сизнинг ишларингиз нима бўлаяпти? Фитрат домланинг айтиши бўйича...

ЧЎЛПОН. Файзулла ака, бир нарсага ҳайронман, мен нима ёзмайин айрим ўртоқлар ёзганимни тескарисини беришга тиришадилар, менинг ҳақиқий фикримни тушинмайдилар ёки тушинишни истамайдилар. Бу ишлар мен учун жуда оғир. Менга берилган раёур баҳолар мени руҳан эзади, ижодимни бўғади. Ҳозир эса ёзганларимни умуман чоп этмай қўйдилар.

ФАЙЗУЛЛА. Шундай денг?.. Абдулҳамид, гап бундай... Сиз Московга кетасиз!

ЧЎЛПОН. Файзулла ака, дабдурустан...

ФАЙЗУЛЛА. СССР Халқ Комиссарлар Кенгашида таржимон бўлиб ишлайсиз! Тил биласиз, оғир тушмайди. Кенгашдаги таржимонлик масъулиятли иш. Ма-лакали одам керак... Кейин... Тошкентда кўп кўринмаганингиз маъқул.

ФИТРАТ. Абдулҳамид, бир-икки йил Московда ишлаганинг маъқул.

ФАЙЗУЛЛА (Чўлпонни шеърини ўқиб).

Йўқ, ўлим йўқдир!

Ёлғиз бир ўчиб, бир сўниш бордир.

Бир ўчиб, бир сўниш бордир!

Бир ўчиб, сўниб... Яна ёниш бор.

Яна баҳорлар,

Яна лолалар,

Яна сиз... эркин далалар!

Шундайми, ўртоқ Чўлпон?

ФИТРАТ. Қаранг-а, мен Чўлпоннинг шу шеърини билмас эканман.

ФАЙЗУЛЛА. Шунақасиз-да, Фитрат домла! Бошингиз сиёсатдан чиқмайди. Бунақада қолган сочингиздан ҳам айрилиб қоласиз!..

ФИТРАТ (ҳазилни давом эттириб). Хавотир олманг, эшон! Ана Будённийдан қолган шапкани кияман қўяман-да! (кулишади).

ФАЙЗУЛЛА. Сизга гап топиб бўлмайди... Майли, Абдулҳамид, биз кетишимиз керак. Бугун Бухорога жўнаймиз. Кетиш кунингизни мўлжаллаб менга хабар берарсиз... Московдаги ўртоқларга кўнғироқ қилиб қўяман. Ҳа, айтгандай, мана бу пулни олиб қўйинг, йўлда асқотиб қолар...

ЧўЛПОН. Йўқ, Файзулла ака, мен ўзим бир амаллаб...

ФАЙЗУЛЛА. Йўқ, йўқ, дарҳол олиб қўйинг! Бу — буйруқ! Энди сиз менга қарашли одамсиз!.. (ФИТРАТга). Қани, ўртоқ Будённий, кетдик!.. Ўзи мўйловингиз ҳам ўхшаркан! Бўпти, битта шапка меңдан! Юринг... (Қайрилиб кета бошлайди. Аммо бирданига тўхтаб, ЧўЛПОНга қарайди). Биз орзу қилган кунлар келади!.. Албатта келади!. Яхши қолинг, Чўлпон! (Чиқиб кетади).

Фитрат билан Чўлпон бир-бирларининг қаршисига, бир зум беҳаракат қотиб турадилар. Сўнг бир-бирларини маҳкам бағрларига босадилар.

ФИТРАТ. Ўзингни асра, ахир, сен Чўлпонсан!..

ЧўЛПОН. Сиз ҳам, эҳтиёт бўлинг, Абдурауф ака!

Фитрат ниманидир унутиб қолдиргандай бир ҳаракатда чиқиб кетади. Чўлпон ёлғиз. Дўстларининг ташрифи руҳини кўтарган. У ҳаяжонланиб, тантанавор бир тарзда шеър ўқий бошлайди.

ЧўЛПОН. *Йўқ, ўлим йўқдир!
Ёлғиз бир ўчиб, бир сўниш бордир.
Бир ўчиб, бир сўниш бордир.
Бир ўчиб, сўниб... яна ёниш бор,
Яна баҳорлар,
Яна лолалар,
Яна сиз... эркин тилаклар!..*

Бу шеърни ўқиш жараёнида Галдир пайдо бўлади. У шеър оҳангига мос рақсга туша бошлайди. Чўлпон ҳам беихтиёр рақсга кўшилади.

5

Куз. Кеч. Тунги кўноқларига қайтаётган қаргаларнинг қағиллаши. Ғира-шира. Боғда КЎРИНМАС ОДАМ юриб турибди. ЧЎЛПОН ҳовлида кўлёмаларини саралаяпти. У кўлига тушган афишани олиб қарайди. Сўнг дарахтлардан бирига осиб кўяди. Бу — «Ҳамлет» спектаклининг афишаси.

ЧЎЛПОН (у «Ҳамлет» монологини эслайпти). Ё ўлиш, ё қолиш — гап шунда! Ажабо, қайси бири шарафли ва олижаноб: дилозор фалакнинг зарбаларига чидашми ёки балолар денгизига қарши бел боғлаб, уларга қарши кўзғолиб, уларни барҳам беришми? Улим — бир уйқу, холос... Замоннинг зарблари ва хунук башараларига, золимларнинг зулмларига, киборларининг таққирларига, ҳукуматдорларнинг зулмларига ва қобил одамларнинг бошларига ноқобил одамлар томонидан тушириладиган бутун калтакларга кимнинг тоқати бор? Шундай қилиб, шуур деган нарса орқасида биз ҳаммамиз кўрқоқ бўламиз! (Кўлёмаларни ёқа бошлайди).

Ўлмак — ухламоқ демақдир! Чинакам ухламоқ... балки, туш кўрмак...

Саҳнага аста Ойбек кириб келади.

ЧЎЛПОН (бош кўтармасдан). Нега келдинг?..

ОЙБЕК. Кеча... Абдулҳамид ака...

ЧЎЛПОН. Биламан. Қодирийни қамашди... Ким қолди?.. Ғози Юнус, Зуфарий, домла Фитрат, Файзулла Хўжа... Энди навбат кимники, шоир, энди кимники?

ОЙБЕК. Московдан бекор қайтдингиз-да!

ЧЎЛПОН. Ким билсин, укам, ким билсин... Тақдирдан қочиб, қутилиб бўлмайди...

ОЙБЕК. Бекор ёқяпсиз!..

ЧЎЛПОН. Ёзаману ёқаман... (Гулханга ташлаётган қовозни фикимларкан, Ойбекка кўрсатиб) Бу шеър сенга ёққандими?

ОЙБЕК. Жуда ёққанди! Жуда! Балки шу шеърни ёқмаганингиз маъқулдир!..

ЧЎЛПОН. Ука, гулдай юртимиз ёнганда, бу қўлёмалар ёнса нима бўпти!

ОЙБЕК. Бир эшитганим бор. Қўлёмалар ёнмас эмиш...

ЧЎЛПОН. Бу гаплар бир тасалли учун айтилганда... Қўлёмалар ёнади! Шундай ёнадики!.. Бу дунёнинг ададсиз ёнғинлари қанчадан-қанча қўлёмаларни ямлаб юборган... Бу Туркистон тупроғида қандай буюк даҳолар юрагию ақл қўри қоришган қўлёмаларнинг куллари соврилиб ётибди... Ёвуз куч борки, биринчи гада аввало ақли ва юракли одамларга ҳужум қилади. Чунки, ақл топган мантиқ юрак қўри билан тобланса, уни енгиб бўлмаслигини ёвузлик яхши тушунади... Китобларнинг бахти қаролиги шу сабабдан...

ОЙБЕК *(гулханга навбатдаги қорозни ташлаётган Чўлпоннинг қўлини ушлаб)*. Илтимос, шу шеърни ёқманг!

ЧЎЛПОН. Энди бундай шеърларни асраб бўлмайди! Ҳаммамиз борган сари омонатга ўхшаб қоляпиз!.. *(У гулханга қўлёмани ташлайди)*.

ОЙБЕК. Абдулҳамид ака, шу шеърнинг қўлёмасини менга беринг! Асраб, яхши кунларда сизга қайтариб бераман!..

ЧЎЛПОН. Яхши кунлар қачон келади, ким билади! Ёвузлик эса бошимизга эгилган. Қўли бўғзимизда, кўзи ҳар бир ҳаракатимизни синчиклаб кузатиб турибди... Ана, ёнди-кетди!

ОЙБЕК *(ёғ ўқийди)*.

Куз чоғи... тупроқлар гезариб кетдилар,
Гезариб қолдилар куз чоғи тупроқлар.
Сўнг дамда япроқлар қизариб қолдилар,
Қизариб ёндилар сўнг дамда япроқлар.

Қарғалар боғларда қағлашиб қолдилар,
Билмадим, кимларнинг қисмати узулур?
Ёнроққа ёпишиб, бир чангал солдилар,
Билмадим, кимларнинг умиди йўқ бўлур.

Эй, совуқ эллардан муз кийиб келгонлар,
У кўпол тушингиз қорларда йўқ бўлсин!
Эй, меним боғимдан мевамни тергонлар,
У қора бошингиз ерларга кўмилсин!

Билмадим, кимларнинг умиди йўқ бўлур,
Сўнг дамда япроқлар қизариб ёндилар?
Билмадим, кимларнинг қисмати узулур,
Куз чоғи... тупроқлар гезариб қолдилар?

ЧЎЛПОН (оҳиста). Сендан бир илтимосим бор... Ўзингни эҳтиёт қил! Булар шубҳа қилганларини омон қолдирмайди. Агар керак бўлса, «қайта тарбияланган»га ўхшаб юр...

ОЙБЕК. Балки сиз ҳам...

ЧЎЛПОН (бир даста газеталарни қўлига олиб, сикитганича). «Чўлпончилик кайфиятлари билан курашайлик». Олтой. «Душманни битта ҳам қўймай фош қиламиз». Туйғун. «Аксилинқилобий иллатларни охиригача фош қилайлик»... Кўраяпсанми? Мени «икки йилдан бери иш қилмайди, саботаж билан шуғилланяпти» деб айблашяпти. Лекин мени Москвадан кейин икки йил ичида «Она» романини, «Егор Буличёв», «Ҳамлет», «Борис Годунов», яна йигирма бешта шеъррий асарларни таржима қилдим. Буни ҳеч ким гапирмаяпти. «Кеча ва кундуз» романим сотилиб бўлди. Лекин ҳозирга қадар унинг тўғрисида кичик бир хабардан бошқа ҳеч гап йўқ...

ОЙБЕК. Абдулҳамид ака, «Кундуз...» нима бўлди?..

ЧЎЛПОН. (атрофга қараб, маъноли), Жим!.. Қара, ҳозир яқинларимни, дўстларимни бехатарликларини ўйлаб, оташпарастлик қилиб ўтирибман! Мен учун улар азият чекмасинлар дейман!.. (Гулханга ишора қилиб) Мана, не-не азобли кечаларим ёнди-кетди!.. (Эшик тақиллайди). Ким келди экан?

ОЙБЕК. Қўшнилардир...

ЧЎЛПОН. Йўқ, қўшнилар чиқмайдиган бўлганлар...

Сезгир киради.

СЕЗГИР. Абдулҳамид! Жон биродарим!

ЧЎЛПОН. Нега келдинг?! Қайт! Сен юзи қаро одамсан!

СЕЗГИР. Майли! Майли! Бемалол мени сўк! Мана, юзимни тутиб тураман! Бемалол шапалоқ торт! Менга бўлган нафратинг сўнганча уравер! Хоҳласанг, ётқизиб тепкила! (Тиз чўкиб). Фақат мени кечир! Эски дўстлигимиз ҳурмати!..

ЧЎЛПОН (бирдан ўзгариб). Сенга нима бўлди?! Тур ўрнингдан, тиз чўкма! Мени ноқулай аҳволга солаяпсан? Тур! Дуппа-дуруст одам эдинг, сени нега худо урди?!

СЕЗГИР. Абдуҳамид, жон биродарим, мен кўрқаяпман! Қара, дунёни ваҳимага тўлдирди булар! Кўрқинч

суяк-суякларимни эзаяпти! Жигарларим қон бўлиб кетган! Ёв бўлиб, ёвлигини билмайсан буларни, дўст бўлиб дўстлигини!.. Кечалари мижжа қоқмай чиқаман! Тез келиб бир ёқли қилишса бўларди! Мени кечир, қўрққанимдан нима қилганимни, нима гапирганимни билмай қоляпман! Ҳамманинг олдида гуноҳкорман! Сенинг олдингда ҳам гуноҳим кўп...

ЧЎЛПОН. Ҳар ҳолда биз дўст эдик... Ўрнингдан тур! Ўрнингдан тур деяпман! Кечирдим! Кечирдим!...

СЕЗГИР. Чинданми? Чиндан кечирдингми?

ЧЎЛПОН. Нега кечирмай, биродарим! Бу дунё маромида оқаётган бўлса экан, сендан маромни буздинг деб ўлкаласам!.. Фақат дунё меъёрига қараб, иш кўраётган жамиятда, меъёрдаги одамлар яшайдилар! Бу қотил жамиятда эса ҳеч кимни айблаб бўлмайди!

СЕЗГИР. Чўлпон! Сен кучли одамсан! Худо берган зотсан! Менинг эса жоним ширин бир манфур эканман! Ишон, булар аста-аста шаънимни, ор-номусимни, Ватанга меҳримни, имонимни суририб олдилар! Фақат жоним қолди! Э, худо жонимни тезроқ ол! Шулардан қутулай!

ЧЎЛПОН. Биродар! Ўзингни тут! Мен одамман деб ўйла! «Мен одам»ман деб ичингда такрорлайвер! Эшитдингми, сен бу жаллодлардан баландсан! Баланд!

СЕЗГИР. Йўқ, мен одам эмасман! Пастман! Етти қават ерга кириб кетганман! Биласанми, кеча турилган қизимга Коммуна деб исм қўйдим! Қўрққанимдан қўйдим!.. Мана, мен кимман! Ахир, ҳаммани қамашди!.. Мени ҳам соғ қўйишмайди! Билганимни ҳаммасини айтиб бердим! Талаб қилишганини ҳаммасини ёзиб бердим! Яна ёзиб бер дейишади! Энди нима талаб қилишса, шуни ёзиб беряпман! Абдулҳамид... сени ҳам... сени ҳам... *(Ҳўнграб йиғлайди. Ойбекка кўзи тушиб)* Бу ким? Абдуҳамид, бу йигит ким?! Тағин... а? Бориб айтмайдими?!

ЧЎЛПОН *(бақариб)*. Бас қил! *(Ўзини босиб олиб)*. Биродарим, нималар деяпсан! Бу йигитдан чўчима! У покиза ёшларимиздан!..

СЕЗГИР *(Ойбекка)*. А... Танидим... Танидим!.. Сен бу ердан кет! Илтимос! Кет!..

ЧЎЛПОН. Нега кетади?

ОЙБЕК. Майли, Абуҳамид ака, мен кетай... Ишларим бор эди!

ЧЎЛПОН. Қўзролма, қўзролма...

СЕЗГИР. Абдуҳамид, худо ҳақи кетсин! Чунки бир кунмас-бир кун сўроқ қилишса, бу йигитни «Чўлпоннинг ҳовлисида кўрган эдим» деб сотиб қўйишим мумкин...

ЧЎЛПОН. Воҳ, одамларни нима кўйга солди, бу аблахлар!

СЕЗГИР. Сўкинма! Менинг олдимда уларни сўкма! Э худо! Нима қилай?! Абдуҳамид, мен кетдим! Сизлар мени кўрганларинг йўқ... Абдуҳамид, мени кечиролсанг бас!

ЧЎЛПОН. Кечирдим... Кечирдим!..

СЕЗГИР. Йигит, сен ҳам кечир!..

ОЙБЕК. Кечирдим!

СЕЗГИР. *(чиқа туриб қайтади)*. Бошим айниган! Бошим тамом айниган! *(Хўнграб йиғлайди.)* Сизларга нималар дедим? Нималар деб лақилладим?.. Ҳеч кимга айтманглар! Бола-чақам бор! Кечагина қизли бўлдим! Айтманглар! Айтманглар...

Сезгир чиқиб кетади. Узун сукут.

ЧЎЛПОН *(Ойбекка)*. Ҳозир айтадиган гапларимни яхшилаб эслаб ол... Мабода бир кун бу воқеалар ҳақида ёзсанг, бу одамни бугунги ҳолатини эслама! Уят бўлади!

ОЙБЕК. Жуда аянчли ва кўрқинчли аҳвол...

ЧЎЛПОН. Ҳа, ҳа... Ҳаммамизнинг ҳам бошимизга озми-кўпми ўшанинг аҳволи тушиб турибди. Ана, мен ёзганларимни ёқиб ўтирибман. Ахир, гуноҳи бор! Билсанг, энг улур ижодкор парвардигордир! Ҳақиқатни қумсаб ёзилган ҳар бир сўз адибнинг кўнглига бекор тушмайди! Адиб ўз сўзини совуриши эса, ижодкорликни, демакки, тангрининг равишини рад этишдир...

ОЙБЕК. Ёлгон сўздан, ёнган сўз авлодир.

ЧЎЛПОН. Нима?! Такрорла!..

ОЙБЕК. «Ёлгон сўздан, ёнган сўз маъқул» дедим.

ЧЎЛПОН. Ёлгон сўздан, ёнган сўз маъқул!

Кўринмас одам яқинроқ келиб, эшитмоқчи бўлади. Ҳазонлар шитирлайди.

ОЙБЕК. Абдуҳамид ака, кимдир юрибди...

ЧЎЛПОН *(қоронғуга тикилиб)*. Бирор дайди ит де-

вордан ўтгандир... Қоронғуда кўринмаяпти. Энди сен бор. Фақат, илтимос, бизникига кўп келаверма! (Ҳазиллашиб.) Сезаяпсан, бизнинг ҳовлида итлар кўпайиб қолган, деворларда эса қулоқ пайдо бўляпти.

ОЙБЕК. Ўзингизни асранг, Абдуҳамид ака!

ЧЎЛПОН. Омон бўл! Фақат омон бўл!..

Чўлпон билан Ойбек маҳкам қучоқлашиб хайрлашадилар.

ЧЎЛПОН. Фақат омон бўл...

Ойбек чиқиб кетади. Чўлпон гулханга тикилиб ўтиради. Эшик тақиллайди. У сесканиб эшикка қарайди, ўрнидан туриб, эшикнинг олдига боради, ҳадиксираб очади, ташқарига қарайди.

ЧЎЛПОН. Тавба!.. Эшик ҳам ўз-ўзидан тақиллайдиган бўлиб қолди! Иблис айланиб юргандай... Э худоим! Дунёнг бунча тор! Тўрт тарафимдан сиқиб келган! Юрагимни қимирлатмайди-я! (Босинқараган қарғаларнинг безовта овози. Итлар хуради). Бу дунёда бир ўзим қисматни ҳукмини кутиб ўтиргандайман... (Бирдан кўчада мошина овози эшитилади. Мошина эшик ортида тўхтайдиги. Чўлпон бутун нафратини ва азобини айтиб)

Тириксан! Ўлмагансан!
Сен-да одам, сен-да инсонсан!
Кишан кийма! Бўйин эгма!
Ки, сен ҳам ҳур туғилгансан!

Эшик тарақлаб очилиб. Чекистлар бостириб кирадилар. Қоронғу қоплаган ҳовлини кўл фонарларининг қиличдай нурлари кесиб ўта бошлайди. НАГАНЛИ ОДАМ бошчилигида ЧЕКИСТЛАР тинтувга киришадилар. ЧЎЛПОН ёлғиз стулда ўтирибди. НАГАНЛИ ОДАМ ЧЎЛПОНга яқин келади.

НАГАНЛИ ОДАМ. Бу шеърларни ким ёзган? Ўзларими, ё...

ЧЎЛПОН. Мен...

НАГАНЛИ ОДАМ. Албатта, сен ёзгансан! Чунки сен — душмансан! Халқ душманисан! Хўш, Москвада нима қилдилар!.. Албатта, дохиймиз Владимир Ильичнинг мақбарасини зиёрат қилишга боргандирлар?

ЧЎЛПОН. Борганман.

НАГАНЛИ ОДАМ. Ниқоб учун боргансан! Аксилин-килобий ишларингни хаспўшлаш учун боргансан! Хўш зиёратдан келиб, ким билан учрашдилар? Қайси хорижий мамлакатнинг жосуси билан? Эсларидан чиқди-ми?

ЧЎЛПОН. Мен ҳеч қандай жосус билан учрашганим йўқ...

НАГАНЛИ ОДАМ. О!.. Фаришталikka даъволари йўқми? Москвадаги кадрдонлари! Собиров ким эди?!

ЧЎЛПОН. У уйғур... Шарқий Туркистондан...

НАГАНЛИ ОДАМ. Хитойдан! Хитойдан!.. У сенга қанча пул берди? Неча тийинга сотилдинг?

Чўлпон кўлёмаларни беаёв сочилаётганини кўриб, чидай олмай, ногаҳон тинтув қилаётганларга ташла-ниб қолади.

ЧЎЛПОН. Тегманглар! Тегманглар!.. Аблахлар, тегманглар!..

Ҳарбийлар Чўлпонни бир зумда ерга йиқитиб, тепкилашга тушадилар. Сўнг Наганли одам қаршисига суграб олиб келадилар.

НАГАНЛИ ОДАМ. Ҳа, Осиё кимлар учун эди? Фақат Осиёликлар учун эдимми? Сен, ёзувчи, Осиё йўқсилларини жаҳон пролетариатидан ажратиб ташламоқчи бўлдингми? Сен-а? Шунча зўрмисан?! Нега кўзимга тик қарайсан?! Ерга қара!.. Ҳозир кўзингни ўйиб оламан! Ерга қара деяпман!

У Чўлпонни бошидан кўли билан ерга эгишга уринаётганда, Солиҳа кириб келади. У атрофга даҳшатга тушиб аланглайди. Бирдан кўзи ерга ётган Чўлпонга тушади. Унинг олдига югуриб боради. Наганли одам Чўлпоннинг бошини беихтиёр кўйиб юборади. Сўнг Солиҳага тикилиб қарайди. Унга ғазаб билан нимадир демоқчи бўладию, кўл силтаб, нари кетади.

ЧЎЛПОН. Солиҳа...

СОЛИҲА. Мен... келдим.

ЧЎЛПОН (унга аста бош кўтариб қарайди). Худога минг қатла шукр!..

СОЛИҲА. Энди кетмайман... Сизни қанчалар со-
финганимни ёлғиз Оллоҳ билади...

ЧЎЛПОН. Келишингни билганимда...

СОЛИҲА. Нима қилардингиз?

ЧЎЛПОН. Бутунги кузни баҳор қилиб ўтирардим...

СОЛИҲА (*чидайолмай*). Парвардигор! Шундай ҳам
учрашув бўладими?!

ЧЎЛПОН. Ҳар кимга насиб қилгани, Солиҳа, насиб
қилгани... Нега қайтдинг, Солиҳа?..

СОЛИҲА. Бу ерга келмишам бир ёр йўқотиб,
Муҳаббат ханжари кўксимга ботиб,
Муҳаббат ханжарин тортиб бўлурму,
Кўзимнинг ёшини артиб бўлурми?

ЧЎЛПОН. Кўнгилнинг мақсади кўз ёши бўлса,
Розиман кўз ёши дунёни ювса...

Бу ерга келмашам бир ёр йўқотиб,
Муҳаббат ханжари кўксимга ботиб...

НАГАНЛИ ОДАМ (*ЧЎЛПОНга*). Сўлаймонов! Ту-
ринг! Кетдик!

ЧЎЛПОН (*ўрнидан тураркан*). Мен келаман...

СОЛИҲА. Тонггача бўлса ҳам, кутиб ўтираман. Чи-
роқларни ёқиб кутиб ўтираман...

ЧЎЛПОН. Келаман. Сен...

СОЛИҲА. Мени ўйламанг! Келишингизга ҳовлини
саришта қилиб қўяман!.. Чиннидай тоза бўлади... Фа-
қат қайтинг!.. Хўпми? Фақат қайтинг! Сизга айтадиган
гапларим кўп! Юракларим тўлиб кетган!..

ЧЎЛПОН. Қайтаман... Тез қайтаман...

НАГАНЛИ ОДАМ. Юринг! Юринг!

СОЛИҲА. Буларга бир нарса денг! Булар ҳам одам!
Тушунади... Беш йил кўришмадик денг! Солиҳа мени
соғиниб келибди денг?!

*Ҳарбийлар Чўлпонни судраб олиб чиқа бошлайдилар.
Улар Солиҳани ҳам бир четга силтаб ташлайдилар.
Қаердандир пайдо бўлган ГАЛДИР ЧЎЛПОНнинг оёғига
ёпишади. Чўлпон бор овози билан ҳайқиради.*

ЧЎЛПОН. Солиҳа!.. Менинг гапларимни эслаб қол!
Тириксан! Ўлмагансан! Сен-да одам! Сен-да инсонсан!
Бўйин эгма! Кишан кийма!!! Ки сен Ҳур туғулмонсан!!!
Солиҳа, унитма! Сен-да одам! Бўйин Эгма!.. Кишан
кийма!.. Солиҳа, унитма!..

Чўлпонни олиб чиқиб кетадилар. Саҳнада Галдир билан кўлёмаларни кучоқлаб ўтирганча Солиҳа қолади. Осмондаги чарақлаб турган юлдуз сўнади. Галдир Қуръон ўқийди. Унинг соқов овози титрайди. Юзларига фотиҳа тортадилар.

СОЛИҲА. (бор овозича бақиради) Чўлло-о-о-он!...

Парда.

ТУГАДИ

8—27 сентябр 1997 йил.

БИР ҚАДАМ ЙЎЛ

ҚАТНАШУВЧИЛАР:

ЧОЛ — 70 ёшларда
ЖЎРА — Чолнинг катта ўғли, 40—45 ёшларда
САОДАТ — Жўранинг хотини, 40—45 ёшларда
ШОКИР — Чолнинг ўртанча ўғли, 40 ёшларда
БЕҒАМ — Жўранинг хотини, 40 ёшларда
ҚОСИМ — Чолнинг кенжа ўғли, 30 ёшда
САЛИМА — 25 ёшларда
ЭШМАМАТОВ
БОЛТАБОЕВ
УЧУВЧИ
ХОРИЖЛИК
ШОФЁР

1

Тонг чоғи. Саронжом-сарошта ҳовли. Дабдабали эмас, лекин ҳамма нарса жойида эканлигиданми, ораста. Чап томонда кўча эшиги. Рўбарўда яна иккита эшик. Уларнинг биридан чолнинг хонасига кирилади. Уйнинг кенг айвонигаги столда телефон. Ўнг томондаги дарчадан боққа ўтилади. Ҳовлидаги дарахт тагига ёғоч каравот қўйилган. Каравотда бемор учун ўрин тўшалган. Қўша-қўша ёстиқлар қўйилган. Сентябрь ойининг бошлари. Бовлардаги турфа дарахтлар деворлар оша тошиб ҳовлига энгашиб турибди. Айвонда Чол ва Қосим номоз ўқишяпти. Юзларига дуо тортиб бўлишгач, Қосим ўрnidан туриб, айвондан туша бошлайди.

ЧОЛ (*ҳали ўрnidан кўзғолмаган*). Қосим... (*Қосим тўхтайдди*). Йўл бўлсин?..

ҚОСИМ. Масжидга...

ЧОЛ. Мен касал билан бўлиб чиқолмай қолдим. Устини ёпиб оддиларингми?

ҚОСИМ. Ёпиб олдик.

ЧОЛ. Мендан Мулла Раҳматуллага салом айт.

ҚОСИМ. Салом айтмайман.

ЧОЛ. Нимага?

ҚОСИМ. Толибонларни мақтади.

ЧОЛ. Ким улар?

ҚОСИМ. Афғонистонда урушаётганлардан.

ЧОЛ. Бир хаёли кетиб мақтаган-да...

ҚОСИМ. Уришаётганларни мақтаб бўлмайди.

ЧОЛ. Пайғамбаримиз ҳам урушганлар.

ҚОСИМ. «Мен — ҳақ» деб жанг қилмоқ учун пайғамбаримизча ҳақиқатни билмоқ даркор.

ЧОЛ. Кечиримли бўл.

ҚОСИМ. Хўп, Фақат айтиб кўяй художўйларингизнинг кўпи менга ёқмайди.

ЧОЛ. Художўйлар сенга нима қилди?

ҚОСИМ. Менга ҳеч ким ҳеч нарса қилолмайди. Эшагим бу дунёнинг сувларидан қарийиб ўтиб бўлган...

ЧОЛ. Болам, орзингга келган ҳар хил гапни тонг саҳардан гапираверма. Яхши ният қил...

ҚОСИМ. Парвардигорга таъмасиз кўнгли бермоқ керак. Буларнинг кўплари дўконга кириб қолган одамга ўхшайдилар. Мен сенга тоат-ибодат қиламан, сен жаннатингдан бер...

ЧОЛ. Кўнглингни кенг қил.

ҚОСИМ. Ота, кўнглим кенг. Жуда кенг. Ичида шундай катта дардлар ётибдики, айтсам...

ЧОЛ. Айт, болам, айт. Менга айт. Отанга айтманг, кимга айтасан. *(Сукунат)*. Болам, йўли йўқ одамдай гарангсиб юрибсан. Мени сезмайди деб ўйлайсанми? Йўл топиш учун ҳаракат қилиш керак... Кейин тихирлик қилаверма, пешонага ёзилгани бўлади. Салима билан ораларингдаги нимаки ёмон гап ўтган бўлса, унутиш лозим. Аёл боши билан орқангдан эргашиб юрибди. Унга бир аниқ гапингни айт. Жоним болам, уйланмасанг, уят ҳам бўлиб кетди. Афғондан келганингдан буён жонсараксан — бир тўхтама кел. Салимани отаси Чорибой билан деворма-девор ҳамсоя бўлсак... Бир тайин гапингни айтсанг, ҳозир ўзим Чорибой билан тўйнинг маслаҳатини қилиб чиқаман. Чорибойнинг уйи, ана, бир қадам йўл... Қизнинг номуси ёмон бўлади, болам. Чорибойнинг суягига пичоқ қадалиб юрибди... Сен — мўмин-мусулмон йигитсан...

ҚОСИМ. Хўп... яна бир гапим бор.

ЧОЛ. Гапир. Ҳаммасини гапир, болам.

ҚОСИМ. Акам кеча анаву милисани — Болтабоевни меҳмонга чақираман деди. У милиса уйимизга келмасин.

ЧОЛ. Ҳали мен тирик эканман, болам, бу уй ҳаммаларингнинг уйларинг! Шокиржоннинг ҳам уйи...

ҚОСИМ. Барибир! У одам келмасин.

У чиқиб кетади. Чол хонасига киради. Боғдан бўйнига сочиқ ташлаб Жўра чиқади. Саодат ошхонадан нонушта олиб киради. Жўранинг олдига кўяди-да, эрига бир пиёла чой узатгач, устунга суяниб қаршисига тик туради.

СОДАТ. Олинг.

ЖўРА. Раҳмат.

Сукунат.

САОДАТ. Бугун бозордан у-бу нарса олиш керак шекилли.

ЖўРА. Нима олиш керак?

САОДАТ. Меҳмонлар келган... Меҳмонларга нима лозим бўлса-да!

ЖўРА. Бўпти. Шофёр келиб ташлаб кетади.

САОДАТ. Тошкентга, болаларга ҳам бироз пул жўнатиш лозим.

ЖўРА. Пулинг бўлса, жўнатавер.

САОДАТ. Мен борини қоқиб, дўкондан уну ёр олдим.

ЖўРА. Яхши қилибсан. Аммо менда пул йўқ.

САОДАТ. Шокиржон Чаганадан борса, қўлига қарашади... «Отанг бериб юборди» деса, хурсанд бўлишарди-да...

ЖўРА. Менда пул йўқ. Бўлса, жўнатамиз.

САОДАТ. Нега пулингиз йўқ?. Пулингиз йўқ бўлса айб ўзингизда, ношудсиз. Ким айтади сизни колхоз раиси деб!.. Орқангиздан ҳамма кулиб юрибди... Латифа ҳам тўқишган. «Жўра раис — Марксдан ҳам ўтган» деб...

ЖўРА. Қандай қилиб Марксдан ўтган эканман?

САОДАТ. Маркс ҳам Энгельсдан олган экан, сиз эса ҳеч кимдан олмас эмишсиз!

ЖўРА. Э лақиллама!

САОДАТ. Болалар Шокиржонни қўлига қараб қолмасин дейман-да.

ЖЎРА. Эрталабдан бўрзимдан оласан... Майли, кеч-гача бирор иложини топармиз...

Сукунат.

ЖЎРА. Отам анча тузуклар...

САОДАТ. Нимасини айтасиз?.. Самарқандга борадиган бўлганларидан кейин, чехралари бирам ёришди... Чой қуйиб берайми?

ЖЎРА. Шошма... Ўтир...

Сукунат.

САОДАТ. Гапингиз борми?

ЖЎРА. Ҳа...

Сукунат.

САОДАТ. Айтинг.

ЖЎРА. Сен... мендан хафа эмасмисан?

САОДАТ. Сиздан?.. Нега хафа бўлай? Мен...

ЖЎРА. Мендан хафа бўлма...

САОДАТ. Айтдим-ку...

ЖЎРА. Сен яхши аёлсан.

САОДАТ. Сиз ҳам яхшисиз.

ЖЎРА. Йиғлама... йиғламасанг-чи!

САОДАТ. Йиғламаяпман... (Ўзини босиб.) Бошқа гапингиз йўқми?

ЖЎРА. Майли...

Телефон жиринглайди. Жўра телефонни олади. Ичкаридан Шокир отилиб чиқади. Уни телефон кўнғиротининг овози уйқудан уйротгани шундоқ сезилиб турибди.

ЖЎРА. Алло! Ким? Ассаломалайкум... Ҳа, ўзимман. ШОКИР (ҳовлиқиброқ). Кимни сўрашаяпти?

ЖЎРА. Мени... Мени... Алло, гапираверинг!.. Топшириқ бор? Айтаверинг, топшириқдан бошқа нарса йўқлигига кўникиб қолганмиз... Хўш... Хўш... Хўш... Каллаларинг борми? Шу етмай турувди!.. Биз ҳаммамиз у ерда кун бўйи бўлсак, ишни ким қилади?.. Бормайман!.. Қўрқитма!.. Билганингни қил! Бормайман!

ШОКИР. Янга, менга кечаси ҳеч ким телефон қил-

мадими?.. (Саодат боши билан «йўқ» ишора бериб, ошхонага қараб кетади). Ака, ким билан тонгдан уриш-япсиз?

ЖЎРА. Ҳокимиятдан биттаси... Бутун туманда алламбало кўшиқ танлови ўтказилади. Шунга туманнинг юз фоиз раҳбарлари иштирок этиши зарур эмиш. Пахта теришни бошлай деб турган пайтимиз... Яна «бу — сиёсат» деб кўрқитмоқчи-я!.. Кўрқиб бўлганман. Москвадан бир Гдян дегани келиб, роса олти ой подвалга қамаб, кўрқитмоқчи бўлган эди... Кўрқитолмаган!

ШОКИР. Гапни ўролини гапирдингиз! Ҳеч кимдан кўрқманг! Сизларни кўрқитмоқчи бўлганнинг онасини учқўрғондан кўрсатаман.

ЖЎРА. Мен фақат худодан кўрқаман... Учқўрғонни эса сен — ишбилармонлар муносабатларингда қуриб олгансизлар. Менинг атрофимда ундай жой йўқ.

ШОКИР. Ҳеч кимдан кўрқмайсизми?

ЖЎРА. Жамоа хўжалигимизни шу йилнинг ўзида етти марта текширтиришди. Менга ёпиштиришга бирчанг топишолмади. Умидвор бўлиб ликиллаб кўришди. Бир тийин бермадим. Менинг принципим бор. Ҳаром-хўрга бир тийин ҳам бер-май-ман!

ШОКИР. Ўзингиз ҳам бир тийин емайсиз...

ЖЎРА. Емайман!

ШОКИР. Бу тартибда ишлашингизда жамоа хўжалигингиздаги одамлар қочиб кетишгандир?

ЖЎРА. Хўжалик ишида бирор нарсани аядингми — иштонсиз қоласан... Берадиганини бердириб, ейдиганини едириб, жамоа учун керакли нарсани ернинг остидан бўлса ҳам топтириб келаман. (Кулиб.) Текширувчилар ҳам бирор нарса олиб келсин жамоа хўжаликка — ўшанда улар ҳам қуруқ қолмайди.

ШОКИР. Ўзингиз ҳам сал яшасангиз бўлармиди...

ЖЎРА. Менга маош белгиланган... Кейин, ука, ҳамманинг ўзининг қисмати бор. Мана, сен йигирма йил йўқ бўлиб кетдинг. Қариндош-уруғдан кечиб, ўзингга бир йўл излагандирсан-да! Билишимча, топибсан ҳам! Москвада бир уйинг бор, айтишингча, хорижда ҳам ҳовлиниг бор эмиш. Тошкентга келиб-кетарга бир уй қилиб қўйибсан...

ШОКИР. Ака, мен бу қишлоқдан «бой бўлмасам, қайтмайман» деб чиқиб кетганман. Бой бўлдим — қайтиб келдим. Бечорачиликнинг қамоқдан фарқи йўқ. Ягона озодлик бор — пул. Мен пулга қуликка ёлан-

ганганларни ҳурмат қилмайман. Пул — инсоннинг хизматкори бўлмоғи керак... Кечирасизу, ака, сизда ана шу хизматкорлардан жуда камчил. Мен хўжалигингиздаги пулларни айтаётганим йўқ. У — кўпники. Ўзингизнинг шахсий хизматкорларингиз бўлиши шарт. Айниқса, Америкадан келган хизматкорлар кўп бўлса, ундан ҳам яхши...

ЖЎРА. Мен эскича одамман. Ҳар ҳолда халққа, Ватанга хизмат қилиш керак деб ўйлайман. Бир одамнинг умри эса, очми, тўқми ўтади. Кўпчилик тирикчилик ташвишида юрган ҳозирги шароитда эса, кекириб яшаш .. Уят!

ШОКИР. Коммунизмни илк бор сизга ўхшаган уятчанлар орзу қилганлар, ака! Оқибати нима бўлганини кўрдингиз. Аввал кекирганларни отишди, сўнг «отма» деганларни йўқ қилишди, кейин бир-бирларини қамашди... Ортиқча фаришта ролига жудаям киришиб кетиш — аҳмоқчиликнинг ўзи! Сиз фариштасиз, аммо янгам чўрилигингизни қияпти, фарзандларингиз қийналяпти... Ўзи ҳаётни тушунмайдиган бефаҳм одамсиз, ака! Ҳозир бирламчи сармоя йиғиш даври кетяпти. Эрта-индин сиз яратган умумхалқ мулкани пулдорлар таги-туги билан сотиб олиб қўяди. Юрасиз кейин бир пулдорнинг қошу қовоғига қараб... Сиз-ку, майли, аммо фарзандларингиз ҳам отасининг бутунги фаришталиги эвазига бировнинг хизматини қилиб ўтадилар. Сиз туфайли, сизнинг «халқ» деган аҳмоқона хомхаёлларингиз туфайли улар қайсидир бир бойваччага хизматкор бўлишади! Тушунинг, бутун ким бой бўлишга улгириб қолса, марра ўшаники...

ЖЎРА. Бугунги ўзгаришлар бировни бой, бировни камбағал қилиш учун бўлаётганига мени ҳеч қачон ишонтиролмайсан. Ислоҳатларнинг манфаати бир кунмас, бир кун барчага баробар тегади. Мана бу йил — «инсон мафаати йили» деб эълон қилинганидан ўзинг хабардорсан...

ШОКИР. Ака, сиз ва сизга ўхшаганлар манфаат ҳам кўрмасдан ўлиб кетасизлар. Кўзингизни каттароқ очиб қаранг! Катталар ҳам, кичирок укағар ҳам йўлини қилиб, молу давлат ортириш билан овора.

ЖЎРА. *(бирдан бақариб).* Сен менга маҳмадонлик қилма! Мени кўр деб ўйлайсанми?! Мана, кўзим очик! Ҳаммасини кўриб турибман! Аммо бу одамларни ким ўйлайди. Сенми? Ўзингнинг отангдан йигир-

ма йилда бир хабар олдинг! Шундан буён ҳар йил бир зиппилаб келиб, зиппилаб кетасан... Мамлакатни порахўр қилган менми? Сенлар-ку! «Фалончини сотиб олдим» дейиш учун ҳам пул тикиштирасанлар!

ШОКИР. Ака, «Муштум» журнали ҳозир ҳам чиқадими?

ЖУРА. Кўзим бир тушган эди... Нима қилди?

ШОКИР. Ўша журналга сизни муҳаррирликка жўнатиш керак...

Кулишадишлар.

ЖУРА. Ростини айтсам, ука, сендан хурсандман. Отамни Самарқандга зиёратга элтмоқчи бўлганинг... Зўр иш бўлди-да!.. *(Тўсатган)*. Самарқандга бормаганимга йигирма йил бўлибди. Институтни битирганимдан кейин кўрганим йўқ.

ШОКИР. Йўлингизнинг усти — бир кўшиш қилсангиз, тушиб ўтасиз.

ЖУРА. Боролмайман-да... Мен талабалик чоғимда — Самарқандда бировини яхши кўрганман... *(Ҳаяжонланиб)*. Бир шахсий илтимос бор... Шахсий... Келинга айтиб юрма... Университетнинг шундоқ ёнида улкан қайроғоч бор. Самарқандга борсанг, уни бир бориб кўр, турибдими...

ШОКИР. Тушунаман... Бизнинг зотимизни ўзи худо урган! Бировни яхши кўрса, жони чиққанича яхши кўради...

ЖУРА. Уни биринчи бор ўша қайроғочнинг тагида кўрган эдим. Охири марта ҳам ўша жойда кўрдим. Эри билан машиналарида ўтиб кетишди... Ичим куйиб кетди... Шундан буён Самарқандга боролмайман. Борсам... сен айтгандай, жоним чиқиб кетадигандай туйилади...

ШОКИР. Кечадан буён акам билан нимамиз ўхшайди деб ўйлаб тополмаётган эдим. Тоқдим. Сиз Самарқандга боролмайсиз. Мен эса... Мен ҳам ўзимнинг Самарқандимга боролмайман. Ака, Самарқандим мени ёмон кўради. Мен унга тавоф қилавераман, тавоф қилавераман, у нима қиляпсан ҳам демайди...

ЖУРА. Нима, деганингни тушинмадим... Бугун меҳмонлар келадими?

ШОКИР. Ҳа.

ЖҰРА. Кимлар келади?

ШОКИР. Ҳоким билан милисанинг бошлиғи.

ЖҰРА (*ижирғаниб*). Шулар билан олди-берди қилмасангиз бўларди... Иккови ҳам — ўтирган жойини бозор қилган муттаҳамлар. Ўткинчи одамлар.

ШОКИР. Ака, биз ишбилармонлар — одам танламаймиз. Зарурият юзасидан гаплашаверамиз.

Шу пайт Шофёр киради.

ШОФЁР. Ассалому алайкум! Раис бобо, хизматга келдик. Тайёрмисиз? Кетдикми?

ЖҰРА. Кетдик. Тикка Қўшқамарга жўнаймиз...

ШОФЁР. Идорага бир кирмасак бўлмайди, раис. Икки-уч одам зориллаб ўтирибди.

ЖҰРА. Нима ишлари бор экан.

ШОФЁР. Бировига пул керак экан, бировига ун... Салим қайнатасини худойисини ўтказмоқчи экан. У ҳам шу ерда айланиб юрибди... «Қуп-қуруқман. Раис ёрдам бермаса, эл олди-да шарманда бўламан» дейди... Кечаги тентак биргадир ҳам кепти. «Икки йиллик ҳақимизни бергани йўқ. Агар ҳисоб-китоб қилмаса, пахтани тердирмасдан, шудгорлатиб ташлайман» деб бақиряпти...

2

Ҳовли. Саодат гоҳ пақир кўтариб, гоҳ супурги кўтариб ивирсиниб юрибди. Кўча эшигидан югуриб Беғам киради. Қўлида бир даста кийик ўти. У шахд билан бориб, негадир телефон трубкасини кўтаради. Сўнг оҳиста жойига қўяди. Ичкаридан Саодат чиқади.

СаОДАТ. Беғамхон, қўлингиздаги нима?

БЕғАМ. Кийикўти, опажон, кийикўти... Бир ҳидлаб кўринг... Жаннатнинг ҳидидай!

СаОДАТ (*ҳидлаб кўриб*). Рост айтасиз... Қаердан топдингиз, Беғамхон, бу атрофда битмасди-ку!

БЕғАМ. Тоғнинг этагидан.

СаОДАТ. Эринмаган овсиним-эй! Шундан шунга бордингизми? Шаҳарликка ҳам ўхшамайсиз...

БЕғАМ. Азонда жўнадим-да... Келиш эса осон — эниш... Қандай келганимни ҳам билмай қолдим...

СаОДАТ. Биз шу ерда яшаб, шу кийикўтини те-ришга ҳам қунгимиз йўқ... Ҳозир ҳам кийикўти бор

эканми? Бу пайтда молнинг жабридан тоғда бир хас ҳам қолмасди.

БЕҒАМ. Қидириб-қидириб топдим, опагон... Бир харсангнинг тагида шундай уруглаб турибди.

САОДАТ. Антика аёлсиз-да, Беғамгон...

БЕҒАМ. Бобом хурсанд бўладилар.

САОДАТ. Кийикўтисиз ҳам хурсандлар! Самарқандга борадиган бўлиб турибдилару...

БЕҒАМ. Тонгда ҳовлига чиқсам, айвонда қушдай бўлиб ўтирибдилар.. Галасидан ажралиб қолган қушдай. «Беғам, яна бир ёз ўтди-я», дедилар. «Ўтди», дедим. Қариликнинг ҳам бир армони бўлса керак-да, опагон, у кишига қараб юракларим эзилиб кетди. Кейин ўзлари билан ўзлари гаплашаётгандай: «Баҳор ўтибди, ёз ўтибди, шу йил кийикўтини ҳам ҳидламапман-а» дедилар.

САОДАТ. Вой, Беғамгон-эй, омон бўлгур-эй... Кийик ўти десалар, тоққа қараб чоғиб кетавердингизми? Тошкентдан ўзи ҳориб келган бўлсангиз... Тошкентлик келинга ўхшаб меҳмон бўлиб ўтирмайсизми? Ким айтади сизни Шокирбойваччанинг хотини деб!..

БЕҒАМ. Бу ерларни яхши кўраман, опа. Куз кириб қолибди. Қирлар бирам ҳувиллаган. Тоғлар нима қиларларини билмай гарангсираб турганга ўхшайдилар. Вой, опагон, тоғлар... ғарибга ўхшаб кўринди кўзимга.

САОДАТ. Ўлманг, Беғамгон! Аллатовур гапларни айтасиз. Акангизнинг Афғон укалари ҳам шунақа гапларни кўп гапирадилар. Икковларинг тус ўхшайсизлар.

Сукунат.

БЕҒАМ (*шунчаки сўраётгандай*). Опа, телефон бўлмадимми?

САОДАТ. Бўлди. Сизларни раис сўрадилар.

БЕҒАМ. Ўзлари қаердалар?

САОДАТ. Ишда. У кишининг ишлари кўп. Меҳмонлар билан ўтиришга ҳам вақт тополмайдилар. Рўзгорлари бўлса мана бу... Ўтни сувга уриб, сувни ўтга уравериб ўлар бўлсам, ўлиб бўлдим. Шунча йил директирлик қилиб, раислик қилиб, уйга бир хас кўтариб келмаганлар. Иккита ўриллари, ана, Тошкентга ўқишпти. Шокиржон бўлмаса, сиз бўлмасангиз, шаҳри фулғулада болаларим, билмадим, кунларини қандай ўтказишарди... Қайинакангиз бўлса, ойлигини олиб келади.

бўлди. Бир гап айтсанг, осмон ерга ўйилиб тушгандай сапчиб кетади. Ҳамма ҳалол ўлиб, дунёда шу киши қолганлар. Илгари «коммунистик виждонларини» рўкач қилардилар... Кўрдик, бу кишидан бошқа битта ҳам коммунист йўқ экан бу мамлакатда! Энди эса «Ватан» деб жонлари ҳалак. Кечаю кундуз югурганлари югурган. Ана, ҳоким билан милисанинг бошлиғи Шокиржон билан бамайлихотир базм қилиб ўтиришибди. Бу киши бир коса ёвфонларини ҳам шошиб ичадилар. Буни устига, катталар билан тортишганларини айтмайсиз. Рангларига қаранг, ичида ўт ёнгандай чуркаб кетган. Сочларида битта қораси йўқ. Бир очилиб кулганларини билмайман. *(Йиғлайди)*.

БЕҒАМ *(Саодатни бағрига босиб)*. Йиғламанг. Опа, эрингиз ноёб одам... У кишидай одамлар бу дунёда жуда кам... Ўзи дунё юкини елкасига ортмоқлашни тақдир пешонасига ёзган одамлар бўлар экан, опажон...

САОДАТ. Ким билсин!.. Шу ерга келин бўлиб тушибманки, бир зум тинмайман. Нон ёпган ҳам — мен, кир ювган ҳам — мен, овқат қилган ҳам — мен, меҳмон кутган ҳам — мен... Итда тиним бор, менда тиним йўқ. Ана, ўнта қорамолни, йигирмата қўйни бўрдоқига боқаяпман. Ким учун?

Раис ҳолига бировдан кам бўлмасин дейман. Бу киши бўлса, биргадир-миргадириларга айтиб келтирганим емиш-пемишга ҳам, мендан яширин идоралари билан ҳисоб-китоб қилар эканлар. Билмадим, фаришта бўлиб осмонга чиқиб кетмоқчиларми? Менинг эса, бу уйнинг чўрилигини қилавериб, қўлларим тараша бўлиб кетган. Қаранг! Кечалари суякларим зирқирайди... Қисматим шунча шўр бўладими? Дўзахда яшаётгандайман. *(Яна тўлиқиб, гапдан тўхтайдиги)*.

БЕҒАМ. Опажон, ҳамманинг бу дунёда ўз дўзахи бор. Товба қилинг! Худо денг!

САОДАТ. Қайнатамга қараб туриб, ўйлайман, хотин бошим билан аъмолим шу кишининг тақдирига ўхшади. Умр бўйи «Самарқанд, Самарқанд» деб орзу қилиб ўтдилар. Самарқанд дунёнинг у четидаги шаҳар эмас-ку! Бир қадам йўл... Ташвишлардан қутилиб, ҳозиргача Самарқандга борганлари йўқ. Тоблари қочгандан буён-ку, оғизларидан тушмайди. Кўрмаган Самарқандларини баъзан менга ҳикоя қилиб ўлтирадилар. Кимсан, фалончиларнинг отаси бўлсалар...

БЕҒАМ. Худо хоҳласа, энди кўрадилар... Шокиржон

қайнағангиз атайлаб келганлар. Овга чиқиб қайтиб келганларидан кейин, бобомни олиб Самарқандга борамиз. Тўйганларича томоша қиладилар. Шокиржон айтганини бажарадиган одам, опажон. Кейин биз Тошкентга ўтиб кетамиз. Бобом хоҳласалар, биз билан кетадилар, истамасалар, машинада бир зумда қайтариб ташлаб кетамиз. Ҳозирги мошиналар олдида, Самарқанд, айтганингиздай, бир қадам йўл...

Телефон жаранглайди. Беғам таҳликада чўчиб тушади. Сўнг Саодатдан ўзиб, телефон трубкасини кўтаради.

БЕҒАМ. Алло! Алло... Қўйиб қўйди... (Бир яширин хавотирни ошкор этгудай ҳаракатда ўтириб қолади). Опажон, соат неча бўлди?

САОДАТ. Ўн бир.

БЕҒАМ. Ҳеч ким телефон қилмадимми? Балки эшитмагандирсиз?

САОДАТ. Эшиттирмасдан кўядими! Бир жарангласа, ҳовлини бошига кўтаради. Беғамхон, дам олгани шундай келганларингизда, ҳамма телефон-мелифонни шаҳарга ташлаб келмайсизларми? Шўрлик милиса бошлиғи Болтабоев ҳам ҳар соатда чиқиб, телефончи қизлардан сўраб турибди...

БЕҒАМ (кулишга уриниб). Шаҳарликларнинг одати, опажон, телефон бўлмаса, кўнглимиз жойига тушмайди... (Кўлидаги кийикўтига кўзи тушиб). Вой, бобомга олиб келгандим-ку.

Чолнинг хонасига қараб юради.

3

Чолнинг боғи. Ниҳоятда чиройли бир тарзда тартиб берилган анвойи боғ. Боғни яхши кўрадиган одамнинг қўли текканлиги билиниб турибди. Ҳовуз бўйида стол безатилган. Мебеллар жуда янги — атайлаб шу ўтириш учун олиб келинган. Стол шаҳардан келтирилган ва шаҳарликлар қишлоққа келганда кўнгли тусайдиган нозу неъматлар билан безатилган. Оппоқ фартук кийган ошпаз йигит хизматда. Дастурхон безашига қараганда, у катта шаҳарлару катта базмлар расм-русумларига қатъий риоя қилиши кўриниб турибди. У

бу базм давомида гап-сўзсиз ва фақат Шокирнинг имо-
си билан хизмат қилади. Столнинг атрофидаги янги
креслода Шокир милтиқ тозалаб ўтирибди. Эшмама-
тов билан Болтабоев меҳмону мезбонлик ўртасидаги
бир ҳолатда базмда иштирок этяптилар.

ШОКИР. Бир милтиқли бўлиш орзумиз бор эди.
Йигитлар Англиядан келтиришди. У ерда ҳар хил клуб-
лар қадимдан расм бўлган. Овчи лордлар клубидан
йигирма минг фунт стерлингга сотиб олдик. Эшмама-
тов, лордлар кимлигини биласизми?

ЭШМАМАТОВ. Лордлар... Бу...

ШОКИР. Болтабоев, сен билмаган гап йўқ. Лорд-
лардан ҳам хабаринг бордир?

БОЛТАБОЕВ. Лордларними? Биламан.

ШОКИР. Билиб бўлсан, укаварди ули. Умрингда
калангни ишлатмагансан, Болтабоев. Ўриснинг замо-
нида «Есть» дегансан, ўсгансан, ҳозир эса тўхтовсиз
«хўп» дейсан — истаганингга эришялсан... Бошқа ни-
мани биласан? Ҳозир «китоб топиб кел» деб буюрай,
топиб келолмайсан, чунки, китобни кўрмагансан. Газе-
тани эса орқангни артиб турганинг учунгина билсанг
керак. Э сен орқангни ҳам артмайсан.

ЭШМАМАТОВ (*Гапнинг мавзусини буришга ҳара-
кат қилиб*). За то бу киши яхши дўст!..

ШОКИР. Эшмамаатов ака, ўзингиздан қолар гап йўқ.
Пулдан олди-бердиси бор одамлар бир-бирига ҳеч
қачон дўст бўлмайди. Мана, сиз ҳокимсиз, эртага иш-
дан бўшанг, ҳозир чўнтагингизга пора солиб ўтирган-
лар, эртага сизни танимаганга олиб ўтадилар. Чунки
улар алақачон янги ҳокимнинг қиёматли дўстига ай-
ланган бўладилар. Агар пулингиз кўп бўлса, бошқа гап.
Ҳа, айтгандай пулингиз бор! Бу каламушлардан сиз
кўрқмасангиз ҳам бўлади.

ЭШМАМАТОВ. Бизда пул нима қилсин! Бор бой-
лигимиз — ўзингиз билан ҳамкорликда топган беш-
тўрт сўм...

ШОКИР. Камтарга камол! Сиз ҳам ўсасиз. (*суку-
нат*) Овга ҳам кечикиб кетяпмиз... Болтабоев, милтиқ-
ни қара!..

БОЛТАБОЕВ (*Милтиқни очиб қарайди. Сўнг ат-
рофдаги нималарнидир мўлжалга олиб чақитиб кўра-
ди*). Бешотар! Зўр! Бу билан қобон овига чиқса... Қий-
ратади!

ШОКИР. Чўчқахўр!... Овга кечикаяпмиз...

БОЛТАБОЕВ. Тоғ, ана, қочиб кетгани йўқ. Бир қадам йўл...

ШОКИР. Шу бир қадам йўлни йигирма етти йилдан буён босиб ўтолмайман. Йигирма етти йилдан буён бир овга чиқсам дейман. Мамади кал деган бир база мудирини бўлгич эди. Шунинг Толик деган ўғли мени эргаштириб овга олиб чиқарди. Оти Тўлқин бўлса керагу ўрисча ўқигани учунми, ҳамма — ҳатто отаси ҳам Толик дерди. Милтигини қошки бир отишга берса деб, югургилаб хизматини қилардим. Эшагини орқасидан ҳайдаб, юкини кўтариб, сойма-сой, қирма-қир ҳовлиқлаб юрардим. Барибир милтиқини бермасди, эна-ғар. Кечалари худодан бир милтиқ сўраб ухлай олмай чиққанларим бор. Худо насиб қилиб, бир милтиқ олсам, шу укағарни бир овга олиб чиқмоқчи эдим-да! Милтиқ қайда дейсиз! Отамизнинг топгани рўзғорга етмаса... Ўшанда «бой бўламан» деб қасам ичганман. Ўлай агар, шу бола менга милтиқини бир отишга бермагани умр бўйи алам қилди... Болтабоев! Бор! Менинг «Мерседес»имга ўтир-да, Толикни мошинага босиб, олиб кел! Президентлар ўтирадиган мошинада бир юриб кўрсин! Ов қандай бўлишини укағарга кўрсатиб қўяй! Милтиқни укағарнинг ўзига бераман — хоҳлаганича отсин... Нимага қаққайиб турибсан? Бор!

БОЛТАБОЕВ. Толик... йўқ...

ШОКИР. Сени милса бошлиғи қилганнинг падарига минг лаънат! Осмонга чиқса оёғидан, ерга кирса қулоғидан тортиб келмайсанми? Ё КГБдан олган эски таълимларинг эсдан чиқиб кетдими?

БОЛТАБОЕВ. Йўқ одамни қаердан топаман?

ШОКИР. Нима бунча хотинга ўхшаб минғиллайсан? Агар ҳозир ўрнингдан кўзғолмасанг, оғзингдан отаман! Ё биз беҳабар, у шунақа ҳеч кимни писанд қилмайдиган зўр бўлиб кетганми? Мен унақа зўрлардан ғижимланган қороз қилиб орқамни артаман!... Бор деяпман...

Болтабоев доғдираб ўрнидан кўзғолади.

ЭШМАТОВ. Шокиржон, ҳақиқатдан ҳам Толик йўқолди. Кеча кўп қаторига қўшдик...

ШОКИР. Нима!? Ўлдими?

ЭШМАМАТОВ. Ўзингиз биласиз, Шокиржон, замона қаттиқ. Ҳаётимизни тубдан ўзгартириши лозим

бўлган ислоҳатлар ўз-ўзидан — қурбонсиз амалга ошмайди...

ШОКИР. Э фалсафага бало борми! Нимага ўлади? Мен у билан овга чиқмоқчи эдим. Кеча ўлдими? Бир ҳафта олдин келай деб, қанча йўлга отлангандим-а! Кўнглим сезган экан. Бир армонимга етай деб турганимда... Нимага ўлади!?

ЭШМАМАТОВ. Толик ишлайдиган идора янги ша-роитга мослашолмасдан тарқаб кетди. Ишсиз қолди. Ҳаракат қилдик, аммо ишсизлар муаммоси бир кун-икки кунлик эмас-да... Хуллас, айтишларича... *(Болтабоевга)*. Абдуқаҳҳор Жабборович, сиз гапиринг, сиз текшириш олиб боргансиз...

ШОКИР. Эшмаматов! Ака, шу пайт «вич-вич»ламай туринг!.. Болтабоев! Онанг анқовсираб тукқанма? Га-пир-э!

БОЛТАБОЕВ. Бола-чақаси сал қийналиб қолган, шекилли, қўшнилاردан нон сўраб чиқиш зарурати ту-рилган. Бола-чақаси «Сўрайвериб, қўшниларни юзига қарай олмай қолдик» деб туриб олишган дейишади. Толик хотинини бир шапалоқ уриб, аччиқ билан ўзи қўшниларникига чиққан. Эшикни қўшнини хотини оч-ган. Толик қўшни хотинга илтимосини айтиб-айтмас, ранги оқаргану дарвозага суянган. Қўшни хотин сув олиб келгунча, жон берган экан... Э, одамнинг умри шу — парвардигорга омонатини қачон топширади — билмайди!..

ШОКИР. Ўзингга ярашадиган ишни қил! Шайтон-дан бошқа ҳеч кимни танимайдиган одам парвардигор-дан гапириб турса, одамни ваши келаркан... Болтабоев! Бу ерда ўлтирган ҳаммамиз мутаҳаммиз! Агар яна ик-киюзламачилик қилиб, павардигор ҳақида валдира-санг, ҳар бир ёлғон гапинг учун улушингдан чегириб қоламан. Бизнинг ишни дўзахни бўйнига олганлар қила-ди... Индамасанг, ўфирлик қилиб ҳажга ҳам бориб кел-яшти, мачит ҳам қурдирыпти... Толикнинг болалари бор-ми?

БОЛТАБОЕВ. Саккизта бўлса керак-ов...

ШОКИР *(чўнтагидан бир даста пул чиқариб)*. Мана бунини Толикни хотинига элиб бер.

БОЛТАБОЕВ. Ў! Кўкидан-ку! Кўксултон! Тахи бу-зилмаган. Ҳаммаси яп-янги.

ШОКИР. Огоҳлантириб қўяй, бирортаси аталган жойга етиб бормаса...

БОЛТАБОЕВ. Ким берганини айтайми?

ШОКИР. Ҳа, укағарди ули-я! Ҳа укағарди ули-я! Калланг заррача ишламайди-я! Азага этиб, портретимни осиб кўй!.. Эшмаматов, шуни ишдан бўшатинг!.. *(Болтабоевга).* Умрингда хайри худойи қилганмисан? Ё фақат пора бериб, пора олишдан кўлинг бўшамаганма?.. Борасан-да, «бировни Толиқдан қарзи бор экан» деб, хотинини кўлига тутқазиб келасан?.. Тушундингми?.. Соат неча бўлди?

ЭМАМАТОВ. Ун бир ярим.

ШОКИР. Ҳар ярим соатда телефондан хабар олиб тур деб сенга айтганмидим? *(Эшмаматовга.)* Шуни ишдан ҳайдаш керак, Эшмаматов... Ҳа, дарвоқе, ишдан ҳайдаш ҳам кўлингиздан келмайди. Тепадан рухсат олмасангиз, бирор иш қилолмайсиз... Ўзим бўшаттирман. Ўрнига... ана, ошпазни кўйдираман! Ҳар қандай одам сендан яхши ишлайди... Бор! Бор! Телефончи қизларингга яна яхшилаб тайинла, телефон қилишса дарҳол буёққа улашсин!

Болтабоев чиқиб кетади.

ЭШМАМАТОВ. Шокиржон, делавойлик шаҳарга ярашади. Бу ер қишлоқ! Иш эргашиб келган бўлса, Тошкентга қайтариб юборинг...

ШОКИР. Сафардаги оғайнилар олдинги кун «Қозғистондан ўтямиз, Россияга етганимиздан телефон қиламиз» дейишганди. Ҳисобимча, кеча кўнғироқ қоқишлари керак эди. Негадир, ҳаяллаб қолишди...

ЭШМАМАТОВ. Ўрисияда нима кўп — ароқ кўп, нима кўп — қизлар кўп... Бирор хилватда жонон маишат қилиб ўтиргандирлар-да...

ШОКИР. Маишат қилиб ўтиришган бўлса-ку, яхши... Аммо оғайниларим аввал ишни ўйлайдиган одамлар... Мени ўйлантираётган жойи — ўғлим ҳам улар билан кетган.

ЭШМАМАТОВ. Ўғлингиз нимага кетади? Йўлдан қайтармадингизми?

ШОКИР. Эшмаматов, сизга осон. Мўмайгина пулни олиб бемалол ўтираверасиз. Экадиган биров, сотадиган биров, жонини жабборга берадиган биров... Ўғлимни ўзим жўнатдим! Ҳамкор оғайниларимиз билан ўртамызга озроқ шубҳа аралашгандай туйилди менга.

ЭШМАМАТОВ. Мошинада кетишётган бўлса, техникага бирор нарса бўлгандир...

ШОКИР. Мошинада, давлатнинг поездию тайёрасида қорин тўйдириш гамида довдираган ғариблар молини олиб юради. Нима, мен шу ердан молларингни эшакка ортиб кетдимми?

ЭШМАМАТОВ. Вертолётда...

ШОКИР. У ёнига ҳам вертолётми, самолётми топи-лар... У сиз — тоғ ошириб — Тожикистондан эшакда юк ташийдиган... Ҳа, яна дўстларнинг бир гапини айтиб қўяй, шу сафарги қорадори тоза эмас экан. Бир бало аралаштирибсизлар. Йигирма фойизча чиқити бор эмиш. Йигирма фойиз ҳақларингдан чегириб қоламан. Болтабоевга айтинг, ҳар бир одамдан синчиклаб текшириб олсин... (Тўсатган). Аммо ўғлимга бир нарса бўлса ҳаммасининг калласини узаман!..

ЭШМАМАТОВ. Хавотир олманг. Худонинг буюргани бўлади!

ШОКИР. Мана шу гап менга ёқади! Бандасининг буюргани бир тийин! Шунинг учун мен ҳар қандай бандасини буюрганини бир тийинга олмайман! Қорни борнинг — лафзи йўқ. Жони борнинг — жонидан умиди бор! Бу оллоҳнинг бандасиман деган укаварни ҳаммасини сотиб олмоқ мумкин!.. Э қўйинг шу гапларни! Мен-мен деганларини кўрдим! Эсласам, кўнглим айнийди... Айтгандай, Эшмаматов, шу келишда бир яхши ният билан келдим. Отамни Самарқандга зиёрат қилдириб келмоқчиман!

ЭШМАМАТОВ. Яхши ният қилибсиз, Шокиржон! Самарқанд бир қадам йўл — кўз очиб юмгунча...

ШОКИР. Шуни айтаман-да! Юз элик километрма?

ЭШМАМАТОВ. Юз элик беш!

ШОКИР. Шунга боролмаганлар-да! «Қўлим тегмади» дейдилар! Ишонасизми, отам Самарқандни ёд билдилар. Гапиртириб бемалол Самарқанднинг харитасини чизиш мумкин. Бизларга ҳам болалигимиздан Самарқандни гапираверганлар, гапираверганлар... Калламизга сингиб кетган эканми, уч ака-ука ҳам Самарқандда ўқидик... Овдан қайтиб келамиз-да, «ҳаё-хут» деб Самарқандга!.. Қани, Эшмаматов, энди бир қадахсўз айтинг! Юрагим ғаш бўлиб кетяпти, бир қизисин!

ЭШМАМАТОВ. Аввалам бор, бир муҳим нарсани таъқидлаб ўтишни истардим. Бозор иқтисоди сари даяди бораётган мустақил Ўзбекистон иқтисодий исло-

ҳатларни босқичма-босқич амалга ошира бориб, катта ютуқларни қўлга киргизмоқда. Сиз каби, Шокиржон ишбилармонларнинг пайдо бўлиши ҳам мустақиллик шарофатидан! Юртбошимиз бошчилигидаги ҳукумат Ватанни гулаб-яшнатиш йўлида...

ШОКИР. Ҳай-ҳай-ҳай... Эшмаматов! Эсингиз жойидами? Атрофга қаранг! Неча киши ўтирибмиз?.. Минбардаги, ўзингизга ўхшаганлар даврасидаги қуруқ гапларингизни менга ҳам ҳар эҳтимолга қарши ўқийсиз-а!.. Инсоф қилинг! Юртбоши, Ватан, халқ билан қачон сизнинг ишингиз бўлган. Бечора Шўро даврида ҳам гапни кўпиртириб, ўзингизнинг ишингизни битириб юравергансиз. Сизнинг шиорингиз зўр: Лўлини эшагини сувор, пулини ол!.. Ҳеч бўлмаса, мени олдимда уялинг! Иккаламиз қилаётган гапларни она Ватан билиб қолса, пешонамиздан отади-ку!

ЭШМАМАТОВ (иккиланиброқ). Мен барибир Ватанимиз Ўзбекистон учун ичаман!

ШОКИР. Э одамни сиз билан ичгиси ҳам келмайди. Сизлар билан ўтирсам, худди шайтон билан ўтирганга ўхшайман!

4

Ҳовли. Чол каровотда ёнбошлаб Беғам билан суҳбат қиляпти.

ЧОЛ. Келин, худди фариштага ўхшайсан. Одамнинг ўнг елкасида жаъми яхшиликка «омин» деб турадиган фаришта бўлар экан — худди ўшанинг ўзисан. Нима истасам, «омин» дейсан — муҳайё бўлади... Мана, кийикўтига ҳам етказдинг... Тоққа бориб келибсан-а! Чарчамадингми?

БЕҒАМ. Аксинча, чарчовим чиқди, бобожон. Қирларда бир яхши шамол!.. Товлардан арчанинг, яна алақандай гиёҳларнинг бўйи гуркираб турибди. Ҳаво бирам тоза!..

ЧОЛ. Болалигимда, олти-етти ёшлар эдим чамаси, наврўз ўтар-ўтмас қаттиқ касал бўлиб қолдим. Иссиғим баланд. Ташқарида момогулдирак гуриллайди, чақмоқ чақади... Ака-укаларим кечкурун уйга устлари шалоббо бўлиб келишади. Қўлларида гоҳ кўзиқорин, гоҳ бойчечак... Уларга ҳавасим келади, уларга қўшилиб, югуриб дала-даштга чиқсам дейман... Бир кун чидай

олмадим. Тонг сахар, энам сигирни подага кўшгани кетганларида, гандираклаб турдим, далага чиқдим. Ипор излаб, адирнинг этагига жўнадим. Боришга бордим келишда мадорим кетиб қалтирай бошладим. Уйдагилар йўқлигимни пайқашиб, излашга тушишган экан. Олисда энамнинг қорасини кўрган заҳоти йиқилдим... Кўтариб уйга элтишди. Ҳамма гапни эшитиб турибман, ҳамма нарсани сезиб турибман, лекин кўзимни очолмайман. Қўшни кампир кириб, «болани тамом қилиб-сизлар» деб чиқиб кетди. Аммо ўзи шифо берса, ҳеч гап эмас экан, икки ҳафтада оёққа туриб кетдим. Раҳматли энам ипорга бориб касал бўлганим учун ният қилганлар эканми, бир кун «юр, ипорга борамиз» деб қолдилар. Бошига дард тушса, бола ҳам аллатовур бўлиб қолар экан. Ўшанда ипорларни узгим келмади. Бир гулаб турган ипорга энгашдим-да, ҳидладим. Шунда агар ўлиб кетганимда, бу ипорларнинг бўйини ҳеч қачон тўйиб ҳидлаёлмаслигимни тасаввур қилдим. Ўша йил баҳор ҳам баҳор бўлганди-да! Ўту ўлан айқашиб ётибди. Жаъми гуллар худо яратган барча рангларда гуллаган. Шамол турса, дашт тўлқин отади! Ҳалиги тасаввурдан кўзим ёшланиб, ипорнинг баргларига лабимни босдим. Энам ҳаммасини кўриб, тушиниб турган эканлар. Югуриб келиб, тиз чўқдилар-да, маҳкам қучоқладилар... Раҳматлик йиғлайдилар — ўпадилар, йиғлайдилар — ўпадилар...

Беғам чолнинг гапини тинглаб, ҳовли ўртасида қотиб туради. Чол хаёлга толади. Сукунат.

БЕҒАМ. Яхши одам эканлар...

ЧОЛ. Ким?

БЕҒАМ. Онангиз-да.

ЧОЛ. Табаррук эдилар.

БЕҒАМ. У киши.. сизни ҳеч урганмилар?

ЧОЛ (*кулимсираб*). Китоб ўқиган шаҳарлик келинимнинг саволини қаранг! Урганлар. Икки марта урганлар. Ўзимдан ўтган... Икки марта ҳам укаларимни урганам учун... «Ўзингдан кучсизни яна урасанми» деб роса орқамга туширганлар... Ўзидан кучсизни хафа қилиш гуноҳ эканлиги ўшанда бир умр ёдимда қолган... Э ҳаммаси ўтди-кетди!..

БЕҒАМ. Мени болалигимда ҳеч ким ургани йўқ. Аммам «акамдан қолган ёдгорим» деб эркалаганлари-эркалаган эдилар...

ЧОЛ. Беназир аёл экан.

Сукунат. Беғам кўзғолмоқчи бўлади.

ЧОЛ. Шошма... Агар менга бир гап бўлиб қолса, сен «отам» деб йирлагин, нордай уч ўғлим-ку сўнгагимни ерда қолдирмайди, аммо қизим йўқ... Отанинг азасини қизи обод қилади... Тушундингми?... Саодат келинга ҳам тайинлаганман...

БЕҒАМ (*Овозини титратмасликка тиришиб*). Ҳа... Тушундим, бобожон!... Фақат ундай деманг!.. Тузалиб кетасиз...

ЧОЛ. Ўлим ҳар бир кишининг бошида бор, қизим. Кези келган-да айтдим-қўйдим-да... Насиб қилса, Самарқандга бир бориб келсам... Кейин омонатини топшириб, кетавераман...

БЕҒАМ. Насиб қилади, бобожон, насиб қилади...

ЧОЛ. Айтганинг келсин.

Саодат чиқади.

ЧОЛ. Саодат, Чарчамадингми, қизим. Чой-пой ичиб ол... Ўзингни кўп ҳам уринтирма...

САОДАТ. Хамир қориб ташлай, кейин бир йўла ўтирарман.

ЧОЛ. Ҳозир хамир қоримоқчимисан? Қўй, шу хамирингни. Бир кун— икки кун дўкондан нон олиб келиб турсаларинг ҳам бўлади.

САОДАТ. Уйнинг нони бошқача бўлади, бобо. Меҳмонлар келган. Жайдари нондан татиб кўришсин.

ЧОЛ. Нон ёпаман дейсан, кир юваман дейсан, умрнинг ўтганини билмай қоласан, қизим. Мен сизга айтсам, одам боласи булоқ бўлиб дунёга келар экан. Булоқман дер экану, қараса, жилға эмиш. Булоқман дер экану, бир қараса, дарё бўлибди. Булоқман дер экану, бундоқ қараса... денгизга — умрнинг сўнгига ҳам етиб келибди. Шунда — икки соҳил орасидан чиқмасдан, нимагадир орзиқиб, ниманидир кутиб, фақат югурганини сезиб қоларкан. Армон деган ҳасрат ўшанда пайдо бўлади, болам! Орқага қайтиб бўлмаса — умр ўтган кетган... Шуларни ўйлаб баъзан сизларга бир гапларни айтгим келади. Аммо ичдаги дард сўзга айланавермас экан. Кейин айтган билан тушунасизларми, йўқми... Инсон зоти борки, ўзи бориб бошини деворга урмагунча, бировдан ўтганини англамайди.

БЕҒАМ. Сиз ўксинманг, бобожон. Сизнинг умрингиз бекор ўтмаган.

ЧОЛ. Ҳамма одамни ҳам етмаган нарсаси бўлади-да... Мен бу жойга кўчиб келганимда, қорайган бир дарахт йўқ эди. Бов қилдим. Чагананинг атрофидаги чексиз-чегарасиз боғларнинг ҳаммасини мен бош бўлиб эктирганман, кўкартирганман. Илк мевасини татиб кўрганда қувонганларим!.. Шу жойларни обод қилман деб туман марказини ҳисобга олмасак, ҳеч жойга чиққанам йўқ. Мана, Самарқанд... Бир қадамлик йўл. Ишдан қутилиб, шуниям кўролмадим-э!

САОДАТ. Худо хоҳласа, энди кўрасиз! Кеча ўғилларингиз — ака-укалар ўтиришиб, роса маслаҳат қилишди. Раис ўғлингиз Жаҳонгаштани роса мақтади. «Яхши ният қилибсан. Отамдан биз ололмаган дуо, насиб этса, сенга насиб қилади» деб олқади.

ЧОЛ. Жўрабойни дарди кўп... Умри узун бўлсин.

САОДАТ. Жаҳонгаштани айтмайсизми? Самарқандда сизни энг қимматбаҳо — четдан келадиган пошшолар турадиган меҳмонхонага жойлаштиради...

БЕҒАМ. Нимага жойлаштирмас эканлар, жойлаштирадилар. Ҳеч бўлмаса, оталарини дуоларини олишлари керак-ку!

ЧОЛ (*хаёлланиб*). Барака топишсин... Самарқандга бориб, яхшиларнинг қадамгоҳларини бир зиёрат этсам, бу ёруғ дунёдан армоним қолмасди.

САОДАТ (*беихтиёр*). Самарқандларни мен ҳам бир кўрсам... Телевизўрда кўрсатишади... Бирам чиройли... Байрамларида осмонларга шундай мушаклар отишади... Осмонга гулдасталар сочиб ташланганга ўхшайди...

Чол Саодатни биринчи кўргандай алатовур бўлиб қарайди.

ЧОЛ. Ичкари кириб, биров дам олай...

Икки келин чолни ҳар бир ҳаракатини кузатиб эшиккача борадилар.

БЕҒАМ. Опа, Самарқандни кўргингиз келаётган бўлса... юринг эртага биз билан... Кейин Тошкентга борамиз. Тошкентни роса томоша қилдираман...

САОДАТ. Айланай Беғамхон!.. Бу рўзгорни кимга ташлаб кетаман. Бу рўзгорнинг ғори мени ютиб юборган, эгачим...

Сукунат. Иккаласи бир ҳолда турадилар.

БЕҒАМ. Бу телефон қурғур ҳам гунг бўлиб қолди...
Опа, ичимга чироқ ёқса ёримайди...

САОДАТ. Нима гап ўзи...

БЕҒАМ. Мен ўзим бесабр аёлман. Биров бир хабарни кеча етказмоқчи эди. Дараги бўлмаяпти. Сиқилганимдан юрагим ёрилиб кетай деяпти.

САОДАТ. Беғамхон! Ой эгачим! Хавотир олманг! Дараги бўлади! Ё бир мушкулкушод қилиб юборайми? *(Бирдан телефон жиринглайди.)* Айтмадимми! Мушкулкушодбибимдан айланай, номларини тилга олганимдан...

Беғам югуриб бориб телефонни олади.

БЕҒАМ. Алло! Алло! Ҳа Жўра аканинг уйлари... *(Бўшашиб).* Опа, Бўри акани сўрашяпти.

САОДАТ. «Йўқ» денг. Адашиб тушишибди.

БЕҒАМ. Кечирасиз, бу бошқа кишининг уйи...

Болтабоев боғ эшикдан киради.

БОЛТАБОЕВ. Телефон бўлмадимми, янгалар?

БЕҒАМ *(йиғлаб).* Бўлмади! Бўлмади!..

5

Боғ. Базм давом этмоқда. Энди Учувчи ва Хорижлик ҳам ўтирибдилар.

ШОКИР. Бу Чаганаликларнинг иддиз отмаган жойи йўқ. Америкада ҳам томир отишипти-я. Мен сиз сўраган отанинг ўғиллари бўламан. Исмим — Шокир. Бу киши туманнинг ҳокими Эшмаматов ака. Америкачасига айтсак, губернаторми, мэрми, шунга ўхшаш катта одам.

УЧУВЧИ. Мен Самарқанддаги авиаотрядда вертолёт учувчисиман. Мен ҳам Чаганаликман. Шу ерда мактабни тугатганман. Кориз гузарданман... Америкадан келган меҳмон билан икки ака-уканинг неваралари эканмиз. Топишганимиздан кейин, суриштиришиб, шу қарорга келдик. Исму шарифлари Муҳаммад Чагана.

ХОРИЖЛИК *(У алақандай шарқ тилининг нуқси урган ўзбек тилида салмоқлаб, ҳар бир сўзда тўхтаб*

сўзлайди). Отамиз қишлоғимизнинг номини фарзандлар унутиб юбормасинлар ниятида исму шарифимизга Чаганани ҳам қўшганлар.

УЧУВЧИ. Бу кишини қишлоғимизга келаётганларини эшитиб, мен ҳам ҳамма ишни йиғиштирдим-да, эргашиб келавердим. Отангизни бир кўрмоқ ниятим бор эди.

ШОКИР. Бизнинг ота машҳур-да, учувчилар ҳам осмонларини ташлаб, ҳузурларига ташриф буюрадилар.

УЧУВЧИ. Отангиз табаррук одам. Менга бир яхшиликлари ўтган... Ана шунгаям ўттиз йил бўлибди! Вақтнинг ўтишини қаранг! Амакини бир кўриб кўнгилларини олай деб юраман. Ахийри мана, Муҳаммад ака билан топишганмизда насиб қиладиган бўлиб турибди.

ХОРИЖЛИК. Биз асли Чаганаликмиз. Ота-бобомизнинг киндик қони тўкилган тупроқ — шу жой. Мен Афғонистонга кетганимизда уч ойлик чақалоқ эканман. Отамни Шўролар қамашган. Ўшанда «тилло топ» деб ўзбакни қама-қама қилишган экан. Қариндошлар маслаҳатлашиб, Афғонга кетишмоқни ихтиёр этишган. Кечаси битта-битта «Ё Афғонистон, қайдасан?» деб кетаверишган. Мен ҳам онамни кўлида мусофир бўлиб кетганман... Аввал Афғонистонда яшадик. Кейин Маккада, ўн беш йил бўлдик, ҳозир Америкода истеъкомат қиляпмиз...

ЭШМАМАТОВ. Ватанни соғиниб келибсиз-да. Мустақиллик шарофатидан...

ХОРИЖЛИК. Соғинчдан гапирманг! Ҳаммани Ватани бор — бизнинг Ватанимиз йўқ эди... Фарангистон бир қадам йўл, Жапон бир қадам йўл. Фақат бизнинг Ватанга йўл йўқ. Умр бўйи юр — етолмайсан. Қанчадан-қанча одам «Ватан, Ватан» деб қон йиғлаб, ўлиб кетди... Маккада бир Музаффар махсум деган одам бор эди. Ўша «Шўро барибир йўқ бўлади. Одамларга шунча жабр-зулм ўтказган салтанатни парвардигори эгам соғ қолдирмайди. Агар Ватан озодликка эришганини эшитсам, оёқ-қўлим шол бўлиб ётган эрсам ҳам, Ватан сари ўн қадам ўрмалаб, сўнг ўламан» деб гужур билан лутф этардилар. Истиқлолни мен Амрикода эшитдим. Маккалик биродарлармизнинг айтишларича, бу мужда етганда, Музаффар махсум жон узаётган эканлар. Қулоқларига қичқириб

айтишибди. «Жон бераётган бечоранинг кўзи ярқ очилиб — худди пайғамбарни кўрган одамдай бўлиб кетди» дейишади.

ЭШМАМАТОВ. Шу гапингиз тўғри эмас. Одамлар Маккага бориб ўлишни орзу қилишади.

ШОКИР. Муҳаммад ака, мана шу Эшмаматов жуда мусулмон одам. Куни тоат-ибодатда ўтади. Бировнинг ҳақиқага ҳиёнат қилмаган. Тумандаги одамларни му-род-мақсадига етказиб, коммунизм... кечирасиз... Америкадан ҳам ўтказиб, бозор иқтисоди қилиб юборди. Энди бир орзуси қолган — Маккага бориб ўлмоқчи...

ХОРИЖЛИК (*Шокирнинг оҳангини англамай*). Му-родларига етсинлар... Одамнинг кўнгли худога яқин бўлса, Макка ҳамма жойда бор...

ШОКИР. Қишлоққа меҳмонга келиб яхши қилиб-сиз...

ХОРИЖЛИК. Онам раҳматлик Чаганадан кўп ҳикоя қилар эдилар. «Чагананинг тўрт тарафини тоғ ўраб турибди. Ҳовлимиз Чаганани кесиб ўтган қатта сойнинг ёқасида. Уйимиз Чаганадаги энг кўркам уй. Ҳовузи бор. Теграси тол»... У-бу жойга кириб чиқдик, ҳеч ким билмади. Одамлар, билса, сизнинг отангиз билишини айтишди.

ШОКИР. Бизнинг ота ҳамма нарсани билади!

Эшикда чол кўринади. Бошдан-оёқ оқ кийимда. Устидоғи желаги ҳам оқ. Қўлида ҳасса. У шу турушида авлиёгами-ей ўхшайди. Болтабоев чолни ортидан, ҳозиргина халқни қойил қилган сеҳргардай, икки қўлини ёйиб, қувонч билан юриб келяпти. Ҳамма ўрнидан туради.

БОЛТАБОЕВ. Мана, бобой соғ-саломатлар! Бир «куф-суф» дедим-да, касалларидан фория қилиб, меҳмонлар истиқболига олиб чиқаяпман!

ШОКИР. Э худога шукр ота! Ўзингиз юриб боққа чиқибсиз-а!.. Келинг! Келинг!

Чол бирин-кетин ҳамма билан қўл олишиб, ХОРИЖЛИК ва УЧУВЧИ билан қучоқлашиб кўришади. Кейин стол атрофига ўлтирмоқчи бўлади, аммо дастурхондаги ичимликларга кўзи тушгач, нарироққа стул кўйишни ишора қилади. Учувчи чакқон туриб икки стулни олиб, нарироққа қўяди. Бирига чолни ўтказиб, иккинчисига ўзи ўтиради.

ЭШМАМАТОВ. Ҳеч касалга ўхшамайсиз. Тумани-мизнинг пешқадам меҳнат фахрийси «касалман» деб ётаверса, ислохотларни амалга оширишда раҳбариятга ким ёрдам беради! Бу ёшларни сизга ўхшаган фахрийларимиз бошқариб турса, бозор иқтисодига тезроқ кириб борамиз. Доим соф бўлинг!

ЧОЛ. Қуллуқ, райкум улум, қуллуқ!

БОЛТАБОЕВ. Эшмаматов акамлар, райком эмас, туманимизнинг ҳокими бўладилар... Райком энди қолиб кетди!

ЧОЛ. Майли, ким бўлсалар ҳам райкумлар-да!.. Бугун тузукман... Самарқандга сафарга боришимизни эшитиб, бирдан енгил тортдим... Меҳмонлар йўқлаган эканлар, ўзим юриб чиқмасам, уят бўлади деб... (Хоршжликка.) Хуш келибсиз!

ХОРИЖЛИК. Хушвақт бўлинг!.. Бу Самарқандга дам олиш кунлари тушиб турсаларинг керак-да?

ЧОЛ (қулиб). Бир умр меҳнат қилиб, дам олиш куним энди келганга ўхшайди, меҳмон. Насиб этса, Самарқандга биринчи боришим бўлади.

ХОРИЖЛИК. Тушунмадим... Қайси Самарқандни айтаяпсиз?

ШОКИР. Меҳмон, ажабланманг, ўша Амир Темирнинг пойтахти Самарқандни айтаяпмиз...

ХОРИЖЛИК. Самарқанд бир қадам йўл-ку! Наҳотки... Баракалла-э сизларга!..

ШОКИР. Э бизнинг халқ, меҳмон, кўйдайд гап. Қорни тўйса, иссиқда эриб ётаверади-да. Фақат сўйишаётганда бир «ба-а!» дейди холос. Оёқ қўлини борлагунча ҳам индамайди. «Мени оёқ-қўлимни боғлаяпти-ку» деб ўйлаб ҳам кўрмайди. Фақат бўғзи шартта кесиб ташлангандан кейин, жон ҳолат типирчилайди... Мен Америкага ҳар борганимда қойил қоламан. Битта хўжайин бор. Қонун! Бизда қонунни қонунни ёзганларнинг ўзи бузади. Мана, иккита қонунбузар ўтирибди! Халқининг бошида нима савдо борлиги билан бир тийинлик ишлари йўқ! Чўнтаклари тўлса бўлди!

ЭШМАМАТОВ. Сиз ўзингиз халқни кўп ўйлайсиз-да, Шокиржон! Бошқа ишингиз йўқ, топ-тоза имонингизни устида ёстани-и-иб, фақат халқни ўйлайсиз!

ШОКИР. Сен итдан тарқаганлардан менинг фарқим шуки, мен ўзимни кимлигимни яширмайман. Ичим билан, ташим бир. Сен укафарларга ўхшаб артист эмас-

ман! Болтабоев! Сени нимага юборган эдим! Телефон қилишдимми, йўқми?

БОЛТАБОЕВ. Сўрадим... Қилишмапти...

ЧОЛ. Шокир! Сен бегона юртларда юравериб... ўзингни сал ташлаб юборибсан... Меҳмонларни олдида, оғзингга қараб гапир, болам.

УЧУВЧИ. *(Гапни чалғитиб)*. Ота, акам сизни йўқлаб келганлар...

ЧОЛ. Нима хизматлари бўлса, бош устига.

ХОРИЖЛИК. Биз ғамхона юртларга кетишимиздан аввал шу Чаганада ҳовлимиз бўлган экан. Худо соҳиб, агар омон қолган бўлса, бир кўриб тавоф қилсам деган ниятда...

ЧОЛ. Кимларнинг авлодидан бўласиз?

ХОРИЖЛИК. Бобомни Абдусамад Тўқсоба дер эканлар. Падари бузрукворим Тангриқулбек...

ЧОЛ. Ана гапу мана гап!.. Тангриқулбекдан туёқ қолган экан-да!.. У билишимча, ўттиз биринчи йил йўқ бўлиб кетган. «Отишибди» деб гапириб юришди... Йигирма бир ёшларида кетди валлакат!.. Мен у кишидан етти ёш кичикман... Суйинчини ҳозирлай беринг, меҳмон! Сизларнинг ҳовлингиз бор!

ХОРИЖЛИК *(ҳовлиқиб ўрнидан туради)*. Қаерда?

ЧОЛ. Ўтиринг! Ўтиринг...

БОЛТАБОЕВ. Чаганада қадимги уйлар қолмади ҳисоб...

ЧОЛ. Абдусамад Тўқсабанинг ҳовлилари қолган. Раҳматлик боболари ҳавас билан қурдирган эдилар. Раҳмат калнинг улини идорасини оти нима?

ЭШМАМАТОВ. «Заготзерно»ни айтаяписизми?

ЧОЛ. Худди шу идора жойлашган иморат — Абдусамад тўқсабанинг ҳовлиси!

ХОРИЖЛИК. Ҳовузиям борми?

ЧОЛ. Бор!

ХОРИЖЛИК. Теграсида толлари...

ЧОЛ. Қучоққа сиғмайдиган толлари бор!

ХОРИЖЛИК *(кўзи ёшланиб)*. Етказганингга шукур! Энамнинг орзуларини ўнгимда кўрадиган бўлдим... Бизга узр! *(Учувчига.)* Бўлинг, кейин келиб ўтирамыз... Ота, дастурхонга бир фотиҳа ўқинг!

ЭШМАМАТОВ. Меҳмон, шошманг... Бу... қизик бўлди-ку! Янги тижорат бозори қурамыз деб...

ХОРИЖЛИК *(чўчиб)*. Ҳоким ака, биз борайлик...

ЭШМАМАТОВ. Қаёққа борасиз? Янги тижорат бо-

зори қурилишини бошлаганмиз. «Заготзерно»нинг иморати шу бозор қуриладиган жойда экан. Ўн беш кун бўлди — бузиб юбордик...

ХОРИЖЛИК. Ўн беш кун!.. Парвардигор! Кароматингдан!..

Сукунат.

ШОКИР (*хохолаб кулади*). Меҳмон, Эшмаматовдан хафа бўлманг. Бу киши одамларни орзусини бузиш бўйича мутахассис. Коммунистлик чорларида «коммунизмга элтаман» деб одамларни эргаштириб жўнаганлар. Кейин «мамлакатни қайта қурамиз» деб енг шимариб ўртага тушдилар. Энди ҳамма ишониб, ширин орзу-хаёллар сураётган пайтда, «бозор иқтисоди сари олға» деб югурдилар... Энди Абдусамат тўқсобанинг ҳовлисини бузиб, роҳат қилиб ўтирибдилар...

6

Ҳовли. Қосимни Салима суяб киради.

ҚОСИМ. Барибир касал бўлиш яхши! Ҳеч бўлмаса, суяб юришади... Меҳрибонликлари учун раҳмат...

САЛИМА. Юринг, караватга ётинг.

ҚОСИМ. Энди бошимда ала айтиб турадиган энага топиб берсангиз, худди Пушкиндай ухлаб қоламан. Пушкиннинг худди ўзидай. Тушимда «узоқ соҳил ва ўзга ҳаёт»ни ҳам кўришим мумкин. Тушимда «узоқ соҳил ва ўзга ҳаёт»нинг қоқ ўртасига бориб, барча дарду ташвишлардан форуг бўлганимча, осмонда қушдай учиб юришим мумкин. Аммо, мана бу — сизларнинг соҳилларингизга қайрилиб қарамайман. Чунки қайрилиб қарасам, бир томчи ёшга айланиб, Салима, сенинг ёноқларингга томаман.

САЛИМА. Мени юрагимга алақачон ёш бўлиб томгансиз!.. Менга қаранг, кўз ёшдан нима фарқим бор?

ҚОСИМ. Иккаламизнинг ҳам кўз ёшдан фарқимиз йўқ, Салима!

САЛИМА. Илоё, хор бўлманг, аммо мени хор қилдингиз!

ҚОСИМ. Сен мени хор қилдинг, Салима! Сен мени хорликдан ҳам хор қилдинг. Юрагимга қара, зўриққанидан парчаланиб кетай деяпти... Парвардигордан кейин энг яхши кўрган одамим — сен! Ҳар кун номоз

ўқийганимда, сени ҳақингга ҳам дуо қиламан. «Қодир эгам, дейман, шу аёлни бахтиёр қил дейман» Мен ун-яxши кўраман дейман! Мени бандам деб билсанг, шу аёлни ўксингирма дейман! Ҳар бир заррам билан, ҳар бир хужайрам билан, руҳимнинг ҳар бир тола ёруғи билан сени олқайман! Яна нима қилай, Салима!

САЛИМА. Мен сизни деб уяту ҳаёни йўқотдим!. Тўққиз йил бўлди оромим йўқ! Сизни деб ҳамма нар-самдан кечдим! Ота-онамни юзини ерга қаратдим! Оиламдан воз кечдим! Эримдан ажралдим!.. Мана, ор-қангиздан шармандаликни бўйнимга олиб, эргашиб юрибман! Ёлвораман! Бандимдан узилай-узилай деб турибман! Тўкилмасимдан олинг мени! Хотинликка ол-масангиз, канизликка олинг! Чўрингиз бўлай!..

Берам ва Саодат кирадилар.

ҚОСИМ. Ана, янгалар келишди! Энди тўйни бош-ласак ҳам бўлади...

СаОДАТ. Афрон, сизга нима бўлди? Нега рангингиз оппоқ? Салимахон, тинчликми?

САЛИМА. Ўзларидан сўранг!.. Қон берганмишлар!.. Қизлар мени чақириб чиқишди. Борсам, қон топшир-ган сахий йиқилиб ётибди... «Ҳам қўшнисисан, ҳам ҳамширасан — қарайсан» мени ҳамроҳ қилиб юбо-ришди...

СаОДАТ (Қосимга). Акангизни чақиртирайми?

ҚОСИМ. (Саодатга). Янга... Шаҳарлик келинойим-ни кўрқитиб шовқин солманг-да!

САЛИМА. Сиз ҳам ҳаммани кўрқитиб юрманг!

ҚОСИМ. Гуноҳкормиз!

БЕҒАМ. Нима бўлди ўзи? Тушунтиринглар!.. Қал-тираб кетяпман.

ҚОСИМ. Э келинойи, нимага қалтирайсиз? Янга, тинчланинг. Ҳозир бир бошидан гапириб бераман! Фақат гап ўртада — акаларим билмай қўя қолишсин... Мен... қон бердим.

БЕҒАМ (ҳаяонланиб). Кимга?

ҚОСИМ. Билмайман кимга.

СаОДАТ. Афанди Афрон қайнағам...

ҚОСИМ. Кўчадан ўтиб кетаётиб, симёғочга ёпиш-тириб қўйилган: «Азиз фуқаролар! Донорлик — эзгу ишдир. Ҳар томчи қонингиз кимнидир ҳаётини сақлаб қолади» деган эълонни ўқидим-да... Қон топширдим.

Менга бу эълондан икки жумла ёқди. «Азиз фуқаро!» деб ўқидиму мурожаатнинг самимийлигидан кўзларимга ёш келиб кетди. Чиндан «азиз фуқаролар» қаторига кўшилгим келди. Кейин «Ҳаёт» сўзи... Ҳаёт! Қандай буюк сўз! Мен — Қосим энди ҳаётни асраб қоламан!..

САОДАТ. Аффон, ўзингиз аранг юрибсиз, сизда ортиқча қон нима қилади...

ҚОСИМ. Чиндан исталса ортиқча қон топилади... Аммо энг муҳим гап бошқа жойда... Энди мен мангу яшашим мумкин! Масалан Навоийдай, Бобирдай... Улар одамларнинг юрагида яшасалар, мен томирларида яшайман.

БЕҒАМ. Сиз... Томирларда?..

ҚОСИМ. Ҳа, мен! Янга! Келинойи! Салима! Билиб қўйинглар, бу Аффоннинг қони тоза! Мени ҳеч кимнинг олдида уялтириб қўймайди... Тасаввур қилинг, менинг қоним махсус жойларда авайлаб сақланади. Масалан, олтинни қандай асрашса... Кейин бир кечаси — менга бу воқеа негадир кечаси бўладигандай туйилаяпти — қонсираб ётган беморга қонимни қуйишади. Менинг қоним, тушинаяпсизми, менинг қоним беморнинг вужудига янги ҳаёт олиб киради! У яшайверади, яшайверади! Мен ўлиб кетсам ҳам у яшайверади! Қоним ундан фарзандига ўтади. Фарзандидан неварасига ўтади, неварасидан чеварасига, эварасига... Хуллас, мен мангу яшайман! Устидан кулган айёр дунёдан Қосим аффон шу тарзда ўч олди! Бопладим уни! Мени енголмади — бировга бир кун бахт берса, ўн ҳафта бебахтлиқ улашадиган дунёларинг...

БЕҒАМ. У ҳаммамизнинг дунёмиз, Аффон, ҳаммамизнинг дунёмиз...

У беихтиёр телефонга қарайди. Бориб телефонни ушлайди. Шу ҳолда қотиб туради-да, йиғлаб юборади.

7

Боя. Эшмаматовдан бошқа олдинги сахнадагиларнинг ҳаммаси шу ерда. Шокир билан Хорижлик боғнинг тўрида гаплашиб туришибди. Болтабоев уларнинг суҳбатига кўшилолмасдан нарироқда айланиб юрибди. Чол, Жўра ва Учувчи алоҳида гурунглашяптилар.

ЖўРА. Ота, бу киши сизни танир эканлар!

УЧУВЧИ. Амаки, мен сизни танийман.

ЖҰРА. Бу кишини танидингизми?

ЧОЛ. Қарилик-да, болам, кўз қурғур...

УЧУВЧИ. Мени танийсиз, амаки... Кўргансиз...

ЧОЛ. Шошма... Шошма...

УЧУВЧИ. Танидингизми?

ЧОЛ. Ёшлар тез ўсади, болам. Ойда, йилда кўзим тушиб турганларни танийман.

УЧУВЧИ. Менга кўзингиз тушмаганига ўттиз йил бўлди. Мени олтмиш еттинчи йил, қовун пишиғида — бозорда кўргансиз.

ЧОЛ. Э шунақами?

ЖҰРА (кулиб). Яқинда танишган экансизлар...

УЧУВЧИ. Энди эсладингизми?

ЧОЛ. Кечирасан, болам...

УЧУВЧИ. Менга қовун олиб бергансиз...

ЧОЛ. Элик саккизинчи йил... Элик саккизинчи йил...

УЧУВЧИ. Қовун сотувчини эсланг... Ориқ, кўзлари нурсиз одам эди... Танимадингиз, амаки, танимадингиз... (Жўрага.) Олтмиш еттинчи йил баҳорда отам қазо қилган эдилар. Беш бола онам билан қолдик. Болаларнинг энг каттаси мен. Мен ҳам нечага кирганман? — ўн тўртта! Отамизга суяниб яшаганмиз — ўзимизни бу ёққа урамиз, у ёққа урамиз... Онам бирдан чўкиб, камгап бўлиб қолдилар. Баъзан қилаётган ишларидан тўхтаб, бир нуқтага тикилиб қолардилар. Кўзларига қарасам, жикқа ёш... Қовун пишиғига келиб, отамнинг ғуссаси онамни йиқитди. Тушинарсиз бир касалга мубтало бўлдилар... Бир кун ётган жойларидан кўлимга бир сўм тутқаздилар-да, «қовунга кўнглим кетяпти, болам, бозорга чиқиб кел» дедилар. Ҳозир ҳам эсимда, гижимланган, эски бир сўмлик. Тернинг ҳиди келарди... Хуллас, бозорга бордим... Кўзимга яхши кўринган битта қовунни танлаб, бир сўмни сотувчига узатдим. Сотувчи кўзимга бир қараб: «Бор, тошингни тер» деди.

ЖҰРА. Вой, уйинг куйгур-эй! Ўша пайтда ҳам бор экан-да! Буларнинг уруғи қачон қурийди...

ЧОЛ. Жўравой, қизишма...

УЧУВЧИ. Савдолашган ҳам бўлдим, ялиндим ҳам — бермади, номард. Хўрлигим келиб кетди. Йиғлаб юбордим... Отангиз четдан бу машмашани кузатиб турган эканлар. Шитоб билан келиб, сотувчининг кўлидан қовунни шартта юлиб олдилар-да, менга тутқаздилар.

Худди совуқ қотгандай қалтирайдилар денг... Бир даста пулни ҳалиги шўрликнинг тумшуғига тикиб уриша кетдилар, уриша кетдилар... «Қанча пул керак сенга! Инсофинг борми? Кошки шу гўдакнинг бир қатра ёшига арзисанг...»

ЖўРА. Бизнинг ота молодец!

УЧУВЧИ. Энди танидингизми, амаки?

ЧОЛ. Эсим курсин болам, эсимда қолмапти... (Гапни буриб) Хизматлар қаерда?

УЧУВЧИ. Самарқандда...

ЧОЛ. Ана холос! Мен ҳам Самарқандга кетяпман, болам. Барака топгур Шокиржон, «бўлинг, тез кетдик» деб турибди. Улуғларнинг қадамгоҳларини зиёрат қилмоқчиман...

УЧУВЧИ. Эшитдим, ота, эшитдим... Яхши ўйлабсизлар! Самарқанд зўр жой! Бизнинг тирик тарихимиз!

ЧОЛ. Регистонни, Гўри Амирни, Шоҳизиндани... — ҳаммасини бир айланиб кўрмоқчиман...

УЧУВЧИ. Амаки, уларни юриб эмас, учиб томоша қилмоқ керак. Қадимги бинолар осмондан жуда гўзал кўринади. Атрофда кўп қаватли, замонавий иморатлар, асфалт кўчалар, машиналар... Улар эса худди ўтмишдан сузиб келган кемаларга ўхшайдилар. Гўё қадимий салобатларидан, залворларидан ўзларини ноқулай сезаётгандай хомуш турадилар... Шошманг, кўнглимда бир яхши ният туғилди... Ҳозир туғилди!.. Амаки, сизни ўзим Самарқандга олиб бораман. Кейин сизни вертолётимга чиқараман-да, осмондан туриб Самарқандни кўрсатаман. Тасаввур қилинг, осмондан туриб Самарқандни томоша қиласиз! Ўшанда осмондан Самарқандни кўриш бошқача эканлигини ўзингиз ҳам амин бўласиз. Ерда юргингиз келмай қолади.

ЧОЛ. Қуллуқ, болам, қуллуқ! Ҳимматли йигит экансан! Аммо Шокирнинг иши битиши билан жўнайдиган бўлиб турибмиз...

ЖўРА. Дўстим, ҳақиқатдан ҳам учувчи экансиз. Мен ҳам бу дунёнинг ишларига бир осмондан туриб қарашим керак... Жуда ичида яшаяпман-да!.. Хоҳдамасам ҳам тегиб кетаман, истамасам ҳам устимга ўзи бостириб келади...

УЧУВЧИ. Биз ҳам ерга тушиб турамиз... Фақат осмонда яшашга керосин ҳар сафар етмай қолади. Осмоннинг ҳам нархи баланд... Хуллас, амакини ўзим олиб кетаман.

ЖЎРА. Отам бу сафар Шокир билан бормаса бўлмас...

ЧОЛ. Шокир оғринади... Болам, ҳали Самарқандга кўп бораман. Сенга ҳам навбат тегиб қолар...

УЧУВЧИ. Фақат ваъдангизда тулинг — сизга Самарқандни осмондан кўрсатаман... Худо хоҳласа, бир атайлаб келаман... *(Кўзюлади)*.

8

Беғам телефоннинг ёнида ўтирибди. Боғдан Шокир чиқади.

ШОКИР. Беғам... Нега кўзларинг қизарган? Йиғладингми?

БЕҒАМ. Йиғладим.

ШОКИР. Нега йиғлайсан?

БЕҒАМ. Мен сизга турмушга чиқаётганда, бир умр йиғлашни бўйнимга олиб чиққанман.

ШОКИР. Беғам, сени яхши кўраман. Сен эса менга йигирма йилдан буён худди ёвга қарагандай қарайсан. Мен билан пинҳона жанг қиласан. Ўзингнинг бир чегараларинг бор. У жойга мени яқинлаштирмайсан ҳам...

БЕҒАМ. Дадаси, эски гапларни кўзгаманг.

ШОКИР. Тошдан қаттиқ экансан. Бировни шунча ёмон кўриб ёнида ҳар кун яшашни сендан бошқа ҳеч ким уйда қилолмайди. Бир қарашда шундай мўминқобил аёлсан. Аммо ичинг... Тош!..

Сукунат.

БЕҒАМ. Огоҳлантириб қўяй, сафарда ўғлимга бирор зиён етадиган бўлса...

ШОКИР. Етмайди!

БЕҒАМ. ...Икки қўлим ёқангизда бўлади. Ўзим билан бирга сизни гўргача олиб кетаман.

ШОКИР. Беғам!... Оббо!..

БЕҒАМ. Энди сиздан бир илтимосим бор. Ўғлим эсон-омон қайтиб келса, иккаламизни алоҳида яшашимизга рухсат беринг.

ШОКИР. У менинг ҳам ўғлим!

БЕҒАМ. Ўғлингиз нашафурушлиқдан нарироқда ўссин...

ШОКИР. Беғам, сенга ҳеч қачон рухсат бермаслигимни биласан-ку!

БЕҒАМ. Биламан.

ШОКИР. Сени яхши кўришимни биласан-ку!.. Воҳ, сендан бошқа ҳаммани енгдим. Дунёнинг қайси четига бормай, кўзимга милтираб қарашади... Фақат сен таслим бўлмадинг...

БЕҒАМ. *(овози титраб)*. Бирор ҳаракат қилинг! Ўғлимдан нега хабар йўқ. Одам ҳам ўз боласини қорадорифурушларга ишонадими? Сизда юрак қолмаган ўзи.

ШОКИР. Мен ўғлимни ҳақиқий йигит бўлмоғини истайман... Исроилни ўзининг ҳаракати бор. Каратэдан учунчи қора белбоғ соҳиби; боксдан, ўзбекча курашдан спорт устаси; милтиқ отишдан ҳам шундай... Бировга бурнини қонатиб ўтирмас... Яна бир гап — ҳамма жойда мард ютади.

БЕҒАМ. Сизми мард?

ШОКИР. Марддигим учун ҳам мендан нафратландиган аёлни бир умр хотин қилиб юрибман...

У боққа кириб кетади. Тоғора кўтарган Саодат саҳнага киради.

СаОДАТ. Беғамхон! Жаҳонгашта билан уришдингиз-а... Уришманг. Шундай одам билан ҳам уришасизми? Еганингиз олдингизда, емаганингиз орқангизда, устингизда кийимларнинг асили, бунинг устига эрингиз қош-қобогингизга қараб турса...

БЕҒАМ. Опажон... Опа!.. *(Титраб-қақшаб ўзини Саодатнинг елкасига ташлайди. Саодат Беғамни бир ажиб меҳрда овутади)*. Мен уни ёмон кўраман, опа...

СаОДАТ. Нега ёмон кўрасиз? Хотин ҳам эрини ёмон кўрадими? Яхши кўришиб, Самарқанддай шаҳарларда ўйнаб-кулиб юриб турмуш қилган бўлсаларинг...

БЕҒАМ *(ўзини босиб олиб, ўзини тартибга соларкан)*. Қанақа севги, опа... У... бир ҳайвон-ку!

СаОДАТ. Ойзгачим... Ойзгачим!.. «Астарфуруллоҳ» денг!

БЕҒАМ. Самарқандда ўқиб юрганымда мени бошқа яхши кўрган одамим бор эди. Қайнағангиз орқамдан эргашиб олди. Яхши гапни ҳам тушинмайди, ёмон гапни ҳам тушинмайди. Ҳеч нарса кўринмайди кўзига. Менинг одамим билан муштлашавериб ҳаммани безор қилди. Ётоқхонадан чиқолмай қолдим. Бир кечаси хонада бир ўзим қолганимда кириб келди... Кучим етмади. «Энди менга тегмасдан иложинг йўқ» деди

кейин. Мен шу иложсизликда орқасидан эргашдим. Ҳозиргача эргашиб юрибман... Яхши кўрган йигитим эртаси келди. Мен Шокиржонни яхши кўришимни, унга турмушга чиқишга розилик берганимни айтдим... Ҳозир ҳам эсимда: турибди менга тикилиб, кўзидан ёши оқаяпти, оқаяпти... Мен ҳам йиғладим... шу туришда билмадим, қанча турдик... Сўнг бир оғиз сўз демасдан чиқиб кетди... Ўн йиллардан кейин ўлганини эшитдим... Ичиб-ичиб, жигарини ароққа едириб-едириб ўлибди...

САОДАТ. Худо раҳмат қилсин...

БЕҒАМ. Менинг бир аммамдан бошқа ҳеч кимим йўқ. Дардимни кимга айтаман. Исроилжонга бош қоронғу бўлиб қолган эканман... Тўй ҳам қилмасдан яшаб кетавердик. Хуллас, шу, опа... Юрибман қандай яшаётганлигимни билмасдан...

Саодат билан Беғам жим қоладилар. Сукунат.

САОДАТ. Бу дунё савдосининг охирига етиб бўлмайди. Ана, Афғон ҳам юрибди — «оҳ» урса, ўт пуркаб...

БЕҒАМ. У кишига нима бўлган, опажон?

САОДАТ. Афғон бола Самарқанддан ўқишини битириб келган йили кўшнимизнинг қизи Салимага ошиқ бўлиб қолди. Салима мактабни эндигина тамомлаган — гулдай очилган пайти... Бир қариндошларига унаштирилиб ҳам қўйилган эди. Афғон бўлса, Мажнунни ўзи — торғни талқон қиламан дейди. Салима эса ёш — онасининг этагидан чиқолмади... Гапи ерда қолганини сезган Афғон Афғонистонга урушга кетишга ариза ёзди. Айни Салимани тўйи куни, армияга кузатиб келдик... Афғонистондан уришни тугатиб чиқар куни, Афғон Амударёга етай-етай деганда, ярадор бўлипти. Уруш тутагандан кейин озиб-тўзиб кириб келди. Салима бир кун Афғонни кўчада кўриб қолибди... У ёғи менга қоронғу. Салима эридан ажралди. Отасиникида яшайпти... Иккови ҳам бир-бирини яхши кўради, аммо билмасам, нимага турмуш қилмайдилар... Бир-бирини азоблаб юришибди-да... (Кўзғоларкан.) Худо инсофларини берсин...

У ташқарига чиқади. Шокир қайтиб киради.

ШОКИР. Беғам...

БЕҒАМ. Ҳа...

ШОКИР. Мен сени яхши кўраман.

БЕҒАМ. Барака топгур, менга ўғлимни соғ-саломат қайтариб беринг...

9

Бор. Эшмаматов билан Жўра борда ниманидир қизгин баҳс қилиб, айланиб юришибди. Қосим билан Болтабоев столнинг атрофида ўлтиришибди.

БОЛТАБОЕВ. Ука, сенга акаларингнинг ҳурмати тегинмай юрибмиз... Ўзинг бир нашаванд бўлсанг... Афғончи аскарларнинг йиғинида мени «нашафурушларнинг бошлиғи — мафия» дебсан-а!.. Қисиб юр! Мен сендай афғончиларнинг кўпини кўрганман!

ҚОСИМ. Мен — наъшавандман. Биласан. Аммо Афғонистондаги ифлос урушда бўлганимда, фақат нашани эмас, бутун дунёни чекиб юборардинг... Буни сен тушунмайсан.

БОЛТАБОЕВ. Сизлаб гапир...

ҚОСИМ. Ҳозир ҳам худди урушдагидай... Ҳеч кимни бу дунёга кераги бўлмай қолди... Одамнинг қадри йўқ. Сенга ўхшаган нашафурушлар эса мендай хасталарни кўпайтирмоқчи бўляпсанлар. Чунки сизларга соғ одам керак эмас. Бизни эса бошқариш осон: жиндек оғуға — игнанинг учидек қорадорига — бор топганимизни бериб, имонимизни топтаб, ору номусимизни сотамиз... Аммо биз ўзимизга ўхшаганлар кўпаймасин деймиз.

БОЛТАБОЕВ. Мен бор гапимни айтдим. Афғон бўлсаларинг ҳам қисиб юринглар. Қўлларингдан ҳеч нарса келмайди!

ҚОСИМ. Сен... Ҳаромни ейвериб семирган чучқа!.. Тилингни тий! Ҳамма ёқни сотиб оламан, деб мақтана-япсанми? Дунёда ҳақиқат бўлмаса ҳам, бир сен учун ҳақиқатни кўрсатиб қўйиш қўлимдан келади. Пешонангдан отаман!

БОЛТАБОЕВ. Сенми? Ҳажикиз! Икки сонингнинг ўртасига қара, ҳеч нарса йўқ! Отиш йигитларнинг қўлидан келади.

ҚОСИМ. Нима дединг?

БОЛТАБОЕВ. Рангинг оқариб кетди-ку! Сиринг ошкор бўлиб қолдими? Мен билмаган гап йўқ. Шунинг

учун айтаяпман жим юр... Менинг ишимга бурнингни тикма...

ҚОСИМ. Болтабоев!.. Иблис экансан!..

БОЛТАБОЕВ. Қосим! Мен ҳақимда яна бир гап айтсанг, сенинг бу сиринг ҳам ҳамма жойга тарқайди...

ҚОСИМ. Болтабоев! Буни тупроқ қилиб, устидан фарчиллатиб босиб юраман деб ўйлашинг хато... Шу гапларингни бекор гапирдинг... Воҳ, бекор гапирдинг!..

Жўра билан Болтабоев баҳслашиб, столга келиб ўтирадилар.

ЖўРА. Мен сизнинг ўрнингизда бўлсам, ҳокимликдан бўшаб, бошқа ишни кўрардим.

ЭШМАМАТОВ. Жўрабой, бир пуфласам учиб кетадиган одамсан... Аммо Шокирбойнинг ҳурмати аяб юрибман... Ўчакишма.

ЖўРА. Шокирни бунча ҳурмат қилиб қолдиринг.

ЭШМАМАТОВ. Шокиржон туманга катта ёрдам бермоқчи. Мармар заводини ҳамкорликда қурмоқчимиз. Фабрикани хорижлик дўстлари билан бирга қайта жиҳозламоқчи... Режалари кўп... Сизга ўхшаб фисқу фасод қилмасдан, укангиз амалий иш билан туманимизга ёрдам беряпти. Яқин келажақда — мустақиллик шарофати билан, Шокиржонга ўхшаб элим деб, юртим деб ёниб яшаётганларнинг саъйи ҳаракати туфайли туманимиз иқтисоди беҳад юксалиб кетади...

ЖўРА. Бу ишларинг-ку яхши, аммо...

ҚОСИМ. Ака, соддасиз шу гапларга ишониб ўтирибсизми? *(Шокир боққа киради. Бир четга бориб ўтиради, унга ҳеч ким эътибор бермайди.)* Акам билан булар шерик...

БОЛТАБОЕВ. Оғзингни юм!..

ҚОСИМ. Булар ҳамма ишларини юз қилиб бўлишди!.. Забт этмаган қасримиз қолмади, деб юришибди ўзларича бу ботирлар. Ҳозир нашабозорининг ишларини йўлга қўйишмоқчи. Бу иккаласи *(Болтабоев билан Эшматовни кўрсатиб)* тоғда кўкнору наша эктиришади. Етмаганини Тожикистондан тоғ ошириб келишади. Шокир акам эса харидор!

БОЛТАБОЕВ. Қанжик, сенга ҳозиргина нима деган эдим! Оғзингни йиртаман!..

ЖҰРА. Ұв, милиса, онангни!..

БОЛТАБОЕВ. Сен аралашма!.. Агар Шокирнинг хурмати бўлмаса...

ШОКИР (*даврага яқинлашиб*)... Нима бўларди? Айт, мени хурматим бўлмаса, нима қилардинг буларни?.. Ҳе, тукқангни!.. (*Болтабоевни ёқасидан ушлаб турғизади-да, қорнига бир уради*). Беш грамм наша билан икки гилза ташлаб бажарадиган ишларинг буларга ўтмайди...

ЖҰРА. Ука... Шокир... Қосимнинг гапи тўғрими?

ШОКИР. Ака, Қосим нимани биледи? Оғзига келганини валдираяпти-да!..

ЖҰРА. Ҳали отам тирик. Мен ҳам ўлганим йўқ. Агар бу гаплар рост бўладиган бўлса, хафа бўламан... Ака-укачиликдан ажралиб кетамиз, Шокир.

БОЛТАБОЕВ. Қосимнинг боши наша чекавериб, айланиб қолган...

ШОКИР. Сен қўшилма. Ҳали алоҳида гапим бор сен билан... Овга боргим келмай қолди бу машмашалардан сўнг... Толик ҳам ...Бемаҳал ўлганини қаранг! (*Толга осик милтиқни олиб*). Бундан ҳам кўнглим қолди... Қосим, мана шу милтиқ сенга. Ҳар хил майда гапларга қулоқ тутгунча, овга чиқ. Кўнглингни ёз... (*Милтиқни Қосимга тутқизади.*) Зўрми?..

Беғам эшикдан югуриб киради.

БЕҒАМ. Телефон!.. Телефон!.. (*Шокирга.*) Сизни сўрашаяпти!

Шокирдан бошқа ҳамма ҳовлига йўланади. Шокир кўлидаги милтиққа тикилиб тебранганича ўтиради. Унинг ўйлари узун... Боққа чол чиқади. Қосимга кўзи тушади. Аммо унга бирдам тикилиб тургач, боғнинг тўрига қараб юради. Бир фаслдан сўнг Салима киради.

САЛИМА. Милтиқ қуллуқ бўлсин...

ҚОСИМ (*тевраниб*). Қуллуқ... қуллуқ... қуллуқ... қуллуқ.

САЛИМА. Яна келдим.

ҚОСИМ. Келавер. Бу дунёда фақат сенинг келишинг учун яшайман...

САЛИМА. Мен бу дунёда фақат сизнинг борлигингиз учун яшайман!..

ҚОСИМ. Мен сени кўзларингга термулиш учун яшайман!..

САЛИМА. Мен сизнинг овозингизни эшитиш учун, ёнингизда бир лаҳза мана шундай тик турмоқ учун, қаршингизда дақиқада гулаб, дақиқада хазон бўлишим учун!.. Фақат сиз, сиз, сиз, сиз, сиз учун яшайман!

ҚОСИМ. Йўқ! Мен сен учун яшайман. Менинг орзуим, аъмолим, армоним, қисматим, бору йўғим — сенсан!..

САЛИМА. Фақат мени кечиринг! Унитинг ҳаммасини! Наҳотки, ёшлигимда ота-онам раъйини қайтаролмаганим учун шунча жазо берсангиз!..

ҚОСИМ. *(райри табиий овозда)*. Мен сенга... уйланомайман...

САЛИМА. Нимага? Фурур — иккаламизнинг ҳаётимиздан азизми? Мана, мен ҳамма нарсага тайёр турибман! Мени бағрингизга боссангиз-чи! Суякларимни синдириб, бағрингизга эритиб юборсангиз-чи!.. *(бирдан овози пасайиб)* Сизга нима бўлган?!

ҚОСИМ. Менга... ёмон... бўлган... Урушда... Афғонистонни ташлаб чиқаётганимизда, Амударёнинг кўпригига етар-етмас мина парчаси теккан...

САЛИМА. Бунга тўққиз йил бўлди! Худога шукр, туппа-тузуксиз...

ҚОСИМ. Мен сени яхши кўраман, Салима!.. Ҳозир сенга бир гап айтаман, шу билан...

САЛИМА. Нима «шу билан»?!. Нима «шу билан»?!

ҚОСИМ. Шу билан ёнимга қайтиб келмайсан... Ўша ярадор бўлганимда... Хуллас, энди эрлик қилолмайман!.. Ҳеч кимга — дунёдаги бирор-бир аёлга ҳам эрлик қилолмайман! Кечириб ҳам, кечирмасдан ҳам эрлик қилолмайман! Яхши кўрсам ҳам эрлик қилолмайман, ёмон кўрсам ҳам эрлик қилолмайман!.. Салима! Кет энди! Худо ёрлақагур, тўрт тарафинг қибла!

САЛИМА *(орқага чекинаркан)*. Алдаманг... Жон Қосим ака... Алдаманг...

ҚОСИМ. Бор. Бор!..

САЛИМА *(ундан чекина бораркан, Қосимга бемажолликда кўл чўзиб)*. Ўзимнинг бебахтим... Бахтиқаром... Бахти қурбонликка сўйилган Қосим акам!.. Мен туфайли урушларда бахтини ёқиб келган суйганим!.. Бу дунёда ўзинг ҳам, мен ҳам хор бўлдик!.. Хазон

бўлди... Иккаламиз ҳам очилмасдан тўкилдик... Борларимиз ёнди... Тоғларимиз текис бўлди... Бирга юрай десак, ҳатто саҳромиз ҳам йўқ... Ўзимнинг бебахтим... Бахтиқаром... Ўн гулидан бир гули очилмасдан сўлган баҳорим!.. Дунёнинг ҳамма кузлари жамланган барги-хазоним! Мен бир бўйларингга тўймасимдан тўкилдингми?.. Бу хазон бўлгур дунё сени ҳам хазон қилди-ми? Воҳ! Куйиб кетдим!.. Дўзахларингни ўти ёндирди мени!.. Ўзимнинг бебахтим!.. Бахтиқаром...

У чекина-чекина, Қосимга қўл чўза-чўза толлингачи чиқиб кетади. Қосим тирик ўлик тарзда қолади. Чол ҳаммасини эшитган. У Қосимни ёнига келади.

ЧОЛ. Қосимжон, тур, болам! Ғам ичида ўтирма! Ўзингни силкиб ўрнингдан тур.

ҚОСИМ. *(ўрнидан туриб)*. Ота...

ЧОЛ. Гапирма, болам, гапирма. Эшитдим, ҳаммасини эшитдим... *(Бирдан Қосимни қучоқлаб)* Воҳ, болам! Мен гумроҳни кечир!.. Нимага мен сени урушларга юбордим! Нега йўлларингга тоғ бўлиб ётиб олмадим, болам! Сенга ота бўлиб, бу дунё сабру тоқат қилганга эканлигини нега тушинтирмадим... Қосимжон! Кенжа-тойим! Сени бу кунларга қолдиргунча, ўлсам бўлмасмиди? Сени урушга олиб кетаётганларида нега мен қараб турдим? Ўша урушларда мен ўқларга учрасам, армон қилмасди!.. Воҳ, болам! Воҳ, ёруғ дунёдан бетуёқ кетадиган тансиқ фарзандим!..

ҚОСИМ *(титраниб)*. Ота... Мен бу дунёдан изсиз кетмайман... Ишонинг, ота, менинг... изим қолади... Мен қон бердим...

ЧОЛ. Қанақа қон, болам, қанақа қон? Қонинг сени шунчалар кўпми ҳамма жойга тўкиб ташлайдиган?

ҚОСИМ. Ота, Мен... Дўхтурга қон бердим... Энди мен ўлмайман. Қонимни бир беморга қуядилар... У тузалиб кетади. Қоним ундан фарзандига ўтади...

ЧОЛ. Бечора болам... Бек Болам!.. Хон Болам!..

ҚОСИМ. ...Фарзандидан неварасига ўтади... Неварасидан чеварасига ўтади...

ЧОЛ. Болам, гапирма...

ҚОСИМ. ...чеварасидан зварасига ўтади...

ЧОЛ. Хаёлкаш болам! Армонли болам!..

ҚОСИМ. Мен беиз кетмайман... Мен беиз кетмайман...

Ҳовли. Чол. Қосим ва Салимадан бошқа ҳамма шу ерда. Ошпаз ҳам шу ерда. Энди у чарм куртка кийган.

ШОКИР (телефонда гаплашяпти). Алло... Гапир! Гапир!.. Эшитаяпман!.. Сен гапиравер, аҳволимни сўрамасдан!.. Хўш... Хўш... Яна нима гаплар... Бўлдими? Энди мендан эшит. Мен етиб бораман. Молнинг икки баробар ҳақини берамиз деб ушлаганларга қатъий сўз беринглар!.. Ишонтиринглар! Қолганини ўзим тўғирлайман. Тушиндингми? Тушиндингми деяпман!.. (Трубкани зарб билан қўйиб.) Қўлга тушибди, ношудлар!.. Тезлик билан етиб бориш керак. (Ошпазга) Тумандан чиқаверишда Телпакли деган яйлов бор. Ўша жойга вертолёт чақир... Мен фақат иккита йигитинг билан учаман... Қолганларни Москвадан оламан.

ЭШМАМАТОВ. Мен энди борай. Шокиржон, ишлар кўп, бугун қўшиқ танловимизнинг якуни...

ШОКИР. Бораверинг, Эшмаматов, бораверинг... Чўкаётган кемани тарк этишга мудом тайёр каламуш эканлигингизни яхши биламан.

ЭШМАМАТОВ. Болтабоев, шляпам қаерда?

БОЛТАБОЕВ. Ўтирган жойимизда. Боғда... Юринг, бирваракайига ўша ёқдан сизни кузатиб қўяман...

ШОКИР. Шошманг. (Ичкарига кириб дипломат кўтариб чиқади.) Эшмаматов... Болтабоев! Мана сизларники... (Жўрага тушинтириш бериб) Дўстларни сийлашни яхши кўраман... Болтабоев олинг! (Гўё ҳазилдай) Ўзи шу совғани бермасам, кетмасдиларинг. Ичида элик минг кўк қороз бор... Биздан розимисизлар?

ЭШМАМАТОВ (шошинқираб). Раҳмат... Раҳмат...

ШОКИР (уларни боғ эшиги томонга кузатиб юраркан, фақат иккаласига эшитарли қилиб). Эшмаматов, иштонингизни ҳўл қилиб қўйдингиз-ку! Бундай ишлар кўп бўлиб туради. Фақат ўғлимнинг борлиги озгина кўнгилни раш қилди... Мен икки ҳафтада келаман. Мол тайёр турсин.

БОЛТАБОЕВ. Омонлик бўлса, мол тайёр...

ШОКИР. Болтабоев! Калангни узаман!.. Нега омон бўлмас эканмиз?.. Ҳа, сизларга ёқадиган гап. Мен ўша молларни ушлаганлар билан бирга икки ҳафтадан ке-

йин меҳмонга келамиз. Россиялик меҳмонларни бир яхшилаб меҳмон қиласизлар.

ЭШМАМАТОВ. Улар танишларингизми, Шокиржон?

ШОКИР. Пул ҳаммани танийди... Яхши боринг... Болтабоев, сен Эшмаматовни кузатиб, қайтиб кел. (Уларни кузатиб орқага қайтади. Беғамга кўзи тушиб тўхтайдиган.) Сен ҳам кетасанми?.. Жўнайдиган бўлсанг, «Мерседес»да борасан...

БЕҒАМ. Исроил... Тинч эканми?

ШОКИР. Тинч. Озгина... Хуллас, қўлга тушишган.

БЕҒАМ. Мен ўғлимни сўраяпман...

ШОКИР. У... Қочибди. Бу... яхши. Уларнинг қўлига тушгандан кўра... сен қўрқма. Ўғлинг уч кундан кейин бағрингда бўлади... Мен сени бирор марта алдаганманми?

БЕҒАМ. Менга қаранг, сочим бирдан оқариб кетяпти...

ШОКИР. Ҳаяжонланма!

БЕҒАМ. Худо кечирсин, ҳозир сизни қандай қилиб ўлдиришни билмаяпман... Агар боламга бир гап бўлса...

ЖўРА. Нима гап ўзи? Ҳеч тушинмадим.

ШОКИР. Россияга жуда кўп миқдорда мол жўнатгандик. Бир-икки шўх божхона ходимлари йўлда ушлашпти... Бориб, бир кунда тўғирлаб келаман.

ЖўРА. Ҳеч гап эмас экан-ку... Келин, бекорга асабийлашаяпсиз...

БЕҒАМ. Ўғлим...

ЖўРА. Божхонада ўғлингизни божга олиб қолишмас... Айтгандай, Самарқандга бориш нима бўлади?

Бор эшикдан чол чиқади.

ЖўРА (нимадир бўлганини сезиб). Ота!..

Чол тўғри ўз хонасига қараб юради.

ШОКИР. Ота! Биласизми, ҳозир Ўрисиядан кўнғироқ қилиб қолишди... Мен тезлик билан кетишим керак. Икки ҳафтадан кейин келаман. Келаману дарҳол ҳаялламай сизни Самарқандга олиб кетаман...

ЧОЛ. Қаерга олиб кетасан?

ШОКИР. Самарқандга...

ЧОЛ. Ҳа, Самарқанд... Боролмайдиган бўлдикими?..

ШОКИР. Икки ҳафтадан кейин борамиз...

ЧОЛ. Аттанг... Шу сафар астойдил йўлга отланган эдим...

ШОКИР. Мен ҳозир жўнайман.

ЧОЛ. Самарқандга йўлда кириб ўтолмайсанми?

ШОКИР. Йўқ, мен учиб кетаман...

ЧОЛ. Мен сенинг ўрнингда бўлсам, Самарқандга ҳамиша тўхтамасдан ўтмасдим... Шундай жойни кўрмасдан қандай ўтиб кетасан. Кетмоқчи бўлсанг, бир фасл шошмай тур. Мен ичкарига кириб бироз дам олай... Кейин сенларга айтадиган бир овиз гапим бор. Хўпми?..

ШОКИР *(соатига қараб)*. Хўп.

Чол хонасига киради. Орқасидан хавотирланиб Жўра киради.

ЖўРА *(хонадан чиқиб)*. Отамдан хавотир олаяпман... Ука, шу ваъда деган қурғурни ўйлаб берсанг бўлмайдими?

ШОКИР. Мунақа бўлишини ким билибди?

ЖўРА. Камида бешинчи марта ваъда беришинг...

ШОКИР. Дунёни иши тескари бўлса, мен нима ҳам қилоламан! Мен ваъдани ўйламай берган бўлсам, сиз ўзингиз ўйлаб ваъда беринг-да, отангизни Самарқандга элтинг.

ЖўРА. Мен сенга эрталаб нима дедим!?. Самарқандга боролмайман дедимми!?

Саодат *(ошхонадан чой кўтариб чиқиб)*. Урушманглар...

Чолнинг хонасига кириб кетади. Бир пасдан кейин қайтиб чиқади. Фалати сукунат.

ЖўРА. Тинчликми?

Саодат. Бобомни кўп қаторига кўшибмиз... *(Ўйрайди.)* Отажон!

БЕҒАМ. Ота!.. Отажон...

Шу пайт боғдан ўқ овози эшитилади. Оғир жимлик чўқади. Анчадан сўнг. Боғ эшиги ғижирлаб очилиб (у балки илгари ҳам ғижирлагандир, аммо ҳеч ким эшитмаган) милтиқни судраганича, Қосим чиқади.

ҚОСИМ. Болтабоевни... пешонасидан отдим.

Ҳамма жой-жойида қотиб қолган. Парда шу ҳолатда ёпилади.

ХОТИМА

Ҳовли. Эндигина Чолнинг маракаларидан бири ўтган. Бир четда дошқозонлар тўнтарилиб ётибди. Поёндозлар, идиш-товоқлар тартибсиз сочилган. Стол атрофида Беғам ва Жўра ўтирибдилар.

САОДАТ. Чой ичинг...

ЖўРА. Раҳмат.

Сукунат.

САОДАТ (*тўсатган йиғлаб*). Тумонат одам келди-я...

ЖўРА. Отам одамларга фақат яхшилик қилган эдилар.

САОДАТ. Яхши эдилар... Самарқандни бир кўришни орзу қилардилар...

Сукунат.

САОДАТ. Бечора Афғон!.. Оталарининг қабрларига бир сиқим тупроқ ташлай олмади.

ЖўРА. Пешона-да!.. Энди тақдирида борини кўради.

Сукунат.

САОДАТ. Молларга қарай...

ЖўРА. Ўтир... Самарқандга этсам, борасанми?

САОДАТ. Этсангиз... Бораман...

ЖўРА. Бўлмаса, тайёргарлигингни кўравер. Қиш ҳам келиб қолди. Менга таътил беришса керак. Иккаламиз тўғри Самарқандга борамиз.

САОДАТ. Рўзворга ким қарайди. Моллар бор.

ЖўРА. Бир гапи бўлар...

Кўча эшиги очилиб, учувчи кириб келади.

УЧУВЧИ. Кечирасизлар, яна тўғри бостириб келяпман. Бобой қалай? Самарқандга бориб келдиларми? Яна Самарқандга олиб кетмоқ ниятида келдим... Нима бўлди? (*Жўра ва Саодатга, ҳовлига синчиклаб қарайдию, нима бўлганини тушинади. Секин ерга чўқади*). Яхши одам эдилар. Мен у кишига Самарқандни осмондан кўрсатмоқчи эдим. Самарқанд осмондан бошқача кўринади... Қани, ака бир тиловат қилиб юборинг...

Ҳамма Қуръон ўқилишига ҳозирланиб, бош эгади. Шу пайт, қайлардандир олисдан — эҳтимол фалакдан, эҳтимол бошқа бир муқаддас олисдан Қуръонни тиловати эшитилади. У аста-аста сағоланиб, баланглашиб саҳнани, зални тутади. Бу ёғи режиссёрнинг иштиёрида — балки шу тиловат остида саҳна ёпилар, балки қаҳрамонлар фотиҳа ўқишгач, тинмай жаранглаётган тиловат остида томошабин рўпарасига — таъзимга чиқарлар...

ТУГАДИ

КИНОДОСТОН

АЛПОМИШ

Дўмбиранинг босиқ, жонўртар садоси.

У бизни олис томонларга — эртак оғушида қолиб кетган мозийга — ҳойнаҳой Алпомиш билан юз кўриштиргани олиб кетаётгандай...

Онасини соғинган кўзичоқ маъраши эшитилади. У ўртаниб-ўртаниб онасини чорлайди. Экранда баҳорги булутлар югургилаган осмон кўринади. Осмоннинг булутлардан озод парчалари мовийдан ҳам мовий...

Сўнг совлиқнинг боласини чорлаган соғинч тўла тасалли маъраши янграйди. Сўнг унинг овозига бошқа қўй-қўзиларнинг бўзлашлари жўр бўлади. Йилқиларнинг кишнашию туяларнинг ўкириши қўшилади...

Бир нигоҳ бу товушларни излаётгандай осмондан айланиб, чексиз-адоқсиз кўм-кўк қир-адирларга ўтади. У баҳор елида тўлғониб ётган ранго-ранг гуллар ва турфа ўт-ўланларнинг тўлғонишига ҳайрат ичра лол қолгандай бир зум қараб туради-да, бир-биридан гўзал манзаралар қошида сеҳрланган каби, уларни кузата-кузата, аста-аста юрина бошлайди. Дашт, сойлар, қирлар, тепаликлар... Кўкимтир ғуборлар орасидан Асқар тоғи кўринади...

Қиру адирларда ёйилган сурув-сурув қўйлар. Арчазорларга туташган дараларда, қирларда баҳор қуёшидан қони қизиб, ўйноқлаган уюр-уюр йилқилар... Даштнинг бир четида отларини салт қўйган Бойсун-Қўнғирот қизлари гул териб юришибди, бир четида ёш-яланглар от чоптириб, пойга қўйишяпти. Бир тарафда бўз болалар давра олиб, ҳайқириб, кураш тушаётган икки тенгдошларига ишқибозлик қилмоқдалар.

БАҲШИ ОВОЗИ: Бурунги ўтган замонда ўн олти уруф Қўнғирот элида Добонбий деган ўтди...

Қўнғирот элининг баҳорги юрти кўринади. Сон-саноқсиз ўтовлар. Ўтовлар олдида бедов отлар, кўтанларда тизилган қўзи-улоқлар...

БАХШИ ОВОЗИ: ...Добонбийдан Алпинбий деган ўғил фарзанд пайдо бўлди. Алпинбийдан икки ўғил дунёга келди: каттасининг отини Бойбўри, кичкинасининг отини Бойсари қўйди...

Ўтовлар орасида қарама-қарши тарафда икки ҳашаматли — оқ кигиз ёпилган ўтовлар кўзга ташланади. Уларнинг туғ кўтаргани Бойбўри бийники, турсизи эса Бойсариники...

БАХШИ ОВОЗИ: ...Бойсари бой эди, Бойбўри шоҳ эди.

Улкан чинор. Чинорнинг тагида туғ кўтарган мазор. Бойбўри ва Бойсари Шоҳимардон пирнинг равзасини тавоф қилмоқдалар.

Бойбўри: — Эй, Шоҳимардон пирим! Оллоҳдан бизга бир фарзанд сўраб беринг!

Бойсари: — Қирқ кундан буён худога йиғлаяпмиз! Фарзандимиз бўлмаса, бизга бу дунёнинг кераги йўқ!

Чинорнинг барглари ногоҳ шовуллайди. Бойбўрининг ва Бойсарининг юзлари қаёқдандир тушган ёруғдан ёришади. Улар бутун вужуди билан чинорнинг шовуллаётган баргларига тикиладилар. Бирдан равзадан овоз келади:

— Бойбўри! Сенга худойим бир ўғил, бир қиз берди — ёлғиз эмас, эгиз берди; Бойсари! Сенга худойим бир қиз берди — эгиз эмас, ёлғиз берди! Бундан борсаларинг, фарзанд кўрсаларинг, халойиқни йиғсаларинг, тўй-тамошалар берсаларинг, тўйга қаландар бўлиб бориб, болаларингнинг отини ўзим қўйиб келаман...

Бойбўрининг шоҳона ўтовида сарой аҳли ўтирибди. Бойбўри тўрда хос либосда... Ташқаридан шодиёна галаговур эшитилади. Эшик очилиб, Қултой эликбоши киради.

— Суйинчи беринг, бегим! Суйинчи беринг!

— Қултой эликбоши, қандай хушxabар келтирдинг?

— Сизга қувонч устига қувонч келтирдим, шоҳим! Кеча тонг чоғида Кунтуғмуш бекач қўш фарзанд кўрдилар! Бир қиз, бир ўғилнинг отаси бўлдингиз!

Бойбўри қувончдан ўрнидан туриб кетади. Сарой аҳлининг «Меросхўр муборак!», «Шаҳзода қутлуғ

бўлсин!» деган қувонч қутловлари эшитилади. «Қул-
луқ, қуллуқ» деяётган Бойбўрининг кўзлари ёшлан-
ган...

Шу маҳал қувончли шиддат билан Бойсари киради.

— Ака! Мен фарзандли бўлдим! Фарзандли!... Қиз
кўрдим!

Бойбўри ҳам ўрнидан қувонч ичида сакраб туради:

— Ука, мен ҳам фарзандли бўлди! Эгиз! Бир қиз,
бир ўғил!

Шодон бир бахтиёрлик ичида бир-бирлари билан
маҳкам қучоқлаб кўришадилар.

Чақалоқларнинг бешик тўйи.

Сўқимлар сўйиляпти, қозонларга ош дамланаяпти,
бахшилар дўмбираларини эмрантириб, дostonлар ай-
таяптилар. Аёлу қизларнинг базмида чанқовузлар
«биёв»лаган, дафлар даранглаган... Бир томонда кўпка-
ри — қанча бекваччалар отларини совутиб турибди,
қанчаси улоқ талашиб гуриллаяпти;

Қирқ увуқли икки оқ ўтовнинг олдида, ранго-ранг
кигизу гиламлар тўшалган супа устида уч бешик. Икки
чеккадаги қизалоқларга мўлжалланган бешикларнинг
ёпинчиғлари қимматбаҳо қизил матодан. Гуллар тикиб
безатилган. Ўртадаги ўғил боланинг бешиги эса босиқ-
роқ рангли шоҳона ёпинчиғларда. Бу бешикнинг бо-
шида жигаси ҳам бор.

Супанинг ўтовларга юзма-юз тарафида — Қўнғи-
ротнинг катта-кичиги ўртасида Бойбўри ва Бойсари
турибдилар. Уларнинг кайфи чов. Атрофни отлик-пиё-
да халойиқ босиб турибди.

Оқ ўтовдан аввал бекачлар — икки бийнинг хотин-
лари чиқадилар. Улар Бойсари ва Бойбўрига, тўйдаги-
ларга ва ўн олти уруф Қўнғиротга таъзим қилишгач,
ўтов эшигининг икки тарафига ўтадилар. Энди ичкари-
дан бирин-кетин уч энага чақалоқларни кўтариб чиқа-
дир. Аввал ўғил чақалоқни кўтарган энага чиқади,
унинг либоси оппоқ. Сўнг қизалоқларни кўтарган эна-
галар чиқадилар — уларнинг либослари оловдай кип-
қизил. «Фарзанд қуллуғ бўлсин, бийлар!», «Шоҳзода-
нинг умри узун бўлсин!» деган овозлар дунёни тутиб
кетади.

Бойсарию Бойбўрининг тилларида қуллуқлари,
кўллари кўксида; икки бека эса яна халққа таъзим

қиладилар. Энагалар кўлларидаги — йўрғакдаги чақалоқларни бир қадар кўтариб, халққа кўрсатган бўладилар. Сўнг Бойсари ва Бойбўрининг олдига — юзкўрсатарга элтадилар. Бийлар чақалоқларни юзларини очадилар-да, тавоб қиладилар.

Шу пайт осмондан, «Ҳақ дўст, ё оллоҳ!» деган бир мастона овоз эшитилади. Ҳамма осмонга қарайди. Овоз ерга — олисларга кўчгандай бўлади. Барча орқасига ўтрилиб қарайди. Бийларнинг теграсидаги халойиқ иккига бўлинади... Даштнинг тўрида «Ё Оллоҳ»лаб келатган қаландар кўринади.

Қаландар Оллоҳ ишқидан маст бўлиб айтганча, тўғри энагалар кўтариб турган чақалоқларнинг қаршисига ўтиб боради. Сўл томонда турган энаганинг олдида тўхтади. Ҳамду санодан тиниб, бир зум фалақдан ниманидир эшитаётгандай туради. Сўнг эълон қилади:

— Бу чақалоқнинг оти — Қалдирғоч!

Ўнг тарафдаги энаганинг ёнига ўтади. Унинг кўлидаги чақалоққа қараб, сеҳрлангандай қотади:

— Бу қизалоқнинг номи — Ойбарчин!

Қаландар ўртадаги энага қошига келади. Унга ишора қилади. Энага чақалоқни ечинтиради. Қаландар ундан чақалоқни олиб, баланд кўтаради. Қаландар чақалоқнинг ўнг кифтига беш панжа уради. Чақалоқнинг кифтида беш панжанинг изи қолади.

— Бу чақалоқнинг исми Ҳақимбек! Алпомиш деб оламга машҳур бўлмай! — дейди Қаландар. — Элу юртининг донғини дунё тургунча оламга таратадиган шу Алпомишдир! Ҳар бир юрагини зарби бахшиларнинг тилида дoston бўлади. Дўмбираларнинг тори «Алпомиш» деб инграб узилади, дунёнинг кўзларидан ёши тизилади, ёмонлик вайрон бўлиб бузилади, унинг ғайратидан кўп яхшиликлар тузилади! Унга ҳеч ким бас келолмайди! Ҳақимбек билан Барчиной бир-бирларига кўнгил берадилар, умрларининг тикану гулларини бирга терадилар!..

Шу маҳал дашт тарафдан Тарлон биянинг кишнаши эшитилади. Ҳамма яна дашт томонга қарайдилар.

Даштда Тарлон бия қулинлаб турибди. Бир чипоргина тойчоқ тарлон бия оёғининг тагига ётибди. Тарлон бия уни ялаб-юлқаркан, кишнаб қўяди. Бир кишнаганда, тойчоқ қалтирабгина оёққа туради. Иккинчи

кишнаганида, авайлабгина юра бошлайди. Учинчи кишнаганда, онасининг атрофида, сўнг дала-дашт бўйлаб югура бошлайди...

— Бу — Бойчибор! — дейди қаландар.

Бойчибор оқ ўтов — Алпомиш тарафга қараб кишнайди. Энага қўлидаги чақалоқ кўзларини катта-катта очади.

— Қаландар! Бойчиборнинг не шухрати бўлмай? — деб сўрайди Бойсари.

Аmmo Қаландар йўқ — ройиб бўлган...

Бешик тўйи давом этаяпти.

Икки-уч ёшли чақалоқлар — Барчин ва Алпомиш ўтовлар орасида ўйнаб юрибдилар.

Беш-олти ёшли икки норасида қўй-қўзилар ичида.

Ана, улар мактабда таълим олаётдилар...

Ана, отда овулларига бирга қайтаётдилар...

Барчин соғилаётган қўйнинг кўзисин ушлаб турибди. Кўгандаги кўзи-улоқлар навбатларини кутиб, аянчли уринадилар. Қўйлар болаларига меҳрлари ийиб, интиладилар. Хотин-халаж уларни ҳайдайди... Қўй соғиб бўлинади. Барчин қўлидаги кўзини бўшагиб, онасининг елинига ютоқиб ташланган кўзичоққа қувониб термулади. Сўнг яна кўгандаги кўзиларга қарайди. Бориб битта-битта уларни бўшата бошлайди... Уларнинг маъраганча дикирлаб бориб, онасининг елинига ташланишларини, қўйларнинг кўзичоқларини искаб-ҳидлаб роҳатланишларидан завқ олиб кулади... Унинг кўзи баланд қир томонга от суриб кетаётган Ҳакимбекка ва унинг ёнидаги Қосимбекка тушади... Ҳакимбек ўн тўрт ботмон ёйни елкасига тақиб олган.

Алпомиш ва Қосимбек баланд қир томонга елиб бормоқдалар.

— Болам, эҳтиёт бўл! Бу ёйни фақат бобонг Добонбий кўтаролган! Буни отолган алп бўлади, отолмаган даф бўлади... Эҳтиёт бўл!

Ҳакимбек кулади. Улар қир устига чиқадилар. Отдан тушадилар. Ҳакимбек ўқ жойлаб, ёйни тортади-да,

қўйиб юборади. Ўқ яшиндай бўлиб кетади. Асқар торнинг бир чўққисини юлиб ўтади. Овозаси оламга етади.

— Бойсун-Қўнғирот! — наъра тортади Қосимбек — Ҳақимбек бобоси Добонбийнинг ўн тўрт ботмонлик ёйини тортди! Ҳеч ким қилолмаган ишни қилди! Ҳақимбек Алп бўлди! Алп! Алпомиш дунёга келди! Алпомиш!..

Қосимбек дунёга жар солганича от солиб, Бойсун-Қўнғирот овуллари, дала-қирлари оралаб от чоптириб кетади.

Барчин қир устидан отини етаклаб тушиб келаётган Алпомишнинг қаршисига югуриб чиқади.

— Ростдан сен отдингми?

— Ҳа, мен отдим...

— Сен энди алпмисан? Алпомишмисан?

— Ҳа. Мен алпман! Алпомишман! Сен эса Барчин.. Барчин!..

— Барчин бўлсам... нима бўпти?

Фурур билан гапиринаётган Алпомиш бирдан уялинкайради:

— Барчин... — дейди у зўриқиб, — энг сулув исм... Улар бир-бирига қараб қоладилар.

Бойбўри аркону давлати, уламолар билан суҳбатлашиб ўтирибди.

— Қани, менга айтинглари-чи, — дейди у — мамлакатимизда қандай янгиликлар бор? Элнинг аҳволи қалай? Фуқаро тинчми?

— Мамлакат тинч, қўнғиротларнинг улур бийи! — дейди таъзим билан Саид маҳрам. — Фақат...

— Нега тилингни тишладинг, Саид маҳрам.

— Бир қошиқ қонимдан кечсангиз айтаман.

— Кечдим, Саид маҳрам, кечдим.

Саид маҳрам яна таъзим қилади:

— Кеча чўпонларингиз яйловларингиздан ҳайдалибди...

Жимлик чўқади. Бойбўрибий тахтда бир тўлғонади.

— Ким бизнинг чўпонларга қўл кўтарди, Саид марҳам?

— Укангиз Бойсарибийнинг чўпонлари!..

— Бойсарибийга бу мажорони етказдиларингми? Чўпонларига жазо бергандир?

— Етказдик. Аммо... чўпонларга жазо берилганини сезмадик...

— Бойсари яхши иш қилмапти...

— Худо ва подшоҳ олдида Қўнғиротнинг катта-кичиги тенгдир. Аммо Бойсарибий, мана, неча йилки, ҳатто закот тўлашни ҳам эсдан чиқариб қўйди...

— Закот ҳам бермаяпти дегин?..

Бойсарибий ғазабда ўртаниб, буйруқ беради:

— Саид маҳрам, закотчиларни Бойсарибийнинг қошига юборинг. Подшоҳликнинг закотини бугун кеч-гача олиб келсинлар! «Қўнғиротнинг катта-кичиги Оллоҳ ва подшоҳ олдида тенг» деб айтсинлар!

Барчин от миниб, овулидан чиқиб, мактабга ўқишга бораяпти. Қўлида китоб жилди. Баҳор. Дала-даштнинг умри қисқа телба баҳори. Гулу майсалар қизилу яшил очилиб, қулф урган пайт. Бир қир орқасидан Алпомиш чиқиб, Барчинга эргашади. Олдинда баҳорга маҳлиё бўлиб, отини ўз эркига ташлаб кетаётган Барчин, Барчиндан анча нарида унга эргашиб келаётган Алпомиш... Барчин ниманидир сезиб, ортига бурилиб қарайди. Алпомишни кўради. Кулимсирайди. Алпомишни кўрмагандай йўлидан кетаверади. Ва бирдан қамчи тортади-да, отини учуриб кетади. Бирпасдан сўнг отини секинлатиб орқасига қарайди. Алпомиш яна ўша масофада бемалол келаяпти. Барчин отининг жиловини тортиб, кўндаланг қилиб тўхтатади.

— Бий бобомнинг ўғли! — дейди Барчин — Қариндошнинг сендан меҳрибонини кўрмадим... Барчин кўрқмасин деб, кўриқлаб юрибсанма?

— Топдинг, амакимнинг қизи! Бу даштларда ким кўп — ўғри кўп, ким кўп — саёқ юрган кўп... Сени биров хафа қилмасин дейман-да!

— Тўғри қиласан, амакимнинг ўғли! Алпомишдай алл элининг қизларини кўриқламаса, ким кўриқлайди?!, — дейди кулимсираб Барчиной. — Аммо олисдан кўриқламасдан, ёнимдан юриб кўриқласанг дуруст бўлар эди. Мен сендан «қароқчимикан» деб қочиб юрибман.

— «Барчиннинг эси кўп» деб эшитган эдим, айтганлари чин экан. Эсинг кўп экан, Барчин...

Шу сўзларни Алпомиш гапириб, шавқи-завқда кўпириб, от суриб, биқинига уриб, Барчиннинг ёнига бориб иккаласи бирга кетаяптилар. Уларнинг кетиши баҳорга

ярашиқ — гуллар ичида гулдай очилиб бораяптилар. Улар аввал секин-секин, сўнг от чоптириб жўнайдилар... Шу аснода дўмбира овози эшитилади. Бахшининг овози унга жўр бўлади...

Барчин билан Алпомиш мактаб мадрасага етиб келдилар. Барчин отдан тушади.

— Бўлмаса, яхши бор, бий бобомнинг ўғли! Кўришгунча саломат бўл, — дейди у Алпомишга бир беғубор — қизларга худо ато этган бир иффатли ноз билан.

— Йўқ, — дейди Алпомиш, — сабоғинг тутагунча, шу ерда сени кутиб тураман. Сўнг уйингга элтиб, кўнглим тинчиб қайтаман. Бу дунёда ким кўп — эгри юрган кўп, бу дунёда ким кўп — ёмон юрган кўп...

— Алпомиш, бир қизни кўриқлаш ҳам алнинг иши бўптима? Бор, Алпомиш! Юртингни кўриқла! Элингни кўриқла!

— Ҳа, Барчин! Мен сени эси бор қиз десам... Қиз бола элнинг номуси! Элнинг ори! Бир алп эмас, минг алп кўриқлашга арзийди... Мактабингга бежавотир борабер, сени кўриқламасам бўлмайди!.. — дейди Алпомиш жиддий.

Барчин мактабга кириб кетади.

Уюр-уюр йилқилар, сурув-сурув қўйлар, қатор-қатор ўтовлар... орасидан ўтиб, Бойбўрининг ўн тўрт закотчиси бораяпти. Улар Бойсарининг шоҳона ўтовига яқинлашадилар.

Хизматкорлар отларнинг жиловидан ушлайдилар, закотчиларнинг кўнглини хушлайдилар. Аммо закотчилар отдан тушмасдан, тираниб турадилар.

— Бойсарибийни айт, — дейди бири, — биз Бойсарибийнинг закотчиларимиз! Ўрнидан туриб, бизга пешвоз чиқсин! Подшоҳликнинг закотини олгани келдик!

— Бойсарибий закотчига эмас, меҳмонга пешвоз чиқади. — дейди Ясовулбоши. — Яхшилича кириб, ҳурматини қил-да, ишингни битириб кетавер!

Ҳалиги закотчи вазабланиб ясовулбошининг устига от суради...

Барчин мактабнинг деразасидан қарайди. Алпомиш от устида баҳор қуёшида эриб турибди. Қизнинг юзига бир қувонч табассуми югуради...

Бойсарибий ўтовининг ичида зап бийлар билан қимиз ичиб, базм қилиб ўтирибди.

Ясавулбоши эшиқдан кириб келади. Усти-боши қон...

— Бойсарибий, бийлигининг писанди қолмади! Ўз юртимизда хор бўлдик! Оёқ ости бўлдик!..

Бойсари унга ғазаб билан қарайди:

— Тилингни тий ясавулбоши, кимнинг оёрининг остида бўлдик?

— Аканг Бойбўрибийга оёқ ости бўлдик!

— Адашаяпсан, ясавулбоши... — дейди Бойсари бирдан хавотирга тушиб.

— Ана, чиқиб қара, Бойсарининг закотчилари қочмагани уриб, қочгани суриб юрибди! Закот сўраб, очитдай улиб юрибди!..

— Ким кимга закот бериши керак экан? — деб бир совуқ титроқ билан сўрайди Бойсари.

— Сен — Бойсарибий аканг Бойбўрибийга закот бермоғинг керак экан! — дейди ясавулбоши уни аямай.

Бойсарини ҳалиги совуқ ғазаб тамом қамраб олган.

— Молимизга шу пайтгача закот бўлмаган эди. Энди акамиз ўғилли киши бўлиб, молимизни закот қиладиган бўлибди-да!.. Ушланглар Бойбўрининг закотчиларини!.. Ярмини қорнига қозиқ қоқиб қатл қилинглари! Ярмини қулоқ-бурнини кесиб, отларига тескари миндириб, Бойбўрибийга тортиқ қилиб жўнатинглари!

Барчин мактабдан чиқади. У гўё Алломишни кўрмагандай отига минади-да, жўнайди. Алломиш орқасидан эргашади. Яна ўша аҳвол: Барчин олдинда, Алломиш орқада борадилар. Яна баҳордан маст бўлиб, кўкариб ётган қир-адирларга чиқиб кетадилар... Алломиш узилиб қолмайди, боғлаб қўйилгандай бўлиб, Ойбарчиннинг ортидан келаяпти...

Отларига тескари миндирилган, қулоқ-бурни кесилган закотчиларни қий-чув кўтариб, ҳайдаб юбормоқдалар. Ёш-яланглар отда чопқиллаб, закотчиларнинг отини қамчилаб, чўлнинг тўрига — Бойбўри кўновига қараб қувмоқда. Халқ тўпланган. Биров ачиниб, биров кулиб турибди. Ора-чира одамларнинг гуринги қулоққа чалинади:

— Қўнғиротда бировнинг бировга ошириб қўйгани йўқ...

— Закот зўрлик билан олинмайди!

— Бойбўри подшо бўлса ҳам, Бойсарининг жигари эди...

Бойсари закотчиларнинг ортидан қараб туради. Аччиғидан тушган. Нима воқеа рўй берганини англаган. Бироқ кўринишидан бир синиқ қарор балқиб турибди. У ўтрилиб одамларга қарайди.

— Ўн минг уйли қариндош! Қўнғирот эли! Бу юртда тургилигимиз қолмади! Ўз акамга закот бергунча, ўзга элди жузъя бериб юрганим дуруст эмасми? Мен билан ўғли бор бойдай гаплашди. Ахир, закот дегани бу элларда йўқ! Энди Бойсун-Қўнғирот элини сабил қолдириб, Қалмоққа кетаман!.. Ўн минг уйли Қўнғирот эли! Маслаҳат бер!..

Жимлик. Бойсари ҳамманинг кўзига бир-бир қарайди. Беклар, бойлар, уламолар, олимлар, хотин-халажлар, ҳозиргина қий-чув кўтариб югургилаган ёш-яланг, чўпон-чўлик, камбарал-бечора... — барча жим. Ҳеч кимдан садо чиқмайди. Шунда чопони йиртилган, ковуши титилган бир кимса:

— Ҳеч кимдан маслаҳат чиқмади... Маслаҳатни, Бойсарибий биздан эшит! — деб ўрнидан туради.

— Яртибой! Юраги бой, кўнгли бой! Майли сен гапир! — дейди Бойсари.

— Бойсари! Эй, Қўнғиротнинг сардори! Сенга маслаҳат беролмаймиз! Биринг ака, биринг укасан! Биринг Бойсун-Қўнғиротнинг шоҳи, биринг бийисан! Сенларнинг ўртанга ким тушолади? Ихтиёр ўзингда!

— Бойсун-Қўнғиротим! — дейди Бойсари. — Юзимнинг ёруғи, ишимнинг йўриғи элим! Яртибойнинг айтгани ростми — нима десам, ихтиёр мендами?

Халқ бир оғиздан гуриллаб жавоб беради:

— Ихтиёр сенда!

Бойсари уларга разм солиб қарайди.

— Эй, ўн минг уйли Қўнғирот эли! Ундай бўлса, қароримни эшит! Ўз элимизда хор бўлгандан кўра, ўзга юртларда зор яшаган минг марта аъло! Ҳеч кимдан эшитмаган таънани акамдан эшитдим. Бу ердан кўчиб, Қалмоқ юрти сари равона бўлайлик! Бориб Чил-бир чўлини макон тутайлик!..

Барчин бир тепа устига чиқади ва ҳайронликда от жиловини тортиб тўхтади. Унга эргашиб келаётган Алпомиш ҳам отининг жиловини тортади. Барчин бир-

дан шошиб отга қамчи уради-да, тепадан пастга от учириб тушиб кетади. Алпомиш ҳовлиқиб, отини қичаб, тепа устига чиқади. Пастда, Бойсарибийнинг баҳор юртида тўполон. Ўтовлар бузилаяпти, туяларга юклар ортилаяпти, аёллар қий-чув кўтиришган, болалар югиришган, хизматкорлар туяларни қайириб ҳалак, оқсоқоллар бўйруқ беришган — «урҳо-ур» кўчишга тушганлар...

От чоптириб кетаётган Барчин ортига бурилиб қарайди. Алпомиш тепада турибди...

Бойсарининг ўтовларини ҳам бузишмоқда. Барчин етиб келади. Сандиқларини, бўғчаю мапирачларини, хазинаю бисотини — жаъми бойлигини чўкиб ётган туяларга ортишмоқдалар. Аркони давлати хотин-халаж — Барчин ва энаси — бойбекач — отланишини кутиб, ҳозирланиб турибди. Барчин отдан тушиб, энасига рўбарў бўлади.

— Эна! — дейди у, — Қаерга кўчаяпмиз?

— Қалмоққа кўчаяпмиз! Бегона юртга кўчаяпмиз! Чилбир чўлига равона бўлаяпмиз, болам!

— Эна, Қалмоқда бизга нима бор?!

— Ўз юртимизга сизмай қолдик, болам. Бойбўрибий шоҳлигини билдирди, юрак бағримизни тилдирди — биздан закот сўради... Отангни Бойсун-Қўнғиротда юргилиги қолмади! Сен ҳам отлан!.. Бор, бийнинг қизига ўхшаб кийин, болам!

— Эна, бий бобом билан бий отамга нима бўлди? Бу кўчиш, сезиб турибман, менинг шўрим бўлади, эна! Бошимга не савдолар тушади бу кетишимизда... Эна, отамга айтинг, элдан ажралмайлик. Ҳаммамиз бир кун пушаймон бўламиз! Қалмоқнинг азобларини худо кўнглимга солиб турибди, эна!

Энаси босиқ бир жаҳда Ойбарчинга қарайди:

— Отанг Бойсарибийнинг гапини эл ерда қолдирмади... Сен энди ақл бўлма!..

Барчин тепа томонга бурилиб қарайди. Алпомиш турибди.

Барчин ва қирқин қизлари уловларга минаяптилар... Энаси ҳам от устида — бойвуччалару бекачлар, кайвони аёллар ўровида отланиб туришибди... Барчин от устидан тепага қарайди. Алпомиш тепада турибди...

Туяларга кўч-кўронлар ортилган, охир-адоқсиз қўйлар суруви, йилқилар ујори, қорамоллар подаси яйловларини бўзлаб ташлаб кетаяпти... Эркакларнинг юзлари жиддий. Туяларда бола-чақалар, хотин-халажлар йирлаб, ортларига қараб-қараб, Бойсун-Қўнғирот билан хўшлашиб, ёшларини тўкиб, қадрларини букиб кетишади... Бойсари аркони давлати орасида боши хам боради. Барчиннинг энаси, овозсиз йирлайди. Барчиннинг елкалари титрайди. Кетаётганларнинг ҳаммаси жим. Дўмбира ноласи эшитилади. Ундан таралаётган оҳанг кетаётганлар ҳасратининг армони каби чексиз дала-даштни, қиру адирларни, Аскар тоғини, Ойдин кўлини — бутун дунёни тутуди.

Суворий аёллар тепадан ошиб борадилар, Барчин бурилиб қарайди. Алпомиш келаяпти...

Кўчаётганлар даштдан ўтаяптилар. Барчин яна қарайди. Алпомиш бир тепада турибди...

Кўчаётганлар тоғдан ошяптилар. Барчин яна қарайди. Алпомиш ҳамон келаяпти...

Бойбўрининг ўтови. Бойбўри уламолар билан гуринглашиб ўтирибди. Кайфи чоғ.

— Эй, Қўнғиротнинг улуғ бийи! Шошилинич чопар келди!

— Кирсин! — дейди Бойбўри!

— Улуғ бий! Сизнинг закот ҳақидаги фармонингиздан норози бўлиб, Бойсарибий ўн минг қавми билан, Қўнғирот элининг кўпи билан юртдан бош олиб, Қалмоққа кетаяпти.

Бойбўрибийни хуш кайфияти бирдан тарк этади. У оғир ўйга толади. Ҳаммага «чиқиб туринглар» деб ишора қилади. Қултой эликбошини ва мирзабошини имо билан тўхтади.

— Мирзабоши ёз!.. «Бойсарибий! Қўнғиротда бир мақол бор: яхши хотин эрдан чиқмайди, эрдан чиқса ҳам эрдан чиқмайди... Бойсун-Қўнғиротда яшаб ўтган авлод-аждодаримиз ҳурмати, энди дунёга келадиган авлодаримиз иззати — Қалмоқ сафаридан қайтинг! Эл-юрт билан бирга бўлинг!..»

Мирзабоши хатни шоҳона қоғозга ёзиб, ўрайди.

— Қултой... — дейди Бойбўри.
— Лаббай, улуф бий!
— Ҳозир бизнинг узримиз битилган номани элтиб
Бойсарибийга етказасан. Қайтсин! Ҳйлаб кўрсам, ака-
укачиликка ярашмайдиган иш бўлибди...

— Кўп яхши Ҳйлабсиз, улуф бий!
Қултой таъзим қилиб чиқиб кетади.

Қултой минган от Ҳқдай учиб жўнайди.

Кўчиб кетаётганлар тоғу чўллар ошиб кетаяптилар.
Аёллар Барчинга, Барчин ортига қарайди. Алпомиш
ҳануз келяпти.

— Ким у изимиздан келаётган? — деб сўрайди
Барчиннинг энаси. — Тавба, на етишади, на орқага
қолади...

Барчин жим.

— Ойбарчин, сендан сўраяпман! Ортингга қараган-
нинг қараган... Ким у?

Барчин жавоб бермайди. Ерга қарайди.

Энаси уларнинг йўл юришига тоқат қилиб, узилмай
келаётган Алпомиш тарафга кўз ташлайди.

Тун. Кўчкинчиларнинг тунги қўналғаси. Ҳнлаб, юз-
лаб (балки минглаб) гулханлар ёниб турибди. Бир гул-
хан атрофида Барчин ва энаси Ҳтирибдилар. Барчин
бир четда. Ундан олисда алақандай тўлғониб ёнаётган
ёлғиз гулхан томонга тикилиб қолади.

Энаси ҳам Ҳша гулхан тарафга кўз ташлайди.

— Бутунги эргашиб юрганми?

Барчин «ҳа» дегандай бош тебратади.

— Ким у?

Энаси бир хуш гапни сезгандай Барчинга кулимси-
раб тикилади.

— Алпомишми?..

Барчин энасининг кўзига қарайди. Унда илиқ пор-
лаб турган меҳрни сезгач, маъқуллаб бош қимирлата-
ди.

— Алпомиш...

Энаси қизини бағрига босади. Бошларини силайди.

Бойсари боёнлари даврасида сукутга чўкиб кетяп-
ти. Уларнинг йўлини, от чоптириб, Қултой эликбоши
тўсиб чиқади. Бойсари ва ҳамроҳлари отларининг жи-

ловини тортадилар. Қултой отдан тушади-да, таъзим билан келиб, Бойсарининг қўлига номани тутқзади. Бойсари номани ўқиб кўради. Сўнг жуда жиддий бир тарзда атрофдаги одамларга номани ўқиб беради.

— Ихтиёр ҳали ҳам мендами? — деб сўрайди Бойсари ҳамроҳларидан.

— Сизда, Бойсарибий, сизда! — деб жавоб беради улар.

— Энди вишт қолипдан кўчди! — дейди Бойсари Қултойга қараб. — Йигит сўзидан, арслон изидан қайтмайди. Акамга бориб айт, биз Қўнғиротни унга топшириб, Қалмоққа — Кашалга кетдик!

Бойсарига ҳамроҳлари унинг гапини тасдиқлайдилар:

— Бойсун-Қўнғиротни закот қилиб, Бойбўрига бердик!

— Укасини танимаган, бизни танийдими?!

— Инсофли шоҳ душманини йирлатар, беинсоф шоҳ эл-юртини тугатар!..

Бойсари номани елкасидан ошириб отиб юборади-да, отини ниқтаб, йўлга тушади. Ҳамроҳлари ҳам кўзғоладилар. Қултой отларнинг туёғи босиб ўтаётган номага қараб турганича, ёлғиз қолади.

— Худонинг паноҳига! — дейди у тўсатдан овози титраб. — Қариндошлар! Бошларинг тошдан бўлсин!

Бу гапни эшитиб Бойсари ва ҳамроҳлари бирдан тўхтайдилар.

Бойсари отини буриб, Қултойга ўтирилади.

— Яхши қол, Қултой! — дейди у овозини идора қилолмай. — Бойсун-Қўнғиротни тангрим ёрлақасин! Юртимиз ёмон кун кўрмасин! Яхши бор, Қултой!..

Бу сўздан кейин Бойсари ва ҳамроҳлари буриладилар-да, бегона юрт — Қалмоқ сари от кўйиб жўнайдилар.

Қултой кўчкинчиларнинг дуч келган тўдаси билан хайрлашиб-хушлашиб келяпти.

У Бойсарибийнинг ва боёнларнинг оиласи карвонига дуч келади.

— Ассалому алайкум, чеча! Омон боринг! — дейди у Бойсарининг хотинига.

— Э Қултой қайниммисан? — дейди Бойсарининг хотини. — Ҳамма яхшилар юртни ташлаб кетаётганда, сен нега зинкайиб қайтиб бораяпсан?

— Бойсун-Қўнғиротдаям бир яхши қолсин деяпман-да!

— Бий қайнағам бу гапингни эшитса, тилингни қирқибгина олар эди-я, Қултой!

Қултой отини жиддирмоқчи бўлайтганини сезиб:

— Тўхта, сенда ишим бор, — дейди у бирдан ишчан кайфият-да! — Ҳў, ана турганни кўряпсанми?

Қултой «чеча»си кўрсатган томонга қарайди.

Қичқирса, аранг овоз етадиган масофада от тўхта-тиб, уларнинг суҳбати тугашига тоқат билан қараб турган кимсага кўзи тушади.

— Ие, Алпомишми? — дейди Қултой! — Уям кетаяптими?

Бойсарининг хотини отни ҳайдаб чеккага чиқади.

— Ортимиздан бир ҳафтадан буён итдай эргашиб келаяпти! — дейди у етишган Қултойга. — Қултой қайнаға, уни Бойсун-Қўнғиротга қайтар!..

— Аввал нимага буйтиб юрганини билай-да, чеча! Бу болани ё калласи айниган, ё бирор санқиб юрган жин-пин чалиб кетган...

Бойсарининг хотини ним табассум қилади:

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ! Барчиндан кўнғил узолмай юрибди...

Улар Барчинга қарайдилар. Барчин дунёни унитиб, Алпомишга томондан кўз узолмай турибди.

— Бир иш кўрсат, Қултой қайнаға! Алпомишни Бойсун-Қўнғиротга олиб қайт!

— Гапимга кирармикан, чеча? Кўнғил иши оғир иш — Қултойга ўхшаганларнинг гапи қуловига кирмас-ов...

— Сен қуловига кирадиган гапни топиб айт, қайнаға! Топиб айт...

Қултой от йўрттириб, Алпомишнинг олдига етиб келади. Алпомиш унга парво ҳам қилмайди. Ичига ботган икки кўзи — Барчинда, кўнғлида, ғуссасида!..

— Бахай, Қўнғиротнинг алпи! Йўл бўлсин?

Алпомиш унга яна парво қилмайди.

— Сен бола, — дейди Қултой, — Отанг Бойбўрини, элинг Қўнғиротни, юртинг Бойсунни юзини ерга қаратадиган бўлдинг! Юр, кетдик! Шармандалигинг дунёга аён бўлмасдан, тезроқ юр!..

— Нима дединг?! — Алпомиш гезариб Қултой бобосига қарайди. — Қултой бобо, тилингни тийиб, нодонлигингни қўйиб сўйла? Мен нима қилдим?

— Гўр қилдинг, очик мазор қилдинг! — деб баттар қизишади Қултой, — «Бир қизни орқасидан эргашиб, туғилган юртини, элини, ота-онасини ташлаб кетибди» деган номусни сен кўтаролсанг, мен кўтаролмайман! Ҳа, йигит бўлмай кет!

Алпомишнинг ранги ўзгаради.

Олдинда тўхтаб турган хотин-халажларнинг кўчи йўлга тушади. Алпомиш қимирлаёлмай турибди.

— Қултой бобо! — дейди у энтикиб. — Қултой бобо! Кетишаяпти...

Сўнг бирдан отига қамчи уради-да, кетаётган кўчга қараб от солади.

Алпомиш кўчга етиб олгач, от суриб, кўч атрофини шиддат билан айлана бошлайди:

— Барчин! Барчин!..

Алпомиш кўч теграсини палахмон тошидай айланар экан, унинг «Барчин»лаб ҳайқириши ҳам йиғи, ҳам гурур, ҳам ўзига ишонч, ҳам армон бўлиб янграйди. Ёшликнинг энг даҳшатли фожеаси — севги! — даладашлару, тоғу тошларга ночорлигидан ва буюклигидан овоза солиб, оламни ларзага солади...

— Барчин! Барчин!.. Мени унутма! Мен излаб бораман! Мени унутма!.. Излаб бораман! Мени унутма!.. Барчин!.. Барчин!...

Сўнг Алпомиш ногоҳ от бошини Бойсун-Қўнғирот томонга буриб, шамол каби елиб кетади. Унинг бу қилиғига меҳр билан кулиб қараб турган Қултой эликбошининг ёнидан шовуллаб ўтади-да, тепалик ортига ғойиб бўлади!..

Қултой кулади, негадир кўзини артади. Сўнг қотиб қолган кўчдагиларга қараб, қичқиради...

— Худонинг паноҳига!..

Алпомишнинг ортидан қараб қолган Барчин беун йиғлаяпти — кўзидан дув-дув ёш оқади. Онаси ҳам, бошқа аёллар ҳам, бошларига қандай ҳасратли кунлар келаётганлигини сезаётгандай ғариб бир ҳолга чўкканлар. Алпомишнинг қилиғидан эриб тош бўлган кўнгишларга Қултойнинг бу хўшлашуви алоҳида таъсир қиладди:

— Воҳ, Бойсун!... — ногоҳ нола қилади Барчин...

— Воҳ, Қўнғиротим! — эмраниб қўшилади онаси...

— Бойсунимдан ажралиб қолдик!.. — жўр бўлади хотинлар...

— Воҳ, юртим!..

— Воҳ, элим!..

— Беватан қолган элим!..

Бу бўзлаб айтишга аста-аста дўмбира овози кўшилади. У ҳамма овозни босиб кетади...

БАХШИНИНГ ОВОЗИ: Шундай қилиб, ўн олти уруф Қўнғиротнинг ўн уруғи кўчиб, молларини тўқсон тоғдан ўтказиб, олти ой деганда, Қалмоқ юртига етди...

Қўнғиротлар кўчининг олдида кетаётган Бойсарибий ва ҳамроҳлари бир тепа устига чиқадилар. Қарайдилар: ҳамма жой кўм-кўк майса...

— Товба! — дейди Бойсарибий, — бу яйловни қаранг! На боши кўринади, на адоғи!..

— Чилбир чўли шу! — дейди кимдир.

— Биз шу Чилбир чўлида юрт тикамиз! — дейди Бойсари. — Молларни эса, ана, серўт, беадоқ яйловларда боқаверинглар!

Ўн олти уруф Қўнғирот туяларини чўктириб, кўчларини тушириб, ўтовларини тикишга киришадилар... Кимдир кўраларни тузатган, кимдир кўтанларни борлаган, биров қозон ослан, биров сўқимни сўйган... Ёш болалар дарҳол от миниб, «Қалмоқнинг дашти қандай бўлар экан» деб у ёқ-бу ёққа от чопишган, қизчалар гул терган...

Қалмоқнинг бир тўда оқсоқоли деҳқонларнинг ҳолини сўрагани Кашадан чиқиб, ғаллазорларни айланиб келаяпти. Ҳаммаси — кўзи қисик, юзи иссиқ одамлар. Отларини ярашиққа бир-бир бостириб, ёнларига Тойчахоннинг байдорини остириб келаяптилар.

— Бу йил ғалла йили экан! Бу ғаллани қаранг!..

— Деҳқоннинг омади келибди...

— Худо хоҳласа, роса солиқ унади!

Шунда уларнинг кўзи:

— Оқсоқоллар!.. Оқсоқоллар!.. — деб қирчанғисини қамчилаб, пешонасидан тер томчилаб келаётган ҳовлиқма бир одамга кўзилари тушади.

— Оқсоқоллар юртга бало-қазо тушди! Юртни

мўри-малах босди!.. — дейди у, оқсоқолларнинг қаршисига келиб тўхтар экан.

Оқсоқолларнинг бошлиғи — семирганидан қаппайган, эринганидан шалпайган Думалоқ солиқчи бу ҳовлиқма бачавага аранг кўз очиб қарайди:

— Нимага ҳовлиқасан?

— Тақсир!..

— Менинг кимлигимни биласанми?

Шунда Ҳовлиқма бечора бу кенг юзнинг ичидан унга совуқ термулиб турган бир жуфт кўзга назари тушади.

— Биладан, — деди додираб Ҳовлиқма, — сиз мамлакат солиқчиларининг бошлиғисиз...

— Билсанг, нега салом бермайсан? Ҳозир иштонинггача солиққа олиб, шип-шийдон қилиб ҳайдаб юборайми?.. Салом қани?

— Ассаломалайкум!..

— Баракалло!.. Валайкумассалом!.. Энди гапир!

— Тақсир! Гапириб нима қиламан! Ана, қаранглар! Бостириб келаяпти! Экинни еб, далани қип-қизил қилиб келаяпти!

— Бизга бўйруқ берма!.. Қани?

Оқсоқоллар эриниб яқин-атрофга, отларининг пойига қараган бўладилар...

— Ана! Ана!.. Тақсирлар! Буринларининг тагига қараманглар-да! Узоқроққа қаранглар! Узоқроққа қаранглар!

Ҳовлиқма узоқдан далага мўри-малахдай ёпирилиб келаётган Қўнғиротнинг молларини жон куйдириб кўрсатишга ҳаракат қилади:

— Ана!.. Ана!..

Думалоқ оқсоқоллар билан бу манзарани бир пас томоша қилиб тургач, ҳамроҳларига:

— Майли, кетдик... — дейди ўлик-мажҳул оҳангда. Улар жўнашга тушадилар.

— Оқсоқоллар! — деб қичқиради бечора Ҳовлиқма, — мен нима қилай?

Думалоқ отининг жоловини тортади-да:

— Нима қилишингни мен қайдай билай? — деб чиндан ажабланади.

— Ҳозир ҳаммамизни бу бало еб кетади! Дехдон ялонғоч, халқ оч қолади!.. — деб зориллайди куйинчак Ҳовлиқма, — Бир нарса деб кетинглар, Қалмоқнинг эраманлари!

Думалоқ ҳамроҳларига қарайди:

— Экинга оралаган чорва иши кимнинг бўйнида?

Бирор одам чурқ этмайди. Оқсоқолларнинг ҳаммаси кўзини олиб қочиб, ўзларини бу ишга дахллари йўқ эканлигини билдириб турадилар.

— Кўраяпсанми? — дейди Думалоқ ҳовлиқмага чиндан ачиниб, — Сенинг ишинг тушган одам саройда қолиб кетибди! Биз солиқчилармиз! Бошқа ишга аралашолмаймиз! Саройга бор! Саройга!..

Ҳовлиқма отини бир ниқайди-да, жўнайди.

— Тўхта! — дейди Думалоқ. — Бош солиқчи билан қандай хўшлашмоқ лозим?

— Мана, бундай, тақсир, мана бундай!..

Ҳовлиқма аччиғланиб, уч-тўрт марта таъзим қилади.

Тойчахон тахтида ўтирибди. Атрофида вазирлар, оқсоқоллар, уламолар, лашкарбошилар...

— Хўш, — дейди Тойчахон, — мамлакатда аҳвол қалай, аҳли сарой?

Бош вазир подшоҳга таъзим ила:

— Мамлакат тинч-осойишта, фуқаролар фароғатда, кексалар иззатда, аёллар ҳаловатда, ёшлар саховатда! — дейди.

Тойчахон аҳли саройга бир камтарин табассум билан қарайди:

— Элу юртнинг бундай гулаб-яшнашига сабаб нима?

Сарой аҳли Тойчахонга таъзим бажо этиб, жонҳолатда жўрлик билан қичқира бошлайди:

— Элимизни яшнатган,

Ғам-ғуссани ташлатган,

Улуғ ишлар бошлатган —

Тойчахондир, Тойчахон!

Тойчахон уялинқираб, сарой аҳлининг дил сўзларини мажбурият остида қабул этаётгани билдирган тарзда, кўзини тирноғидан олмай туради.

— Агар сенлар ҳам подшоҳларингдай мамлакатимиз ободлиги учун меҳнат қилганларингда эди, — дейди Тойчахон, — юрт бундан ҳам фаравон бўларди... Мендан бошқа бировинг ишлай демайсан-а! Бир ўзим... кеча демай, кундуз демай!..

Сарой аҳли мулзам туради.

— Майли, — дейди Тойчахон, ўзини тутиб олишга

ҳаракат қилиб, — юрт тинчлигию мамлакат осойишта-
лигиям бизга етади!..

У тинчланади.

— Ҳофизларни чақир! — бирдан хурсанд қичқира-
ди у. — Раққосалар ҳам келсин! Юртнинг тинчлиги, эл-
нинг осойишталиги учун бир наъма қилиб беришсин!

Созандалар кириб наъма бошлайди. Раққосалар ба-
лиқдай беланглашга тушади.

— Жим! — дейди бирдан Тойчахон. — Жим!.. Фу-
қароларимдан кимдир мени чақираяпти!

Сукунат ичидан Ҳовлиқманинг овози эшитилади.

— Их!.. Энавар, урма!.. Бўлди!.. Ўлдириб қўясан!..
Их!.. Вой, энангни... Тойчахон!.. Юртингни ёв босди,
энавар!

Тойчахон вазаб билан сарой аҳлига қарайди:

— Ким бу бизни сўкаётган?

— Бир жинни, тақсир! — дейди ялтоқланиб бош
вазир. — Жиннини биласиз!.. Ҳозир қамчилаб давола-
шаяпти!..

— Юртни қандай ёв босибди?

— Шу жинники айтишича, Бойсун-Қўнғиротдан
кўчманчилар кўчиб келиб, деҳқонларимизнинг экинни-
ни молига едириб ётганмиш... Биз уни гапига ишонмай,
мана, икки кунки, даволатаяпмиз... Ахир, сизнинг мам-
лакатингизга ихтиёрингиздан ташқари шамол ҳам учиб
киролмайди!..

Тойчахон унга қараб ўйланиб қолади:

— Бош вазирлигингга неча йил бўлди?

— Олти ой, пошшоҳи олам.

— Аҳмоқ! Бўшайдиган пайтинг етибди!..

— Ахир, ўзингиз айтгандингиз... Юртимизга шамол
ҳам ихтиёримсиз учиб киролмайди деб...

Тойчахон «уҳ» тортади:

— Ўша жиннини олиб келтир!

Зум ўтмасдан Ҳовлиқма киради. Баданида қамчи
изи. Кийимлари йиртилган.

— Тойчахон, қани?! Тойчахон яширинмасдан, ол-
димга чиқсин! — деб бақиради у.

— Э, даланинг боласи! — дейди бағри кенг подшоҳ
қиёфасига кириб Тойчахон. — Саройни бақириб буз-
динг-ку! Мана, мен Тойчахон бўламан! Нима арзинг
бор?

— Арзчи бўлмай мен ўлай! Саройингга келиб, дар-
возабон-парвозабонингни қўлига топганимни бериб,

ичкари кирдим, олдинга кирай десам, «яна бер!» дейишади! «Берадиганим қолмади» десам, жиннига чиқаришди. Икки кундай буён, зиндонга солиб, қамчилашгани қамчилашган... Э буларнинг энасини!..

— Сўкинма!.. Менга нима арзинг бор?

— Арзим эмас, пошшойим, деҳқонларинг тайинлаган қарзим бор!

— Деҳқонларнинг экинини ёв молига бостиргани ростми?

— Рост ҳам гапми?.. Адоғи йўқ чорва мўри махладай кўкарган нарсани ямлаб келаяпти. Чорасини қилмасанг, эрта-индин етиб келиб, ўзингни ҳам, салтанатингни ҳам, саройингни ҳам шип-шийдон қилиб, ямламасдан ютиб кўяди. Шунда умримда бир чин гап эшитган эканман, деб менга қойил қоласан!..

Тойчахон яна сарой аҳлига ғазабланиб тикилади.

— Пошшоҳи аъзам, — дейди эшилиб бош вазир, — муборак қулорингизга қаттиқ тегмасин деб, бу шум хабарни сизга айтишга лозим топмагандик!..

Подшоҳ унга қўл силтади:

— Бош жаллод! — ҳайқиради у.

Бош жаллод киради:

— Қиличимиз қонсираган!

— Қиличинг қонсираган бўлса, ёнингга беш юз жаллодингдан, беш юз мирғазабингдан ол-да, бориб деҳқонларнинг экинини оёғости қилган келгиндиларнинг адабини бер! Элбошисини эса дорга тортдир!

Бош жаллод чиқиб кетади.

Беш юз мирғазаб, беш юз жаллод отларини ўйнатиб, қўнғиротларнинг овулига кириб келаяпти. Улар юртни оралаб, бахмал ёпинган уйни шитоб билан ўраб, тўхтайдилар.

— Келган бой! — деб чақиради бош жаллод. — Ў, келган бой!

— Лаббай!..

Ичкаридан Бойсари отилиб чиқади. Чиққан заҳоти Бош жаллод унинг бошига қамчи тушириб қолади. Мирғазабу жаллодлар Бойсарини ўртага олиб, юзкўзи демай қамчилашга тушадилар. Сўнг беш-ўнтаси отдан тушиб, Бойсарини қўлини қайирмоққа тутинади. Бойсариям Қўнғиротнинг бийи эмасми, ори баланд, «ё худо!» деб отдан тушганини ҳар томонга ота бошлай-

ди. Буни кўриб қалмоқларнинг ҳаммаси ўзини отдан таппа ташлаб, Бойсарининг устига ёпирилади. Охир Қўнғиротнинг ёлғиз бийини йиқитишиб, қўлини орқасига бойлайдилар.

— Юр, энди! — дейди Бош жаллод. — Юр!..

— Қаёққа юрай?.. — деб сўрайди Бойсари.

— Қаёққа бўлади, ўлимингга юр-да! Сен худо урганни Қалмоқ пошшоси Тойчахоннинг амри билан дорга тортамиз! — деб кулади Бош жаллод. Бошқалари ҳам бу «ҳазил»дан завқланиб, хохолайдилар.

— Айбимни айт, Қалмоқнинг жаллоди! — Бойсари гап тортмай, душманга қарайди. — Ўлимга айбимни билиб бора! Ё Қалмоққа келган мусофирни ўлдиришни расм қилганмисанлар?

— Айбинг катта, ўзбак! Ҳеч кимдан сўрамасдан бу ерга қўниб, деҳқонларнинг экинини молингга едириб ўтирибсан-у, айбингни билмайсанми?

Бойсари ҳайрон бўлиб унга қарайди:

— Э нодон қалмоқ!.. Мени айблашга бошқа баҳонанг йўқми? Майсани худодан бошқа ҳеч ким экмайди. Худо берганни молимга едирсам, биров эккан, деб гаранг қиласан-а?!

Бу сурбет ўзбакка қараб, Бош жаллоднинг жаҳли чиқади!

— Укағар, шунча таёқ еганинг кор қилмаганга ўхшайди!.. Бу майса эмас, экин! Қалмоқнинг деҳқонлари эккан!..

Энди Бойсари ажабланади.

— Агар ундай бўлса, Қалмоқнинг зўравонлари, Бойсарибий гуноҳкор экан!.. Энди тортинмай, дорга ҳайдай беринглар!

Бош жаллод ҳам Бойсарибийга аллатовур бўлиб қарайди.

— Ўзбак, ростданам, экинни билмасдан молга едирдингми?

— Биз қўнғиротлар молдор бўламиз, қалмоқ!.. Экинни кўрмаган бўлсак!..

— Бу ўзбакнинг бойини гуноҳи йўққа ўхшайди, — дейди Бош жаллод бошини қашиб. — Ўлдирсак, гуноҳи азимга қоламиз...

— Тўғри!... Тўғри!.. — дейди бошқа жаллоду мирғаблар.

— Бўлмаса, қалмоқнинг жаллодлари, пошшоҳнинг олдидан яна бир ўтсак, бўлган гапни тушинтирсак...

Арзимизни қабул қилса, бу ўзбакни озод этсак, бўлмаса, ўлимни эрта-кечи борми!... Нима дейсизлар?

— Тўғри!.. Тўғри!..

— Ундай бўлса, пошшоҳнинг олдига ким боради?

Ҳеч кимдан садо чиқмайди. Шунда бир тепадан ошиб, Ҳовлиқма кўринади.

— Ана, чопар келаяпти! — дейди Бош жаллод. — Бермон кел!

Ҳовлиқма буларни кўриб, қирчанғисини буриб қочишга тутинади.

— Ушланглар уни! — деб буйруқ беради Бош жаллод.

Беш-тўрттаси, ҳаяламай, Ҳовлиқма отининг жилловидан тутиб, Бош жаллод қаршисига олиб келади.

— Сенга хизмат бор, — дейди Бош жаллод.

— Мен хизматдан чиққанман! — дейди Ҳовлиқма.

— Бизнинг хизматдан чиқиб, жонингдан тўйдингми? — дейди Бош жаллод. — Тойчахонни олдига борасан. Ўзбаклар билмасдан экинни паймол қилган экан, деб тушинтирасан. Пошшоҳ нима амир қилса, бизга етказасан!

— Пошшонг ҳам бошингдан қолсин, экининг ҳам! — дейди Ҳовлиқма. — Қўлинг қичиб турган бўлса, елкамга бир-икки қамчи ургин-да, жавобимни бер!..

— Бу мамлакатда сендан зўр чопар йўқ-да, бўлмаса, хизматкорнинг, ана, сони мингта! Ўйла, Тойчахоннинг олдига сен бормасанг, бир бегуноҳ ўлиб кетади!

Ҳовлиқма Бойсарибийга бир қарайди, сўнг ундан кўнгли тўлиб, рози бўлади:

— Майли, борсам, бориб келай... — дейди у ва Бойсарига қарайди: — Тойчахон жўрам бўлади. Гуноҳингни подшоҳдан сўраб келаман. Аммо энди сен ҳам экин билан майсани фарқлаб, молингни солгин-да, ўзбак!

У қирчанғисига қамчи уради. Унинг ортидан меҳр билан енгил куладилар.

— Энди отдан тушиб, меҳмон бўлинглар, — дейди Бойсари.

Бош жаллод жиддий тортади:

— Йўқ, отдан тушмаймиз. Ҳар нарсага отдан тушаверса, жаллоднинг обрўйи қоладима?

— Тушаверинглар! Меҳмоннинг обрўйи жаллоднинг обрўйидан баланд. Тушаверинглар!..

Жаллодлар ва мирзазаблар обрўлари тушмасликларини аниқ билгач, отдан туша бошлайдилар.

Тойчахон тахтида ўтирибди. Бир ўзи.

Ҳовлиқма киради.

— Ассалому алайкум, пошшойи олам!

— Сен... қандай кирдинг? — дейди ҳайрон қолиб Тойчахон.

— Сиз билан таниш-билишлигим борлигини ҳамма билиб қолди, пошшойим! Қўлимга ҳам, ўзимга ҳам қарашмасдан ўтказиб юборишди...

— Нимага келдинг?

— Жаллодларинг юборди. Ўзбакнинг бийи экинни билмасдан молига егизган экан... «Билмаган одамни дорга тортиравериш қандай бўлар экан?» деб сўрашяпти.

— Биладими, билмайдими пошшонинг қанча иши бор? Ўзбакларнинг каттасини дорга тортишаверишсин! — дейди аччиқланиб Тойчахон.

— Лекин, пошшойим, ўзбакларнинг бийи зап одам экан!

— Қалмоқнинг пошшоси ҳали ўлгани йўқ! Юртнинг дарвозаси бор! Сўрамасдан кириб келаверадими? Осилсин!

— Пошшойим, аммо менинг обрўйим тўкиладиган бўлди-да! — дейди Ҳовлиқма бош қашиб. — «Тойчахон жўрам бўлади, айтганимни қилади; арзингни етказаман, жонингни қутқазаман» деб, сени соя билиб, катта гапирган эдим. Энди бир ўзбакнинг олди-да бу қалмоқ лафзим бекор бўладиган бўлди... Ҳай, аттанг...

Ҳовлиқма этагини қоқиб, саройдан чиқиб жўнайверади.

— Э тўхта! — дейди Тойчахон ранжиб. — Гапни охирини эшитмасдан, тажангсиниб кетаверасанми? Сен Қалмоқнинг фуқароси бўлсанг, мен ҳам Қалмоқнинг пошшоси бўламан... Майли, сазанг ўлмасин, ўзбак устингдан кулмасин, Тойчахоннинг тантилигини билсин, фуқаросининг бахтлилигини билсин!... Қўнғиротнинг бийини гуноҳидан кечдим, элини эса уч йил солиқдан озод қилдим!

— Таксир, дехқонлар нима бўлади?

— Улар бугдой бўлмаса, тариқ-париқ экиб олишар... Майли, уларни ҳам солиқдан озод этдим!..

Ҳовлиқма таъзим қила-қила чиқиб кетади. Тойча-хон қарсак чалади. Созандалар, ҳофизлар, раққоса-лар... кирадилар. Яна базм бошланади.

Ҳовлиқма Бойсарибийнинг овулига етиб келаяпти. Дош қозонлар осилган. Қўйлар сўйилган. Қимиз-лар сузилган... Бойсарибой жаллоду мирғазабларни меҳ-мон қилаяпти.

Бош жаллоднинг кўзи Ҳовлиқмага тушади.

— Келаяпти...

Ҳамма Ҳовлиқмага кўз тикиб жимиб қолади. Қур-гур Ҳовлиқмаям келаяпти — отини ихтиёрига бериб, кўкрагини кериб, пошшонинг жўраси-да, ундай-бундайни писанд қилмай, ўтирганларни назарига ил-май...

— Шошманглар... — деб ўрнидан кўзғолади Бош жаллод. — Ҳовлиқмабек пошшомизнинг суҳбатидан келаяптилар... Келишларидан пошшомиз билан жўра бўлиб қолганга ўхшайди, ундан ҳам ўтиб, зотлари тўра бўлиб қолганга ўхшайди. Сенлар расамади таъзимни келтириб туринглар, у кишини отдан ўзим тушириб оламан!..

Бош жаллод Ҳовлиқманинг қўлтигидан ушлаб, кўнглини хушлаб отидан тушираяпти. Ҳовлиқмаям ум-рида ўзи отдан тушмаган эшондай инқиллаб, Бош жаллодга суяниб, гавдасини ўнглай олмай, йиртиқ чо-понига ўралиб, бир бало қилиб — отдан тушаяпти. Беш юз мирғазаб, без юз жаллод Ҳовлиқмага таъзим қила-япти.

Ҳовлиқма отдан тушиб, Бойсарига юзланади.

— Жўрам Тойчахон гуноҳингдан кечди! — дейди у. — Элатинг билан уч йиллик солиқдан ҳам озодсан...

— Тойчахонга минг қуллуқ! — дейди Бойсари.

Ҳовлиқманинг энсаси қотиб, Бойсарига қарайди:

— Нимага ... таъзим қилмаяпсан, ўзбак? — дейди у. — Қара, сендан катта жаллодлар менга таъзим қи-лаяпти!..

— Худо хоҳласа, таъзимни ҳам ўргатасизлар! Бизда бундай одат йўқ! Ўрганиб кетамиз... — дейди муросали кулиб Бойсари. — Дастурхонга қаранг, бегим, бир қимизхўрлик қилайлик!

Ҳовлиқма бир-бир босиб дастурхон тарафга юра-ди. Шўх дўмбира овози эшитилади. Базм давом эта-ди.

Дўмбира овози бошқа босиқ оҳангга алмашган. Экранда Қалмоқнинг юрти далалари, тоғлари, даралари...

БАХШИ ОВОЗИ: — Энди гапни бошқа жойдан эшитинг. Қалмоқ музофотинда Сурхайил деган кампир бор эди...

Экранда катта чодирнинг эшигидан дунёга қараб, кўзи ялтираб, қўли қалтираб, ниманидир кутиб, ўтирган жойида овқат ютиб ўтирган кампир кўринади...

БАХШИ ОВОЗИ: Жуда ҳадди, зўр кампир эди, бу кампирнинг етти ўғли бор эди, еттови ҳам номдор алп эди. Каттасини Кўкадош дер эди, ундан кичкиналарини Кўкаман дер эди, Кўқашқа дер эди, Бойқашқа дер эди, Тойқашқа, Қўшқулок, кенжатоини Қоражон дер эди...

Экранда кампирнинг алп ўғиллари бир-бир намоён бўлади.

БАХШИ ОВОЗИ: Шу еттовига тир қилгани Тойчохон ҳар мамлакатдан алпларни олиб келиб, тўқсон алп қилиб, Кашал ғоридан жой бериб, буларни тўқайистонда боқиб ётар эди...

Кашал ғорининг оғзи. Бир кўркам дарадаги машқ майдони. Тўқсон алп гуруллашиб машқ қилаяпти. Икков-икков бўлиб, қиличлашгани қанча, олишгани қанча, танга қўйиб отишгани қанча... Нечаси от миниб, ҳунар кўрсатаяпти, нечаси бошига тош уриб, майдалаб ташлаяпти...

Алплар овқатланаяптилар.

— Ўзбаклар кўчиб кепти, — дейди Кўкаман.

— Эшитдик, Барчин деган бир сулув қизи бор экан... — дейди Тойқашқа.

— Шу ўзбакнинг қизи менга муносиб бўлса кераков!.. — дейди Кўкаман.

— Барчинни қизларнинг алпи дейишади. Тагин таёқ еб юрма! Ундай қиз биздай паҳлавонга ярашади! — дейди керилиб Кўқашқа.

— Ўзбакнинг қизини мендан ўтиб, ҳеч ким олол-

майди! — дейди Кўкаман. — Сен нари тур, Кўкқашқа! Кўлим қичиб турибди иним, икки бетингни ҳам қашқа қилиб қўймай!

— Мен сени юзингни қашқа қиламан!

— Э сендай ўзбакка куёв бўладиганни!..

Кўкаман билан Кўкқашқа ёқалашмоққа тутинадилар. Аллар кўплашиб уларни ажратиб қўяди. Кўкалдош уларнинг бўйнига бир уриб:

— Жувонмарглар! Мен ҳаммангдан катта бўлсам... — дейди насихат бериб, — менинг ҳурматимни қилмайсанларми? Барчин тегса, аввали менга тегди, укаликни билмаган нодонлар!..

Яна қайтадан, қиз талошиб, баҳс бошланади.

Бу суҳбатта Қоражон қўшилмайди. У жиддий, бу суҳбатлардан толиққан кўринади.

Тўқсон алл Сурхайил кампирнинг чодирини олдига келиб тўхтади. Ичкаридан кампир чиқади.

— Нимага келдиларинг?

— Қиз кўргани кетаяпмиз, эна, — дейди Кўкалдош. — Ўзбакнинг бир Барчин деган қизи бор экан...

Сурхайил кампир ўтиларидан ранжиб, жаврашга тушади:

— Сен сағирларга ҳеч эс кирмади. Расм-русумини қилмасдан, қиз кўришга бораверадими! Қани, чизган чизигимдан чиқиб кўринглар, қани?! Аввал ўзим бораман. Ўзбакларнинг юриш-туришини кўраман. Нимага бу ўлгур Тойчахон улардан солиқ олмаётганини билман. Сўнг ёқса, бировингга қизининг бошини бойлаб келаман...

Сурхайил кампир чодирдан чиқиб, забт билан жўнайверади.

Сурхайил Бойсарининг овули устидан ошиб, ишимни битарай деб, югургилаб келаяпти. Бойсарининг тўққиз кўппағи бор эди. Яхшига индамас эди, ёмонни таламай қўймас эди. Ана энди Сурхайил кампирга уларнинг кўзи тушади. Тўққизтасиям вовуллаб, кампирнинг йўлига чиқади, тўққизтаси тўққиз томондан ташланади. Кампир ҳам қирқ қулоч бўздан кўйлак киядиган зўр хотин эмасми, итларни яқинлашгирмасдан, ҳассаси билан қайтариб, буям ҳамла қилиб туради. Аммо тўққиз ит, тўққиз итда! — Сурхайилни бу ёридан тортиб, у ёридан

тортиб кўйлагию иштонини юлиб ташлайди — бир пасда шип-шийдон қилади-қўяди.

Бойсарибийнинг хотинию хизматкор хотин-халажлар югургилаб келиб, кампирни итлардан ажратиб оладилар.

— Бепадарлар, қоч!.. Меҳмонниям талайдими, бўрига етмай, тулкига ем бўлгирлар!..

Итлар Бойсарибийнинг бекачининг овозини эшитиб, ҳаддидан тушиб, олис-олисдан момога қараб, ириллаб-ириллаб, нари кетадилар.

Кампир холоскорларини қарғашга тушади.

— Ҳа, итинг бошингдан қолгурлар! Нима, ўлбедингларингми меҳмонни итга талатиб!

— Ким билсин, моможон! Бу ити қурғурлар ёмонга ташланар эди, яхши одамга ташланадиган одати йўқ эди... — дейди итлари учун хижолат бўлган бекач.

— Ҳай ўзбакнинг бекачи, мен ўз элимда ёмонга ҳам чиқиб қолдимми?

— Хафа бўлманг, айланай меҳмон момо! Бу ити қурғурлар, қариб, боши айнаиб, яхши-ёмоннинг фарқига бормай қолган! Айб итларда!

Бойсарининг хотини шу пайт шип-шийдон момоси билан гаплашиб турганини сезиб қолади.

— Ҳой, анқаймай кетгурлар!.. Меҳмон момо қип-яланғоч турибди-ку! Янги кўйлак-лозим олиб келинглари! — деб шошиб буюради у кайвониларига.

Кайвони аёллар сўлқилаб-билқилаб чопишиб, янги кўйлак келтириб, момосининг устига ташлаб турадилар.

Янги кўйлакларни кийиб момонинг кўнгли чоғ бўлади.

— Олай бўлсин! — дейди янги кийим билан момони қутлаб хотинлар.

— Қуллуқ! Етти кунда жанда бўлсин! — дейди ўзбакнинг русумини ҳам қойил қилиб қурғур момо.

Момони Бойсарининг хотини «юринг-юринг»лаб ўтовга бошлаб кетади.

Ўтовдан чанқовуз товуши эшитилади.

Кампир ўтовга киради. Канизлари билан чанқовуз чалиб ўтирган Барчин, момони ҳурмати учун ўрнидан туриб, салом беради.

Кампир Барчинга синчиклаб қарайди. Қизлар хиз-

матга тушадилар. Бойсарининг хотини — меҳмоннинг хурмати — келиб ўтиради.

— Қимиз келтиринглар! — дейди кампир.

У нақ ўн шокоса қимизни симириб юборади-да, димоғи чоғ бўлиб, кўнгли тоғ бўлиб мақсадга ўтади.

— Эгачим! Қўнғиротнинг бекачи! Шу ерда Барчин деган қизинг чанқовуз чалиб ўтирган эди. Шу қизингни боши бўшми? Етти алп ўғлим бор. Шу қизингни алп ўғилларимдан бирига олиб берсам, дейман.

— Яхши ният қилибсиз, момоси, аммо шу Барчин деган қизимизнинг аталгани бор... Алпомиш дейди. Бойсун-Қўнғиротнинг пошшосининг — тус бобосининг ули.

— Бойвучча, олти ойлик наридан ҳам куёв бўладими? Куёв бўлса ҳам, бу ердаги алплар оғзидаги ошини бир келгиндига олдириб ўтирадими? — дейди момо Бекачнинг сўзидан ранжиб.

— Меҳмонсиз деб кўнглингизга қараб гапирсам, босқинчининг гапини қиласиз-а, момо! Қўнғирот ҳеч вақт ору номуси учун курашдан қочган эмас! Алпомиш келса, кучини ўтказиб, хотин олиб кетар! Қўнғиротдан кўрқоқ ҳали чиққани йўқ!

— Бу гапларингни қўй, бойвучча! Агар Қоражон куёвинг бўлса, Қалмоқда ҳам эркин бўлиб юрасан... Кел, Қоражонни куёв қил, қуда-анда бўлайик! Биз туфайли Тойчахонга ҳам эмин бўлиб қоласизлар! Бойвучча, қизингни яхшиликча бермасанг, ўзингдан кўр, зўрлаб оламиз!

— Э, имонсиз момо экансан-ку! — дейди аччиғланиб бекач.

— Ҳа, келгинди! — дейди хезланиб Сурхайл.

— Ҳа, эски пўстак!

Иккаласи ўрлаша-ўрлаша, ёқа ушлаб тирашиб қоладилар. «Сенларга бир бало бўлди ма» деб кайвонилар уларни ажратишга тушадилар...

Кўкамани ов қилиб юради. Эгарининг қошига бирикки илвасин осиб олган. Кўлни ёқалаб келаяпти. Барчин Суксурой канизи билан сўрига қурт ёйиб ўтиради. Кўкаманининг назари уларга тушади. У отини қизлар томонга ҳайдайди. Барчин билан Суксур уни кўриб, ўзларини ўтовнинг ичига оладилар. Кўкамани ўтовнинг эшиги олдига келиб, отини тўхтатади.

— Бир коса қимиз беринглар, сулув қизлар! — дейди у овозини ўйнатиб.

Ўтовдан садо чиқмайди.

— Чанқаб келдим! Маҳтал қилманглар! Бир коса қимиз беринглар, ўзбакнинг ойимлари! — дейди у яна шилқим овозда.

— Сумбуланинг ярми ўтиб бораяпти, қалмоқнинг нодони, — дейди Барчин. — Энди қимиз бўладими? Қимиз йўқ. Йўқ қимизни қаердан топиб бераман. Йўлингдан қолма!

— Ўзбакнинг ойими! Гажақдор! — дейди Кўкаман. — Бир коса қимизни узат, қадингдан!

— Шу қалмоқни кўп гапиртирма, Суқсур! Бир коса сув чиқариб бер.

Суқсур ўтовдан чиқиб, Кўкаманга бир коса сув узатади. Кўкаман косага қарайди-да, қимиз эмаслигини билиб, аччири келиб, қизнинг билагига қамчи билан бир уради. Жом жаранглаб ерга тушади.

Суқсур билагини ушлаб, ўтириб қолади. Кўзларидан ёш оқади.

— Барчин, — дейди Суқсур, — қалмоқ билагимга қамчи солди!.. Мусофирлигимиз билинди, Барчин!..

Кўкаман хезланади:

— Ташқари чиқ, ўзбекнинг қизи! Чиқ! Бўйнингдан қўл солай, сени ўзим олай!

Ичкаридан Барчин отилиб чиқади.

— Аҳмоқ қалмоқ! — дейди қазабидан тўлғониб. — Бизни бесоҳиб деб ўйлама! Бу гапларни эшитса, Алпомиш келиб, ҳаммангни яксон қилади! Агар келмаса, ўзимнинг ҳам сенга ўхшаган бир-икки қалмоқнинг бошини олмоққа қурбим етади! Энди қўлингдан келганини қилгин! Аяма!

Кўкаман қизнинг шиддатидан шошиб, такбиридан адашиб, изза бўлиб, ноилож отни буради. Бироз юргач, айикдай ўкириб, отига қамчи босиб жўнайди.

Кўкаман Кашал рорига бориб, отдан ўзини таппа ташлаб, отасига қийиқлик қилган эрка боладай, оёғини типирчилатиб, йирғай беради.

Кўкалдош укасини овутишга тушади:

— Менинг эсонлигимда кимдан сенга таадди ўтди? Агар пошшоман деб Тойчахон ошиқча гапирган бўлса, айт, ҳозир бориб, бошини олиб келаман. Сени ким хафа қилди?

Кўкаман ёшини артиб, ўзига келиб, акасига ҳасрат қилади:

— Ака, ўзбекнинг Барчин деган қизидан таадди ўтди. Агар ака бўлиб, менга раҳбарлик қилмоқчи бўлсанг, шу ўзбакнинг қизини менга олиб бера-сан!..

— Э сен жувонмаргга бир бало бўлганми?.. Гапнинг рости, ўзбекнинг қизи хўб қилган, чечанга бориб, тегинсанг, таадди ейсан-да! — дейди Кўкалдош аччиғи келиб.

— Бизга аталган қизга, сенга нима бор? — дейди Тойқашқа мўйловини бураб.

Кўшқулоқ алп айтади:

— Биз қалиндан қутилиб, қалин молини бериб, олмоқчи бўлиб юрган қизга ҳар қайсинг нимага ури-ниб борасан?

Кўкқашқа алп келиб, Кўкаманнинг елкасига бир мушт уради:

— У қиз биз билан ваъда қилиб — ул тегмоқчи, биз олмоқчи бўлиб юрибмиз... Қарғадай бўлиб, ўртага туш-масанг, сени бало урадими?

Ана энди Тўқсон алпнинг барчаси кўзғалиб, бечора Кўкаманни мушглаб ўтади. Ҳар мушт тушганда, Кўкаман устига тоғнинг чўққиси қулагандай, «ўламан»лаб, мункиб кетади.

Тўқсон алп хуморидан чиқиб, қизишиб, фуриллаб туришибди. Шунда Кўкалдош:

— Эй, алплар, қуриқ гап бўлиб қолдиларинг! Буй-тиб бир-биримиз билан тортишиб юришимиз бизга ярашмас. Кеча энам совчиликка бориб, беумид қайтди. Юринглар, тўқсонимиз ҳам Барчиннинг қошига бо-райлик, ўзбакнинг қизини ё биримиз олайлик, ё бари-миз олайлик! Нима дейсизлар?

Алплар «чин айтасан»лаб, отланишга тушадилар. Кашал форидадан чиқиб, жўнайверадилар...

Тўқсон алп Бойсарининг уйига етиб, ўтовнинг тег-расига жам бўлиб туради.

— Келган бой! — деб чақиради Кўкалдош.

Ичкаридан «Келган бойдан қулоғимиз тинмади» де-ган Бойсарининг овози эшитилади. Сўнг «лаббай!» деб чиқиб келади. Қарайди: тўқсон алп, совутли, қурол-ли, ҳайбати тоғдай, мўйловини бурашган, ола-ола қарашган...

— Келган бой! — дейди гапни чўрт кесиб Кўкалдош. — Бир қизинг бор экан. Шу қизингни қайсимизга берасан?

Бойбўрининг қути ўчиб, нима жавоб айтарини билмай, хаёли қочиб, ўйланиб дейди:

— Ҳов, алплар! Эртан чошгоҳгача муҳлат беринглар! Элу юртлиман, элимнинг олдидан ўтай, қизимдан бир оғиз сўрай...

— Нима дейсизлар? — деб сўрайди алплардан Кўкалдош.

— Эрта чошгоҳ қочиб кетмас. Бу келган бой қайна-тамиз бўладиган эрса, майли, рухсат берайлик.

Алплар отларига қамчи босиб жўнаб кетадилар.

Бойсари семиз қўйларни сўйдириб, элининг одамман деганини йиғиб, маслаҳат солиб ўтирибди. Дастурхонда корсон-корсон гўштлар, косаларда овқат. Мешлардаги қимизни хизматкорлар сузиб узатаётти, аммо ҳеч кимнинг кўнгили очарга чоғи йўқ — ҳамма музтар ўтирибди.

Бойсари ниҳоят гап бошлайди:

— Қўнғиротнинг оқсоқоллари, эрта чошгоҳда алплар келса, нима дейин?

Ҳамма жим. Бош эгиб ўтиради. Садо чиқмайди.

Шунда Яртибой ўзига ўзи сўз беради:

— Катталар чора тополмаса, гап кичкинадан экан... Энди, Бойсарибий қизингни қалмоқнинг алпларидан бирига бер. Шундай қилсанг, бу юртда ҳам эркин бўлиб қоламиз. Қалмоқлар билан тоғали-жиянли бўлиб кетамиз.

— Ҳов, Яртибой — гап келганда отди бой! — Бу ишни қилсам, Барчиннинг икки қўли машҳаргача ёқамда кетади...

— Бойсарибий! — дейди Яртибой. — Бу алплар кўп зўравон экан, пошшони ҳам гапига киргизган экан, ўтириб-турғизган экан! Қизингни бермасанг, бошинг кетади, элинг талон бўлади...

— Сизлар нима дейсизлар?

Бойсарибий бошқаларга қарайди. Ҳамма яна бош кўтармайди. Сукут — ризолик аломати... Буни кўрган Бойсарибий зориллаб қолади:

— Менинг қизим Қўнғиротнинг қизлари бўлади, номардлар! Сизлар мени қалмоқлардан баттар изза қилдиларинг! Кўнглим қирқ газ чўқди! Энди мусофир-

лигим билинди! Ҳай, эсиз қариндошчилик! Ҳай, эсиз ўзбакчилик!..

Ўтовнинг ташқарисида бу гапларни Барчин эшитиб ўтирибди.

Отасининг зорриллашига чидамай ўтовнинг эшигига рўбарў бўлади.

— Ота, — дейди Барчин, — беор билан ночорнинг маслаҳатига кирманг! Бу гапни энди ўзимга ташланг, алларга жавобимни ўзим бераман.

Бу гапни эшитиб, оқсоқоллар чўчийди.

— Бу қизинг, Бойсарий, — деди улардан бири, — алларга паст-баланд гапирар, бунинг касофатига ҳаммамиз оёқ ости бўлиб кетамиз...

— Жавоб бергич бўлса, бизнинг ичимиздан чиқиб, холис ерда туриб, жавоб берсин! — дейди иккинчиси.

Барчиннинг ўтови ўн минг уйли Қўнғирот юртидан ташқарига чиқарилиб, бир овлоқ тепанинг бошига тикиб қўйилган. Чошгоҳ маҳали. Барчиннинг қирқ канизи «аллар келиб қолар» деб хавотирга тушиб, кўрқапса йўлга қараб, ўтовнинг атрофида жимгина ўтиришибди. Барчин ичкарида — Суқсуройга чанқовуз чалдириб, офир куйга чўкиб ўтирибди...

Аллар келаяптилар.

Бойсари ўтови олдида турибди. Аллар унинг қаршисига тўхтайдди.

— Қани, келган бой, маслаҳатни қаерга қўйдинг? — деб сўрайди Кўкадош. — Қизингни қайсимизга берадиган бўлдинг?

— Бизнинг ўзбакларда шундай расм бор: қизи ўн тўртта киргандан кейин ўз ихтиёри ўзида қолади. — дейди Бойсари. — Ана, бизнинг айтганга кўнмай, тепанинг бошига ўтовини тикиб ўтирибди!.. Ўзига боринглар, ўзидан сўранглар — бирингга тегарми, барингга тегарми, ўзидан сўраб билинглар...

Аллар бурилиб қарайди — бир тепанинг бошида бир ўтов зинкайиб турибди. Улар кўзғолиб, савлат билан бир-бир босиб ўтов томонга юрадилар.

Аллар етиб келиб, ўтов олдидан ҳар бири ҳар хил муқомда юриш қилиб, ўтовнинг у ёқ-бу ёғидан ўта бошлайдилар. Ўзларини кўрикка солиб, Барчин гўё бировини танлаб оладигандай...

Ўтовдан эса чанқовузнинг мунгли оҳанги таралади.

Барчин кўзини ердан узмасдан, канизлари билан жам бўлиб ўтирибди. Суқсур чанқовуз чалаяпти. Ҳамма хавотир ичида. Ташқаридан канизлардан бири киради.

— Қалмоқларнинг юришини кўраяпсизми, бувишим? — дейди у.

Барчин ўтов эшигидан қарайди. Тўқсон алп ўзига оро бериб мўйловини бураб, отини майда юрдириб, у ёқдан бу ёққа бориб келаяпти.

— Буларга нима бало бўлди? — деб сўрайди Барчин.

— Қалмоқларнинг бир расми бор экан, — дейди ҳалиги каниз. — Куёв бўлмоқчи бўлган йигитлар қизга кўриққа чиқар экан. Бу алплар ҳам ўзини бозорга солаётгандир-да, бувишим...

Чанқовуз мунгли-мунгли йирғайди.

Алплар юравериш чарчаб, битта-битта тўхтаб, йиғилиб қоладилар.

— Ўзидан бир гап чиқмади, — дейди Кўкалдош.

— Бир аҳмоқ қилмагани бизлар қолибмидик... — дейди Кўкамани.

Кўкалдош от суриб, ўтовнинг эшигига етади.

— Ўв, ўзбакнинг қизи, бизни аҳмоқ қилма, ё биримизга тег, ё баримизга тег! Бир жавоб айт!

Чанқовуз тўхтади. Ичкаридан Барчиннинг овози эшитилади:

— Бунда қузғиндай айланмай, ўз йўлларингга кетаверинглар! Менинг орим бор, Алломиш деган норим бор! Келса, бошларингга қиёмат кун тушади, номларинг дунёдан ўчади! Аммо зўрлик билан ишларинг битмайди, ўзим ҳам сизларга бас келаман!

— Ўзбакнинг қизининг дами баланд экан! — дейди Кўкалдош бу сўзни эшитиб, лабига беўхшов кулгу югуриб. — Кўкамани! Тушиб судраб чиқ бу ёққа ўзбакнинг қизини!

Кўкамани отдан ўзини отиб ташлаб, ўтов ичига киради. Барчиннинг канизлари кўрқиб, уйнинг тўрига тўпланади. Барчин ибод билан тескари қараб туради. Кўкамани шошқилаб келиб, Барчиннинг ўнгиридан ушлаб ташқарига торта бошлайди. Барчин ўзини ўнгириб, бир қўлини Кўкаманининг ёқасига узатади, бир қўли белбоғига етади. «Ё пири!» деб алпни кўтариб, чалқайрамон қилиб, ерга гурсиллатиб уради. Чап тиззасини Кўкаманининг кўкрагига тираб, босади. Бечо-

ранинг оғзи бурнидан дирак-дирак қон кета бошлайди.

— Кўкаманга қаранглар! — дейди Кўкалдош. — Чиқмаяпти... Ўзбекнинг қизи билан айланишиб қолдимми?

Бирови келиб от устидан қарайди.

— Э, ўзбакнинг қизи Кўкаманни босиб ўлдириб қўйибди, — дейди у ранги ўчиб.

Бу сўзни эшитиб, бир кам тўқсон алп отдан ўзини ташлайди. Барчин Кўкаманни қўйиб юбормай, алпларга бир-бир қарайди. Кўкаманнинг бошида тилла жиғага кўзи тушади:

— Алпларнинг сардори! — дейди унга қараб Барчин. — Сизларга айтар арзим бор! Бир мардлик қилиб, менга олти ой муҳлат беринглар. Мен Бойсун-Қўнғиротга одам юборай, Алпомиш келсин. Ана шунда уч шарт қўяман. Шу шартни Алпомиш бажарса Алпомишга; бошқа бажарса, бошқага тегаман. Гапимга кўнмасаларнинг Кўкаманни ҳозир кўкайини кесиб, тиззам билан эзиб қўяман!

Кўкаман Барчиннинг ғайратига ҳаваси келиб, кўнглида ўйлайди...

КЎКАЛДОШНИНГ ОВОЗИ: «Бу дунёда мендан зўр бўлмаса! Шу ўзбакнинг қизи менга кўнгли қўйди. Шартларини ютиб чиқишимни аниқ билди»...

... деб,

кўнгли чор бўлиб:

— Бор, олти ойга муҳлат! — деб юборади.

Алплар ҳам Кўкалдошнинг юзидан ўтолмай:

— Олти ой муҳлат!.. Олти ой муҳлат!.. — деб отларига мина бошлайдилар.

Барчин Кўкаманни қўйиб юборади. Кўкаман гандираклаб, отига минади.

Алплар тарқай берадилар.

— Қалай, Кўкаман? — дейди шўхлашиб Қоражон, — ўзбекнинг қизини оласанми?

— Ўзбекнинг қизини тагига қолиб, оғзидан қони келиб, ўлиб кетади! — дейди Қўшқулоқ.

Ҳамма алплар гуриллаб кулиб, уфққа от солиб кетадилар.

Дўмбира куйи эшитилади.

Барчин ўтовининг олдида, ўнга йигит бедов отларга миниб, тизилиб турибди. Барчин ўтовдан чиқиб, уларнинг бирови қўлига мактуб тутқазади.

Барчин қўлини дуога очади. Ўн чопар юзига фотиҳа тортиб, Бойсун-Қўнғирот тарафга от суриб жўнайдилар.

Улар сойлардан биланглаб, тоғларда селанглаб, қирларда ўмганлаб, дўнғларда дўланглаб кетиб бораяптилар.

Чопарларнинг усти-бошлари чанг, отларини кўпириб, Бойсун-Қўнғиротга кириб борадилар.

Алпомишнинг энаси Кунтуғмиш Бойбўрибийнинг бийлигидан керилиб, урчиқ йиғиришдан эриниб, йўлга қараб ўтирган эди, кўзи чопарларга тушади.

— Мендан бошқа Бойсун-Қўнғиротнинг кўриқчиси қолмади, — дейди Кунтуғмиш бойвучча сузилиб. — Ўнта отлиқ қайси гўрдан чангиб келаяпти, ҳеч кимнинг иши йўқ!... Бор, бу ёққа чақириб кел!

Чопарларни чақириб келадилар. Чопарлар бойвуччани таниб, таъзим билан ҳурматини бажо келтирадилар.

— Қаердан келаяпсизлар? — дейди бойвучча.

— Биз Бойсарибийнинг қизи Ойбарчиннинг чопарларимиз. Ундан Алпомишга хат олиб келаяпмиз.

— Хатни менга беринглар! — дейди Кунтуғмиш ва чопарлардан хатни олиб ўқишга тутинади: «Олти ойчаллик йўлга келдим, Қалмоқнинг элига келдим. Зўр ёвнинг қўлида қолдим, олти ойга муҳлат олдим. Мендан умиди бўлса, Алпомиш келсин, бўлмаса, жавобимни берсин. Барчин».

— Чопарлар узок йўлдан келибди. Меҳмон қилинглари! Бир-икки кун дамларини олсин! — дейди хизматкорларига Кунтуғмиш.

Чопарларни ҳурмат билан олиб кетадилар...

Бойвучча тўғри Бойбўрининг олдига боради.

— Улуғ бий, — дейди, — Барчин Қалмоққа талош бўлибди. «Алпомиш мендан умиди бўлса, келсин» деб хат юборибди.

— Бойсарибий билан орамиздан кўп гап ўтди. Аммо аввали мендан ўтган. Алпомиш ҳам йигит бўлиб қолди. Тикилса, дарёни қуритади, наъра тортса, тоғни йиқитади. Барчин умид қилган бўлса, бориб келсин!

— Бормайди! — дейди Кунтуғмиш. — Биттаю битта ўғлим бир хотин учун Кашалда кашал бўлиб юрсинми? Одам деган бундай тошбағир бўлмайди!..

— Майли, — дейди Бойбўри. — Аммо чопарларга нима жавоб қиламиз?

— Бу ёғини менга қўйиб беринг...

Кунтуғмиш бойвучча ўзича керилиб юрганича, чиқиб кетади.

У уйига бориб, қирқ сандиғидан бирини очиб, хатни бекитиб ташлайди.

Чопарлар отларига миниб, кетишга ҳозирланиб туради. Бирдан Бойбўрибий келиб қолади.

— Чопарларга инъом беринглар! — дейди у.

Ясовуллар чопарларнинг елкасига тўн ташлайдилар, хуржунларига тавоқ-тавоқ тилла тўкадилар...

— Бойбўрибий, бизга айтадиган гапингиз йўқми? — дейди чопарлар.

— Бор! — дейди Бойбўри. — Бундан кетгунча, Қўнғирот музофотидан ўтгунча, Қалмоқ вилоятига етгунча, бирор бир кимсага «Биз Барчиннинг чопари эдик» деб оғизларингдан чиқарсаларинг, олиб келиб, ҳаммаларингни дорга тортаман!

Ўртага ноқулай жимлик тушади. Бойбўри отини қайтаради-да, қамчи тортиб, жўнаб қолади.

Чопарлар ҳам секин-секин Бойсун-Қўнғиротни ора-лаб жўнайверадилар.

— Номард Бойбўрибий!.. Алпомишга келганимизни билдирмасдан жўнатаяпти...

— Дўқини қара!.. Барчиндан чопар келганини Алпомиш сезмасин деяпти-да!..

— Барчинга қийин бўлди...

— Ҳа, Барчинга қийин...

Қалдирғоч бир тўп дугоналари билан ғужирлаб, Кунтуғмиш бекачнинг — энасининг олдига югуриб келади:

— Эна! Қизлар тўйга боришаяпти! Мен ҳам бораман!..

Кунтуғмиш бекач қизига қаттиқ қарайди.

— Қалдирғоч! Устингдаги кийимингни қара! Чўри ҳам киймайди бундай кўйлакни! Янги кўйлагингни кийиб тўйга бор!

Қалдирғоч дугоналарига «ҳозир» дейди-да, югуриб

ичкари киради. Энасининг қирқ сандиғидан гоҳ уни-
сини, гоҳ бунисини очиб, либос танлайди. Бир сандиқ-
дан Барчиннинг хати чиқади. Барчин хатини ўқиб, гап
нимадалигини тушунади...

Қалдирғоч югургилаб Алпомишнинг олдига келади.
Алпомиш ўзича қилич ўйнаб, ҳавога силтаб ўтирибди.

Қалдирғоч акасига хатни беради.

Алпомиш хатни ўқиб кўргач, ранги ўзгариб, бўза-
риб, шарт бориб, қурол-анжомларини тақиб, совутини
кийиб, елкасига ёйини осиб, сафар тараддусини кўриш-
га тушади.

— Сайис! — деб бақиради у. — Табладан отни
келтир!

— Ака, тўхта! Янгамни хатини яширган отам билан
знам табладаги отини берармиди? — дейди Қалдирғоч.

— Ундай бўлса, Қултой бобомнинг олдига бораман!

Алпомиш елкасига отнинг эгар жабдуғини ташлаб,
Қултой бобосининг отлари боқиладиган Тўқайистонга
қараб юради.

Тўқайистон. Олди-орқаси кўринмайди. Тўқайдан
гоҳ-гоҳ отларнинг кишнаши эшитилади. Қултой эл-
ликбоши қимиз ичиб ётибди. Отбоқарлари хизматда.

Бойбўрибий от чоптириб, келиб қолади.

— Кел, Бойбўрибий? Қимиз ич!

— Қимиз ичкилигим йўқ, Қултой эликбоши! Алпо-
миш бу ёққа келаяпти. Қалмоқдан келган хат хабарини
биров етказибди. Сендан келиб от сўраса, берма, эл-
ликбоши! Уриб-суриб, дўқлаб қайтариб юборгин!

— Сендан амир бўлмаса, Алпомишга йилқи бера-
манми?

— Шундай қил, бобо!

Бойбўрибий от чоптириб қайтиб кетади.

У ройиб бўлганданоқ бошқа томондан, терлаб-пи-
шиб, отнинг эгар-жабдуғи елкасида, Алпомиш кўрина-
ди.

— Ассалому алайкум, Қултой бобо! — дейди Алпо-
миш.

— Салам-палом бермай, йўлингга боравер! — дейди
Қултой! — Феълим айниб турибди! Феълим айниса,
биров билан гаплашмайдиган одатим бор! Бор, бор
кетавер!..

— Мен Алпомишман бобо!

— Алломиш бўлсанг, ўзингга! Бор, боравер!

— Жеркинмай, ишимни битир, бобо! Қалмоққа кетаяпман, биргина от бер!

— Сен боланинг ўзи адабингни бериб қўймасам, бўлмас экан! — Қултой сакраб туриб, Алломишни таёғи билан уч-тўртта уради. — Мана, сенга Қалмоқ! Мана, сенга от!..

Алломиш шошиб қолиб, талпанглаб, қочиб нари боради.

— Қултой бобо, тентак бўлдингми?! Ё ажина-пажина ақлингни олдими? Нега ҳе йўқ, бе йўқ одамни урасан?

Қултой «кет»лаб, таёқ сермаб туради. Алломиш таёқ тегмасга чекина боради.

— Бобо! Яхшилиқча от бер!

— Кўзимга кўринма!

— Бобо, уюр сўраётганим йўқ! Битта от сўраяпман!

— Сен болани яна уч-тўрт тушириб, бир-икки сўягингни синдирмасам, бўлмас экан!..

Қултой яна хезланади. Алломишнинг энди аччиғи чиқади.

— Бобо! Энди ўзингдан кўр! — дейди-да, забт билан келиб, Қултойни белбоғидан тутиб, чирпаб осмонга отади. Қултой ҳавода кўринмай кетади. Алломиш бир вақт қараса, айланиб, олчи-чикка бўлиб тушиб келаяпти.

— Алломиш болам! Йилқининг зўрини ушлаб бераман! — бақираб келади тепадан Қултой. — Нобуд бўлмай, ушлаб ол! Хизматингни қиламан.

Алломиш қўл кўтариб, тепадан тушиб келаётган Қултойни ушлаб олади-да, ерга босиб, тиззасини кўксига тираб туради.

— Бобо, қани, от ушлаб бер!

— Қўя бер-да, ушлаб берай, болам! — дейди беталваса ҳансираб Қултой.

— Йўқ, ётган ерингдан ушлаб берасан!

— Турмасам, қандай ушлаб бераман?

— Эса мени нега бунча урасан?

Алломиш Қултойни қўяберади.

Қултой ҳам, Алломишдан қўрқиб, ўрнидан турмай ётгани билан, заҳар чол — қўзролиб, тирсагига таяниб, бир ҳайқиради:

— Қур-ҳайт!

Тўқсон тўқайдаги йилқи кишнаб, ўйноқлаб бобонинг қошига келади.

— Ана, йилқи! Ўзинг кўриқ ташла! Йигитнинг бахти бўлса, зўр от чиқади, бахти бўлмаса, гўр от чиқади!

— Саман сарига туш, ё ола поча тўрига туш, шапақнинг зўрига туш!—деб Алпомиш уюрга кўриқни солади.

Ёллари эшилган ипақдай чипор бир отнинг бўйнига тушади.

— Кўп нозик экан... Узоқ йўлга ярамайди, бобо, — дейди Алпомиш йилқининг у ёқ-бу ёғига қараб. Қултой отга қараб, мийиғида кулади.

Алпомиш яна кўриқ ташлайди. Кўриқ яна шу отнинг бўйнига тушади.

— Бор! — дейди Алпомиш отни сағрисига уриб, кўйиб юборар экан. — Бор, манглайимга битгандай айланаверма!

У яна кўриқ ташлайди. Яна шу чипоргина от кўриққа тушиб туради...

— Тақдиримга битган шу экан! — дейди Алпомиш, отнинг бўйнига белбоғини боғлаб, эгарлагани етаклаб келар экан.

— Хомуш тортма, Алпомиш! Бу от назаркарда от! Худо бу отни сенга буюргани рост экан! Бу отга Шоҳимардон пиримнинг дуоси теккан! Сенга аталган тулпор шу, Алпомиш!.. Отини Шоҳимардон пирим «Бойчибор» деган...

Дўмбира оҳанги эшитилади.

Алпомиш отни эгарлашга тушади. Аввал терликни, унинг устидан чиргинни ёпади, кейин белликни, жаҳалдирикни отнинг устига тортади. Сўнг эгарни...

Дўмбира тинмайди, сел бўлиб оқади...

Алпомиш отини миниб, Қултой бобосидан дуо олиб жўнаяпти.

— Бу ёққа қара, — дейди унга Қултой. — Шу кетишда қаёққа кетаяпсан?

— Қалмоққа! — дейди Алпомиш.

— Худо куч берган билан, ақл бермаса қийин экан! — дейди Қултой энсаси қотиб.

— Бобо, — дейди Алпомиш Қултойнинг гапини офир олмай, жилмайиб. — Нима, яна бир марта осмонга чиқиб, тушгинг келаяптими?!

— Мендай ақлли одамга дуч келганинг учун, осмонга теллагингни от! Э Қўнғиротнинг тентак боласи! Қалмоққа ҳовлиқиб кетаверасанми ота-энаси йўқ сағир

боладай! Бор, ота-энангдан дуо олиб, кейин нима қилсанг, қилавер! Ҳе, ақли йўқ!..

— Тўғри айтасан, бобо!.. Осмондан ақл олиб тушганга ўхшайсан!

Алломиш Бойчиборни ўйнатиб жўнайди.

Бойсарининг қароргоҳи. Бойсари Кунтуғмиш бекач билан гаплашиб ўтирибди.

Қалдирғоч югуриб киради.

— Ота! Акам келди!..

Ташқари чиқадилар. Бойбўрининг хизматидаги одамлар ҳам йиғила бошлайди. Алломиш Бойчиборни ўйнатиб, қиличини белига тақиб, ёйни эгарга илиб турибди. У ота-онасини кўриб, ўзини отдан отиб ташлайди.

— Кетаринг ростми? — дейди Бойбўри.

— Рост, ота! — дейди Алломиш.

— Ёвнинг мамлакатига бораяпсан... Қўшин берай! Лашкарга бош бўлиб бор!

— Ота, душман мени кўрқди деб ўйлайди, кўп бўлиб боришга орим қўймайди! Яхшиси, оқ фотиҳа беринг!

— Шошма, болам! — дейди бирдан тинмай унсиз йиғлаётган Кунтуғмиш, кўз ёшлари аралаш кулишга ҳаракат қиларкан. У Алломишни бўйнидан маҳкам қучоқлайди. — Орли болам! Алл болам!..

Қалдирғоч ҳам акасини қучоқлайди.

Бойбўри фотиҳага қўл очади:

— Омин! Душманларга хор бўлмасдан, ёмонларга зор бўлмасдан, ой бориб, омон қайт! Пирлар мадаккор бўлсин! Худонинг паноҳида бўл!..

Юзларига дуо тортадилар. Алломиш Бойчиборни бир ниқтайди. От ўқдай отилиб жўнайди.

— Худонинг паноҳига!..

Алломишнинг овози уни кузатаётган ота-энасига, Қалдирғочга, Бойсун-Қўнғиротта, дала-даштга, Асқар тоғига... — бутун юртга илоҳий садодай етиб келади.

— Худонинг паноҳига!..

Кузатаётганларнинг товушлари ҳам гўё бу истакни шу кенгликлар — қўнғиротларнинг киндик қони тўкилган юрти — Бойсуннинг адирлари, дала-дашлари айтаётгандай бўлиб Алломишнинг қулоғига етади.

Дўмбира тинмайди...

Дўмбира тинмайди, фақат оҳанги Бойчиборнинг шариллаб кетишига мослашади.

Бойчибор сойлардан...

даштлардан...

сахролардан...

ўрлардан, қирлардан, тўқайлардан, тепалардан... ўтиб кетаяпти. Қуёш чиқади, ботади... юлдузли кечалар... Тонг отади... Алломиш тинмайди...

Алломиш бир баҳайбат тепанинг пойига келиб тўхтайди. Жуда баланд тепа...

— Бойчибор! Жонивор! Бу тепа бежиз тепа эмас! Агар шу тепага чиқолсак, Барчин меники! Юрагим сезиб турибди! Чиқолмасанг, бориб нима қиламан!.. Шу тепага чиқолмаган сену мен қалмоқлар билан курашга яраймизми?

Алломиш Бойчиборга забт қилади. Бойчибор тепа устига пириллаб чиқиб кетади. Отнинг туёғидан қирқ минг отнинг дупури пайдо бўлади.

Алломиш тепадан қарайди: Бир томонда Қалмоқнинг юрти, бир томонда ўн минг уйли Қўнғирот эли кўриниб турибди. У Бойчиборни қовдонга қўйиб юборади-да, ёнбошлаганича, Бойсарининг уйига тикилган кўйи, ёнбошлаб ёта беради.

Кўкалдош Кашалда тўқсон алп билан дурбин қараб, йўл пойлатиб ётибди. Бир четда Қоражон ухляяпти. У туш кўради.

Тушида от чопиб келаётган Алломиш киради. Муродтепада турган Қоражоннинг ёнида Шоҳимардон пир пайдо бўлади.

— Қара, болам! Шу келаётган Алломиш! Алломиш!.. у сенинг худо буюрган дўстинг бўлади! Унутма, дўстинг бўлади!.. Омин, бу дунёдан дўст деб ўт!

Пир ва Қоражон юзларига фотиҳа тортадилар...

Қоражон калима қайтариб, ўрнидан туриб кетади. Унинг бундай уйғонишидан алплар чўчиб тушадилар.

— Бунга жин-пин тегибди! — дейди Кўкалдош. — Бир иримини қилиб қўйинглар!

— Ие, ошпичоқ! — дейди Тойқашқа.

— Қалампирмунчоқ! — дейди Кўкқашқа.

— Отингни торт! — дейди Кўкаман.

— Туш кўрмай ёт! — дейди Бойқашқа.

Қоражон индамай ўрнидан туради.

— Ака! — деб бақиради Қўшқулоқ, — Муродтепада биров кўринди!..

Кўкалдош ҳам дурбинга қарайди.

— Ўзбекнинг полвони келибди — дейди у. — Тарадудларингни кўраверинглар!.. Қоражон! Сен маҳрамларингни олиб бор-да, ўзбак билан кўришиб, қандайлигини билиб кел!..

Қоражон маҳрамлари билан бирга отланиб, Муродтепага қараб, йўлга тушади.

Алломиш ҳануз Муродтепада — Бойсарининг уйига тикилиб ётибди. Келаётган Қоражон ва ҳамроҳларига аввал Бойчиборининг кўзи тушади. У қовдондан бош кўтариб, қулоқларини чимириб, бурунларини кериб, туёқларини ерга уриб келаётганларга қарайди. Алломиш отнинг қилиғини кўриб, Бойчибор қараётган томонга кўз ташлайди. Ўн тўрт отлиққа кўзи тушади. Ўрнидан туриб уларнинг тепа тагига келишини кутиб қараб туради...

— Алломиш! — дея чақиради Қоражон пастдан, — Бойсун-Қўнғиротдан эсон-омон етдингми, дўстим? Мен — Қоражонман!

— Сен мен билан қаерда дўст бўлгансан, Қоражон? — деб сўрайди Алломиш.

— Пирлар тушимда мени сен билан дўст қилди. Дийдорингга етказди. Кўнғлимизни кўнғлимизга бовлади.

— Дўст бўлсанг, тепага чиқ! — дейди Алломиш.

— Сен турган тепа Муродтепа! Худо муродига етказадиган одамлар бу тепага чиқади!

— Сен ҳам чиқоласан!

— Йўқ!.. Менга дўст бўлишни ато этди!

— Бир уриниб кўр!..

— Мени худо дўстликка буюрди... Ўзинг пастга туш.

Алломиш Бойчиборни етаклаб, тепадан пастга бир-бир эниб келаверади. Қоражон ва маҳрамлари отдан тушиб, кўриша бошлайдилар. Маҳрамлар Алломишга қўл учини узатиб кўришадилар. Алломиш «қалайсан?» деб сиқинқираб юборади. Маҳрамлар оғриқнинг зўридан чинқириб, панжаларини силкиб, ағанаб қолаверади. Қоражон Алломишга қулоч ёйиб келади. Бел олишиб, кўришадилар. Қоражон «воҳ!» деб таппа тушиб ётиб қолади.

— Нима бўлди, дўстим? — дейди кулиб Алломиш.

— Ростини айт, шу кўришганингми, ё уришганингми?

— Нима қилдингки уришаман? Кўришганим эди...

— Кўришганинг шу бўлса, уришганинг қандай экан? Кўришганинг курсин, етти қовурғамни синдириб юбординг!..

— Ҳазил қилиб, сал сиқиб эдим...

— Зўр экансан, Алпомиш!.. Қалмоқ тарафларда сенга бас келадигани йўқ!..

Қоражон ўрнидан туради.

— Қоражон! — дейди бирдан жиддий тортиб Алпомиш, — мен ҳам сен билан худони ўртага қўйиб, дўст бўлдим!..

— Дўстим, — дейди Қоражон, — энди меҳмоним бўл!..

Улар гуриглашиб йўлга тушадилар.

Қоражоннинг уйи. Қоражоннинг қирқ маҳрами, қирқ канизи Алпомишнинг хизматида. Дастурхонда нозу неъмат тўла...

Ташқарига чиққан Қоражонни Сурхайил кампир чақиради.

— Бери кел. Бу ўзбекнинг зўрини қаердан тошиб келдинг?

— У — дўстим бўлади.

— Нодонлик қилма! Бу меҳмонингни жўнатиб юбор...

— Эна, бировни ёмон кўрадиган феълингиз курсин!.. У — менинг дўстим!..

— Қоражон болам, мен сени аҳмоқ билдим!.. Душманга дўст бўлган нодон болам!..

Алпомиш билан Қоражон маслаҳат қилаяптилар.

— Қоражон! Мен келганимдан Бойсарининг хабари йўқ. Сен бийникига бориб келсанг, бир хабарини билиб келсанг, иложи бўлса, совчи бўлиб қайтиб келсанг, менинг келганимни ҳам айтиб келсанг!

— Қайси отни миниб бораёй?

— Ўзингни отингни миниб борсанг, ҳамишалик қалмоқ ҳаммамизни лақиллатиб юрибди, деб ишонмайди. Менинг отимни — Бойчиборни миниб бор...

Барчин ўтови керагасининг чийларини очиб, йўлга қараб ўтирибди. Қирқ канизи хизматда. Суксурой каниз чанқовуз чалаяпти.

— Тепага бировинг чиқиб кел! — дейди Барчин. — Алпомиш келмаяптимики?

— Тепада қизлар эртаю кеч ўтирибдилар, — дейди канизлардан бири.

— Қизлар! — дейди зорланиб Барчин. — Алпомиш келмайдиган бўлди... Берган муддатим тутаяпти...

— Келади, бувишим, келади!.. — деб канизлар Барчинни овутадилар.

— Келса, шу пайтгача келмасмиди! Азали тақдирим шу экан!.. Қизларжон! Ўладиган бўлдим, қалмоқларнинг қўлида сўладиган бўлдим!..

Суксурой каниз бирдан чанқовуз чалишни тўхтатади. Ниманидир тинглайди, ерга ётиб, қулоқ солади.

— Отнинг... Тулпор отнинг дупири келаяпти, бувишим! Қирқ минг от юргандай бўлиб келаяпти!

Барчин ва ҳамма канизаклар ерга ётиб қулоқ тутадилар.

Шу пайт тепадаги қизлардан бири югуриб киради.

— Бувишим! Бир қалмоқ келаяпти! Алпомишнинг отини минган!..

Сукут чўкади.

— Суксур! — дейди Барчин, — бу нима кўрим?

— Бувишим! Бировнинг отини биров бекор минади-ми? — дейди Суксурой. — Демак, бий бобонгизнинг ўрлига бир гап бўлган...

— Бир гап бўлган, Суксур! Бир гап бўлган!..

Барчин қирқ қизи билан ўтовдан чиқиб, Чилбир чўлига, келаётганининг йўлига қараб, зориллаб йиғлайверади. Канизлар ҳам овоз чиқаришга тушадилар. Дўмбира ҳам чидай олмайди — уларга қўшилади.

Қоражон етиб келади. Отдан туриб, мўйловини силаб, оёғини узангига тираб, қизлардан сўрайди:

— Бу уйнинг эгаси қаерда?

— Кимда ишингиз бор эди? — дейди Барчин кўзларидан ёшини тия олмай.

— Алп қизи бор Бойсарибийда ишим бор.

— Отам уйда йўқ, — дейди Барчин.

— Э қизиқ бўлибди-ку... — дейди бош қашиб Қоражон. — Мен сенга совчи бўлиб келган эдим!..

— Ундай дема! Ёмонлик кўрмагур! — дейди Барчин безиллаб. — Бизга зарар бермасдан кет!..

— Э ўзбақда совчи бўлиб келганининг зарар берадиган одати борми? Меҳнат тортиб Алпомиш келган!..

Совчи юбормасдан, тоғнинг оғир тошига ўхшаб ўтира-
верадими?

Яна сукунат чўкади.

— Ҳа, нима зенкайиб қолдиларинг? — дейди ҳай-
рон қолиб Қоражон.

— Тушинг! — дейди бирдан чарақлаб Ойбарчин. —
Отдан тушинг!.. Отам ҳам келиб қолар!.. Қизлар! Алп-
нинг отини ушланглар! Дастурхон тўшанглар! Нон
қилинглари! Ҳамир муштланглар! Қассобга айтинг, қўй
сўйсин! Меҳмоннинг бир қорни тўйсин!..

Қоражон корсон-корсон гўшлардан тушириб, дас-
турхоннинг чўғини учириб, қўлини артади.

— Қани, Ойбарчин, Алпомиш бўлса келди, алплар-
нинг муҳлати битиб қолди, сен нима жавоб айтасан?

— Алпомиш келса, келибди! — дейди хуррамлиги-
дан яшнаб Барчин. — Келди деб этагини ушлаб кета
бераманми! Тўқсон алп ҳам умид билан олти ой муҳ-
лат берган. Ким мард бўлса, мардлигини билдирсин!
Уч шартим бор...

— Айт, Барчин, айт, шартингни!..

— Пойга қиламан, пойгада отини ўздирган чобарон-
га тегаман; минг қадамдан ёй тортиб, танга пулни урган
қарағай мерганга тегаман; курашда алпларнинг барини
йиққан паҳлавонга тегаман...

— Бу гапинг бинойи бўлди, Барчин! Энди Алпомиш
ҳам ўғрига ўхшаб юрмайди. Майдонга кириб, ёрини
ажратиб олади!.. Менга энди жавоб бер!..

Қоражон бир ўзи кетаяпти. Олдидан бир кам тўқсон
алп чиқиб қолади.

— Қоражон! Биз ўлиб-нетиб қолмадингми деб хаво-
тир олиб излаб келаётган эдик!.. — дейди Кўкалдош. —
Муродтепадаги одамнинг кимлигини билдингми?

— Алпомиш келибди, — дейди Қоражон.

— Сен ҳозир қаердан келаяпсан?

— Ўзбекнинг қизиникидан келаяпман.

— Ўзбекнинг қизини муҳлати битди... Учрадингми,
нима жавоб айтди?

— Ўзбекнинг қизи айтган шарти шу бўлди: пойга
қилиб, от ўздирган чобаронга тегар экан; минг қадам-
дан ёй тортиб, танга-пулни урадиган қарағай мерганга
тегар экан; курашиб алпларнинг барини йиққан паҳ-
лавонга тегар экан...

— Ўзбекнинг қизини кўнгли менда экан! — қийқириб қувонади Кўкалдош. — Мендан зиёд чобаронни ҳам, мерганни ҳам, полвонни ҳам бу олам кўрмаган!.. Ие, Қоражон, остингдаги олача тойни қаёқдан олдинг?

— Бу Алпомишнинг оти!

— Олис юртдан шул чўбир отни миниб келиб, хотин олиб кетаман деб аҳмоқ бўлиб юрибдими?

Қалмоқ кўчаларида жарчилар жар чақириб юрибдилар.

— Ўзбекнинг қизини оламан десанг, кўйнимга олмадай соламан десанг, отингни пойгага сол! Беармон қолма!..

Пойгабоши. Ўтовлар тикилган. Отлар совутилиб ётибди. Баъзилар ёлғон пойга кўйишиб, қуриллашиб, бир тош отгулик жойга отини чоптириб қайтаяпти. Бир четда Алпомиш билан Қоражон Бойчиборни силаб-тараб, эгар-жабдуғига қараб турибдилар. Бир четда Кўкалдош Кўқадўнан отига ем бераяпти. Бойчибор нохос бош кўтариб, Кўқадўнанга қарайди. Кўқадўнан ем ейишдан тўхтаб, оёғи титраб, аста ётиб қолади.

— Нима бало Кўқадўнанга касал тегдими? — деб Кўкалдош отнинг у-бу ёнига қарайди.

Қайдандир яна дўмбира бўзлаб қолади. Алпомиш ҳам Бойчиборни миниб, пойгабошида одамларга араллашиб юрибди. Бир вақт қараса, хўв, тепанинг устидан суворийлар — Кўнғирот беклари эниб келаяпти. Ўрталарида савлат тўкиб Бойсарибий ўтирибди. Уларнинг ортидан туя минган Барчиной, атрофида отлиқ канизлари, хотин-халаж. Алпомиш қандай қилиб уларнинг қаршисига чиқганини билмай қолади. Алпомиш ҳам, беклар ҳам ўзларини таппа-таппа отдан ташлайдилар.

— Қариндошларини излаб келган арслоним! Бегоналарга хорлигимни билдирмаган полвоним! — деб Бойсари Алпомишни бағрига босади!

— О! Бойсуннинг иси келди! — дея Яртибой ўкириб қучоқлайди.

— Саратондаги соябоним кепти! — яна бири бағрига босади.

— Мададкорим, суянчим келди! — деб бошқаси бағрини очади...

Қолган кўришганларнинг гапини сўзга кўчириб

бўлмайди. Сўз учун ҳам дўмбира дунёни тўлдириб айтаверади...

— Сен энди кўп қалмоқнинг ичида зинкайиб юрма! — дейди Бойсари. — Биз билан бўл!..

— Қариндошларим билан бўлмасдан, ким билан бўламан! — дейди Алпомиш

Шу пайт унинг кўзи Барчинга тушади. Барчин туядан тушган, икки кўзи Алпомишда... Одамлар, отлар, туяларнинг бетартиб ҳаракати оша қизнинг кўзи Алпомишнинг кўзларини излаб топиб туради.

— Мен... — дейди баҳона тополмай Алпомиш. — Мен бир Қалмоқнинг алпи билан дўст бўлдим. Оти Қоражон! Топиб келиб, сизлар билан танишгирсам...

Оқсоқоллар:

— Бинойи, бинойи... — деб маъқуллайдилар.

Алпомиш одамлардан оралаб ўтиб, йўлни чалкаштириб юриб, Барчиннинг ортидан чиқади. Барчинни канизлари қутлаб турибди:

— Алпомишни кўрдингизми, бувушим?

— Суқсурдай йигит!..

— Муборак бўлсин, Ойбарчин опа!

— Опа, армонингиз йўқ!..

Барчин кўзлари билан ғойиб бўлган Алпомишни қидиради. Алпомиш Барчинга тикилиб турибди. Барчин юзида унинг нигоҳини сезади. Беихтиёр кўз юмиб, азиз нигоҳни ёноқларида силаб кўради. Сўнг Алпомиш томонга ўгирилиб, аста кўзини очади. Улар бир-бирларига ўртаниб тикиладилар. Уларнинг кўзлари шундай гаплашади...

— Мен сени соғиндим.

— Йўқ, мен сени соғиндим.

— Мен сени яхши кўраман!

— Бий бобомнинг ўғли! Мен сени сен яхши кўрган-дан ҳам кўпроқ яхши кўраман!

— Орқангдан эргашиб келдим!..

— Суянчим!..

Биринчи бўлиб Барчин ўзига келади.

— Алпомиш! — дейди у бирдан нозли қаҳр билан, — бу ерда нима қилиб юрибсан? Ҳамма қатори шартимни бажарсанг, олдимга кел!

— Хўп, Барчин, хўп... — дейди Алпомиш кулиб.

— Мени гапга қолдириб, бу ерда серрайиб турма! Бор, ишингни кўр!..

Алпомишнинг кўзлари қуёшдай чарақлаганича, кўнгли тўлиб, нари кетади.

Отим бор деган мард, ёпирилиб пойгабошига келаяпти. Дунёнинг одами томошага чиққан... Пойгабеги бошчилигидаги синчилар отларни синчиклаб қараб, рўйхатга олаяпти...

Карнай-сурнай ўзидан кетиб доврўқ соляпти. Пойгага бораётган тўрт юз олтимиш бир от бир қаторга тизилиб турибди. Аллар, ака-ука аллар, Кўкалдош, Бойчиборнинг устида Алпомиш... Бир тепада Ойбарчин қизлар билан қўлига дурбин олиб, пойгачиларни кузатиб турибди. Бир тепада Алпомиш Қўнғиротнинг беклари билан бирга томошабинлик қилаяпти.

— Чоборонлар! Сизникидир бу давронлар! Энди пойганинг тартибини эшитинг! — дейди Пойгабеги. — Бобохон тоғига бориб, дам олган бўлиб, ҳаммамиз жам бўлиб, кейин пойгани бошлаймиз. Қани, ботирлар, жўнадик!

Добил урилади. Шовқин-сурон кўтарилади. Отларнинг дупири дала-даштни босиб кетади. Суворийлар Бобохон тоғига қараб от қўяди.

Бобохон тоғининг устига пойгачилар етиб келганлар. Атрофи арчазор сайхонликда пойгачилар отларнинг эгар-жабдуғини олиб, бўйнига ем тўрваларни солиб, баъзилари совутиб, бир хиллар овқат қилиб, баъзилари уйқуни уриб — тўда-тўда бўлиб, пойгани кутиб турибдилар.

Бойчиборни ўз ҳолига қўйиб, бир четда мудраб ётган Алпомишнинг ёнига Кўкалдош келади.

— Алпомиш! — дейди Кўкалдош. — Бу дунё мардларнинг дунёси. Пойгани худо буюрган ютади. Бир четда турма. Кел, биз билан бир коса қимиз ич... Қўшқулоқ! Қимиз келтир!

Қўшқулоқ кўзлари ўйнаб, майда юришда бир шоҳкоса қимиз олиб келади. Кўкалдош унинг қўлидан косани олиб, Алпомишнинг кўзига тикилиб узатади.

— Ол, Қўнғиротнинг полвони! Ол...

Алпомиш ҳам Кўкалдошнинг кўзига тикилиб туриб, шоҳкосани олади. Ичади ва ... бирдан кўзига Кўкалдош, арчазорлар, Асқар тоғининг чўққилари... хира

тортади. Еру осмон айланади. Алпомиш ҳушидан кетиб йиқилади.

— Энам берган захар зўр экан! — хурсанд қичқиради Кўкаман.

Аллар Алпомишни босиб, қўлу оёғига занжиру гул солиб, борлаб ташлайдилар. Кейин Бойчиборга ташланадилар, оёқларига арқон ўраб, ҳар тарафда гуриллашиб тортиб, йиқитадилар. Отни қантариб, маҳкам борлаб, олдинги оёғига гулмихлар қоқиб ташлайдилар. Бойчибор жон аччиғида кишнайди, кишнайди...

Пойгачилар қатор бўлишиб чопиб кетадилар. Борлоқлик Алпомиш беҳуш ётибди. Бойчибор инграниб типирчилайди, кишнайди...

Пойгачилар Боботордан эниб, чувалиб, бир-биридан ўзиб, узилган шода мунчоқдай тўзиб кетаверадилар...

Алпомиш кўзини очади. Қараса, қўли-оёғи борланган... Сайхонликда бир ўзи ётибди.

У бир наъра тотиб чиранади. Қўли занжирни узолмайди. Иккинчи бир наъра тортиб, чиранади. Занжир чирсиллайди, аммо узилмайди. «Ё парвардигор!» деб учинчи бор чиранганида, гулу занжир титилиб кетади... У увишган кўлларини, оёқларини уқалайди. Сўнг ерда типирчилаб ётган отининг олдига боради:

— Бойчибор! Бегуноҳ жонивор! Йигитнинг қаноти! Сен бундай бўлиб ётма!.. Тур! Тулпор, тур!

У отнинг оёқларини ечиб юборади. Бойчибор оламини тўлдириб кишнаб, ўрнидан туради. Аммо оёғини босолмай, бир дам тек туриб қолади.

— Бошимизга иш тушди, жонивор! Энди бир ҳунар кўрсатасан! Мениям, элимниям, Барчинни ҳам душманга хор қилма!

Бойчибор унга қарайди. Алпомиш отнинг кўзига термулиб, Бойчиборнинг товушини эшитади...

— Алпомиш, ғам ема! Фақат тезроқ мени мин-да, жонимдан ўтадиган қилиб, қамчи сол! Бошқа оғриқларни унутай!..

Алпомиш отни минади. Бойчиборнинг сонига аччиқ қамчи солади. Ори бор тулпор кишнаб, чариллаб, арчазорни оралаб шариллаб жўнайверади. Туёғи ердан узилиб, тезликдан кўзлари сузилиб, пойгачилардан бир-бир ўтаверади. Пойгачилар «ҳай-ҳай»лаб қолиб кета-

веради. Битта-ярим талошганини Бойчибор тишлаб, орқага отиб ташлаб келаяпти.

Қалмоқлар «Алломиш етди! Ўтди!..»лаб, бақириб, отларини бекорга қамчилаяптилар. Тўп-тўп, ёлғиз-ёлғиз бўлиб қолиб кетаяптилар.

Алломиш ака-ука алларга ҳам етиб келаяпти.

Ана, Қўшқулоқдан ўтади.

Қичаб бораётган Тойқашқа ҳам «Ҳа, отинг қоқилсин»лаб, бақириб қолиб кетади.

Бойқашқа чўзилиб, Бойчиборни қамчи билан бирикки урмоқчи бўлади, аммо Бойчибор теккизмай ўтиб кетади.

Қоражон Кўкқашқага етади. «Энам берган захар ўлдирмаган бўлса, ўлмас экансан, Алломиш!» деб ҳайқиради Кўкқашқа — Бойчиборнинг чангининг ичида бу ҳам қолиб кетаверади...

Шопдай мўйловини шамол ялаб кетаётган Кўкаманинг қораси кўринади.

— Ие, — от дупирини эшитиб бурилиб қараган Кўкаман, — бу ўзбек ўлмапти-ку!

Алломиш бир пасда у билан тенглашади.

— Олдинда ким бор? — деб сўрайди Алломиш.

— Алломиш! Бир нос бер! — дейди Кўкаман. — Кейин айтаман. Алломиш носқовоқ узатади. Кўкаман отларнинг шу учиб кетишида орзига нос ташлайди.

— Ана, энди кайф қилдим! Сўраганингни сўрайвер! — дейди Кўкаман.

— Олдинда ким бор? — дейди Алломиш

— Дўқ қилмай гапир, ўзбек, дўқ қилмай гапир! .. — дейди Кўкаман обрў билан. — Олдинда Кўкалдош бор, ёнингда мана, мен бор! Ҳовлиқа берма, мендан ўтолмайсан. Мана, нос чекиб, кайфимни сошлаб олдим. Ҳозир бир қамчи боссам, чангимни ҳам кўролмай қоласан. Кўкалдошдан ҳам ўтаман, биринчи бўлиб маррага етаман. Барчинни оламан, қўйнимга соламан! Ҳамманг армонда қолаверасан!

Алломиш унга қараб кулади.

— Кетдим, қалмоқ! — дейди.

Бойчибор бирдан узилиб жўнайди. Чангу рубор ичида Кўкаман қолиб кетади...

Алломиш бир ўзи Бойчиборни ирғишлатиб кетаяпти. Ортида ҳам, олдида ҳам ҳеч ким йўқ. Кўкалдош кўринадими, деб олдинга тикилиб, Бойчиборни қичаб

бораяпти. Шунда олисдан милтираган бир қора кўри-
нади. Уни кўриб Бойчибор бир кишнайди-да, яна туёғи
ердан узилгадай бўлиб интилади. Қирдан пириллаб
ўтади, ўрдан ўмганлаб...

Кўқдўнани шитоб ҳайдаб кетаётган Кўкалдошга
Алпомиш яқин келиб, ортидан забт билан қувиб жўнай-
ди. Кўкалдош уни кўриб, отига қамчи босади. Кўқдўнан
тезлашади. Аммо Бойчибор шамол каби ғувуллаб бо-
риб, Кўқдўнанинг сағрисида тишлаб, орқага отади.
Кўқдўнан қирқ минг қадам орқага бориб тушади.
Кўқдўнан ҳам орли ҳайвон — тиришиб, ўзи билан ўзи
уришиб, олдинга ташланади. Келиб Бойчиборнинг дум-
ғазасидан тишлаб, бу ҳам орқага отади, Бойчибор ўн
минг қадам орқага бориб тушади.

— Ўзбакнинг қизи меники бўлади! Меники!.. — деб
наъра тортади Кўкалдош Кўқдўнанинг бу ўйинини
кўриб, қулфу дили очилиб.

Аммо Бойчибор яшиндай кўчиб етиб келади. Энди
Алпомиш билан Кўкалдош гаплашгудай ёнма-ён кета-
яптилар.

— Қалмоқ! — дейди Алпомиш. — Қўлингдан нима
келди, қалмоқ!

— Қўлингни ким ечди? — дейди вазабдан пишнаб
Кўкалдош.

— Худо ечди!.. Фирромлигинг ўтмади, қалмоқ!

Икки от ҳам бир-бирини ейман деб кетаяпти. Бир-
биридан отлар ўтолмай, интилади. Жонивор Бойчибор
оёғига урилган михлар заҳмидан инграниб-инграниб
қўяди...

Шундай қилиб булар талашиб кетаверсин, энди ки-
нони Барчиндан кўринг!..

Барчин дурбин олиб йўлга қараб турибди. Кўпириб,
талошиб келаётган икки отни кўзи илрайди. Юрак бағ-
ри эзилиб Бойчиборни чорлашга тушади...

— Бойчибор! Қурру-ё, қур! Бойчибор! Қурри-ё,
қур! Ўлгунимча сайисинг бўлай, Бойчибор! Туёқларинг-
ни ёшим билан ювай, Бойчибор!

Барчин отни чорлаяпти, йиғлаяпти, отни чорлаяпти,
йиғлаяпти!..

Барчиннинг бу бўзлаши Бойчиборнинг қулоғига ета-
ди. Отнинг қулоғи диккаяди, кўзлари ёнади, сувлигини
ғажирлатиб чайнайди... У бўйнини чўзиб бир сакрай-

ди. Жилови узилиб Алпомишнинг қўлида қолади. Кетади жонивор, Кўкдўнандан ўзиб кетади!..

— Хайр, қалмоқ!

Бу олислаб кетаётган Алпомишнинг товуши.

Кўкадош отига қамчи ура-ура қолиб кетади.

Пойгабошига туташ даштдан ёлғиз Алпомиш келаяпти. Остида Бойчибор алвон-алвон ўйинлар кўрса-тиб, ирришлаб, шох ташлаб, ёнбош юришлар қилиб, ҳар хил муқом айлаб, маррага етаяпти. Бу дунёдаги томошабин кимнинг тарафида? — ролибнинг тарафида! Қолган билан иши йўқ, гувиллаб Алпомишни кутиб олади. Довуллар урилади, карнай-сурнай жўр бўлади. Айниқса, кўнғиротлар терисига сиғмайдилар. Бир-бирин кучоқлаб, кўзлардаги ёшларини артиб туришибди. Барчин қувончидан ўзида йўқ...

Алпомиш келиб, туғ тикилган оқ ўтовни уч айланади. Отдан тушади. Барчин чидаёлмай, югуриб боради. Кўзлари тўлиб Алпомишга қарайди.

— Бий бобомнинг ули, ролиблик қуллуқ бўлсин!

— Ойбарчин!.. Сенга қам қуллуқ бўлсин!

Алпомиш кўзларини Барчиндан ололмай отдан тушади. У отнинг ёлини силаб, Барчинга тикилади. Барчин нариги тарафдан Бойчиборнинг бўйнидан кучоқлаган...

Қирқин қизи чувиллаб келиб, отни ўрайди, Барчин қизлар билан отни совутгани олиб чиқади...

Қоражон Алпомиш билан кучоқлашиб кўришади.

Барчин Бойчиборга қараса, оёғи дириллаб, ингра-ниб турибди.

— Қизлар, Бойчиборга бир нарса бўлган, — дейди Барчин.

Бойчибор олдинги оёғини кўтаради. Барчин отнинг туёғига қарайди.

— Воҳ — дейди Барчин. — Бу қалмоқларни худо урган экан! Тирик жонга бундай азоб берганининг омади кетди деяверинглар!.. — Барчин отнинг туёғини силаб, михни ушлайди. — Чида жонивор! Сенинг ақлингнинг ўзи бир эл! Чида, Бойчибор! Барчиннинг ори учун азоб тортган тулпорим, чида!

Барчин михларни қўли билан суғириб ташлайверади. Ҳар суғирганда, бечора Бойчибор бир сесканиб

тушади, лекин Барчинга озор етмасин деб, қаттиқ ҳаракат қилмайди...

Қалмоқлар бирин-бирин, тўда-тўда бўлиб маррага ҳовлиқиб етиб кела берадилар...

Эртаси...

Жарчилар овоза қилаяпти.

— Бугун мерганлар отишадилар! Полвонлар тортишадилар! Томошага-ҳо!

Баковуллар минг қадам ўлчаб, бир олтин тангани нишонга қўядилар. Нишон олисдан зарҳал нур сочиб турибди. Мерганлар тўп бўлиб, отадигани олдинга чиқиб, роса минг қадамдан тангани нишонга ола бошлайдилар. Кимнингдир ёйи синиб кетади. Кимнингдир ўқи етмайди, кимнингдир ўқи хато кетади — бировининг ҳам ўқи танганинг яқинига бормайди. Томошабинлар ҳар ўқ отилганда, ношуд мерганнинг устидан кулиб, бақиритиб-чақиритиб турибди. Аммо ҳар бир мерган маррага чиққанда жимлик чўқади. Ҳар бир мерган хато қилганда Барчин қувонади... Мерганлардан уч киши: Алпомиш, Кўкадош ва Кўкамани қолади. Навбат Кўкаманига тегади. У маррага бориб, ёйни кўтаридию туширади.

— Носдан ол! — дейди Кўкамани Бойқашқага.

— Ўзинг нос олиб юр! — дейди Бойқашқа. — Доим бировдан сўраб чекасан!

— Носдан ол деяпман! — дейди Кўкамани пинагини бузмай.

У оғзига нос ташлаб, кафтини тиззасига артиб, сўнг мўлжаллаб ёй тортади. Ўқи нишонга етмай қолади.

— Ҳамма айб носингда! — дейди Кўкамани ҳеч нарса бўлмагандай Бойқашқани айблаб. — Қайси гўрдаги носни топасан! Кайф бермайди-я!

Навбат Кўкадошга тегади. У кўкрагини кериб, ҳеч кимни писанд қилмай ўртага чиқади.

— Бу тангаларинг кўп катта экан, — дейди у баковулларга, — кичикроқ чақаларинг йўқми? Мерган бўлсак, мерганлигимизни кўрсатайлик-да!

— Кўп қатори, алп, кўп қатори... — дейди баковул.

Кўкадош мўлжалга олиб ёйни тортади, ўқ осмону фалакка чиқиб кетади, У газабланиб, ёйини тегиб синдиради.

Ана энди навбат Алпомишга етади.

У Добонбийдан қолган ўн тўрт ботмон ёйни қўлига олиб, ўқ узади. Ўқ яшиндай бўлиб кетади. Тангани жиринглатиб уриб ўтади.

Томошабинлар ҳайқиради. Добиллар урилади. Барчин канизларини қучоқлайди, қувонади. Қўнғиротлар бир-бирини қутлайди. Қоражон дўстининг елкасига қоқади...

— Халойиқ! Энди кураш бўлади! Кўрган дармонда, кўрмаган армонда қолади! Эртага курашга ўтабер-ҳо!.. — деб эълон қилади жарчилар.

— Дўстим, — дейди Қоражон Алпомишга. — Эртага курашга сен чиқасанми ё мен чиқайинми?

— Қоражон, курашга ўзим чиқаман!

— Алпомиш, эртаги навбат сеники... — дейди Қоражон ўйланиб. — Аммо мен ҳам бир дўстлигимни кўрсатсам, аллар билан курашга тушсам...

— Дўстликни ўртага қўйдинг, майли, — дейди Алпомиш Қоражоннинг меҳридан ийиб.

— Фақат Кўкалдош билан ўзинг олишасан... У мендан зўр!

Алпомиш дўстининг тўррилигидан завқланиб, кулади. Уни суйиб бағрига босади.

Томошабинлар улкан давра олганлар. Баковулар давра айланиб юришибди. Бир томонда қалмоқ алплари минордай бўлиб, чекмонларини кийиб, тайёр ўтиришибди. Бир томонда Алпомиш билан Қоражон. Қоражоннинг устида ҳам кураш чекмони — ёқасини қайтариб, бир ўнгрини белига уриб, шай бўлиб турибди.

Карнай-сурнай авжида, ёғоч оёққа чиққан болалар қайроқ уриб ўйнаётдилар, масхарабозлар ҳунарларини кўрсатаяпти. Беш-ўн ўсмир «Бовултака» ўйнаб, бир-бирини устига миниб, елка уришаяпти, тепишаяпти. Йиқилгани кулги бўлаяпти.

Довул урилади. Баковулбоши чиқиб, қўл кўтаради. Ҳамма даврани тарк этади.

— Курашни бошлаймиз! — дейди у. — Мана, Алининг майдони!.. Полвонлар! Халққа ўйин кўрсатиб, ҳалол олинлар!

Майдонга алплардан Қўшқулоқ чиқиб, давра айлана бошлайди. Қоражон ҳам ўрнидан туриб, айланишга тушади. Ўйнаб бориб, халқнинг олдида тиз чўкади-да, фотиҳа олади. Ихлос билан юзига қўл тортади...

Кураш бошланади. Қоражон Қўшқулоқни елкаси-дан ошириб уради.

Яна бир қалмоқ ўйнаб майдонга чиқади. Қоражон буни ҳам ушлагандан «қоқма» чил ташлаб, гурсилла-тиб йиқади.

Алллар чиқаверади. Қоражон уларни йиқитавера-ди. Қуёш оғиб қолади. Қоражон ҳамон кураш тушаяп-ти... Қуёш ботади. Қоражон ҳамон курашаяпти. Энди даврада гулхан ёқилган — Қоражон унинг ёруғида кураш тушаяпти. Қалмоқлар йиқилаяпти...

Қоражон охирги рақибини йиқитиб, майдонни қолиб айланади.

Энди бир томондан — енгилган алллар ўртасида — Кўкалдош ечинаяпти. Баъзан ғайратига чидолмай айикдай ўкириб кўяди. Бу ёқда Алломиш ечинишни бошлайди. Устадаги чопонни ечаётган-да, енги Алло-мишнинг қўлидан чиқмайди.

— Алломиш, курашнинг шавқи билан шишинди! — дейди Қоражон, — билаги енгига сиғмай қолди. Пичоқ беринглар!..

Кимдир пичоқ туттади. Енгини кесиб, чопонни чиқариб оладилар. Алломиш кураш либосини кия-ди.

— Халойиқ! — деб қичқиради баковулбоши. — Бугун икки алп курашади. Бойсун-Қўнғирот элидан алп Алломиш, Қалмоқдан алп Кўкалдош!

Майдонга отилиб, ўйноқлаб Кўкалдош чиқади ва шиддат билан даврани айлана бошлайди. Нордай тўлиб-тошиб Алломиш ҳам чиқади. Иккаласи ерни титратиб майдон айланадилар.

— Полвонжонлар-а! — дейди бошбаковул. — Ик-ковларинг ҳам катта аллсизлар! Ҳалол олинглар! Ўйнаб-ўйнаб олинглар!..

Алллар жунбушга келиб, ёқаларини ушлаб, ирғиш-лаб майдонга сиғмай борадилар.

Улар бир-бирларига яқин келиб, расмга кўра, қўл бериб кўришадилар. Сўнг яна бир-икки давра олади-лар-да, қўлларини силкитиб, ўйин кўрсатиб, бир-бир-ларига яқинлашадилар, рақибларини ўзларига қулай қилиб, тутмоқчи бўлиб, ҳаракат этадилар: навбатма-навбат қўл чўзадилар, олдинга интиладилар, чекинади-лар, тутмай туриб оёқ қоқма қилмоқчи бўладилар; бир-бировини тутолмай, яна давра айланадилар. Яна

юқоридаги ҳоллар такрорланади. Ниҳоят, полвонлар ушлашадилар, бир-бирини силкиб, тирашадилар. Натига чиқмайди.

— Қўйиб олинглар, полвонлар!.. Ҳа, баракалла! — дейди баковулбоши.

Полвонлар яна давра айланадилар. Шу пайт Алпомишнинг кўзи канизлари билан турган Барчинга тушадди. Барчин ҳаяжонланган, ранги ўчиб, пешонасини тер босган, ғайрати қўзиб, қадини чўзиб турибди.

— Бий бобомнинг ўғли! — дейди у. — Агар чарчаган бўлсангиз, навбатни менга беринг! Эркак либосини кийиб, ўзим майдонга тушай!..

Кулгу кўтарилади. Алпомиш тўлғониб, уйроқликдан ҳам уйғониб, бадани вижирлаб, тишлари ғижирлаб, Кўкалдош билан ушлашади. Икковлари ёқа тортишиб, чир айланишади. Нохос Алпомишнинг «Ё ота!» деган наъраси эшитилади. Эшитиладию Кўкалдошни елкасидан ошириб, чикка қилиб ташлаб юборади. Томошабинлар гувиллайди. Қоражон, яна кимлардир чиқиб, Алпомишни кўтариб оладилар. Барчин хурсанд — хуррамлик ёшларини кулиб артади...

Дўмбира яна тилга киради...

Шодиёна қилаётганлар орасидан тўқсон алл отларига қамчи босиб, ажралиб чиқиб боряпти. Ҳаммасининг боши эгик. Ҳаммасини номус-ор ўлдириб бора-япти. Улар бир тепага чиқадилар.

— Аллар! Алл дегулигимиз қолмади! Эл-юрт олдида шарманда бўлдик! Энди бош кўтариб, бировга қарамоғимиз гумон!

— Йиқилганни ер кўтаради... — дейди секингина Кўкаман.

— Лекин ор кўтармайди! — дейди Кўкалдош. — Мен қалмоқдан чиқиб, бош оққан томонга кетмоқчиман! Ким Кўкалдош билан бирга бўламан деса, юрсин!

— Ҳаммамиз сен билан бирга бўламиз! — дейди аллар ҳорғин овозда.

— Сен нега жим турибсан, Кўкаман? — деб сўрайди Кўкалдош.

— Носинг борми? — деб сўрайди Кўкаман.

Кўкалдош носқовоқни тутди. Кўкаман шошмасдан чекади. Унинг кўзларида ғилтиллаб ёши айланади.

— Кўзимга нос тушдим-ей!.. — дейди овози титраб. — Кетсак, кетдик-да!

У отини номаълумликка — чўлга қараб ҳайдайди. Уч-тўрт қадам юргач, чидаёлмайди, ўкириб юборганча, от устида тебраниб, кета бошлайди. Алплар ҳам бир ҳол бўлиб, унга қараб турадилар. Ортларига бурилиб қарайдилар: Ватанлари... Бировлар шодиёна қилаётган Ватанлари!.. Кўкалдошнинг ҳам кўзига ёш келади. Алпларнинг елкалари титрайди. Ҳаммаси бирдан Кўкалдош ортидан чўлга от қўядилар.

Сурхайил кампир бир тепада — гуссаси ичида, тебраниб ўтирибди. Унинг тинмай ёш оқаётган кўзи чўл томонга от солиб кетаётган алпларда... Ҳар маҳал «Воҳ, фалак! Воҳ, фалак!» деб, бошини сарак-сарак қилади. Алплар уфққа ботиб бораверади.

— Воҳ! — дейди Сурхайил. — Етти фарзандимдан айрилдим! Етти қанотимдан айрилдим! Воҳ, фалак!..

Алплар уфққа ботиб кетадилар. Сурхайл кампир тўкилиб йиғлайди.

Алпомиш от устида турган Барчиннинг олдига Бойчиборни миниб келяпти.

— Барчин!

— Нима дейсиз, бий бобомнинг ўғиллари? — дейди қизариб Барчин.

— Шартларингни бажардим... Энди нима қил дейсан?..

— Ихтиёр сизда, бий бобомнинг ўғиллари...

Барчин отига қамчи уриб, узоқда — қирда турган канизлари томон кетади.

Қоражон келади.

— Нима деди? — деб сўрайди.

— Бойсарибий ижозат берса, тўйни ўзинг бош бўлиб бошлайсан, Қоражон!..

Карнай-сурнай овози. Барчин билан Алпомишнинг тўйи бўлаяпти. Хушназар бахши қўшиқ айтаяпти. Бир томонда улоқ тортишган отлиқлар — кўпқари бўлаяпти.

Барчинга канизлар, кайвони аёллар келинлик либосини кийгазиб, оро бераяптилар.

Алпомиш куёв кийимида куёв жўралар билан бир ўтовда ўтирибди. Уни янгалар меҳмон қилмоқдалар...

Барчиннинг ўтови. Барчин чўлпилари жиринглаб, қасобалари ялтираб, дутоналарни ўровида ўтирибди. Қизлар даф уряптилар. Кимдир чанқовуз чалади...

Дўмбира овози янграйди. Янгалар ичкаридан Барчинни олиб чиқадилар. Барчиннинг бошида жиға, манглайида тиллақош, тиллақошнинг тагида тиллабаргак, чаккаларида ўқёй, ўқёйнинг ёнида гажак, қулоғида ҳалқа сирға, қулоқлари ортида тирноққулоқ, бурунларида араба, бармоқларида кўш-кўш узук, кўрсаттич бармоғида ҳотам, билакларида билакузук, сочларида сочпопугу сочбоғ, бўйнида бўйинтумор, кўксида зеби-гардон, ёнида қўлтиқтумор — энди нима дейсиз, дунёнинг барча бегагидан бор! — кундай ярқираб, ойдан уялиб, кўзларин ердан узмасдан — қизариб-безариб келади. Келиб, Бойсарини тавоф қилади. Бойсари қизининг пешонасидан ўпадаи... Тахтиравон ўрнатилган бир аравага Барчинни чиқарадилар. Атрофига кўқиб, ҳазил-ҳузул тўқиб, янгалар ўтиради. Бошқа аравалар ҳам ашулачию созанда, чиройлию арзанда хотин-халажларга тўлади.

Яртибой оқсоқол ҳам энди Бойсарининг ёнида елкадош бўлиб қолган — кўлини дуога очади.

— Тушган жойингда тошдай қол! Омин!

— Омин!..

Барча гувиллаб, фотиҳа беради.

Аравалар ўтовлар орасидан ўтиб, Алпомиш учун тикилган ўтовга томон жўнайди.

Аёллар «ёр-ёр» айтиб, даф чалиб, Барчинни кузатиб борадилар...

Келин келаяпти... Араваларнинг икки четида болалар югуриб келаяпти, ўсмирлар отчошиб эргашган, яна қанча томошабин тиркашган... Алпомишнинг ўтови қаршисида жуфт-жуфт қилиб гулханлар ёқилган. Барчиннинг араваси шу гулханлар орасидан ўтиб, ўтовнинг эшигининг олдига келиб тўхтайди. Барчинни отдан туширадилар. Келиннинг устидан олтин тангалар сочадилар. Ҳамма чувиллаб, танга теришга тушиб кетади...

Барчин ўтовнинг эшигига рўбарў бўлади.

Ўтовнинг эшигидан Қоражон, яна икки-уч жўраси билан Алпомиш кўринади. Алпомишнинг оёғи тагига атласу бахмал поёндоз ташлайдилар. Алпомиш поёндоз

устидан ўтаётганда қиз-жувонлар талашиб, поёндозни тортқилайдилар. Алпомиш гандираклаб кетади. Кулгу кўтарилади... Алпомиш билан Барчинни тўрга — чимидиқнинг ичига ўтказадилар...

Дўмбира овози янграйди.

Тўй давом этади...

Куёвжўралар чиқиб кетадилар. Хотин-қизлар ҳам, дафларини уриб, ўйинга тушиб, бирин-бирин тарқайдилар. Икки момо келиб чимидиқни туширадилар. Барчин билан Алпомиш ёлғиз қоладилар.

— Барчин, мен келдим... — дейди Алпомиш.

— Бий бобомнинг ўғли, — дейди Барчин, — хуш келибсиз!

— Соғиндим... — дейди Алпомиш.

— Бий бобомнинг ўғли... — дейди овози тўлиқиб Ойбарчин — Мен ҳам соғиндим.

Алпомиш Барчиннинг қўлларини қўлига олади. Дўмбира овози янграйди. У энди муҳаббат каби эшилади. Мовий осмонлар; озода баланд тоғлар; чексиз дала-даштлар дунёда муҳаббат янглиғ бир гўзал суратда тўлғонади.

Ўн минг уйли Қўнғиротнинг оқсоқоллари Бойсарибийнинг уйида ўтирибдилар. Ҳамма бир мушкулот ичида қолгандай маҳзун.

— Бойбўрибий ҳам акангиз! — дейди Яртибой оқсоқол. — Бир акадан ўтади, бир укадан... Ҳаммамиз ҳам бир қизишдик! Бегона юртнинг азоб нонини тотиб кўрдик! Энди, Бойсарибий, тўрткўз тугал бўлиб қайтсак яхши бўлар эди. Бу ёқда ёлғиз фарзандингиз Барчин бор...

— Йўқ... — дейди бироз сукунатдан сўнг Бойсари. — Йўқ! Акам мени кўп изза қилган. Мени энди ўлганга қўшиб кетаверинглар! Барчиннинг ихтиёри эса, энди Алпомишда!..

— Бойсари, — гапга қўшилади яна бир оқсоқол. — Ўрнинг пешонаси шўр бўлади.

— Майли!.. — Қўл силтайди Бойсари. — Майли!...

Қоражон энаси — Сурхайил кампирнинг олдида ўтирибди. Сурхайил кампир «Ё фалак! Етти боламдан айрилдим!» деб аччиқ-аччиқ йиғлаяпти.

— Эна! Мен тирикман! — дейди Қоражон.

— Душманга қўшилган болам! Сендан ҳам айрилганман! — деб нола қилади Сурхайил кампир.

— Эна! Менга худо дўстликни буюрди...

— Бировнинг худосига сифинган болам! Мен сендан ҳам айрилганман! Вой, етти қанотим!..

— Мен ҳам Алпомиш билан Бойсун-Қўнғиротга кетаяпман! Эна! Хўшлашгани келдим!

— Етти боламнинг қасосини олмасам, бу дунёдан кетмайман! Ё фалак! Қасос қиёматга қолмайди!..

— Эна, фитна қилмасак бўларди...

— Душманимнинг дўсти, билиб қўй, мен — онаман! Болаларимнинг қасосини оламан десам, парвардигор ҳам рози бўлади!..

— Эна, аввал биз уларни хўрладик... Энди чидамоқ даркор!

— Чидамайман! Чидамайман! Душманимнинг дўсти, кўзимга кўринма!..

Сурхайил кампир Қоражонни қучоқлаб бўзлайди.

Дўмбира яна ҳикоясини бошлаган.

Алпомиш бир тепадан уч-тўрт оқсоқоллар билан кўчаётган ўн минг уйли Бойсун-Қўнғиротнинг ҳаракатига қараб турибди. Баъзилар йўлга тушаяптилар: чўпон-чўлиқлар сурувларини, отбоқарлар уюрларини, подачилар подасини Бойсун томонга ҳайдаяптилар. Ўтовлар бузилаяпти. Одамлар ҳай-ҳийлашган. Кўч ортган туялар йўлга тушган, кўч ортилаётганлари чўкиб, кавш қайтариб ётибди. Фақат бахмал ёпилган бир ҳашаматдор ўтов бузилмасдан — бегонадай ғарибсиниб кўринади...

Барчин ва Алпомиш Бойсарининг ўтовига яқин келдилар. Бойсари керагига суяниб ўтирибди. Барчин ва Алпомиш отдан тушадилар. Саломлашадилар. Бойсари узоқ касал ётган одамдай уларга бепарво — ўзининг ҳеч ким билмайдиган узоқларига қараб ўтирибди...

— Ака, юртга кетайлик! — дейди Алпомиш.

Бойсари миқ этмайди.

— Ака, бўлинганни бўри ер...

Бойсари шу ўтиришда ўтираверади.

— Ота! — дейди йиғлаб Ойбарчин, — элингиздан ажралиб қолманг!..

Бойсари ўзига ўзи гапираётгандай дейди:

— Жаъми қариндошларга салом айтинглар! Асқар-

тоққа мен учун бир тикилиб қаранглар, мен учун Қўкқамиш кўлнинг сувидан-да бир қултум ичингизлар! Дарахтларга, тиконларга, ўтларга, юртимнинг тупроғига салом айтинглар! Акамдан бошқа, ҳаммага!..

У яна шу кўйи ўтираверади. Дўмбира инграниб авжга чиқади. Ичкаридан Барчиннинг онаси чиқиб, изиллаб қизини бағрига босади. У Барчинни ҳидлаб-ҳидлаб ўпиб, нималардир дейди, Алпомишни ҳам пешонасидан ўпади. Фотиҳага кўл очади. Бойсари ҳам кафт ёзади.

Барчин ва Алпомиш отланиб жўнайдилар.

Кўчиб кетаётганлар қир ошиб кетаяптилар. Бойсари ҳамон керагага суянганича ўтирибди. Унинг юзи ўша-ўша — қилт этмайди. Фақат кўзларидан ёш оқаяпти...

Сурхайил кампир Тойчахоннинг саройига ғазаб билан кириб бораяпти. Пошшоликка ҳукми зўр кампир эмасми, амалдор, жиғадор, турдорлар олдини ўраб, ранглари ўчиб, шошиб келадилар.

— Моможон! — дейди бир амалдор ялтоқланиб, — Тойчахонга тағин қаттиқ гапирманг! Ҳар ҳолда подшоҳ-да!..

Кампир тўғри Тойчахоннинг олдига киради.

Тойчахон кампирни кўриб, тахтидан сакраб туради.

— Ўзбаклар кетдими? — дейди у.

— Кетди, — дейди кампир ғазабдан тўлғониб.

— Мендан кўрқиб кетишган! — дейди Тойчахон гердайиб. — Мен бор эканман, бу юртга ёв қорасини кўрсатолмайди! Агар ҳамма Қалмоқ менга ўхшаса эди!.. Нима қилай, бир ўзимман!..

Кампир энди чидаб туролмайди.

— Ҳамма қалмоқ сенга ўхшаса, бу юрт гўр бўлар эди, очиқ лаҳат бўлар эди! Ёлғиз бир ўзбак келиб юртингни мот қилиб кетди! Сен подшоҳ бўлмай ўлгур, оғзингни очиб ўтирибсан!

Кампир ғазабланиб, ташқарига юради. Тойчахон уни тўхтатади:

— Сурхайл! Ёш қизчадай сакрайвермасдан, сал босиқ бўл! Ҳозир лашкарбошини чақириб, ўзбакларни кулини кўкка совуришни тайинлайман!..

Қарсак чалади. Лашкарбоши киради.

— Ўзбеклар қаерда? — дейди Тойчахон.

— Ўзбеклар... кетаяпти... — дейди каловланиб лашкарбоши.

— Нимага кетади? Сен тирик туриб нимага кетади?

— Билмасам... — дейди ранги оқариб лашкарбоши, — буюрмадингиз...

— Мени буюришимни кутиб ўтирасанми?.. — Тойчахон ўзига ачиниб, кампирга қарайди. — Мана, Сурхайил!.. Бу юртда мендан бошқанинг калласи ишламайди! Кўряпсан-ку!..

— Нима қилай? — деб сўрайди лашкарбоши.

— Оббо!.. Ҳозир ҳам шу ердამисан? Бор ўзбакларни битта қолдирмай қириб ташла!

Лашкарбоши таъзим қилиб чиқиб кетади.

— Сурхайил! — дейди Тойчахон. — Кўп қовоғингни солаверма! Бирор марта сени алдаганманми? Кўрасан, ўзбекларни яксон қиламан.

Бойсун-Қўнғирот эли кўчиб кетаяпти. Алпомиш беклар даврасида — узоқ йўлнинг сабрли юришида тебраниб кетиб бораяпти.

Уларга чопар от чоптириб яқинлашади.

— Қалмоқ лашкари ортимиздан келаяпти!

Бошқаларнинг чопар овозининг акс-садосига ўхшаб, «Қалмоқ лашкари келаяпти!..» деган товуши ўн минг уйли Қўнғирот кўчи бўйлаб тарқалади.

— Қалмоқ лашкари келаяпти!..

Бирдан ҳар тарафдан — кўчлар орасидан, қирлар ортидан қуролланган отлиқ йигитлар чиқиб, Алпомишнинг атрофига тезлик билан йиғилиб, саф торта бошлайдилар. Бир пасда катта қўшин сафланади. Алпомиш сафни фахр билан кўздан кечиради.

— Қўнғиротнинг ботир йигитлари! — дейди у. — Душманнинг макри кўп! Сизлар кўч билан бўлингизлар! Элнинг осойишталигини қўриқланг! Қалмоқларни эса бу сафар менга қўйиб беринглар!

У от суриб Қалмоқ лашкари келаётган тарафга — ортига қараб жўнайди. Қоражон ҳам унга эргашиб, от солади.

Бойчиборни едириб кетаётган Алпомиш ортидан келаётган от дукурини эшитиб, тулпорининг жиловини тортади. Қоражон унга етиб келади.

— Сен билан бу савашда бирга бўлай дедим, — дейди Қоражон.

Алпомиш унинг бу самимий гапидан таъсирланади.
— Раҳмат! — дейди у, — Раҳмат! Кетдик...
Икковлари от солиб, қир устига чиқадилар...

... Икковлари қир устига чиқадилар. Нариги томонда кенг майдонда Қалмоқ лашкари келаяпти. Орти кўринмайди. Икки дўст икки жойда от ўйнатиб, душманга ваҳима солиб қарайди. Бойчибор кишнайди. Қалмоқларнинг тагидаги отлар таққа тўхтайди. Қалмоқларнинг ичидан бир баҳодир от суриб олдинга чиқади:

— Алпомиш! — деб бақиради у. — Бизга ўзбакнинг гўшти дориликка керак бўлиб қолди! Тез майдонга туш!

— Қалмоқлар! Ортингга қайт! — дейди Алпомиш. — Беҳуда қон тўкилмасин!..

— Сенинг қонинг беҳудага тўкилмайди! Алларнинг хуни бор сенда! Туш майдонга!..

Алпомиш ва Қоражон душман устига от қўяди. Алпомиш тўғри бориб, қалмоқларнинг баҳодирига қилич солади. Баҳодир қалқон тутуди. Аммо қилич қалқонни тешиб ўтиб, баҳодирни, баҳодирнинг отини тенг иккига бўлиб ташлайди. Сўнг душманнын тўғри келганига қилич сермайди. Ҳар қилич сермаганида, юзлаб қалмоқнинг боши узилиб тушади. Алпомиш шунда икки қаватида саф бўлиб, қилич сермаб кетаётган қирқ чилтонга кўзи тушади. Алпомиш душманни ёриб бораяпти. Қоражон ҳам қилич чопаяпти. Отларнинг кишнаши, қиличу совутларнинг жаранги, ярадорларнинг жон аччиғида нолалари, икки алпнинг осмонитратар наъраси... Душман икки ботирга қилич солади, аммо чилтонлар алларга қилич тегизмайди. Душман солган қилич ҳавони кесиб ўтаверади. Душман сафида ваҳима бошланади. Алпомиш ва Қоражон қочган душманни қувишга тушадилар...

Дўмбира овози ғалаба оҳангида йўрғалаяпти. Алпомиш ва Қоражон душман жасадига тўла майдондан ўтиб, ортларига қайтаяптилар.

Улар кўчга етиб келаяпти. Қоражоннинг қўлидаги қолиблик туғи шамолда ҳилпирайди. Бойчибор кишнайди.

— Қалмоқлар енгилди! — Кучининг борича овоз беради кимдир.

Ғалаба сурони тўлқин бўлиб, ўн минг уйли Қўнғиротнинг кўчида мавжланиб кўчади.

Икки баҳодирни зиёрат этгани, кўчдан отликлар отилиб чиқиб, улар томон от соладилар. Икковини ўраб олиб, қутлайдилар. Сўнг қолиблик туғи остида Бойсун-Қўнғирот томон от соладилар.

Сурхайил кампир бир тепа бошида ўтирибди. Енгилган қалмоқлар, эгасиз отларнинг хўржунига ўлганларнинг қурол-яроғини солган кўйи етаклаб, шалвираб, тўзиб, чўзилиб, кампирнинг ёнига етиб келаяптилар. Уларнинг боши қуйи, индамасдан Сурхайилнинг ёнидан ўта бошлайдилар.

— Алпомиш ўлдими? — сўрайди кампир.

Ҳеч ким жавоб бермайди. Кампирнинг ёнидан мотамсаро ўтаберадилар.

— Отинг ўчгурлар! Алпомиш ўлдими деяпман?!

Яна сукунат. Бу сукунат ичида қалмоқлар бош кўтаролмайдилар.

— Во, фалак! — бирдан қичқиради Сурхайил мастон. — Во, етти боламдан жудо қилган фалак! Қасос қиёматга қолмайди!..Қасос!..

Дўмбира бу дунёда учрашмоқ ҳам бор эканлигидан айтиб, хуррам титраяпти. Алпомиш билан беклар кўчнинг олдида келаяптилар. Бир томонда Барчин канизлари билан... Ҳамма жим. Ҳамма ажабтовур бахтли бир ҳаяжонда. Ҳамма отини жиловини тортиброқ бораяпти. Кимдир чидай олмайди. Отига бир қамчи уриб жўнайди. У шиддат билан рўбарўдаги тепанинг устига чиқади.

— Бойсун! — деб қичқиради у. — Ана, Бойсун!..

Ҳамма бирдан шошиб ҳаракатга тушади. Тепаликнинг устига келиб, донг қотиб тўхтайдилар.

— Асқартоғ! Бўйингдан Асқартоғ! — шивирлайди кимдир.

— Кўкқамишнинг сувини қаранг! — шивирлайди яна бир овоз.

— Вой, майсаларини!..

Ҳамма донг қотиб туради.

Кимдир ҳўнграб юборади.

Барчиннинг кўзида ёш.

Хотин-қизлар ҳам хуррамликдан беун йиғлаяпти.

Оқсоқоллар ҳам кўз четидаги ёшларини саллаларининг печи билан артадилар.

Дўмбира ўзидан ўзи хурсанд бўлиб, оҳанг чиқара-
япти. Ўн минг уйли элат Бойсун-Қўнғиротга кириб
бораяпти.

Ана, Бойбўри келиб, Алпомишни қучоқлайди, бек-
лар билан бағир босиб кўришади...

Ана, Барчин отдан ўзини отиб ташлади... Ана, Қал-
дирроч келиб Барчинни бағрига босди.

Кунтуғмиш бекач ҳам Барчинни икки бетидан
чўллилатиб ўпиб, айланиб-ўргилаяпти... Атроф кўри-
шаётганларнинг, ҳидлашаётганларнинг, бир-бирларига
тўймаётганларнинг шодлиги билан тўлиб-тошган...

Дўмбира овози бир зум тинмай, бу шодликка ше-
рик бўлиб турибди. Яна бахши овози эшитилади.

БАХШИ ОВОЗИ:

Қўнғирот яна қайтиб топишди. Тўй-томошалар
бўлди. Аё, дўстлар! Элнинг айрилиб топишгани маҳкам
бўлади! Бойсун-Қўнғирот шундай маҳкам бирликда,
довруқ топиб яшайверди...

Яна кинони Қалмоқдан кўринг.

Тойчахоннинг саройи. Сурхайил кампир ва бошқа
сарой аҳли... Лашкарбоши хоннинг қаршисида бош
эгиб турибди.

— Мана шу тахтни кўтариб, сен аҳмоқнинг бошинга
урсам!.. — дейди ачирғидан тушолмаётган Тойчахон. —
Лашкарни тутдай тўкибсан-ку, лашкарбоши бўлмай,
сўйилган кўчқорнинг боши бўлгур!

— Мен эмас... — деб ўзини оклайди лашкарбоши. —
Алпомиш билан Қоражон...

— Икковига шунча одам бас келолмай, бошларини
уздири-и-иб ўтирса!.. Мана, кўрдингми, Сурхайил, бу
мамлакатда мендан ўзга одамнинг кўлидан иш келмай-
ди!.. Бу лашкарбошиям сўқимликдан бошқага ярамай-
ди...

Тойчахон лашкарбошига тикилиб қарайди:

— Ярамайсан, тўғрими?.. Ярамайсан-ку?.. Сўқимга
сўйдириб юборайми?..

Лашкарбошининг чўқинишга кўтарилган кўли кўта-
рилганча қолади.

— Тойча, — дейди Сурхайил. — Айб, бунда
эмас!..

— Ие, айб бўлмаса, мендами? — деб самимий ажаб-

ланади Тойчахон. — Менинг ҳеч қачон хато қилмаслигимни бутун мамлакат билади!..

— Пошшога ўхшамайсан-а! — дейди Сурхайл мастон ҳам аччиқланиб. — Айб бунда эмас, Бойсариди!.. Агар Бойсари юртимизга кўчиб келмаса, бундай касофат бўлмас эди, шунча одамнинг паймонаси тўлмас эди!.. Аввал Бойсарининг жазосини бер, жазосини бергани Алпомишни худонинг ўзи етказар!

— Алпомишнинг жазосини ҳам берамизми? Қандай қилиб?.. Бу мамлакатда бир ўзим бўлсам...

— Тойча қурғур! Бунча мақтанмасанг!.. Бойсарини жазосини бер, қолган гапни режасини қилаверамиз!..

— Лашкарбоши! — дейди Тойчахон. — Бориб, Бойсарининг елкасига бир-икки қамчи тортиб, бу ёққа олиб кел!.. Кўпроқ бўлиб боринглар, «озлик қилдик» деб, Бойсаридан ҳам қочиб келманглар тагин!..

Дўмбира яна нола қила бошлайди...

Ана, қалмоқлар Бойсарининг овулига етиб борадилар, уни уйдан судраб чиқдилар, бошига қамчи тортадилар, қўлини орқасига боғлаб бўйнига арқон ўтказиб, етаклаб, судраб олиб жўнайдилар...

Тойчахоннинг саройи. Тойчахон тахтида, Сурхайил кампир тубанроқда ўтирибди.

Бойсарини олиб кирадилар. Унинг боши ёрилган, усти-боши лойга қорилган, қўли бойлоқли, бўйни сиртмоқли...

— Тойчахон! — деб ҳайқиради Бойсари. — Яна нима сабабдан гуноҳкор бўлдим!..

— Бойсари, нодон, гуноҳингни билмайсанми? Мамлакатимнинг тўқсон алпи дом-дараксиз кетди, даста-даста лашкарим қирилди... Нима, бу сенинг касофатинг бўлмай, шайтоннинг зиёними? Хўш, дорга торттирайми, ўтга ёқтирайми? Нима қилай сени?.. Бойсари, энди айт, жонинг кўпми, молинг кўпми?

— Жоним битта, пошшо, молим кўп!

— Қайсидан кечасан?

— Бош омон бўлса, мол топилар!..

— Лашкарбоши! — дейди Тойчахон. — Мана, ўзбакнинг ҳамма мол-дунёсини хатлаб, пошшоликка ўтказ!

Лашкарбоши таъзим қилади.

— Ўзини бўлса, чўпонларига бош қилиб қўй! Пошшоликнинг молини боқиб юрсин!.. — Тойчахон ишни

қойил қилган одамдай тиржайиб, Бойсарига қарайди. — Мана, бошинг омон қолди! Энди боравер! Чўпонларга қара!..

Бойсарининг қўлларини ечадилар. У чиқиб кетади. Тойчахон Сурхайилга қарайди:

— Қойил қилдимми?

— Гўр қилдинг, очик лаҳат қилдинг! Нафсинг қурисин сенгинани!.. Энди гапни эшит! Бу ўзбаклар суюгини хорламайди! Бойсарининг бу аҳволдан хабар топса, Алпомиш Бойсарини излаб келади. Шундан ундан етти боламнинг хунини оламан! Болаларим, Тойчахон, салтанатинг учун хизмати ўтган алплар эди, энди менга ёрдам бер — Муродтепанинг ёнидан бориб, бир шаҳар қурай! Могу давлат ўзимда етарли, сен усталарингу ҳунармандларингни кўмакка берсанг бўлди!

Ишни Сурхайилнинг ўзи бўйнига олганидан Тойчахон хурсанд бўлади:

— Баракалло! Шаҳар қуравер, Сурхайил! Усталару ҳунармандлар хизматингда бўлади!..

Сурхайил Муродтепа яқинида шаҳар қурдираяпти — саройининг дарвозаларига тилла суви югуртирилган, кунгираси пўлатдан тўқилган, бўсагалари олтиндан чоптирилган; ёқут, мрамар намоёишга ётқизиби, пештоққа олмос тошлар қўндирилаяпти. Сурхайил кампир яшариб, ўзига оро бериб, жавраб, булбулдай сайраб, тилини қайраб, ишга бош бўлиб юрибди...

Дўмбира овози. Дашт. Бойбўри уч-тўрт чўпони билан янтоғу тезакка чой қайнатиб, ичиб ўтирибди. Сурув-сурув қўйлар қирларда ўрмалайди. Чўпонлардан бири дўмбира чалаяпти. Ҳамма сел бўлиб оқиб, ўз тақдирига ўзи чўккан...

Олисдан туя қўнғироғи эшитилади. Бойсари бош кўтариб қарайди. Қирнинг ортидан карвон чиқиб келаётганини кўради. Унга қараб бироз ўйланиб туради. Сўнг отига минади-да, карвон томонга жўнайди.

Бойсари карвонга етиб келади.

— Йўл бўлсин, карвонбоши! — дейди.

— Бойсун-Қўнғиротта кетаяпмиз...

Бойсарининг кўзидан шовуллаб ёш оқади.

— Қандай дардинг бор? Нимага йиғлаяпсан, чўпон? — дейди карвонбоши.

— Карвонбоши, ойнам, мен чўпон эмасман, Қўнғиротнинг бийиман! Мусофирчиликда Қалмоқларнинг қўлида хор бўп қолдим! Бойсун борсанг, Барчин деган қизим бор — шунга мана бу хатни бериб қўй!

Карвонбоши мактубни олади.

Карвон Қўнғиротга кириб келади.

Барчин оқ ўтовининг эшигидан қараб турибди.

— Хуш келибсиз, карвонбоши! — дейди у, — менда нима ишингиз бор!

— Отангдан хат келтирдим!

Барчин хатни ўқиб кўради:

«Барчин, қизим, мусофир юртида ёмон бўлдим, ўз молимга чўпон бўлдим, қалмоққа хўрландим. Изловчим бўлса, келиб кетсин. Отанг».

Барчиннинг кўзи жикқа ёшга тўлади.

Алпомиш ўтовига киради. Уни кўриб Барчин изиллаб йиғлаб юборади.

— Барчин! — дейди Алпомиш. — Нега йиғлаяпсан? Ойбарчин титраб-қақшаб, хатни узатади.

Алпомиш ўқиб чиқади-да, ўйланиб қолади.

— Бий бобомнинг ўғли, нега ўйланиб қолдингиз?

— Отамни ўйлаяпман...Қариб қолди...

— Қўнғиротни бир мусофири хўрланса, қандай чидайсизлар, бий бобомнинг ўғли?

— Барчин, мен ҳозир десанг, ҳозир отланиб жўнайман. Аммо отамнинг ҳам олдидан бир ўтишим керак...

— Бормасангиз, ўзим бораман, бий бобомнинг ўғли... Барчиннинг кўзларида райрат-шижоат балқийди.

Алпомиш отасидан рухсат сўраяпти.

— Кўрар кўзим, осмондаги юлдузим, ёлғиз фарзандим! Қалмоққа бормоқни энди ихтиёр этма! Бир бориб, енгиб келдинг! Энди тақдир билан ўйнашиб нима қиласан? Бойсарининг қизини олиб келдинг, ўзини бошингга урасанми?..

— Ота, Бойсари акам жигаримиз! Унинг хўрланганини эшитса, биз тутул, Қўнғиротнинг чўпони ҳам «ё, номус!» деб жўнайверади. Ўртада элнинг ори бор! Қалмоқлар устимиздан кулмайдами?..

Бойбури жим қолади.

— Улим, — дейди у ниҳоят. — Мен қаридим. Тожу

тахтнинг душмани кўп бўлади. Сен кетсанг, тулкилар ҳам шер бўлиб қоладими дейман-да! Яна ихтиёр ўзингда!..

— Бойсарибий акамнинг ҳурмати, келинингиз Барчинни иззати, элимизнинг обрўси — бормасам бўлмас!.. Рухсат беринг, ота!

— Майли, бор! Фақат ёлғиз борма! Қирқ йигитнинг орзи кўпириб, кучини қаерга қўярини билмай ётибди. Билиб қўй, ёлғиз ўзингни қўймайман!

Алпомиш Бойчиборнинг устида, совути қалқони тўққиллаб, найзаси ортида сўлқиллаб турибди.

— Барчин, — дейди Алпомиш хотинига тикилиб, — агар мабодо Қалмоқдан қайтмасам...

Барчин чўчиб тушади.

— Нега қайтмас экансиз?..

— Мабодо қайтмасам, ўғлимни отини Ёдгор қўй...

— Нега қайтмас экансиз?

Барчиннинг кўзи жиққа ёшга тўлади.

— Айтганимни қил!..

Барчин кўз ёшлари ортида бир ноз билан:

— Ўғиллигини қаердан биласиз?

— Тушимда аён бўлди.

— Бий бобомнинг ўғли, қайтмаслигингиз ҳам аён бўлдимми?

— Омонликда кўришгунча, Барчин!..

— Хатар сезаётган бўлсангиз борманг! Борманг! Бий бобомнинг ўғли!..

Алпомиш от суриб кетади.

— Эсингда тут, — дейди у бир қайрилиб, — ўғлимнинг отини Ёдгор қўй!..

Барчин ўтовнинг керагасига суяниб, қақшаб йирлайди.

Эрта тонг. Дўмбира шижоат билан муқом қилади. Бойсун-Қўнғиротни оралаб, ўзбакнинг қирқ икки баҳодирини от қўйиб, «қайдасан, Қалмоқ?!» деб чиқиб келаяпти. Ўтовлар орқага қолгач, улар от бошини уфққа қараб қўйиб, елиб кетадилар...

Энди, азиз томошабинлар, кинони Сурхайил мас-тон кампирдан кўринг.

Сурхайилнинг шаҳари қуриб битказилган. Ярақлаб

турибди. Бир минордан уч дурбинчи Бойсун-Қўнғирот тарафга дурбин тўғирлаб, қараб ётибди. Бирдан учови оламни бузиб, бақирришга тушади:

— Моможон-а, моможон-а!

Қасрининг ичида, ўрганган кўнғил ўртанса қўймас, деганларидай, бир қапа тикиб, соялаб ётган Сурхайил бош кўтаради:

— Нима бунча бақирасан, қирилгир, оламга ўт туш-дима?

— Моможон-а, Бойсун-Қўнғирот тарафдан бир гала отлик келаяпти-я!

Сурхайил кампир қарганиб, ўрнидан туради.

— Агар алдаган бўлсаларинг, сен бўзахўрларнинг кунингни қисқа қиламан! Ёрилмаган ерни ёриб, тириклай кўмаман! Гўштингни бурдаламай ейман!..

Сурхайил минорага инқилаб-синқилаб чиқиб, йўлга дурбин олиб қарайди.

— Келаяпти! — дейди у қўлларини мушт қилиб. — Келаяпти! Алломиш келаяпти!.. Ў, қасос қиёматга қолмайди!

У турган жойида бир-икки айланиб, сўнг бедов отдай югуриб, келаётганларни йўлига ирғишлаб жўнайди.

Қўнғиротнинг баҳодирлари Муродтепаннинг ёнидан ўтаяпти. Бирдан уларнинг отлари ҳуркиб, тўхтабди. Қарасалар, бир кампир сочини ёйиб, бетини юлиб, «воҳ, болам!»лаб бўзлаб, ўлмоқни кўзлаб турибди. Мотам тутганми — кийим-боши қора, дили яра, «оҳ» урса, оламни бузаяпти.

Алломиш кампирга яқин келмоқчи бўлади, аммо Бойчибор кишнаб, сувлиқни ражирлатиб тишлаб, кампир тарафга бир қадам ҳам қадам босмайди.

Шунда Алломиш Бойчиборга аччиқ қилиб, отнинг устидан тушиб, кампир тарафга юради. Бойчибор Алломинг йўлини тўсиб, ўтқизгани қўймайди.

— Бу ҳайвонга бир бало бўлган — ё бир жин-питеккан, ё эркалиги тутаяпти! — деб Алломиш отнинг ёнидан ўтай деса, жонивор яна эгасини йўлини тўси тураверди. Шунда Алломишнинг қаҳри келиб:

— Тентаклигингни бошқа қил! — деб отнинг сағрига бир-икки қамчи уради.

Бойчибор аразлаб, хомуш тортиб, бош эгиб қолади.

— Эна! — дейди Алломиш кампирнинг қошига келиб. — Чўлларда нега бундай мунғайиб турибсан?

— Вой, етти боламдан ажралиб қолдим! — дод солади Сурхайил. — Етти бирдай боламини Тойчахон бошига етди! Воҳ, етти боламдан ажралиб қолдим!

— Ўзи бу Тойчахон ҳадидан ошган экан, ақли қочган экан! Эна, мен Бойсун-Қўнғиротнинг беги Алпомиш бўламан. Қалмоқшоҳдан ўчингни олиб бераман, насиб бўлса! У бизнинг қариндошимиз Бойсарибийга ҳам кўп зулм ўтказибди.

— Вой, Тойчахоннинг дастидан дод!.. Бу золимнинг жазосини берадиган бормикан бу дунёда!..

— Эна, Тойчахоннинг жазосини биз берамиз!.. Йирламанг, туринг ўрнингиздан!

Алпомиш кампирни қўлидан ушлаб, ўрнидан туришига кўмак беради.

— Сени худо етказди болам!.. Шу чўлларда менинг кўнглимни кўтардинг, худо сенинг мартабангни кўтарсин!.. Энди менинг уйимга бир меҳмон бўлиб кетасизлар! Ўзбакларнинг одатидан бизга ҳам юққан, учрагани меҳмон қилмасак бўлмайди! Етти ўғлимдан тахтинг ёнгури Тойчахон ажратди, аммо қирқ қизим бор... Кетдик, болаларим, бу кеча сизларга бир базм қилиб берай!..

Кампир шундай деб, ёшариб, «қаҳ-қаҳ» уриб кулиб, отлиқларнинг олдига тушиб, ирғишлаб жўнайверди.

Кампир олдинда, қирқ икки паҳлавон орқада — Сурхайилнинг шаҳрига кириб келаяптилар. Ярқираган бир шаҳар — еру осмонда ўхшаши йўқ...

Қўнғиротлар кампирнинг саройи олдида отдан тушаяптилар. Саройнинг эшигидан бир-бирини туртиб, кийикдайин йўртиб, биров-бировининг пинжигга тикилиб, шошганидан баъзиси йиқилиб — қирқин қизлар чиқиб кела бошлайдилар.

— Бу йигитлар Бойсун-Қўнғиротнинг беклари!.. Мени «эна» дейишди — энди сизларнинг акаларинг бўлади. Мен ўғилли, сизлар акали бўлдиларинг! Қани, энди акаларингнинг хизматини қилинглар! — дейди мастон кампир.

Қизлар чуғирлашиб, бекларнинг отини ушлаб, кўнгиларини хушлаб, белари буралиб, ўзлари тиралиб, «хуш келибсиз»лаб, хизматни бошлаб юбордилар...

Кенгу мўл дастурхон. Қирқ икки ботир қирқ икки жойда тоғдай бўлиб ўтирибди. Созанда қизлар соз чалиб, бекларнинг кўнглини овлаб турибди. Қирқин қиз дўмбиранинг торидай эшилиб, хизмат қилаяптилар. Таом устига таом олиб келаяптилар.

Кампир орқа кўчада бир отликқа тайинлаяпти:

— Тўғри, Тойчахоннинг олдига бор! Ҳаялламай, лашкар юборсин! Ўзбакнинг полвонларини ўтирган жойида боссин!..

Чопар от суриб, қоронғулик кўйнига ботиб кетади. Мاستон кампир бўлажак қасоснинг шавқида маст бўлиб, роҳат қилиб, қаққиллаб кулади.

Тонг отиб келаяпти. Созанда қизлар хануз соз чалишда. Полвонлар баъзилари ёнбошлаган, баъзилари деворга суянган, йўл азоби — баъзиларини мудроқ босган... Ҳар бир полвоннинг ёнида бир қиз — ухлаганни елиб, ухламаганни ёстигини тузатиб, ноз билан чой узатиб — парвариш қилиб турибди.

— Бектемир, — дейди Алпомиш, — кўнглим хижил...

— Бу кампирдан шубҳанг борми?

— Йўқ, душмандан шубҳам бор... Биз буйтиб ўтирибмиз, душман тинч ўтирмайди. Бир шумликни ўйлаб юргандир!..

— Бизнинг келганимизни қаердан билади, Алпомиш?

— Дўст рофил бўлади, душман — сезгир... Фафлатда қолмайлик, мен бир чиқиб, қараб келай!

— Мен бораман, Алпомиш...

Бектемир ҳеч кимга сездирмай ташқарига чиқади.

Бектемир шаҳардан ташқарига чиқадию, отининг жилловини тортиб, қотиб қолади. Тойчахоннинг лаклак лашкари уфқдан ошиб, жадал келаяпти. Суворийларнинг совуту қалқонлари, қурол-аслаҳа, отларнинг эгар-жабдуқлари илк қуёш нурида ялтирайди.

Бектемир от бошини қайтариб, югуртириб, шаҳар томонга кириб кетади...

— Қалмоқлар келаяпти!

Бектемирнинг бу овозидан қирқ бир ботир сачраб ўринларидан турадилар.

Сурхайил кампир ўзини ўнглаб олиб, додлашга тушади:

— Тойчахоннинг дастидан дод! Энди ўзбак болаларимнинг қасдига, лашкар тортибди! Золимнинг дастидан дод!..

У қирқин қизларга ҳам яширин кўз қисиб қўяди. Қизлар ҳам додлаб, мастон кампирга жўр бўладилар.

Бир тарафда қирқ икки ботир, бир-биридан узоқ-узоқда тизилиб турибди, бир тарафда Қалмоқ лашкари саф тортган. Қуёш чарақлаб чиқиб келаяпти. Ажиб бир қуёшли сукунат...

Бирдан гумбирлаб добил урилади.

Қирқ икки полвон отларини бир-бир бостириб, душманнинг устига юрадилар. Душман ҳам сафини бузмасдан, қўзролади. Душман сафи яқин келганда, дўмбира овози эшитилади... У урушнинг даҳшатидан айтиб, бўзлаётгандай... Қирқ ботир шиддат билан душман устига ташланади. Уруш даҳшати бошланади. Қалмоқларнинг қирқ йигитга дуч келгани қонига ботиб отидан қулайди. Алпомиш душманни тирқиратиб қувади. Унга юзлаб аскар бирдан ташланади. Аммо Алпомишнинг бир қилич сермашидан ҳаммаси жобажо бўлади. Бойчибор қаршисига чиққан душман оёқости бўлиб кетаяпти. Қалмоқлар қирқ ботирнинг олдида тўда-тўда бўлиб, қочиб жўнайдилар... Ботирлар уларни у ёқдан-бу ёққа сурув-сурув қилиб қувиб юради...

Алқисса, Қўнғиротнинг ботирлари ёвни қирдан ошира қочириб, кун ботаётганда бир-бирларини толиб, усту бошларини қоқиб, биров-бировидан ҳол сўраб турибдилар.

Шу пайт шаҳардан Сурхайил кампир кулиб-ўйнаб чиқиб келади.

— Худо Тойчахонга кўрсатди! Ўзимнинг ўзбак уларимдан айланай!

У ботирларни от устидан энгаштириб, пешоналаридан ўпиб, тавоф қилади.

— Энди эрта-мертан Тойчахоннинг тахтини забт этасизлар! Бутун эналарингни уйида дам олиб, яна бир кеча меҳмон бўлинглар! Эналаринг ҳам ғанимат!..

Кампир йўл бошлайди. Полвонлар унга эргашиб жўнайдилар.

Базми жамшид авжига чиққан. Созанда қизлар, дил ўртар наволарда созларни елдираяптилар. Раққоса

қизлар ҳам карашма қилиб, бошларига гоҳ рўмол илмай, гоҳ илиб, биланглаб, ўзбакларни содда англаб, ноз этиб турибди. Ёнги тор, бели ингичка, ёқаси бурмали, кўзлари сурмали қизлар алёр айтиб, полвонларга шароб тутаяптилар...

Кўнғиротнинг қирқ икки баҳодирни маст бўлиб, қулаб ётибди. Уларни хизматкорлар битта-битта судраб ҳовлига чиқариб, ёнма-ён қўяптилар... Сурхайил қарилгини унутиб, тойчоқдай гижинглаб, ҳамма ишга бош бўлиб юрибди.

Қирқ икки баҳодирни кўп ўтиннинг устига ётқизиб қўйганлар.

Катта хумларда ёғ келтириб, маст ётганларнинг устидан қуядилар.

— Ёқинглар! Ёқинглар! Қасос қиёматга қолмайди! Ёқинглар!..

Олов гуриллаб, осмони фалакка чиқиб ёнади.

Тойчахон ҳовлиқиб шаҳарга шотирлари билан от суриб киради. Саройлардан бирини эшиги ланг очилди. У тўғри шу дарвозага йўналади.

Қизлари билан ҳордиқ олиб, чой ичиб ўтирган Сурхайил кампир уни кўриб, гулдай очилиб, ёмғирдай сочилиб пешвоз чиқади.

— Нима, Сурхайил, оламга ўт ёқдингми? Гулханингнинг учи Кашалда кўринди. Сен кампир эсингни ебсан, охир мамлакатга ўт қўйиб, тинчийсан!..

— Э Тойчахон-а! Шу ўтда ўзбакларни қовурдим! Кул қилдим! Алпомиш ҳам куйиб ёниб кетди! Момонгни кимлигини билиб қўй! Айтганини қилади!

Шу пайт бир баковул югуриб киради.

— Сурхайл момо! Кўрим бўлди! Кўрим бўлди!

— Қирилгурлар, яна нима бало қилдиларинг? — Сурхайил баковулга разабланиб қарайди. — Аввал пошшога таъзим қил, одобни билмаган!..

Баковул подшоҳга довдираб таъзим қилади.

— Сен, бепадарлар, шундай тўй куни бир ҳодиса қилгансан! Гапир, нима бўлди!..

— Ўзбакларнинг бирови тирик...

— Нима?.. — Сурхайил бир қалқиб тушади. — Сен лалайганлар ўтга ташлашни унитгандирсанлар-да! Ким тирик?

— Алпомиш...

Сурхайил момо тили гапга келмай, қотиб қолади.

Алпомиш кул орасида ётибди. Сурхайил келиб, кўкрагига қулоқ тутади.

— Тирик... — дейди у шивирлаб, сўнг бирдан нола қилади. — Тирик!.. Бу ёнмайдиган, ўлмайдиган хилдан экан! Бунга дуо кетган! Тирик!.. Бу ўлмайди!.. Ўлмайди!

Кампир дод солиб, ерни тирналаб йиғлашга тушади.

— Тур, ўрнингдан! — дейди уни жеркиб Тойчахон. — Ҳар нарсага ағнаб йиғлайверасанми? Тур! Улув тортавермай, бир чорасини кўр! Мастлиги тарқаса, ҳаммамизни бошимизни олади!.. Ҳе, мастон бўлмай кет!

Кампир подшоҳнинг бу гапидан ҳушёр тортиб, ҳеч нарса бўлмагандай ўрнидан туради.

— Бу ўлмай ўлгурга бир чора бор! — дейди у бироз ўйланиб. — Бу зиндонга ташлаб банди этамиз! Ҳой, ким бор?!..

Қирқ баковул югуриб келиб, ерга таппа ташлаб, кампирга таъзим бажо қилади.

— Биттанг қолмай қирилиб кетгурлар! — дейди мастон аччиқланиб, — адабни ўлганларингда ўргансанларми? Аввал пошшога таъзим қилинглар!..

Баковулар шошиб ўрнидан туради-да, Тойчахонга қараб яна ўзларини ерга ташлайди.

— Бу юртда тартиб қолмади! — дейди Тойчахон мунғайиб, — ҳаммасининг бошини дорга торттирайми?

— Тойча! — дейди жиркиниб мастон, — ҳозир дорпорингга бало боми? Шошмай тур!.. Аввал Алпомишни ҳисобини қилайлик!.. — Мастон баковуларга буюради. — Ҳозир минг одам олиб бориб, Муродтепанинг ёнидан қирқ қулоч чоҳ қаздирасанлар. Эшитдиларингми? Офтоб чошгоҳга келганда тайёр бўлсин!

Баковулар югуриб чиқиб кетадилар.

— Алпомишни зиндонда чиритаман! — деди кўзлари совуқ ёниб мастон.

— Каллангни ишлатиб, иш қил, мастон! Агар Алпомиш озод қолса, Алпомишдан аввал ўзингни бошингни оламан!

— Тойча, қўй энди, мақтанма!.. Гўр ҳам қилолмайсан!

Кампир Тойчахонга қўл силтади.

Бир неча одам Алпомишни кўтариб, аравага ташла-моқчи бўладилар. Кўтаролмайдилар.

Кўпайлашиб Алпомишни кўтармоқчи бўладилар. Ҳеч иш чиқмайди — ҳаммаси пишнаб, белини ушлаб чет-четга чиқа бошлайдилар.

— Ҳўкиз олиб келинглар! — буюради ҳовлиқиб мастон кампир.

Бир жуфт ҳўкизни олиб келиб, Алпомишнинг тана-сини арқонга борлаб, ҳўкизларни кўшиб ҳайдайдилар. Ҳўкизлар жойида чираниб тураверади.

Алпомишга қирқ жуфт ҳўкиз кўшилган. Ҳаммаси-ни қамчилаб, калтаклаб турибдилар. Бироқ Алпомиш-нинг танаси жойидан «қилт» этмайди.

— Тўхта! — дейди Сурхайл кампир. — Топдим! Бу ўзбакнинг отини келтиринглар!

Бойчиборни келтириб, Алпомишни арқонга борлаб отга кўшадилар.

— Ҳайда!

Биров Бойчиборга қамчи тортади. Жонивор қимир-ламайди.

— Ур! — дейди Сурхайл кампир. — Ўзбакнинг отини аямай ур!..

Бойчиборнинг боши-кўзи аралаш қамчи ёғила бош-лайди. Бирдан ҳамма уришдан тўхтайтиди.

— Нимага урмаяпсанлар?! Ур!..

— От йиғлаяпти!.. — дейди биров.

— Ўлмайдими? Уравер!

Яна отнинг устига қамчи ёғилади.

— Шошма! — дейди нохос Сурхайил.

Отни уришдан тўхтайдилар. Кампир отнинг олдига келади. Кўзларидан ёшини артади.

— Бойчибор! — дейди Сурхайил. — Алпомиш ўлди... Онгла, жонивор, Алпомиш ўлди! Уни элтиб, кўмиш керак! Сендан бошқа ҳеч ким иложини қилолмаяпти! Жонивор, эгангнинг жасади кўмувсиз қолмасин!..

Бойчиборнинг кўзидан яна ёш оқа бошлайди.

— Чух, жонивор!

Сурхайл Бойчиборнинг сағрисига аста шапатилаб уради:

— Чух!..

Бойчибор бошини экканча, Алпомишни судраб жўнайди.

Қалмоқлар зиндоннинг бошига Бойчиборни ҳайдаб келишган — ҳар тарафдан ўраб, чоҳнинг устидан сакратгани, «ҳай-ҳай»лаб турибдилар. Қиличларини ялонғочлаб олишган. Тойчахон ҳам бошқаларга қўшилиб, қичқириб, «чуҳо-чуҳ»га тушган.

— Сакра, жонивор, сакра! — дейди Бойчиборнинг ёлини силаб Сурхайил кампир. — Бу Алпомишнинг гўри!.. У шу ерда қолиши керак!.. Сакра!..

Бойчибор букилиб чоҳдан сакрайди. Унга боғланган арқонларга қилич тортадилар — Алпомиш зиндонга тушиб кетади...

Қалмоқлар қийқирадилар.

Сурхайил рақсга тушади.

Тойчахон отаси қанд берган боладай хурсанд...

Алпомиш уйғонади. Кўзини очади. Боши узра бир парча юлдузли осмон... Атрофни пайпаслаб кўради — зах девор. Нима бўлганини тушинади. Ўтириб, осмонга қарайди. Юлдузли бир парча осмонни ҳам булут босиб келяпти. Юлдузлар бирин-сирин аждарҳонинг оғзига киргандай войиб бўлмоқдалар...

Энди, томошабин дўстлар, Бойсун-Қўнғиротдан кино кўринг... Бир тўда қуллар маслаҳатлашиб ўтирибдилар.

— Ултонтоз! — дейди бир қул, — Бўшашма! Сен ҳам Бойбўрининг ўғлисан! Сени Бодом чўридан бўлган деб Алпомишнинг авлоди писанд қилмади. Энди ўзингни кўрсат!..

— Мен Бойбўрининг ўрнига бий бўламан! Мамлакатга шоҳ бўламан!

— Ҳозироқ ҳаракатингни бошла!

— Ҳозир тахтни оламан, мамлакатни ўз йўлимга соламан!

Барчиннинг ўтовида аёллар шошқин ҳаракатда — кириб-чиқаяптилар. Барчиннинг ингрори эшитилади. Сўнг чақалоқнинг йиғлаган овози...

— Алпомиш улли бўлди! — деб эълон қилади эшикдан чиққан доя кампир.

Барчин тўшақда ётибди. Чақалоқни Алпомишнинг онаси — Кунтуғмиш бекач қўлига олади, суйиб баланд тутади:

- Фарзанд муборак бўлсин, Барчин келин!
- Ўзингизга ҳам... — дейди Барчин уялиб, — .. невара қуллуқ бўлсин!
- Отини нима қўямиз? — дейди Кунтуғмиш бекач.
- Бий бобомнинг ўғли кетарларида айтгандилар.. «Ёдгор» қўйинг деб...

Қуллар Бойсарининг саройига қилич ялонғочлаб кириб келадилар. Кўринганни чошиб ташлаб, тахтга ўтирган Бойбўрига рўбарў бўладилар.

— Бойбўрибий — дейди Ултонтоз, — тахтни Алпомишга беришни ният қилган эдингиз. Алпомишнинг Қалмоқдан қайтмоғи гумон. Тахтни менга топширинг!

Бойбўри қиличидан қон томиб турган қулларга хо-муш қарайди.

— Нодонларнинг йўлини тутдинг, Ултонтоз! Тахтни худо беради, бандаси ололмайди. Олса ҳам, вафоси бўлмайди!..

— Ота! Қариб алжираб қолибсиз! Пошшолик ҳам ярашмай қолибди! Тахтдан тушинг!..

Бойсари секин тахтдан тушиб, бошини эгтанча, саройидан чиқиб кета бошлайди. Хизматкорлардан кимдир ўкириб йирғайди. Канизлар ёшларини яшириб артадилар. Бий чошиб ташланган шаҳидларга таъзим қила-қила, саройдан чиқиб боради.

Бўш тахт атрофида қуллар нима қиларларини билмай турибдилар. Ултонтоз бориб тахтни аста ушлаб кўради. Негадир силайди. Силкитиб кўради...

— Зилдай оғир! — дейди шерикларига тиржайиб.

Сўнг авайлаб тахтга ўтиради. Силкиниб тахтнинг мустақкамлигини яна бир бор синаб кўради. Атрофдагиларга мағрур қиёфада қарайди.

— Ярашди! Ярашди!

Қуллар ўзларидан йўқ хурсанд.

— Ярашган бўлса, — дейди Ултонтоз. — Аввал таъзим қилиб, сўнг Қўнғиротнинг янги бийини тавоф қилинглар!

Қуллар ҳайрон бўлиб бир-бирларига қарайдилар. Кимдир бирдан эгилиб, таъзим қилиб қолади.

— Тахтингиз муборак бўлсин, улуғ бий!

Бошқалар ҳам шошиб унга эргашадилар.

— Тахтингиз қуллуқ бўлсин!

— Салтанатингизнинг умри узоқ бўлсин!

Ултонтоз уларнинг қуллуқларини бир қувончли ғурур билан бош тебратиб, қабул қилади.

— Эргаштоз! — дейди у биринчи таъзим қилган қулга қараб. — Фаросатингиз давлат юритишга арзир экан! Сиз бош вазиримиз бўласиз. Сўнг атрофдагиларга буйруқ беради: — Бу кишини бундан буён Эргашбек вазир деб чақиринглар!

Сўнг қошларини чимириб, дўпписини олиб қўйиб, кал бошини бир қашиб, фармон беради:

— Энди Қоражон қалмоқни билан Қалдирғоч бева-ни чақириб келинглар!..

Ултонтознинг қаршисида Қоражон билан Қалдирғочойим турибди.

— Сен бу ерларга ярашмайсан! — дейди Ултонтоз. — Асқартоғнинг ёнида Олатоғ бор. Шу Олатоғ энди маконинг бўлсин, бир ўзинг ола бўлиб яшайвер! Бор!

— Айбим нима? — деб сўрайди Қоражон.

— Бесўнақай одамсан, элда юрсанг, одамларни оёқ ости қилиб, босиб кетасан...

Бу ваддан Қоражон ҳам беихтиёр жилмаяди.

Қоражон бурилади.

— Пошшога таъзим қил! — деб пишқиради Эргаштоз.

Қоражон тўхтаб, Ултонтозга бир ёмон қарайди.

— Шу ёввойи қалмоқ таъзимни нима билади! Қўй, кетаверсин! — дейди ўзини баланд олиб Ултонтоз.

Қоражон жимгина чиқиб кетади.

Ултонтоз Қалдирғочойимга қарайди:

— Эгачим Қалдирғоч, акамиз Алпомиш билан куёвимиз Бектемир бедарак кетди. Энди пошшоликнинг хизматини қилиш навбати сенга етди. Чилвирчўлига бориб, туя боқ! Ултонтоз акангнинг давлатида кам бўлмай, туяларнинг орқасидан югуриб, хизмат қил!

Қалдирғоч Ултонтозга тик қарайди.

— Алпомиш ўлмайди, Ултонтоз! Бир кун келади. Шунда ҳолинг нима бўлишини кўраман!

— Улуғ бийни сенсирама! — дейди Эргаштоз.

Қалдирғоч унга қарайди, сўнг Ултонтозга кўз қирини ташлайди. Икки кал — бири тахтда, бири тахтнинг ёнида, салтанатга ярашмай, аллатовур бўлиб туришибди.

Қалдирғоч ўзини тутолмай кулиб юборади.

— Нимага кулаяпсан? — дейди разабланиб Ултонтоз.

— Сенларни худо урганига кулаяпман! — дейди Қадирғоч ҳануз кулгисини тўхтатолмай.

Сўнг бурилиб чиқиб кетади.

— Барчиннинг ҳам бу ерда турмоғи маъқул эмас... — дейди давлат бошқаришни бошлаган Эргаштоз.

Ултонтоз ширин тиржаяди:

— Барчинни қўй! Уни менга кўнгли борга ўхшайди...

Қуллар маъқуллаб, хушомадона бош силкийдилар.

Барчин Ёдгорнинг бешигини тебратиб алла айтиб ўтирибди, Алла дунёни тутган. Ғуссали, қанотли, эрка бир алла...

Барчиннинг ўтовининг олдида Эргаштоз бош учтўрт отлиқ келиб тўхтади.

— Бойвучча! — деб чақиради Эргаштоз. — Меҳмон келди...

Ичкаридан Барчин чиқади.

— Ҳа, Эргаштоз, нима ишинг бор? — дейди у.

Эргаштоз хафа бўлиб, гердайиб, учқолоқлаб, нима қиларини билмай туради.

— Бу киши Эргашбек вазир бўладилар!.. — дейди ҳамроҳларидан бири.

Барчин эшитмаганга олади:

— Менга нима гапинг бор, Эргаш?

Эргаштоз қизариб, аччиғидан бўзариб, Барчинга қарамай, билмайман, қаёқлардаги баландликларга тикилиб, ўзини худо бўлмасаям, банда чорламай, томоғини ёғламай мақсадини айтади:

— Бизни улуғ бий — Ултонбек юборди. Совчиликка келдик. «Хўп» десанг, салтанатнинг манглайидаги менг бўласан, «йўқ» десанг, чўри билан тенг бўласан...

Барчиннинг қаҳри келади:

— Қизиқ айтасан, Эргаштоз, бошимда Алпомишдай сардорим туриб, бир чўрининг кал ўғлига тегаманми?

— Ўв, Барчин! Боболар, «давлат кўнса, бир чивиннинг бошига, Семурғ қушлар таъзим қилар қошига» деб айтганлар. Алпомишинг эса Қалмоқда йўқ бўлиб кетди. Умидингни уз. Ултонтозга «хўп» де!..

Барчин хаёлланиб қолади:

— Эргаштоз! Билиб қўйинглар, мен бийнинг қизи-

ман! Ултонтозинг менга зўрлик қилолмайди. Қаҳрим келса, бир элчалик кучим бор!.. Энди бўлар гапни айтай, Алпомишни етти йил кутаман! Келмаса, қирқ кун кўк кийиб, азасини тутаман! Кейин Худонинг буйиргани бўлади.

Совчилар отларини буриб жўнайдилар.

Барчин ўтовнинг керагасига суяниб, хўрлиги келиб йиғлайди.

Ёдгор олти-етти ёшга кириб қолган. Барчин ўрлини бошини силаб, суҳбатлашиб ўтирибди.

— Ёдгорбек, элингизнинг оти нима?

— Қўнғирот!

— Юртингизнинг оти-чи?

— Бойсун!

— Қўнғирот қайси халққа ётади?

— Ўзбак халқига!

— Отангизнинг оти ким?

— Алпомиш!

— Насабингизни сананг қани...

— Алпомиш Бойбўрининг ўғли, Бойбўри Алпонбийнинг ўғли, Алпонбий Добонбийнинг ўғли, Добонбий Қорувлибийнинг ўғли, Қорувлибий Хонжиғалибийнинг ўғли, Хонжиғали Қўнғирот отанинг ўғли...

— Баракалла, Ёдгорбек!.. — Барчин ўрлини суйиб бағрига босади. — Буларни ҳеч эсингиздан чиқарманг, улим! Номус-орли Қўнғиротнинг йигити уруғ-аймоғини ёдида тутайди.

— Ҳеч эсимдан чиқармайман!.. — дейди Ёдгор.

— Энди бор, ўйна...

Ёдгор чиқиб кетаётиб, энасига қайрилиб қарайди.

— Эна...

— Жон...

— Отам қачон келадилар?

— Худо буюрган кун, улим, худо буюрган кун!..

Барчиннинг кўзи ёшларга фарқ тўлади.

Ёдгор алатовур бўлиб, онасининг ёшини аста артади-да, югуриб чиқиб кетади. Барчин унинг ортидан кулиб термулиб қолади.

Қалдирғоч киради. У оёқяланг, кийимлари увада... Икковлари изиллаб, йиғлаб кўришадилар.

— Чеча, келганимда нимага кулиб турган эдингиз? — деб умидвор бўлиб сўрайди Қалдирғоч.

— Акангиз эсимга тушиб йиғлаган эдим, Ёдгорим ёшимни артиб қўйди...

— Чеча, шу Ёдгор деб мен ҳам келдим. Ёдгоржон бу ерда юрмасин. Ултонтоз болага бир зиён етказди. Узим билан Чилвирчўлига олиб кетай, ёмон кўздан пана — овлоқ жойда юрсин!

Барчин ўйланиб қолади:

— Майли, Қалдирғоч! Олиб боргин! Бу ёри Ултонтоз ҳар кун одам юбориб, жонимдан тўйдираяпти! Болага бирор нарса қилиб қўймасин!..

Қалдирғочнинг кўзлари жовдирайди:

— Чеча, акам тирик!..

Барчиннинг кўзлари ёшланади.

— Тирик... Ақангиз тирик, Қалдирғоч!..

Икковлари бўзлашиб, бир-бирларини бағирларига босадилар.

Зиндон. Алпомиш осмонга қарайди. Зиндоннинг бир парча осмони кўм-кўк. Шу пайт қушнинг ғағиллагани эшитилади. Осмонда бир роз пайдо бўлади. У зиндоннинг устида қанотини ёйиб, айлана бошлайди.

— Эй, роз! — дейди Алпомиш розга қараб, — Қаерлардан келаяпсан? Балки Бойсун-Қўнғиротни кўрган дирсан?

Роз айланиб-айланиб, бир қичқиради-да, ҳолсизланиб, зиндонга қулай бошлайди...

Алпомиш розни ушлаб кўраяпти.

— Ў-ҳў, оёғинг синибди!.. Қанотинг ҳам майиб бўпти!.. Мерганнинг ўқи хато кетганига шукур қил! Менга ўхшаб бошингга кўп аломат савдолар тушганга ўхшайди!.. Мен зиндонда ётган ярим одамман, сен қанотинг синган ярим қушсан — бир-биримизга яхши йўлиқипмиз.

Алпомиш дуо ўқиб, рознинг ярасига тупиради. Сўнг кўйлагини йиртиб, жароҳатларини боғлайди, розни сийлайди:

— Бир учган, тирик бўлса, учмасдан қўймас! Жонинг омон бўлса, ҳали кўп учишинг бор, роз! — дейди.

Роз қанотларини қоқиб, осмонни соғиниб, қичқириб турибди. Алпомиш рознинг оёғига хат боғлайди.

— Элу халқимга ўлик-тирик хабаримни етказ! Хатни зинҳор душман қўлига туширма! — деб розга таъинлайди.

Дўмбира бу беумид дунёдан умид қилиб, куйлашга тушади.

Фоз зиндондан учиб чиқиб, фалакка кўтарилиб, Алпомишнинг боши устида бир айланиб, Бойсун-Қўнғирот томонга равона бўлади.

Дўмбира яна рамгин бир куйни бошлайди.

Қалдирғоч, ялангоёқ Ёдгор ёнида, тевани қайтариб, жудур кийимлари чакамикка илиниб, ёлғизлиги билиниб, туя боқиб юрибди. Ёдгор ҳам аммасига ёрдам бериб, зириллайди.

— Ҳала, ҳала! — деган иккаласининг овози чексиз даштда аянчли таралади.

Бир маҳал Қалдирғоч товонига тикан кириб, ўтириб қолади.

Ёдгор югуриб келиб, тиз чўқади-да, аммасининг товонидан чўкиртакни суғириб олади.

— Ёдгоржоним!.. — деб сўйиб қучоқлайди аммаси...

— Сенгинадан оғамнинг ҳиди келаяпти! — деб йиғлайди аммаси...

— Ёруф кунларимиз бормикан? Иккаламиз чўлда қариб бўлдик, Ёдгоржон! — деб бўзлайди аммаси...

Шу пайт бир роз келиб, буларнинг бошидан шувиллаб ўтади-да, туяларнинг ичига ўзини ташлайди. Қалдирғоч ойим билан Ёдгор роз томонга юрадилар. Роз уларга қараб турибди. Ҳар дам, ҳар дамда қанғиллаб кўяди.

Қалдирғоч билан Ёдгор роз тарафга юрадилар. Роз учмай тураверади. Ёдгор яқин келиб, розга қўлини чўзади. Роз шунда салобат билан фалакка кўтарилади. Ерга Алпомишнинг хати тушади. Аммо хола-жиян рознинг ортидан маҳлиё бўлиб, қараб қоладилар.

— Бу роз бежиз роз эмас! — дейди Қалдирғоч.

У роз қўнган жойга синчиклаб қарайди. Хатга кўзи тушади. Хатни очиб, ўқийди: «Кашал юртида, зиндонда, ёлғизликда ётибман, хабар оладиган кишим бўлмади»...

— Оғам тирик! — деб қичқиради Алпомишнинг синглиси...

— Ёдгоржон! Отанг тирик! — деб жигарини қучади Қалдирғоч...

— Художоним! Умрим бўйи шукур қилсам сенга етмайди! — деб хуррам нола қилади парвардигорнинг бир бандаси.

— Сен туяларга қараб тур, Ёдгорим! — дейди Қал-

дирғоч. — Мен Олатовга бориб, отангинг дўсти Қоражонга учрашиб келай! Агар Ултонтознинг қул беклари келиб, мени сўраса, аммам бозорга нон олгани кетди, дегин.

Қалдирғоч Ёдгорга неча гапни тайинлаб, юзидан ўпиб, қанот боғлаб учгудай бўлиб, Олатовга қараб пириллаб жўнайди.

Қалдирғоч бир даранинг ичида.

— Қоражон! — деб чақиради у астагина. — Қоражон!..

Бир катта тошнинг панасидан Қоражон кўринади.

— Бақирма! Келганингни бадбахт қуллар эшитса, фитна қилаяпти деб иккаламизнинг ҳам бошимизни олади!

— Мени ҳеч ким кўрмади!..

— Нега келдинг, эгачим, ўзим бориб тураман деб айтгандим-ку!

— Оғажон! Бир роз акамдан хат олиб келди! Тирик экан! Кашада зиндонда ётган экан!.. Мана!..

— Хат келган бўлса, менга бериб кетавер, келганингни қуллар сезиб қолмасин!

Қалдирғоч хатни Қоражонга беради.

— Оғажон, нима дейсан? Ё акамни излаб ўзим жўнайми?

— Алпомишнинг ҳали дўсти ўлгани йўқ! — дейди Қоражон. — Дўсти ўлгандан кейин сен борасан!

Дўмбира овози...

Қоражон қирқ қулоч арқонни белига борлаяпти...

Қоражон Олатовдан тушиб кетаяпти...

Қоражон чўлга чиқиб кетаяпти...

Қоражон тоғларни кесиб ўтаяпти...

Қоражон Муродтепани қоралаб бораяпти...

Қоражон зиндонни бошига етиб келаяпти...

Қоражон чоҳнинг тагига қараяпти. Зиндоннинг туби қоронғу. Ҳеч нарса кўринмайди...

Алпомиш бошидаги бир парча осмонга кимнингдир кўлкаси тушганини сезади. Бошини кўтариб, Қоражонни кўради.

АЛПОМИШНИНГ ОВОЗИ:

« — Қалмоқшоҳнинг зиндонни зимдан кўриқлайдиган жосуси бўлса керак...»

— Ў, Тойчоҳоннинг жосуси! — деди Алпомиш бо-
шини кўтариб, — Шоҳингга Алпомиш зиндонда ётибди
деб, айт! Аммо худо бу чоҳдан чиқарса, бошини тел-
пақдай олишимни ҳам шипшитиб қўй...

— Алпомиш...

Зиндон тўлиб сукунат чўкади.

— Алпомиш... Мен... Қоражон дўстингман!.. Кел-
дим... Сени излаб келдим!

— Қоражон!.. Оражон!.. Келдингми?.. Хайрият, ор-
тимда излайдиганим бор экан!..

— Сени мен излаймай, ким излайди! Дўстим,
қалмоқлар хабар топмасларидан, сени тортиб
олай!..

— Мени худо тортиб олмаса, ҳеч ким тортиб олол-
майди, Қоражон !

— Дўст ҳам Худонинг номи! Бир урнаб кўрай...

— Ота-энам, синглим, Барчин омонми?

— Соғ-саломат... Ўғилли бўлдинг!.. Ўғил қуллуқ
бўлсин!..

— Оти нима?

— Ёдгор!..

— Дунёда мендан ёдгорлик қоладиган бўпти!..

Қоражон белидаги арқонни ечиб, зиндонга ташлай
бошлайди.

— Арқонинг чидайдими?

— Ипак арқон!..

Алпомиш арқонни белига боғлайди.

Қоражон чирпаниб тортади. Алпомишнинг оёғи ер-
дан узилади.

АЛПОМИШНИНГ ОВОЗИ:

«— Қоражон зиндондан тортиб олади, шекилли...
Аммо бир кун ўрлашиб қолсак, «сени зиндондан қут-
қазган мен бўламан» деб юзимга солса, неча пулик
обрўм қолади?»

Алпомиш зиндоннинг бир тарафига орқасини бе-
риб, бир тарафга икки оёғини тираб, туриб олади. Алп
Қоражон чирпаниб яна тортади, ипак арқон узилиб
кетади.

— Ҳозир яна арқон ташлайман...

Зиндон ичидан овоз эшитилмайди.

— Алпомиш!.. Сенга нима бўлди?

— Қоражон, зиндоннинг бошида узоқ туриб қол-
динг. Қалмоқлар кўзи тушиб, қичаб йўлда келаётган-
дир. Қўлга тушиб қоласан... Кетавер!.. Мен сендан
розиман!..

— Сенсиз қаёққа бораман? Қалдирғочга нима дейман?

— Қалдирғочга аканг ўлган экан деб айт!.. Элу юртга — ҳаммага ўлган экан деб гапиравер. Менинг руссамда бош эгиб юришмасин!.. Агар худо, хоҳласа, бир кун бу чоҳдан чиқсам, осмондан тушгандай бўлиб, бориб қоларман!..

— Мен сенсиз кетолмайман!..

— Қоражон!.. Оғажон!.. Кетабер!.. Қалмоқ келиб, иккаламиз ҳам қўшмозор бўлмайлик! Кет!..

— Йўқ. Сенинг кўнглингга бошқа гап келди! Мени, номард деб ўйладинг!..

— Кўнгли нозик оғам! Дўстим!.. Ернинг тагидан отларнинг дўпири келаяпти. Сен тезроқ пана жойга етиб ол!..

— Алломиш менга ҳамроҳ бўл!

— Кўнглим сен билан!.. Кетабер!

— Алломиш!..

— Йиғлама!.. Ёшинг келиб юзимга тушди!..

— Йиғлаётганим йўқ!.. Ёмғир ёрди!..

— Булутсиз осмондан ҳам ёмғир ёғадими?

— Бундай кунда тош осмондан ҳам ёмғир ёғади!..

— Илоё, соғ-саломат бўл!..

— Худонинг паноҳига!..

Юраклар дўмбира тори бўлиб титрайди.

Қоражон зиндоннинг бошидан нари кетади. Яна зиндон узра бир парча осмон... Тубсиз — инсоннинг хаёли етмайдиган осмон!.. Қоражон ҳам кетаяпти... Борган сари кичирайиб... Уфқ уни ютиб юборгунча, ортидан дўмбира бўзлайди.

Тавкаойим қирқин қизи билан мол бозорда айла-ниб юрибди. Жаллоблар чақирган, даллолар бақирган, туялар ўкирган, хўкизлар бўкирган, харидорлар отларнинг гоҳ тишини кўриб, гоҳ тўшини силаб, ғимирлаб юришибди. Бир жойда қизгин савдо — даллол харидорнинг қўлини суғириб олгудай силкиб, «бор, барака» қилаяпти, бир жойда бўшангроқ бир харидорни от жаллоб йўлини тўсиб, «бундай зўр от тополмайсан, ота-энаси тулпор ўтган» деб бир қирчанғини рўбарў қилаяпти... Маликанинг кўзи шохлари буралиб осмонга қараган, жунлари осилиб ерни тараган бир баҳайбат серкага тушади.

— Вой! — дейди малика, кўзлари ёниб. — Бу серка-

нинг чиройлигини қаранг! Вой! Шохини!.. Вой, жуни-ни!.. Қулогини қимирлатишини, кўринг!

Қирқин қиз ҳам бувишига қўшилиб, ҳар бир сўзда эшилиб, серкани мақтаб, қувониб туришади.

Товкаойим, бориб серкани жунларини силайди. Бўйнидан қучоқлайди.

— Қизлар! — дейди, — Буни сотиб оламиз! Бокқа элтиб, ўзимиз қараймиз... Серканг қанча пул?

Эчкифуруш таъзимни гўзал қилиб, тилини асал қилиб жавоб беради:

— Сизга, маликам, бепул!

— Ҳа, букилмай қирилгирлар! — дейди разабланиб Товкаойим. — Молинг бепул бўлиб қолдимиз? Ҳозир ҳамма молингни камбағалларга бепул бўлиб бераман!.. Нархини айт!..

— Уч танга... — дейди ҳануз букилиб турган эчкифуруш аянчли бир тиржайишда.

— Ойсулув! — Товкаойим имо қилади.

Ойсулув катта қопчиқни очиб, эчкифурушни кўлига икки танга ташлайди.

— Неча танга олдинг? — деб сўрайди Товкаойим.

— Уч танга... — дейди ўша алфоқда тиржайиб турган эчкифуруш.

— Қўлингни оч!

Эчкифуруш кўлини очади.

— Ҳа, ҳамманг қирилиб адо бўл! Икки танга-ку!..

— Сизнинг қизларингизни икки тангаси бизга икки минг тангадай кўрина беради...

— Кўринмай кетсин!..

Товкаойим бир четта авзойи бузилиб, муттаҳам бўлиб турган Ойсулувга тушади.

— Ўғирликни ўзи сен қурғирлар бошлайсан! Мамлакатда ўғирламайдиган одам қолмади!.. Бер, яна бир танга!..

— Мана!.. — дейди аразлаганнамо Ойсулув ва бир тангани аччиқ билан лаб буриб, эчкифурушнинг кафтига ташлайди.

Товкаойимнинг ҳам қаҳри келиб, Ойсулувга бир нима демоқчи бўладию, кўзи серкага тушади.

— Айланиб кетай!.. — дейди у эриб.

Малика серканинг бўйнига ишак рўмол боғлаб, ўзи етаклаб, қизлар ҳайдаб, дуриллашиб, чириллашиб жўнай берадилар.

Товкаойим саройда — хосхонада, қизлари билан

қошига ўсма қўйиб, ойнага қараб, ўзи ўзига тўйиб ўтирибди.

— Бувишим!..

Икки қиз югуриб кирадилар. Товкаойим оғриниб уларга қарайди:

— Ўсма қўяётганимда, гапирманглар деб айтмаганмидим!.. Ўсма олмаса, ҳаммангнинг додингни берман!..

— Бувишим, гапирмасак, ҳеч бўлмайди...

— Эрга тегаяпсанларми?..

— Йўқ... Бувишим, серканинг...

Товкаойим ўсмаидишни ағдариб, ўрнидан туриб кетади.

— Серкага нима бўлди?!

Икки қиз уввос тортишга тушадилар!..

— Жуни тўкилаяпти!..

Ҳаммалари югуриб чиқади...

Серканинг бир қисм жуни тушган, бир қисми осилган, ўзи озган, тўзган...

— Касал бўпти! — дейди серкани меҳр билан сизларкан кўзининг ёши шашқатор оқиб Товкаойим.

Ойсулук серкага қараб кулади.

— Сен, писмиқ, бир балони биласан! Билмаган гўринг йўқ! Бунинг устига отанг — чўпон! Нима кула-япсан?

— Бувишим, баҳор келди... Серка деган туллайдида!.. Бунинг энди бу ерга уйлиқтириб ўтирмасдан, чўпон-пўпонга берайлик, боқсин, қулфи-дили очилсин!..

— Тўғри айтасан, писмиқ! Бўлинглар, серкажонимизни чўпонга қўшиб келамиз, ўзимиз ҳам дала-даштда яйраб қайтамиз...

Кайқубод чўпон сурувини қошида, бир тепанинг бошида қаққайиб, таёғига суяниб турибди. Бошида кепанак, елкасида минг ямоқ чакмон, оёғида чориқ, ёнбошида тўрва...

Олисдан бир нарса қизил-яшил бўлиб чиқиб, унга қараб келаверади.

— Ё Парвардигор! Инсу жинсингга дуч қилдингма, ё ажинани кўрсатдингма? — деб бечора Кайқубоднинг оёғи қалтираб, кўзи ялтираб келаётган нарсага тикилиб қолади...

У нарса яқинлашган сайин алоҳида-алоҳида суворийларга бўлинади, суворийлар атласу кимхоб кийган

қизлар экани ҳам сезилади. Суворийларнинг ўртасида — шоҳона аравада серка селкилаб келаётганини ҳам Кайқубод энди кўради...

— Қизлар!.. — дейди у орзи қулоғига етиб!.. — Қизлар келаяпти!..

Суворий қизлар етиб келадилар.

— Бу ёққа кел!

Кайқубоднинг эси оғиб, югургилаб, Товкаойимнинг олдига боради.

— Яхши чўпонмисан?

— Жуда зўрман! — дейди Кайқубод орзини йиғиштиролмаб. — Ишонмасанг, Бойбўридан сўра, аввал унинг молини боққанман, унга ҳам ишонмасанг, отангдан сўра, Бойсарининг моли отангники бўлгандан буён, отангнинг молини боқаяпман...

— Ана у серкани кўраяпсанми? — дейди Товкаойим.

Кайқубод Товкаойимдан кўз узолмайди.

— Кўрмаяпман... — дейди беўхшов кулиб.

Унинг бу туришига қараб, Товкаойимнинг ҳам кулгуси қистайди. Беихтиёр зўриқиб, буралиб кулиб юборади. Қизлар ҳам кула бошлайдилар. Товкаойим шўхлиги тутиб, чўпонга кўз ўйнатиб, қош қоқиб ҳам кўяди. Ана энди Кайқубод орзининг таноби чексиз-чегарасиз қочади...

— Ойсулув! — дейди ниҳоят Товкаойим. — Бу сулув йигитнинг юзини серка томонга буриб қўй!..

Ойсулув отдан қикиллаб тушиб, Товкаойим қошида маҳлиё бўлганича, ўзини йўқотиб турган Кайқубоднинг бошини аравада турган — келинчаклардай безатилган серка томонга боради.

— Энди кўрдингми? — дейди Товкаойим.

— Ҳа... — дейди Кайқубод, Товкаойим томонга кўзини қийшайтириб қарар экан. Аммо Ойсулув унинг кўзини кафти билан тўсади, «серкага қара» дегандай имо қилади.

— Шу серкани эҳтиёт қилиб боқасан! Билиб қўй, бу серкани бўри емайди, тўғрими?

— Тўғри... — дейди бухушу маҳлиё чўпон.

— Йўқолмайди!.. —

— Тўғри...

— Ўлмайди!..

— Тўғри...

— Энди боқиб юравер!

Қизлар аравадан серкани туширадилар. Товкаой-

им отдан ўзини ташлаб, серка билан қучоқлашиб хайрлашади. Сўнг Кайқубодга шўх бир кулиб боқиб, отига сакраб минади-да, саройи томон равона бўлади.

Кайқубод кунгай бир бетда, чакмонини чапақай ёпиниб, ухлаб ётибди.

Суруви айланиб зиндоннинг атрофига етай деб қолган. Товкаойимнинг серкаси зиндондан чиққан тупроқ устига ирғишлаб чиқиб кетади. Эчки деган қурғур ўзи шўх келади. Бу серкаям сакраб-сакраб зиндоннинг бетига кўнгилни чоғ эта бошлайди. Тоғ бўлиб ётган бўш тупроқ қўзғолиб, эчкини қўшиб сурганча, зиндонга тушади-кетади...

Кайқубод сурувни топиб, молларига серсолиб қараяпти. Қараяпти, аммо Товкаойимнинг серкасини кўрмаяпти. Бу тепанинг устига чиқиб, бу сойни кесиб ўтиб излаяпти. Ниҳоят, серканинг изини кўради. Из олиб, зиндоннинг бошига келади. Ҳайрон бўлиб, пастга қарайди. Пастда биров серкани осиб, гўшини кесиб, еб ётир...

— Ер остида ётган қандағ балосан? — сўрайди Кайқубод.

— Алпомишман! Қалмоқларнинг қўлида банди зиндонман...

— Ие, жезна! Мен Бойсарининг чўпони Кайқубодман!

— Сен нима қилиб зиндоннинг бошида серрайиб турибсан?

— Еяётган серкангни излаб келаяпман... Бошим балога қоладиган бўлди! Бу серка Тойчахоннинг қизиники! Боқиб юр деб тайинлаб, менга кўнгил бериб кетган эди! Аттанг, ишни буздинг!

— Парво қилма! Насиб қилиб, зиндондан чиқсам, ўзим сенга Тойчахоннинг қизини олиб бераман. Аммо қалинини ҳозир берасан!

— Қалини нима бўлади!

— Қалини от билан туя бўлармиди! Ҳар кун ўнта қўй бўлади!

— Майли!.. Фақат, Алпомиш жезна, гапидан қайтиш йўқ, билмадим деб айтиш йўқ!..

Дўмбира шўхроқ бир куйни бошлайди.

Кайқубод ўн куйни олиб келиб, зиндонга ташлаяпти...

Кайқубод яна ўн қўйни ҳайдаб келаяпти...

Кайқубод ўн қўйни ажратиб олаяпти, сурувда яна ўнтача қўй қолаяпти.

Кайқубод сурувни қолган-қутганини йиғиштириб келаяпти...

Кайқубод бир ўзи қанқайиб, зиндоннинг бошига келиб, пастга қараб турибди.

— Нимага мунгайиб турибсан? — деб сўрайди Ал-помиш.

— Берадиган нарсам қолмади.

— Ҳали Товкаойимнинг ярим молини берганинг йўқ, ҳеч нарсам қолмади дейсан!

— Таёғимдан бошқа, жезна, ҳеч нарсам қолмади...

— Ҳеч нарсанг қолмаган бўлса, мана буни сотиб кел! Бу ёғини кейин ўзим айтаман!..

Кайқубоднинг оёғи тагига пастдан икки чанқовуз келиб тушади.

Кайқубод зиндоннинг бошига келиб, пастга нон ташлай бошлайди:

— Жезда, қара, нон олиб келдим! Молим қолмаган бўлса ҳам, чанқовуз сотиб, Товканинг қалинидан, худо хоҳласа, қутилиб кетаман!

Кайқубоднинг оёғи тагига яна бир чанқовуз тушади.

— Буни, қайним, бозорга элтма. Товканинг боғига бориб чалгин. Мабода қизлар кўрса, қувса, қочгин, ушлатмагин. Ушлаб олса, «чанқовузнинг устаси ўзимман», дегин. Зинҳор айтмагин...

Кайқубод таёғини судраб жўнайди.

Товкаойим шийпонда нима қиларини билмай ўтирибди. Қирқин қиз ҳам эснаб, бекорчиликдан бири-бирига тегинишиб, қиқирлайдилар.

Шу пайт бордан чанқовуз товуши эшитилади. Ҳамма маҳлиё бўлиб, тинглайди. Товкаойим ўрнидан туриб, аста-аста боққа қараб юради. Қизлар эргашади. Қарашса, бир гулбутанинг тагида Кайқубод маст бўлиб, кўзини юмиб, чанқовуз чалаяпти. Қизлар куйни тинглаб, жимгина турадилар. Кайқубод кўзини очиб, назари қизларга тушади. Чалишдан тўхтаб, Товкадан кўзини узолмай қолади. Товкаойим кўзролмоқчи бўлганда, бирдан шатирлаб қочиб қолади. Қизлар «ушла» деб, қувишга

тушадилар. Улар етдим деганда, чўпон чап бериб кетади, неча қизлар бир-бирининг устига йиқилиб қолади. Қизлар ўрнидан туриб, яна қувишга тушадилар. Олдинда серкадай сакраб Кайқубод бораяпти, ортидан кийикдай ирғишлаб Товкаойим, қизлар ҳам иркиллашиб, диркиллашиб, тизилишиб, узилишиб, Кайқубод ҳар буриб кетганда, қийқиришиб, пишнаб югуришади...

Кайқубод охир сирғаниб йиқилади. Товкаойим уни таппа босади. Қизлар ҳам гуппа келиб, калнинг устига ўзларини ташлайдилар, маҳкам ушлайдилар.

— Вой, серкамизнинг чўпони Кайқубод-ку! — дейди ажабланиб Товка. Сўнг Кайқубодни сўроққа туттади: — Худой олғур, қачондан буён уста бўлиб қолдинг? Чанқовузни кимдан олдинг, айт?

Кайқубод жим туради.

— Ҳали сендан чарчаганимизни чиқариб оламиз! — деб дағдаға қилади малика. — Айтмайсанми?.. Қизлар! Бир-икки ўйиб-ўйиб, чимдиб олинглар!

Бир-икки қиз қўлини чўзиб боради. Кайқубод саҳрода юрган — қитиғи ўлмаган чўпон эмасми, қизлар қўлини чўзгандан қийшанглаб, ҳиринглайди. Энди қизлар уни маҳкам ушлайдилар. Созлаб туриб бир-икки ўйиб оладилар. Кайқубод «вой-вой»лаб, дингиллайди...

— Энди айтасанми?

Кайқубод «йўқ» деб бош чайқайди ва маликага аллақандай имо-ишоралар қилади. Маликанинг баттар қаҳри келади.

— Дарахтга боғлаб ташланглар!...

Қизлар Кайқубодни бир толга боғлаб ташлайди.

Кайқубод ҳануз толга боғланиб турибди. Қизлар чарчаган эмасми, соя-салқин майсазорда тўмпайиб, пишилаб ухлаб қолганлар. Товкаойим уйрониб, Кайқубоднинг ёнига келади.

— Кайқубод, энди айт, бу чанқовузнинг устаси ким? Кайқубод маликага сирли қилиб шивирлайди:

— Зиндондаги Алпомиш.

Малика бир сесканиб тушади.

— Таёқ еб юргунча, илгаридан айтсанг, бўлмасми-ди, қуриб кетгир?!

Кайқубодни ҳам жаҳли чиқади:

— Мурт бурганни билмайсан, қошни керганни билмайсан, кўз қисганни билмайсан — ўзинг имога тушинмайдиган қандай қизсан? Бир ўзингга овлоқда айтмоқчи эдим-да!

— Отамнинг Алпомиш деган бандиси бор экан деб эшитаман... Чанқовузнинг устаси шу Алпомишми?

— Шу Алпомиш...

— Алпомиш ҳам одамми, ё бургутдай нарсами?..

— Алпомишни кўрсанг, бу дунёда армонинг қолмайди!..

— Эса мени эргаштириб бор... Алпомишни кўзим билан бир кўрай...

Кайқубод ўйланиб қолади.

— Эргаштириб борар эди-му, кўп таёқ еб каллам гувиллаб қолди... Агар малол келмаса, мени кўтариб олсанг, устингдан йўл кўрсатиб кетаберар эдим!

— Фақат қимирламайсан, қитиғим келади!

— Хўп!

— Гапирмайсан, ғижиним келади!..

— Майли!..

— Тез бўл, канизлар уйғонгунча, бориб келайлик!

Ана энди Товкаойим Кайқубодни белига миндириб, бечоранинг кўзини тиндириб, майда юриш қилиб, йўрғалаб, ўр келганда зўрғалаб, зиндон томонга кетиб бора-япти...

Товкаойим пишнаб, терлаб, елкасида Кайқубод, зиндоннинг бошига етиб келади. Етиб келади-да, Кайқубодни «тап» этиб ташлайди. Югуриб бориб, зиндонга қарайди. Пастда бир йигит — жасади тоғдай, жамоли боғдай — кимга соя солсам деб кўкариб, очилиб, мева тўкиб, фарқ бўлиб турибди. Товкаойимнинг ҳаваси келиб, кўзлари чарақлаб, пешонаси ярақлаб:

— Алпомиш, — дейди, — мен Тойчахоннинг қизи Товкаойим бўламан. Сени бир кўрай деб келдим... Айт, зиндондан чиқарсам, кимим бўласан?!

— Зиндондан чиқарсанг, — дейди Алпомиш. — Бир умрлик қариндошинг бўламан.

Бу сўзни эшитиб, маликанинг феъли бузилиб, лабилунжи осилиб, орқасига қарамай жўнайверади.

— Кайқубод, бу Алпомишнинг ўзингга насиб қилсин! Мен қариндош топмай, бунинг олдига келганим йўқ! Қариндошим ўзимнинг ҳам бошимдан ошиб ётибди!..

Кайқубод зиндонга келиб энгашади:

— Язна, «зиндондан чиқарсанг, эринг бўламан» деганг бўлмайдами?

— Сенинг кўнглингга гап келарми деб турибман...

Кайқубоднинг мардлиги тутади:

- Бу ёғи тўғри бўлса, «эринг бўламан» деб айта бер!
— Эса айтиб кел!..
Кайқубод Товкаойимнинг ортидан етади:
— Қайт, «эринг бўламан» деяпти...

Товкаойим тўрт мардикор билан гаплашаяпти. Атрофида эшигу деразани маҳкам бекитиб, қирқин қизлари ҳушёр туришибди.

— Мана шу жойдан, — дейди Товка, уйнинг тўрини кўрсатиб, лаҳм қазасизлар... Тўғри зиндонга борсин! Хизматларингнинг ҳақини ўйламанглар — оғзиларингга сиққанини айтинглар — бераман!

Зиндон. Лаҳмдан аввал дастурхон, кейин Товкаойим кўринади.

— Ассалому алайкум, Бойсун-Қўнғиротнинг султони!

— Валайкум ассалом, Товка малика!

— Алпомиш, сизни озод қилгани келдим! Аввал овқатни еб олинг! Кейин кетамиз!.. Озодликда эрим бўлиб юраверасиз!..

Алпомиш кулимсираб, овқатни тушираверади.

— Қани, кетдик! — дейди Товка, Алпомиш овқатни еб, тоғорани ялаб бўлгач.

Алпомиш лаҳмга рўбарў бўлади. Аммо унинг бошиям лаҳмга қирмайди.

— Шошманг! — дейди чидайолмай Товкаойим.

У Алпомишни орқасидан елка тираб, лаҳмга итаради. Бўлмайди.

— Майли... — деб тақдирга тан беради Товкаойим. — Ўзим келиб тураман!..

Сурхайил кампир Товкаойимнинг боғига меҳмонга келаяпти, қирқин қиз эгилиб салом бериб, югургилаб шийпонга жой ҳозирлашаяпти.

— Бу шийпонларинг обрўйимга тўғри келмайди! — деб кампир қиё ҳам боқмай ўтиб кетаяпти.

Сурхайил тўғри Товкаойимнинг хосхонасига киради. «Бу ёққа ўтинг, моможон! Бу ёққа...»лаб, жой кўрса тадилар. Аммо кампир ҳеч кимнинг гапига қулоқ солмай, тўғри тўрга — беш қават кўрпачанинг устига ўтади. Ўтадию... лаҳмга қулаб тушади. Кампирнинг ақли шошиб, лаҳмдан «лип» этиб, тепага чиқади. Ётиб туриб, лаҳмга қарайди. Ниманидир сезгандай бўлиб, ҳаммага бир захар қараш қилади.

— Қирилгурлар, питирлаганларингдан бир гапларинг борлигини билиб эдим! — дейди у ҳаммани егудай бўлиб.

Яна лахмга тушиб, синчиклаб қарайди. Сўнг лахм ичида ғойиб бўлади...

Алпомиш билан Товкаойим зиндонда ўтирибди.

— Тавба, — дейди Алпомиш тепадаги бир парча осмонда пайдо бўлаётган булутларга кўз тикар экан, — шу чоҳда ётганимга ҳам етти йил бўлибди!..

Шу пайт лахмдан Сурхайлнинг боши кўринади.

— Ҳа, фар бўлмай ўл, сен Товка! Ҳа, отангга иснод келтирмай қирилиб кет! Ўзбек билан даврон сураясанми?! Оёғинг енгиллигини билар эдим!..

Алпомиш билан Товкаойим донг қотиб турадилар.

Аввал Алпомиш ўзига келади. Бир сакраб, Сурхайлга қўлини чўзади. Сурхайл ўзини чаққон ичкарига олади. Алпомишнинг қўлида этагидан бир парча қолади.

— Бу кампир балони бошлайди!..

Сурхайил мулозимлари билан тахтининг олдида хўроз уриштириб ўтирган Тойчахоннинг олдига югуришда кириб келади.

— Тойча, пошшо бўлмай кет! — дейди у нафасини ҳам ростламай. — Сен бу ерда хўроз уриштириб ўтирипсан, қизинг Товка зиндонда Алпомиш билан дон олишиб юрибди.

— Ўзингдан чиққан балога қайга борасан даъвога!.. — дейди Тойчахон. — Товка уйтиб юрса, сен буйтиб юрсанг...

— Мен қайтиб юрибман?..

— Зиндонга бало борми сенга?! Ўз йўлингда тинчгина юролмайсанми?! — У хўрозларни қўлтиқларига қисиб турган мулозимларига буюради. — Шу кўмилиб йўқ бўлгур зиндоннинг ишини ҳал қилай, кейин келасизлар...

У бориб тахтига ўтаради.

— Алпомишни чириб ўлиб кетади деб, зиндонга солдинг... Қани, ўлгани? «Донишмандман» деб, қулоғимни ейсан, нима, бу Алпомишни ўлмаслигини билмасми эдинг, арвоҳ ургур?

Сурхайил ҳам ўйга толади. Ва бирдан юзига табас-сум югуради.

— Тойча! Пошшомисан? — деб сўрайди у айёрликдан кўзлари ялтираб.

— Ҳе, сенинг момонгни!.. Пошшолигимни шу пайт-гача билмайсанми?! — Тойчахоннинг чинакамига жаҳли чиқади.

— Пошшо бўлсанг, нима қиламан десанг, ҳукминг етади! Беш юз аравани қўштирсанг, Зил тоғига бориб, тош юклаб келса, Алпомишни зиндонига қўшиб тош билан кўмса...

Тойчахон ҳам хурсанд бўлиб кетади.

— Ўзим ҳам шундай қилсакми деб тургандим...

— Устидан тош тўксак, Алпомишнинг ҳар ёғидан тош қисар, нафаси қайтар... Шунда ўлмаса, бу ўлмайди!.. Буюр вазирингга, ҳозир аравачиларни жўнатсин!..

Яна эшиқдан хўроз уруштирувчилар боши кўринади.

— Сурхайил, — дейди Тойчахон, — сен ҳам менинг ёнимда юриб, пошшолик ишини анча ўрганиб олдинг, ўзинг бориб, вазирга менинг номимдан айт...

Кампир бошини сарак-сарак қилиб, чиқиб кетади.

Зиндон.

Товкаойим лаҳмдан отилиб чиқиб келади.

— Алпомиш... — деб йўғлайди у, Алпнинг бўйнига осилиб. — Бу дунё ризқинг узиладиган бўлди, бегим! Отам Зил тоғидан беш юз арава тош келтириб, устингдан тўкмоқчи, сени тириклай кўймоқчи!..

Алпомиш хаёлланиб қолади.

— Бойчибор деган оти бўлар эди, отанг шу отимни ўлдирмаган бўлса...

— Отинг тирик! Бўйнига гул солинган, оёғига парчин урилган, темир таблада турибди.

— У мени ўлган деб ўйлайди, Товка! Бир иш қил. Кийимимдан бир нишона бераман, бориб табласида тутат! Қолганини отнинг ўзи билади!..

Алпомиш чакмонидан бир ипни ситиб, Товкаойимга топширади...

Товкаойим аланглаб, ошиқ ўйнаб ўтирган отбоқарларнинг кўзини шамғалат қилиб, Бойчиборнинг табласига яқинлашади.

Бойчибор занжирбанд қилинган — бўйнида гул, оёқларида кишан, бошини кўтаролмай турибди.

Тавкаойим яқин келиб, нишонани тутатади. Бойчибор Алпомишнинг ҳидни сезиб, бурунларини кериб, қулоқларини чимириб, кишнайди!.. Фулу кишанлари узилиб тушади! Ўзини табланинг темир дарвозасига уради. Дарвоза титилиб кетади... Бойчибор кишнайди.

Қалмоқ шахрида момоқалди роқ гулдирагандай бўлиб, барча ҳайвону одам лол қотиб қолади...

Бойчибор шахар кўчаларидан — одамларни лол қолдириб, учиб бораяпти...

Бойчибор экин экилган далалардан ўтиб кетаяпти...

Бойчибор даштда — қўйларнинг сурувини ҳурки-тиб, отларнинг уюрини кўрқитиб, чопиб кетаяпти...

Олисдан Муродтепа, ёнида зиндонтепа кўринади...

Бойчибор зиндоннинг бошига кишнаб етиб келади. Зиндоннинг бошини етти марта айланади. Тўхтаб, оёғини ерга уриб, безовталаниб кишнайди.

— Бойчибор! — зиндоннинг тагидан Алпомишнинг овози эшитилади. — Мен тирикман, Бойчибор! Зиндонга думингни ташла!

Дўмбира тақдир куйини ўйланиб чала бошлайди.

Бойчибор думини зиндонга ташлайди. Ҳавода қирқ чилтон пайдо бўлади. Улар юзларига фотиҳа тортадилар. Бойчиборнинг думи қирқ қулоч чўзилади.

— Торт! — дейди пастдан Алпомиш.

Бойчибор тортади.

Бир дамдан сўнг зиндондан Бойчиборнинг думини тутиб, Алпомиш чиқиб келади.

Бойчиборнинг думи аслига қайтади.

Алпомиш ёруғга ўрганмаган кўзлари билан атрофга қарайди. Дунё кенг!.. Осмон бир парча эмас!.. Қуёш бор! Қуёш!..

Алпомиш Қалмоқ тарафга қарайди, шунда Зил тоғидан тош олиб келаётган беш юз аравага кўзи тушади. Араваларни лак-лак лашкар кўриқлаб келаяпти. Алпомиш Бойчиборни бир-бир бостириб, араваларнинг йўлига чиқа бошлайди...

Алпомиш араваларга яқин келаяпти. Бойчибор ўйин кўрсатиб, ҳар муқомда йўрғалаяпти. Аравалар уларни кўргандан таққа тўхтайдилар.

— Ўзбакни оти! — дейди бирови ваҳимада.

— Ўзбек зиндондан чиқибди! — деб бақиради яна бирови жони чиқаётгандай.

Лашкар ҳам сукутда туради. Алпомиш ҳам сукут-

да — унинг қурол-яроғи йўқ. Шунда қирқ чилтон учиб келади. Фотиҳа қиладилар. Алпомишда уруш яроғи — бир қўлида қилич, бир қўлида қалқон, елкасида найза, бошида дубилға, эгнида совут пайдо бўлади. Бойчиборнинг эгари қошида ўқ-ёй осиқ... Алпомиш лашкарнинг устига ташланади. Бойчиборнинг ҳарбидан отлар бир-бирларининг устига йиқилиб қолади. Алпнинг қиличи эса етганининг бошини олиб бораяпти. Қалмоқлар «ҳай-ҳай»лаб алпни тўрт тарафдан ўрайдилар. Бири ўлса, ўни ташланади. Ногоҳ Алпомиш отдан сакраб тушади. Тош тўлдирилган араваларни, қўшилган отлари билан кўтариб душманнинг устига ота бошлайди.

Қалмоқлар жонҳолатда қочишга тутинадилар.

Тойчахон вазирларига буюради:

— Алпомишнинг устига лашкар тортамиз!.. Шу ўзбакни ўзим қайтариб, зиндонга тикиб келмасам, Тойча номимни бошқа қўяман!

Бир чекада хўроз ушлаб турган улфат мулозимларига буюради:

— Мен келгунча, хўрозларни уриштирганни калласини оламан! Хўрозлар чарчаб қолмасин!..

Алпомиш аста-аста Қалмоқ томонга келаяпти. Бир қирнинг белига чиқиб қараса, Қалмоқнинг лашкари саф бўлиб турибди!

Алпомиш душманга қарши чиқа бошлайди. Қирқ чилтон —йигирмаси бир томонидан, йигирмаси яна бир томонидан —Алпомиш билан жангга киргани бораяпти... Қалмоқлар унга қараб ўқ-ёй бўшатадилар. Ўқлар Алпомишга тегиб, игнача ҳам таъсир қилмай, синиб ерга тушаверади... Алпомиш Бойчиборни ниқтайди. Бойчибор шамолдай учиб ёвга ташланади. Алпомиш қилич ўйнатиб бораяпти. У душман сафини пичоқ билан кесгандай ўтиб кетади. Душманнинг йиқилгани тизилиб ётибди. Алпомиш Бойчиборнинг бошини қайтариб яна қалмоқлар устига ҳайдайди. Қалмоқ яна майсадай йиқилиб қолади... Бу ҳолни кўриб турган Тойчахонни ваҳима босиб, отининг бошини буриб, қочишга тушади. Алпомишнинг кўзи унга тушгач, қувишга тушади... Бир қирнинг белида Тойчахонга етиб келиб, унга қилич солади...

Тойчахоннинг яйдоқ оти чопишда давом этади.

Алпомиш Тойчахоннинг саройида Кайқубод билан гаплашиб турибди.

— Кайқубод, зиндондалигимда менга кўп хизмат қилдинг! Шу юртга сени пошшо қилиб, Товкаойимни сенга олиб бераман.

— Алпомиш! — дейди Кайқубод, — мен чўпон эмасман. Чин пошшосининг ўғли бўламан. Тушимда Товкаойимни кўриб, ошиқу беқарор бўлиб, Қалмоққа жўнаган эдим. Бойсун-Қўнғиротга етганимда, Бойсари Қалмоққа жўнайдиган бўлди. Унга чўпонлик қилиб, бу юртга етиб келдим... Бу ёғини ўзинг биласан..

У бошидаги жулдирини олади. Бир навқирон, паҳлавон келбат йиғит пайдо бўлади.

Алпомиш Тойчахон тахтининг олдида турибди. Сарой аҳли, мулозимлар Тойчахонга қандай қўл қовиш-тирган бўлсалар, энди юз чандон мулозаматда унга таъзим қилишади.

Шу пайт ичкаридан Кайқубод чиқади. Бекларга хос кийинган...

— Шу Кайқубодбекни пошшо қилсак, нима дейсизлар? — деб мўйловини бураб маслаҳат солган бўлади Алпомиш.

Ҳамма гувурлаб, маъқуллашга тушади.

— Сизларга маъқул экан, энди Қалмоқда даврон Кайқубодшоҳга ўтди! — деб эълон қилади Алпомиш. — Энди унинг ўлдиргани ўрол, суйгани ҳалол бўлади!..

Добил урилади.

Кайқубод тантанали юриш билан тахтга чиқиб ўтиради.

Сарой аҳли таъзимкорликда ва янги пошшоҳни та-воф қилишда мисли кўрилмаган намуналар кўрсата бошлайди...

Алпомиш Товкаойимнинг чорбоғига кириб бораяпти.

Товкаойим ясаниб-тусаниб унга пешвоз чиқаяпти.

— Товкаойим! — дейди унга таъзим бажо этиб Алпомиш, — мен совчи бўлиб келдим!

Товкаойимнинг юзида беҳад қувонч акс этади.

— Хабаринг бор, Товкаойим, Кайқубодбек юртга пошшо бўлдилар. Мана шу пошшомиз қўлингни сўраб, мени совчиликка юбордилар!..

Товкаойимнинг авзойи ўзгаради. Аммо...

... аммо қурғур дўмбира яна нағмасини бошлаб юборади ва...

... ва улар томонга от миниб, шоҳлик либосида

Кайқубод яқинлашиб кела бошлайди. Товкаойим унга аста бурилиб қарайди. Кайқубод ҳам унга тикилиб, кўнгиллари ситилиб термулади. Малика ҳам киприк қоқолмай қолади...

— Малика! — дейди Алломиш. — Кайқубодшоҳ ташриф буюрдилар!..

Товкаойим ниҳоят тилга киради.

— Мен пошшомизни тушимда кўрган эдим... — дейди у кўзлари чакнаб.

Кайқубод отдан тушади. Товкаойимни қаршисига келиб тўхтади.

— Мен ҳам сени тушимда кўрганман, малика!..

Иккаласи бир-бирига тикилиб қолади...

Уларнинг тилларига кўчмаётган сўзларини эса, дўмбира айтиб туради.

Бойсари билан Алломиш бийнинг ўтови олдида гаплашиб турибдилар.

— Маслаҳат шу эса, — дейди Бойсари, — сен олдин-олдин кетаверасан...

— Ака, мен бориб юртни қўлга олгунимча, аста-аста молларингизни ҳайдаб бораверинг... Насиб бўлса, Бойсун-Қўнғиротда ёруғ юз билан кўришамиз!

Бойсари билан Алломиш қучоқлашиб хайрлашадилар. Сўнг Алломиш Бойчиборга бир сакраб минади.

— Худонинг паноҳига!.. — дейди Бойсари.

— Кўришгунча, омон бўлинг, ака!

Алломиш Бойчиборни ўйноқлатиб жўнайди.

Яна дўмбира оҳанги...

Муродтепанинг ёнида Алломиш, Кайқубодбек ва Товкаойим отларидан тушиб, хўшлашмоқдалар.

Улар томошабинга олисдан кўринади. Алломиш Кайқубод билан қучоқлашади. Товкаойим унинг елкасини силаб, сингиллик меҳрини билдиради...

Алломиш улардан ажралиб, Бойсун-Қўнғирот томонга жўнайди. Юртни соғинган Бойчибор учадигандай, пириллаб йўлга тушади...

Алломиш бир тепага чиқиб, ортига бурилиб қарайди.

Кайқубод билан Товкаойим унга қўлларини силкитадилар...

Дўмбира соғинчдан айтиб, бўзлаб қолади...

Тонг отаяпти. Бойчибор шариллаб кетаяпти.

Кун ботаяпти. Бойчибор ирғишлаб кетаяпти.

Юлдузлари чақнаб ётган кеча. Бойчибор тунни тешиб кетаяпти.

Яна тонг. Бойчибор тинмай кетаяпти.

Яна тун...

Яна тонг...

Охир, олисларда... Бойсун-Қўнғирот!..

Камера бир туманли губор ичида соғинчдай кўри-ниб турган юртни авайлаб кўрсатади...

Ана, Аскартоғ...

Ана, Алпомиш ёй отганда, юлиниб кетган кемтиги...

Ана, Ойдинкўл...

Ана, қўйларнинг суруви, ана, отларнинг уюри...

Ўтовлардан олдидан тутунлар осмонга ўрлаб турибди...

Баҳор... кўм-кўк...

Алпомишнинг кўзидан ёшлари тинмай оқади:

— Бойчибор! — дейди у. — Мана, Бойсун-Қўнғирот!.. Жонивор, қара, Бойсун!..

Бойчибор оёқларини ерга уриб, турмоққа сабри етмай кишнайди!..

Ў, бу сценарийни ўқийдиган биродарлар! Бу пайт Барчиннинг куни бир тутам бўлиб ётган эди. Кинони энди шу мушттипардан кўринг!

Барчиннинг ўтови эшигини Ултонтоз совчилари қамчи дастаси билан уриб турибди.

Барчин эшикка чиқади.

— Ултонтозга берган етти йил муҳлатинг битди! — дейди Эргаш вазир. — Бизни улуғ бий совчиликка юборди. Алпомишнинг азасини тутиб боқдинг — бундан ортиғи бўлмайди. Энди гапни бурмай, қоворингни уймай айт, тўйни Ултонтоз қачон бошласин!..

Барчиннинг кўзи жикқа ёшга тўлади.

— Сизлар ҳам шу элда яшагансизлар, — дейди у, — биласизлар, Алпомишнинг азаси тутамайдиган аза!..

— Тутамайдиган нарса йўқ, Барчин!.. Бойбўридай пошшонинг даврони тутайди!.. Алпомишдай паҳлавон қалмоқнинг дамига ем бўлиб кетди!.. Тутамайдиган нарса борми!..

— Ҳа, нодонлар! Худо берган меҳр тутамаслигини билмайсизлар!..

Барчиннинг кўз ёшлари ёноқларидан сизилиб, мунчоқдай тизилиб оқа бошлайди.

— Мен Алпомиш келгунча аза тутаман!

— Келмаса-чи?..

— Келади! Худойим Қўнғиротнинг бошига бир синов солди! Қўнғим сезиб турибди, бекман деб керилаган нодонлар, парвардигор эли Алломишсиз қўймайди! Алломиш билан мени ҳам учраштиради!..

— Учраштирмаса-чи? — дейди ўрлашиб совчилардан бири.

— Бу дунёда учраштирмаса, у дунёда учраштиради! Барчин кўзларидан ёшини артади.

— Фаҳмларинг етган бўлса, — дейди Барчин — жавобимни айтдим! Ултонтозларингга бориб айта беринглар!..

Барчин бурилиб ўтовга кириб кетади.

Ултонтоз Бойбўри саройининг ҳовлисида ўзига ўхшаган эски жўралари — тоза каларни йиғиб, чиллак ўйнапти. Зувиллаётганининг ёнида «ҳиқ-ҳиқ»лаб, қизишиб югуриб юрибди.

Совчилар кариб келадилар.

Ултонтоз ўйинни тўхтатади.

— Шошма, — дейди у зувуллаётганга, — совчилар келиб қолди. Бу зувиллашинг ҳисоб эмас, қайтадан зувиллайсан!

Ултонтоз мамнун жилмайиб, совчилар томон юради. Совчилар ҳам, йўрғалаб Ултонтозга яқин келиб, таъзим бажо қилиб турадилар.

— Суйган ёрим Ойбарчин тўйни қачон бошлаймиз деди, — деб сўрайди Ултонтоз гердайиб.

Совчилар тарадудланиб қоладилар. «Сен айт, сен айт»лаб, биров-бировини туртмоққа тушадилар...

— Бир қошиқ қонимдан кечсангиз, айтаман... — дейди ниҳоят овози қалтираб бош совчи.

— Қонинг бошингда қолсин! Қонингнинг менга нима кераги бор! Суйган ёрим Ойбарчин нима деди? Тезроқ гапир!.. — дейди Ултонтознинг сабри тутаб.

— Барчин айтдики... — дейди совчи чайналиб.

— Нима деди?

Ултонтознинг энди дарғазаб бўлиб совчиларга қарайди.

— Барчин «тўй бўлмайди» деди...

— Ие, — дейди чиндан ҳайрон бўлиб Ултонтоз, — менга тўйсиз тега берар эканми?..

— Тўй қилсангиз ҳам, тўй қилмасангиз ҳам тегмас экан!..

Ултонтоз бир пас гандираклаб қолади.

— Сенларни совчиликка юборган мен ахлоқ... Қани,

юринглар, мен сенларга совчи қандай бўлишини кўрса-тиб қўяман!

Ултонтозга от келтирадилар...

Ултонтоз совчилари билан от ўйнатиб, Барчиннинг ўтовига келади. Отдан энгашиб, шашт билан ўтовнинг эшигини қоқади.

Ичкаридан Барчиннинг овози эшитилади:

— Яна, қайси қул келди экан!..

Барчин эшикда пайдо бўлади.

— Барчин, мендай пошшонинг гапини икки қилиш-ни ўрганма! Пошшониям гапини икки қилиб бўладими? Аччиғим чиқиб, жаллодга топшириб юборсам, нима бўлади?!

Барчин нимадир демоқчи бўлади...

— Гап қайтарма!.. — дейди Ултонтоз. — Тўйимизни бошлайман! Қирқ кун тўй бераман!.. Қирқинчи кунни сени никоҳимга оламан!..

Барчин яна нимадир демоқчи бўлади. Яна уни Ултонтоз гапиртирмайди.

— Пошшони гапини қайтарма! Гап шу!..

Шотирларига юзланади.

— Эса сизлар ҳозироқ жар солиб, тўйнинг хабарини бошланглар!..

У отига қамчи босиб, йўлни чангитиб жўнайди.

Қалдирғоч ойим туя боқиб юрибди. Кийимлари титилган, оёқяланг, сочлари тўзиган... У хас-хашаклардан юлиб, бир жойда чўкиб ётган Қоранорнинг оғзига тутади. Қоранор бурилиб қарамайди.

— Қоранор! Бедарак оғамнинг туяси! — деб зориллайди Қалдирғоч. — Акамнинг йўқлигига дунё кўникди, лекин сену мен кўникмадик!.. Ол! Емиш е! Шундай ҳам қаттиқ бўласанми?.. Етти йилдан буён оғзингга хас олмайсан... Қоранор!

Қалдирғоч туяга гапи ўтмаслигини билиб, нарироқ бориб, кўздан ёши шашқатор оқиб, ўзининг ғариблигига ўзининг ҳайфи келиб, йиғлаб ўтиради.

Шу пайт Қоранор бирдан ўкириб, ўрнидан кўзролади. У бўзлаб, юриши билан ҳам сўзлаб, йўлга равона бўлади.

— Ҳала! Қоранор, ҳала!..

Қалдирғоч «ҳала»лаб туянинг ортидан чолиб жўнайди.

— Қоранор, тўхта! Ҳала, дейман! Оёқларимга ти-

кан тўлди!.. Тўхта!.. Сен ҳам мени хор қилма, Қоранор!..

Қоранор тўхтамайди, югуради.

Ана энди Алпомиш қараса, бир туя югуриб келаяпти, ортидан кийимлари жанда, ялангоёқ бир нарса ҳалослаб келаяпти...

— Ҳала! Қоранор! Мени ҳалак қилма! Акамнинг туяси эдинг-ку!.. Ҳала!.. Товонларим тешилиб кетди!.. Ҳала!..

Туя келиб Алпомишни зиёрат қилиб, алпни етти айланиб, бўкириб тураверди.

Қалдирғоч йўловчини кўриб, ўзини бир чангалнинг орқасига олади.

Алпомиш Қоранорни қайтариб, ҳайдаб жўнайди. У Қалдирғочнинг устидан чиқади. Қалдирғоч ерга қараб, кўринишидан уялиб туради. Алпомиш уни танийди. Юраклари ўртаниб қарайди...

АЛПОМИШНИНГ ОВОЗИ:

— «Қалдирғоч!.. Синглим!.. Эмақдошим!.. Менсиз шундай аҳволга тушибсан-да!..»

— Синглим, — дейди Алпомиш овоз чиқариб, — бу туянгнинг феъли ёмон экан! Бошини кесайми?

У қиличига қўл узатди.

— Йўқ!.. — дейди кўрқиб Қалдирғоч. — Қоранорни ўлдирма!.. Акамнинг моли энди Ултозники!.. Агар бу туяни ўлдирсанг, Ултонтоз бошимни кесади!

— Бойсун-Қўнғиротда бир туя одамнинг хуни бўлиб қолдими?

— Элу юрт Алпомишсиз қолгандан кейин, мол одамдан азиз бўлиб қолди, йўловчи...

Қалдирғоч Алпомишга тикилиб қарайди.

— Йўловчи, айт, қаерлардан келаяпсан?

— Қалмоқ юртидан келаяпман.

— Қалмоқ юртида акам Алпомишнинг дарагини билмадингми?

— Билдим.

— Соғ-омон борми?

— Аканг соғ-омон!..

Қалдирғоч Алпомишга янада синчиклаб тикилади.

— Йўловчи, йирлаб-йирлаб кўзларим хира тортди. Яширмасдан айт, акам ўзинг эмасмисан?

— Йўқ, аканг эмасман! Аммо акангни кўрдим. Кутабер эрта-индин келиб қолади!..

— Йўловчи, сен — акамсан!..

— Кут, аканг, худо хоҳласа, келиб қолади!..

— Илоё, келиб қолсин! Ултонтознинг тўйи азасига айлансин!

— Қанақа тўй, синглим?

— Ултонтоз чечам Барчинни «хошша оламан»лаб, тўйни бошлаб юборди. Барчин чечам, худодан акамни сўраб йиғлаб ўтирибди...

Алпомиш Бойчиборни йўлга бошлайди.

— Аканг келади...

Қалдирроч унинг ортидан қараб қолади...

Алпомиш бораяпти...

Бир жойдан «Во, болам»лаб, йиғлаётган одамнинг овози эшитилади. Алпомиш овоз келган тарафга Бойчиборнинг бошини буради.

Қараса, бир мўйсафид қўйларини қайириб қўйиб, йиғлаб турибди:

— Армон билан фарзандимдан айрилдим!.. Во, болам!.. Бедарак кетган болам!..

Алпомиш чолни танийди...

АЛПОМИШНИНГ ОВОЗИ:

— «Қултой!.. Меҳрибон Қултой!..»

Алпомиш овоз чиқариб сўрайди.

— Тар очилган гулинг сўлдими, ё қиёмат бўлиб, улинг ўлдими, бобо, не сабабдан йиғлайсан?

Қултой йўловчининг бу гапидан сўнг баттар хўнграб йиғлайди.

— Менинг йиғлаганим ўрлим эмас, Бойбўрининг ўғли эди. Икковимиз шундай қадрдон эдик — билмаганлар Алпомиш Қултойнинг ўғли дер эди, билганлар Қултой Алпомишнинг қули дер эди. Шу Алпомиш болам Кашалга бориб ўлиб кетди. Шундай йигитга бу дунё вафо қилмади деб, Алпомиш эсимга тушиб, йиғлаб ўтирибман! Унинг борида кимсан — Қултой эликбоши эдим, энди болам бедарак кетиб, дахмарда бир чўпонман...

— Бобо, — дейди Алпомиш, — Алпомишни кўрсатсам нима берар эдингиз?

Қултойнинг аччиғи чиқади:

— Укангнинг қорнини берар эдим! Кўрсам, ўзим ҳам таниб олар эдим!

— Мен кимга ўхшайман? — деб кулиб сўрайди Алпомиш.

— Сен гўрга ўхшайсан! Сенинг кимга ўхшаганинг билан қанча ишим бор! Сендай қанча одамлар Алпомиш келаётир, суюнчи бер, деб неча серкаларимни

алдаб еб кетган!.. Сен ҳам Алломишман деб борсам, Қултойнинг бир серкасини оламан деб кепсан-да!..

— Хўп, бобо, мени танимадингиз... — дейди Алломиш, Қултойнинг жиғибийрон бўлаётганидан завқланиб. — Алломишнинг нима белгиси бор эди?

— Алломишнинг ўнг елкасида Шоҳимардон пирнинг беш панжаси дори бор эди, — дейди Қултой ва бирдан мақтангиси келиб кетади. — Чап елкасида эса менинг беш панжамнинг изи бор! Болалигида қинжирлик қилиб, жонимга текканида, чап елкасига бир туширган эдим!..

Алломиш завқ қилиб кулади:

— Бўлмаса, бобо, мен бошқа Алломиш эканман. Мени чап елкада шаматалоқ ҳам йўқ...

— Ўнг елканда-чи?

Алломиш Бойчибордан тушиб, чекмонини отиб ташлайди.

— Кўр, бобо!

Қултой шошиб, Алломишнинг кўйлагини орқасидан шартта иккига бўлади. Алломишнинг елкасида Шоҳимардон пирнинг беш панжаси изи турибди!..

— Кўрар кўзим!.. Юрт эгаси!.. Ҳақимхон болам, бормисан?..

Қултой ҳўнгираб, Алломишни бағрига босади.

— Қултой бобо!..

Алломиш ҳам бобосини ихлосу меҳр билан кучоқлайди.

— Болам, — дейди Қултой, — мени кечир, Қалмоққа сени дараклаб боролмадим!..

— Қани, бобо, эда қандай гап бор?

— Сўрама! Ота-онанг Ултонтознинг хизматкори, синглинг туябоқар, дўстинг Қоражонни қуллар Олатовга ҳайдаб юборганлар, менинг аҳволимни кўриб турибсан... Эндиги гап шу, Ултонтоз хотинингни олмақчи бўлиб, тўй бериб ётибди...

Алломиш бир ўйнинг охирига етгандай Қултойга қарайди:

— Бобо, бир иш қилсак — тўйга сиз мен бўлиб боринг, мен сиз бўлиб борайин! Ким дўст, ким душман ўз кўзим билан кўрайин! Бировнинг чоригига биров тойиб ўлиб кетмасин...

Алломиш Қултой билан кийим алмаштира бошлайдилар.

Бир пасдан кейин Қултой Бойчиборни миниб, алл-

нинг либосларини кийиб, дуппа-дуруст мўйсафид бўлиб турибди. Биродар кинотомошабинлар, кийим-да гап кўп! Алпомиш ҳам Қултойнинг жанда-жундасини осиб, кебанакнинг устидан елбагай ташлаб, бошига тумоқ, оёғига чориқ кийиб, серканинг терисидан кесиб, соқол-мўйлов қилиб, иягига ёпиштириб — худди букиртотб Қултойнинг ўзи бўлди. У ҳам таёғини судраб, пиёдалаб, тўйга қараб жўнай берди...

Қултой Бойчиборни миниб, тўйхонага кириб бораяпти. Қўнғиротнинг ўн икки минг чобағони йиғилиб, кўпқари чопиб ётибди. Бир тепада Барчинга бахмал ўтов тикилган, ажратган улоқни Барчиннинг ўтови олдига ташлаб, совринини олиб кетаяпти.

Бир жийрон от улоқни айириб чиқади. Чобағон Барчиннинг ўтови остонасига улоқни ташлаб ўтади.

Баковуллар бақриб эълон қилади:

— Ултонтозбекнинг жийрони улоқни айирди!

Баковуллар яна улоқни ўртага ташлаб, боз соврунни эълон қиладилар:

— Қирқ қўйи, қирқ йилқиси, қирқ туяси бор! Ажратиб ҳалоллаб о-о-ол!..

Қултой Бойчиборни кўрга уради. Бойчибор отларни суриб ташлаб, улоқнинг устига келади. Олдинги икки оёғини эгиб энгашади. Атрофидаги отлар ёндошолмай, тайсанглаб туришибди. Қултой эгилиб улоқни олади. Тақимига босади. Бойчибор бир кишнаб, кўрни иккига ёриб, яшиндай кўзғолади. Ўн икки минг от уни чангини ҳам кўролмай қолади. Бойчибор учиб бориб, Барчиннинг ўтовини етти айланади. Қултой улоқни Барчиннинг остонасига ташлайди.

Томошага чиққанлар ғовурлашиб туради:

— Бу чавандоз ким?

— Қайси уруфнинг шунқори экан?

— Бу чолнинг остидаги отиям тулпор!

— Чол бўлса ҳам зўравор экан, укавар!

Ўзига ўхшаган бари кал — қийшиқ-пийшиқ аркони давлати билан сумрайиб турган Ултонтоз бу ҳолни кўриб буюради:

— Четдан бир бегона келиб, бизни оёқ ости қилиб, кета берадимми? Пошшоликнинг Жийронини қўшинлар!

Бир четда совутилаётган Жийронни эгарлаб, даҳмарда зўр қуллардан бири миниб, кўпқарига эниб келаяпти.

Баковул ҳам Ултонтознинг оти кўпкарига тушаётганини кўриб, хушомад қилиб, соврунни катта айтаяпти:

— Бир сурув қўйи бор, бир уюр йилқиси бор! Устига... ана... тўқсон бияси бор! Бунинг устига ўн минг танга тиллоси бор! Ҳалоллаб ажратиб о-о-ол!..

Жийрон қўрни ичига ўзини уриб кетаяпти. Қултой Бойчиборнинг жоловини тортиб, бир четда турибди. Жийроннинг чобағони улоқни олиб, қўрдан чиқиб жўнайди. У ҳаммадан ўза бошлаганда, Қултой Бойчиборни Жийроннинг ёнбошидан қўшиб юборади. Бойчибор бир зумда Жийронга тенглашади. Қултой узилиб, улоқни ушлашади. Бойчибор бир забт билан Жийрондан ўзиб жўнайди. Даҳмарда чобағон улоққа жонхолат маҳкам ёпишади. Бойчибор тезлашади. Кўринг, энди Қултойдай паҳлавонни! Улоққа қўшилиб, ҳалиги даҳмарда ҳам эгарнинг устидан тушиб қолади. Қултой анча жойгача униям судраб боради. Охири даҳмарда ҳам майдонда узилиб қолади!.. Келтириб, улоқни Барчиннинг эшигига ташлайди.

Ҳар тарафдан қичқириклар эшитилади:

— Ҳалол!.. Ҳалол!..

Барчин очиқ керагадан кўпкарини томоша қилиб ўтирибди. У Бойчиборни кўради. Танийди. Бир хуррамлик юзу кўзини, туришини, қарашини — бутун вужудини қоплайди!

— Ёдгоржон! — деб ўғлини маҳкам бағрига босади. — Учган чироким ёнганга ўхшайди! Бойчиборни танидим — отанг элу юртига қайтганга ўхшайди!.. Дўст-душманни ажратиб, ўзини билдирмай юрган кўринади!..

Ёдгор кўзлари ёниб, энасига бағридан отилиб чиқиб:

— Эна, мен бу қулларнинг бир жонига тегайин! — дейди. — Агар отам келгани рост бўлса, ажратиб олади, агар келмаган бўлса, бундай зулм кўриб юргандан кўра, ўлганим ҳам ўнғай келади!..

У қийқи таёқини олиб, ўтовдан югуриб чиқиб кетади.

Кўпкарининг бир тарафида соврун учун олиб келинган моллар турган эди, Ёдгор шулардан беш-ўн серкани ажратиб, қирдан ошириб ҳайдаб кета бошлади.

Шу пайт Алпомиш Қултой суратли бўлиб келаётган эди, Ёдгорнинг олдидан чиқиб қолади.

— Ҳўв, серка ҳайдаган болам, кимнинг улисан? — деб сўрайди Алпомиш.

— Мен Алпомишнинг ули Ёдгор бўламан.

— Алпомишнинг бундай вояга етган ули йўқ эди-ку!

Ёдгор бир ғарибсиниб Қултойга қарайди:

— Қултой бобо! Сен ҳам мени танимадингми?

— Кўзим қурисин болам, қариллик... Ўзиям катта-риб, танимайдиган бўлиб кетипсан-да!

Шу пайт икки қул от чоптириб, бақириб Ёдгорни сўкиб, яқинлаб кела бошлайди:

— Ҳай, энағар савир Ёдгор!.. Ҳе, бедарак кетганинг боласи!.. Энди ўтирликка ўттингми, жувонмарг!

Ёдгор уларга кўзи тушиб, қунишиб бобосига қарайди:

— Бобо!.. Бу икки қул мени ўлдиради!.. Мени уларга берма! Раҳбарлик қил, бобо!..

Қуллар забт билан етиб келадилар. Ёдгор «бобо»сининг орқасига ўтади. Бобоси уни тўсиб турибди. Қуллар отдан тушиб келадилар.

— Бу энағар ҳаддидан ошди!..

— Пошшоликнинг молени ҳайдаб кетаяпти!..

Бири келиб Ёдгорга қўл чўзади.

Шунда «Қултой» унинг билагидан маҳкам тутари.

— Мунинг ҳам бир замонлар отаси бор эди, давлати бор эди!.. Худо қилди, етим бўлди!.. Буни қўй, ўз вақтингнинг хушлигини кўр!..

Қул билагини ҳарчанд бўшатишга тиришади — уdda қилолмайди. Алпомиш унинг билагини янада қаттиқроқ ушлайди. Ҳалиги қулнинг кўзи олайиб, юзи қизариб, балки қорайиб қолади.

Иккинчи қул келиб, «Қултой»га қамчи кўтаради. «Қултой» унинг ҳам билагидан тутари. Икковининг билаги ҳам «Қултой»дай марднинг қўлида, иккови ҳам «вой-вой»лаб, кўзига ёш тўлиб, билагини айириб ололмай ётибди.

«Қултой» уларнинг қўлини бўшатади. Иккови билагини силаб, ичида «Қултой»га ўлим тилаб, отларини миниб, серкаларни қайтариб, ҳайдаб кетаяпти.

— Одам одамни билмас экан! — дейди бири бош чайқаб.

— Ҳа, бу Қултойнинг зўрлиги ҳар кимсача бор экан!..

Ёдгор шунда «бобо»сига қарайди.

— Бобо... — дейди овози титраниб. — Улимдан ҳам кўрқмас экансан!.. Сен Қултойга ўхшамай турибсан. Файратинг бир элчалик бор — сезиб турибман!.. Энди ростини айт, бобо, сен отам эмасмисан?

Бола ўзини тутиб гапираяпти, аммо кўзларида ёши айланади.

— «Отам» дема болам, менинг ҳам кўнглим бузилди. Отангни мен ҳам фарзандим дер эдим...

«Қултой» боласига қараб, ёшларини тийолмаяпти. Қаричиликка йўйиб, белбоғининг учига артаяпти.

— Отам бўлсанг, яширма, бобо!.. Тезроқ айт, соғинчнинг ҳар дами, йил эканлигини билиб қолдим...

— Отанг бўлса, бу йўлларда тентираб юрадими? Тўйхонага бориб, Ултонтознинг бошига равро солмайдими?..

— Энам «Бойчиборни кўрдим, отанг келган» деб, боши осмонга етиб ўтирибди... Бобо!.. Ўзингни яширма!..

— Ёдгор, билиб кўй, болам, ўлган одам қайтмайди!..

— Бизнинг кўрмаган кунимиз қолмади! Ултонтоз энамнинг кўздан ёшини тиздириб, билмаганини билдириб турибди, бобо! Тўй бошлаб юборди!.. Мен бир ўзимман, бобо!..

— Ёдгор, балки Ултонтознинг кўнглини ола берганинг маъқул эмасми?

— Нима деяпсан? — дейди Ёдгор бирдан қаҳрланиб. — Сен мени ким деяпсан? Мен Алпомишнинг улиман!..

Алпомиш боласининг бошини силайди.

— Энанг... Келин Барчин... яхшими? — дейди ниҳоят у, нафаси етмаётгандай қийналиб.

— Нимасини айтасан, бобо!.. Энамнинг кунини худо ҳеч кимнинг бошига солмасин!.. Агар отам келмаса, энам қараб ўтирмайди, бу қуллар билан жанг қилгани майдонга чиқади!.. Аммо энам «отанг келган» деяпти! Келмаса, мен ҳам қараб турмайман!..

Ёдгор ёвлари қараб тургандай, атрофга ғурур билан қарайди.

— Баракалло, улим! Отадан бўлсанг, шундай бўл! — дейди Алпомиш. — Мен ҳам «шу бачағарнинг тўйига борайин, кўлимдан келганча бузиб кўрайин», деб кўйдан келаётирман!.. Сен бир нораства гўдак, мен ёши етган чол — «икки «ёрти» бирикса — бутун» деган гап бор... Нима бўлса ҳам, болам, энди тўйни бузмоқни бобонгдан кўр!..

Ёдгорнинг юзи ёришади. Ҳеч кимдан яхши сўз эшитмаган бола эмасми, кўкрагини тўлдириб нафас олиб, жасади ҳам каттаргандай бўлиб қолади.

— Гап бундай, — дейди «Қултой», — иккаламиз борсак, ваъдамиз бирлигини қуллар билади. Сен тўйхонага кўпқари тарафдан айланиб бор, мен эса шу йўлдан бораберай!..

Ёдгор бош ирғаб, «бобо»сидан кўнгли тўлиб, чопкиллаб жўнайди. Алпомиш унинг ортидан юраклари узулгудай бўлиб, қараб туради-да, у ҳам йўлга тушади.

«Қултой» Бойсунни оралаб кетаяпти. Ҳамма жойда тўй-қозонлар осилган, сўқимлар сўйилган, меҳмонлар келаётган, баковулар «меҳмонга қаранг»лаб бақирган; хотинлар-халажлар даф уриб, чанқовуз чалиб, ўйин-кулгу қилган; дўмбирачилар дўмбирасини сўзлатган, бахшилар юракларини бўзлатган — еган еб, ичган ичиб ётибди...

Алпомиш тўйни оралаб бир четга чиққан эди, энаси Кунтуғмишга кўзи тушади. Энаси ариқнинг бўйида тўйга сўйилган қўйларнинг ичак-чавоқ, калла-сийрофларини тозалаб ўтирибди...

— Кунтуғмиш енга, омонсизми? — дейди Алпомиш. Энасининг қўлидагиси тушиб, ақли учиб қолади.

— Довушгинанг Алпомишга ўхшади...

— Мен — Қултойман, енга!..

— Қултойман деб, мени алдама!..

— Э, ўзи қариганда шундай бўлиб қолибсиз! Алпомиш келса, мендай чол бўлиб келадими, Алпомиш бўлиб келади-да!..

Кунтуғмиш бекач уялиб, қимтиниб қолади.

— Не билайин, менинг ҳам кўзим хаста бўлиб қолган...

У вайрон бўлиб, «Қултой»га қарайди:

— Қултой, сенга гапим ўтадимми?

— Менга ўтмай кимга ўтади, енга!..

— Ким билсин, ҳеч кимга гапимиз ўтмай қолган... — дейди ғариблик суяк-суягига сингиб энаси. — Алпомишим, ёлғиз болам, бедарак кетгандан кейин ҳаммамиз Барчинга суяниб қолган эдик... Энди у ҳам кетадиган бўлиб турибди... Сени ҳамма ўзиники билади, Қултой! Тўй оралаб, Барчиннинг олдига бор. Барчинга айтки, Ултонтозга икки дунё бир бўлса ҳам, тегмасин! Агар тегса, Бойбўрибийнинг ҳам, менинг ҳам тиригимиз ўлигимиздан ёмон бўлади...

Кунтурмишбека кўз ёшлари ҳам адо бўлган ғуссада серрайиб қолади.

— Хафа бўлманг, енга, — дейди Алломиш юрак-бағри эзилиб, — Барчинга ўзим йўлиқиб, қаттиқ тайинлайман!

— Тайинла! Қултойжон, тайинла...

«Қултой» тўйни оралаб бораяпти. Қараса, Ултонтоз ҳовлиқиб, тахтини кўтартириб чиқараяпти. Бир банд жойга қўйдириб, устига гердайиб ўтириб, тўйни томоша қилган бўлаяпти. Тўйга келганлар унга таъзим қилиб ўтаяпти.

— Ассалому алайкум, Ултонтозбек! — дейди «Қултой» ҳам унга рўбўрў бўлиб. — Шу Алломишдан қолган хотинни олиб, зўр иш қилибсан! Тўй қуллуқ бўлсин!

Ултонтоз чолнинг гапини сахроликнинг феълига йўйиб:

— Қуллуқ, Қултой, қуллуқ! — дейди.

— Ақлинга қойил қолдим, — дейди яна довдираб «Қултой». — Ули ҳам каттагина бўлиб вояга етиб қопти! Овора бўлиб, фарзанд кўраман ҳам деб юрмайсан!..

Меҳмонлар кулгуларини зўрға тутиб турадилар.

Ултонтоз қизаради, қимтинади:

— Бор ош е, Қултой! — дейди у нима қиларини билмай. — Бор ош е!..

— Зар қадрини заргар билади! Ўзимиздан чиққан чўпонсан-да, қориннинг қадрини биласан! Майли, борсам бора қолай...

У ўрнидан қўзғолади.

Шу пайт, меш кўтариб, мунқайиб сув ташиётган Бойбўри ўтиб қолади.

Бир баковул уни тўхтатади:

— Тўхта, укавар айёр, тўхта!.. Ултонтозбек! — дейди сўнгра у тахт тарафга қараб. — Бу укаварнинг қиларини кўринг! Мешни ярим қилиб, сув ташияпти! Қозонлар бўшаб қолди!.. Бу отдан тушса ҳам, эгардан тушмайдиган укавар тўйни бузмоқчи!..

Ултонтоз гезариб, аччиғидан безариб, вазаб дарёсига чўкиб, юзидан захар тўкиб марҳамларига буюради:

— Менга рўбарў қилинглар бу чолни!..

Уч-тўрт маҳрам бориб Бойбўрига ташланади. Бойбўрининг меши елкасидан тушиб, суви тўкилиб қолади. Бойбўри оёқяланг, усти боши шалоббо — Ултонтознинг қаршисида турибди...

Ултонтоз этигининг қўнжидан қамчисини суғириб, совуқ тиржайиб, ўрнидан туради.

— Сен ҳали тўйни бузмоқчи бўлаяпсанми?! — дейди у Бойбўрининг олдиға яқин келиб... — Ҳозир ҳам бийлигиндан тушганинг йўқми?! Мана, сенга!..

У Бойбўрини бошига қамчи туширади. Бойбўри қамчини оғриғидан бир сесканиб тушади. Лекин на ўзини ҳимоя қилади, на олиб қочади — бошини экканча тура беради.

— Мана, сенга! — яна қамчи туширади Ултонтоз. — мана, сенга!

Ултонтоз тахтига бориб ўтиради. Атрофга роз қараш қилади. Бойбўри турибди — юзларида қамчининг излари тарам-тарам бўлиб қизариб чиққан...

Баковулар яна Бойбўрининг қўлига мешини тутқазади:

— Таъзирингни едингми? Бор, энди қинғирлик қилмай, сувингни таши!..

Шунда «Қултой» чидаб туролмайди.

— Мен турганда, — дейди далли-ғуллилиқ қилиб, — бошқаларга сув ташишга йўл бўлсин! Қани, Бойбўри мешни менга бер! Сув ташиш ҳам боласи отасини урадиган иш бўптими! Бир меш сув деб, отасини урган фарзанднинг у дунёсию бу дунёси куйиб кетади-я! Ўзим ташийман!..

У ҳаммани шошириб, бўш мешни олиб, сувга жўнайди. Орқасидан анграйиб, Бойбўри эргашади.

Бир жойда Бойбўри Алпомишга етиб келади.

— Шошма, шошма! Ҳаддингдан ошма, Қултой!.. Мешни ўзимга бер! Мешни сенга кўтартирсам, бу қуллар мени омон қолдирмайди!.. Ёмондан кўрққилик!.. Қизишма, мешни ўзимга бер!..

Аммо энди «Қултой»ни тўхтатиб бўлмайди.

— Қулларга ўзим жавобини бераман, Бойбўрибий!

«Қултой» тўйбошию баковуларни анграйтиб, сув ташияпти. Бир пасда қозонлар тўлиб кетади.

— Бориб дам олавер! — дейди «Қултой» унга. — Мендан ортадиган иш йўқ.

У «Қултой»га қараб-қараб кетади.

«Қултой» энди ошпазларнинг ичига оралаб кетаяпти...

Қирқ қозонда овқат пишиб турибди. Қирқ ошпазга қирқ ўт ёқувчи йигит ёрдам бериб турибди. «Қултой» бориб, ўт ёқувчи бир йигитнинг елкасига қўлини таш-

лайди. Қаттиқроқ ташлаган экканми, ҳалиги йигит мункиб, ўчоққа кириб кетишига сал қолади.

— Мен нима қилдим?! — дейди ҳалиги бечора энгикиб.

— Нарн тур! — дейди хизматга берилиб кетган «Қултой». — Ултонтоз ўғлимнинг тўйига ўзим ўт ёқаман!

У касовни қўлига олиб, ёнаётган оловни титиб, устига бас дегунча ўтин қалаяпти.

— Тутатма, Қултой! — деб зорланади ошпазларнинг баковули Фармонқул. — Бараа, топгур, Қултой, тутатма!..

— Биз дала юриб, Фармонқул бақовул, ўт ёқишнинг ҳавосини олганмиз! Мана, ҳозир кўрасан!

«Қултой» кўкрагини тўлдириб нафас олиб, қозоннинг тагига пуфлайди. Бирдан лангиллаб олов кўтарилади. Фармонқул бақовул билан ошпаз қозондан нари қочади...

«Қултой» шундай қилиб хизмат қилиб турган эди. Ёдгор тўйни оралаб, «Қултой»ни кўриб, кўнгли ўсиб, унга қараб кулиб кела бошлайди.

— Энағар! Тўйхонада сенга нима бор? — деб димоғи куйиб турган Фармонқул бақовул капгирни бола тарафга сермаб юборади. Капгир Ёдгорнинг бету-орзига тегиб, юзи қонаб, чирқираб йирлашга тушади. Алломиш бир хезланиб, Фармонқулнинг елкасидан ушлайди. Аччиғи чиққан экан, чопоннинг елкаси қўлига юлиниб келади. Фармонқул кўрққанидан титраб, тиржаяди.

— Қултой, сенга бир гап бўлдимми? — дейди у ҳиринглаб. — Бир сағирни деб, мендай бақовулга шунча зуғум қиласанми?

Алломиш унга тикилиб қарайди. Фармонқулнинг бўғини бўшашиб, юзидан кулгуси қочиб, ранги оқариб, терга ботиб қолади.

— Бу қозонингдаги гўштлар Алломишнинг молиники! Гўштга тўйиб, шишиб кетибсан, Фармонқул!..

«Қултой» Ёдгорнинг юзини қонини артиб, бир катта иликни олиб, Ёдгорнинг қўлига тутқазади-да, унга кўз қисиб кўяди. Бола бобосининг имосини тушиниб, алами ҳам эсидан чиқиб, иликнинг гўштини тишлаб, кетаверади.

Бир неча сардор беклар чеккада «Қултой»нинг бу ишига ваши келиб қараб турибдилар.

Барчиннинг ўтови.

Ёдгор кулиб ўйноқлаб киради. Барчин, яхши хабар эшитадигандай, ўғлига юз буради.

— Ҳеч кулганингни кўрганим йўқ эди! Болам, нега кулиб келаяпсан?

— Бобом Қултой менга илик берди.

— Ҳеч ким индамадими?

— Гапиргани Қултой бобом жеркиб берди. Ҳеч ким ёнашолмади...

Барчин гул-гул очилиб, Ёдгорнинг юзидан ўпади.

— Қултойдан ким ҳам кўрқади, болам! — дейди кўзлари сузилиб, қувонч ёши тизилиб. — Отанг кепти!.. Юртининг эгаси келипти, болам!..

Тўйда бир тўда қуллар чиқиб, нишон тикиб, соврун қўйиб, ёйандозликни бошляптилар. Томошабин тепа-тепаларнинг бетига келиб ўтираяпти...

«Қултой» ҳам тўйхонадан чиқиб келаяпти.

Барчиннинг уйига энди Қўнғиротнинг оқсоқоллари кириб бораяпти. Барчин кўрпача тўшаб, қарияларнинг ёнига ёстиқ қўяпти.

— Энди Барчин қизим! — деб гап бошлайди оқсоқолларнинг бири. — Бу тақдир экан! Ултонтозни овора қилмай, «хўп» дея қол! Ултонтоз ҳам кўнгли тинчиб, халққа тўй бераверсин...

— Алпомиш келади!.. — дейди тап тортмасдан Ойбарчин, — балки келгандир ҳам, тўй оралаб юргандир ҳам...

— Ўлган ҳам қайтиб тириладими?! — дейди қони қайноқ иккинчи оқсоқол. — Барчин, сенинг ўзи бошинг айланиб қолибди!..

— Алпомиш ўлмайди! — дейди Барчин. — Алпомиш ўлмайди!

— Ултонтозни феълени биласан... — деб муроса гап бошлайди учинчи оқсоқол.

— Қўлидан келадиганини қилсин! — дейди Барчин ғурур билан. — Қулга тегадиган ахмоқ йўқ!..

Оқсоқоллар гап тутаганини билиб, ўринларидан қўзғоладилар.

Қулларнинг мерганлари ёй тортаяптилар. Нишонга етмай, ўқлари қолиб кетаяпти.

Томошага — ўзи яллайиб ўтирган тахтини кўтартириб — Ултонтоз ҳам келаяпти.

Ултонтознинг келгани кўриб, ўртага «Қултой» тушади.

— Э, мерганликни Қултой бобонгга чиқарган! Қани, бер бу ёққа ёйингни!..

Куллар кулиб-кулиб «Қултой»га ёй узатади.

«Қултой» ёйни тортади ёй синиб кетади.

— Э, топган ёйларинг бошларингда қолсин! Олиб келинглар бошқасини!.. — дейди «Қултой» кўлидаги ёйнинг синигини отиб юборар экан.

Куллар ёй олиб кела берадилар, «Қултой» тортган ёй тортилгандан синиб кетаверади. Куллар ровурлашиб қоладилар.

— Бобо, ёй тортишни қайдан билдинг?

— Қултой, кучинг шунча кўпми?..

— Қултойга ҳам худо берган экан!..

— Бурунги кучимни сизларга айтай, — дейди мақтаниб «Қултой». — Арпали кўлида Добонбийнинг ўн тўрт ботмон ёйини Алломиш билан тортар эдик. Ёй тортишимни кўриб, Алломиш ҳам менга қойил қолар эди. Отган ўқим Асқар тоғининг чўққиларини неча марта юлиб ўтган! Қултой мақтанаяпти деманглару, Алломишдан ёйандозликда ўтар эдим!

Ўтирганлар «Қултой»нинг бу гапини лофга йўйиб, куладилар. Шунда Ултонтоз кал вазирларидан бирига энгашади:

— Қултой нима деди?

— Мақтанаяпти. Ўн тўрт ботмон ёйни отганман деб...

Ултонтоз ўтирган жойидан катталик қилиб, «Қултой»га ҳайқиради:

— Қултой! Қаерда у ёй?

— Алломиш кетганда...

Ултонтознинг жаҳли чиқади.

— Алломишнинг номини тилга олма!..

«Қултой» ҳайрон қолиб, Ултонтозга қарайди:

— Бўган гапининг бошини айтмасам, охири эсимга тушмайди-да!

— Ҳе эсинг бошингни есин! Ҳамма ёдидан чиқарган Алломишни номини тилга оласан!.. Гапир тезроқ!

— Сизлар билмасанглар ҳам мен биламан, етти йил бўлди Алломиш банди бўлиб, ўлиб кетганига! Алломиш кетганда, Добонбийнинг ўт тўрт ботмон ёйи Арпали кўлида қолиб эди. Шундан буён ажриқ босиб ётгандир...

Ултонтоз «Қултой»нинг гапини шартта бўлади:

— Бўлди! Алжима, Қултой!..

Аркони давлатига буюради:

— Ёйни олиб келинглар!

Қуллар Ултонтозга хушомад қилиб, бири-биридан ўтиб, Арпали чўлига қараб жўнайдилар.

Арпали чўлида, бир қирнинг белида Добонбийнинг ёйи ётибди. Қултойнинг айтганича бор — атрофини ажириқ тутиб, ерга кириб кетган..

Қулларнинг биттаси тортиб кўради. Кейин учтаси ёпишади. Кейин қолганлари ҳам отдан тушиб, ёйни тортишмоққа тутинадилар. Инқилаб, кучаниб, чираниб кўрадилар — ёй жойидан кўзволмайди. Ҳолдан тойиб, гала каллар пишнаб, ўтириб қоладилар.

— Хўкиз керак! — дейди биттаси нафасини ростлаёлмай. — Хўкиз тортмаса...

Қуллар қирқ жуфт хўкизга ёйни қўшиб тортираяптилар.

Ёй жойидан кўзволмайди.

Хўкизларни савалаганлари билан ҳам иш чиқмайди.

— Бу ёй илдиз отиб кетган кўринади... — дейди бири.

— Бу укавар Алпомишнинг моли ўзига ўхшаб қаттиқ...

— Жўралар, Ултонтозбекка бориб айтайлик, ўзи бир чорасини кўрсин!..

Ёйга кетганлар бирин-бирин келиб, Ултонтознинг қаршисида бош эгиб турадилар.

— Ёй қани? — сўрайди Ултонтоз.

Келганлар «сен айт, сен айт»лаб бири-бирини туртадилар.

— Қамчи емаганларингга қанча бўлди? — дейди Ултонтоз.

— Ёй ернинг қаърига томир отиб кетган экан, ҳеч иложини қилолмадик!..

Ултонтоз уларга қараб афсус чеккан бўлади:

— Илиги пуч, энаварлар! Сенларга ким қўйди ёй отмоқни!..

Сўнг унинг назари бир четда — томошага ҳам қўшилолмай турган бир тўда оқсоқолларга тушади:

— Улар ким? — дейди у, билса ҳам, ўзини билмаганга олиб.

— Алпомиш билан Бойбўрининг давридан қолган кўҳна, исқирт беклар. — дейди, гап бошқа тарафга бурилганидан хурсанд бўлиб вазир.

— Ҳозир ҳам ўлмаган шу манглайи шўрларга айт, ёйни олиб келишсин! Олиб келишмаса, ҳаммасини дорға тортираман!

Вазир бориб, оқсоқолларга буйруқни етказади:

Беклар отларини хомуш қўзғайдилар.

Ў, «Алпомиш»ни ўқимаган азиз кинотомошабинлар! Бундай қийин ишда ким кўп, биласиз, томошабин кўп! Уларга ҳамма эргашиб бораяпти. Ултонтоз ҳам кечаги томошаталаб чўпон эмасми, чидаб туролмаяпти.

— Тахтни кўтаринглар! — деяпти у. — Бу Алпомишнинг бекларини чиранишини бир кўрай!..

Тахтни кўтариб йўлга тушаяптилар...

Уни жўнаганини кўриб, «Қултой» ҳам бир четдан пиёдалаб, Арпали чўлга қараб кетиб бораяпти.

Беклар олдин-кетин хомуш бормоқдалар. Уларнинг олдидан отлиқ Ёдгор ва Барчин чиқиб қолади.

— Ассалому алайкум Барчин келин! — салом беради оқсоқол беклар.

Барчин одоб билан саломга алик олади.

— Ойбарчин! — дейди бекларнинг ёши улуғи. — Биз Алпомишнинг тузу нонини еган эдик, аммо ёмон кунингда сени тарафингни ололмадик, қуларнинг бошига ёмон кун сололмадик! Ўзимизга аранг кучимиз етадиган бўлиб, қартайиб қолдик!..

Барчин бекларнинг музтар ҳолатини сезиб, сўрайди:

— Беклар, нега хафасизлар!..

— Ултонтоз «Арпали чўлидан Добонбийнинг парла ёйини олиб келинглар» деб буюрди. Бу ёйни қўзғотишга Алпомишдан бошқа кимнинг кучи етади, Барчин? Олиб келмасак, дорға торттирар эмиш! Шуйтиб ўлимга кетаяпмиз!.. Хуш қол, келин!..

Бу гапларни айтиб, беклар ўзларига мотам тутгандай бир алфозда кетавердилар...

— Беклар, тўхтанглар! — дейди уларнинг кетишидан юраги вайрон бўлган Барчин. — Сизларга Ёдгоримни бердим! Парла ёйни Ёдгор тортиб келтиради!

Беклар отларини тўхтатиб, бир Барчинга, бир Ёдгорга қараб олади.

— Келин, ҳали боланг ёш!..

— Шернинг боласи шер бўлади, Қўнғиротнинг беклари!

Ёдгор отни буриб беклар билан жўнайверади.

— Мана, болам! — дейди «Қултой», — отангдан қолган ёй! Добонбийнинг бу ёйини Алломишдан сўнг ҳеч ким жойидан қўзғотолгани йўқ...

Улар отдан тушадилар. Ёдгор югуриб бориб, ёйни силаб кўради.

— Бобомнинг ёйи! — дейди қувониб. — Отамнинг ёйи!

Беклар етишиб, атрофни ўраб, Ёдгорга раҳмлари келиб, қараб турибди. Ултонтозни тахтини кўтариб, ҳаллослаб қуллар ҳам етиб келадилар.

— Тортсин! — дейди Ултонтоз.

Ёдгор ёйга энгашади. Тортади. Аммо ерга «чип» ёпишиб кетган ёй, қимирламайди.

— Торт! — деб бақиради қуллар.

Ёдгор яна бир уринади. Ёй яна қимирламайди.

— Торт! — деб қуллар Ёдгорнинг бошига қамчи тортади.

Қайдадир дўмбира чидай олмай йиғлаб юборади.

— Торт!..

Энди қуллар аямай болани савалашга тушадилар. Қамчининг қарсиллаши юракларни ўртади.

— Бобо!.. Қултой! — дейди атрофга ноилож мўлти-раб Ёдгор. «Қултой» чидай олмайди:

— «Ё, ота!» деб торт, болам! Ёдгор! «Ё, ота!» деб торт!..

Ёдгор забт билан ёйни ушлайди.

— Ё, ота!

Бирдан қирқ чилтон учиб келиб, ёйни ушлашадилар. Ёй аста ўрнидан қўзғолади!

— Ў!..

Бу ҳайрат садоси Арпали чўли бўйлаб таралади. Ултонтоз шумшайиб, оғзи очилиб қолади. Шу маҳал лол қолган қуллар унинг тахтини қўлдан тушириб юборадилар. Ултонтоз тахти билан ағанаб қолади.

— Таёғимни бер! — дейди у калларидан бирига. Таёқни олиб, анқов қулларни савалаб кетади.

Ёдгор ёйни судраб отишматепага келтираб ташлайди.

— Ёдгор! — чақиради уни олисдан, хотин-халажларнинг орасида турган Барчин. Ёдгор онасининг олдига югуриб боради. Барчин ўғлини маҳкам бағрига босади.

— Отасининг ўрнини босган ўғлимдан!..

Тахтини кўтартириб, етиб келган Ултонтоз яна ҳовлиқаяпти:

— Қани, Қултой?! Мерганлигини энди кўрсатсин!
«Қултой» келиб, шарт эгилади-да, ҳеч нарса кўрма-
гандай, зарра зўриқмай, қўлига ўн тўрт ботмон ёйни
ердан узиб олади...

— Болам! — дейди «Қултой»ни ёй кўтаришини кўриб
турган Барчин Ёдгорга. — Ёвнинг кунни биттанга ўхшай-
ди, отанг келиб етганга ўхшайди!..

Ёдгор фахр билан «Қултой»га қараб туради.

«Қултой» ўқни жойлаб, ёйни таранг тутиб отади. Ёй
нишонни уриб ўтиб, бир от чоптирарлик йўлдаги ул-
кан чинорни учириб кетади. Одамлар шивир-шивирга
тушадилар:

— Бу Қултойда бир гап бор!..

— Қўйни орқасидан юриб, паҳлавон бўлиб кетган
экан-да!..

— Шу Қултой қурғур Алпомиш бўлмаса!..

— Тўғри айтасиз, бу ёйни Алпомишдан бошқа ким
ҳам торта олар эди!..

Кеч тушиб, қирқ керагали бир катта уйга, одам
тўпланаяпти. Ана, эшикдан «Қултой» киради. Ана, Қал-
дирғоч ҳам кириб келаяпти...

— Чеча!..

— Қизжон!..

Қалдирғоч билан Барчин бўзлаб кўришадилар.

Бодомбикачнинг дастурхончи чўрилари чироқ ёқиб
киради. Бодомбикачнинг кўзи Қалдирғочга тушади.

— Сен ҳам келдингми, Қалдирғоч? — дейди у. —
Яхши келибсан! Хизмат қил!..

У Қалдирғочнинг икки қўлига икки чироқни бера-
ди. Учинчи чироқни олади-да, бироз ўйлаб тургач, қуво-
ниб Қалдирғочнинг бошига қўяди...

— Хизмат қил!..

У ташқарига чиқиб кетади. Ҳамма бу ишдан ҳай-
рон — нима қиларини билмай қолади. Қалдирғочнинг
икки қўлида икки чироқ, бошида яна бир чироқ —
қимирлолмай турибди. Фақат чироқ шуъласида ялти-
раб, икки кўзидан шовва-шовва ёши тўкилаяпти.

Шу пайт Ёдгор кириб келади.

— Амма!..

Қалдирғоч унга ўтрилиб қаролмайди. Бошидаги чи-
роқ йиқилиб тушимовидан қўрқади. Фақат кўзларидан
ёш оқаяпти, оқаяпти...

— Амма!

Ёдгор энасига ўтрилади.

— Эна, нега қараб турибсан?! Аммамни нега қуларга хўрлатасан?! Чирофини ерга олиб урмайсанми?! Эна!..

Барчин ҳам шу муддатни кутиб турган эканми, бирдан забт билан келади-ю, Қалдиррочнинг бошидаги чироқни олиб ташқарига отади. Қалдирроч ҳам беихтиёр алам йиғида тўлғониб, қўлидаги чироқни ерга уради. Ўтовнинг ичи қоп-қоронғу бўлиб қолади.

— Ким чийроқни ўчийди? — дейди ташқаридан Бодамбакач. — Ким ўчийди?..

Чўрилар яна чироқ кўтариб кирадилар. Бодомбикач Қалдирроч устига тикка бостириб бормоқчи бўлади. Аммо Барчиннинг феъли бузилиб, ўзига қараб турганини фаҳмлайди-да, ҳеч нарса бўлмагандай юзига табассум юргизади:

— Қизлай, ўлан босланглай!.. Ё, ўзим бослаб бейяйми? Мен билан айтисадиган чечан бойми? — дейди ўзини меҳмондўст кўрсатишга ҳаракат қилиб.

Қултой билан Алпомиш ўтовда — кўрхоналарида ўтиришибди. Ўртадаги ўчоқда ўт ёнапти, тутини ўрлаб чиқиб, чангароқдан милтираб кўринган юлдузлар сари учади.

— Бобо, эртага — қуёш чиқарда менинг келганимни элга билдиринг...

Қултой унга хавотирда қарайди:

— Баччагар бу қулар жуда ҳаддидан ошиб кетган экан! «Алпомиш келди» деганимдан, ўртага олиб, уриб ўлдириб қўйишмаса...

— Қўрқма, Қултой бобо! «Алпомиш келди»лаб, кўрқмай жар сола бер! Ўзим хабардор бўлиб тураман!..

Қуёш чиқаяпти. Қултой Бойчиборни миниб, жар солиб жўнайди:

— Одамлар-ҳо, одамлар! Эшитмадим деманглар! Алпомиш келдиҳо-о!..

Тонгдан тўйлай бошлаган эл бирдан жой-жойида қотиб қолади.

Қултой Бойчиборнинг устида ҳайқириб бораяпти:

— Алпомиш келди-ҳо-о!..

Одамлар — қулар ва кўҳна беклар, баковулар ва хизматкорлар, томошабинлар ва Ултонтознинг аркони давлати, кал вазирлари...

...Тахтидан тушмай, овқат ураётган Ултонтоз...

...Ўзига ўхшаган қари-қури кампирлар билан сурма қўяётган Бодомбикач...

...Мешни орқалаб, сув ташиётган Бойбўри...

...Добонбойнинг ёйини олдида ўйланиб ўтирган Ёдгор...

...Ҳануз ичак-чавоқ тозалаб ўтирган Алпомишнинг энаси — Кунтуғмиш..

...Энасига мунғайиб қарашиб ўтирган Қалдирроч...

... — барча карахтликда қотиб қолган.

Бу карахтлик аста-аста бировларнинг юзида қувончга айлана боради. Бировларнинг афтида ваҳимага кўча бошлайди.

— Алпомиш келибди! — деб бирдан бақириб қолади кимдир қувониб!

— Алпомиш келибди! — чинқиради биров ноҳос ваҳимада...

— Ҳакимхон болам!.. — дейди Кунтуғмишбека аранг пичирлаб...

— Ўғлим! — дейди белидан меши ерга тушиб Бойбўри...

— Ота!.. — дейди лаблари титраб Ёдгор.

— Оражоним, келдингми? — дейди кўзлари ёшга тўлиб Қалдирроч.

— Бий бобомнинг ўғли... — беҳол пичирлайди Ойбарчин... — Бий бобомнинг ўғли!..

Халқ икки тарафга — қувонганлар Алпомиш томонга югуради; ваҳимага тушганлар, Бойсунни ташлаб, дала-даштга қоча бошлайди...

Алпомиш Бойчиборга миниб, қочаётган қуларни қувиб юрибди.

Қулар тўзиб тўрт тарафга отликчию эшаки, пою пиёда қочади.

Шу жойда дўмбира яна юраклардан айтишга тушади.

Алпомиш беклик либосида ўтовдан чиқиб келаяпти.

Ана у ўзи томон югуриб келаётган Ёдгорга кўзи тушади... Боласини бағрига босади... Ана, онаси... Отаси... Сингласи... ҳамма қучоғини очиб келаяпти...

Ҳамма — бутун Бойсун-Қўнғирот Алпомиш билан йиғлаб-сиқтаб кўришаяпти... Уларнинг нима деётганларини дўмбира бўзлаб, айтиб турибди...

Кимсасиз ўтовлар ичида ёлғиз Барчин... Унинг кўзларидан етти йиллик азобининг ва ҳозирги қувончининг ёши оқмоқда.

— Бий бобомнинг ўғли!.. — дейди у пичирлаб. — Бий бобомнинг ўғли!..

Ёдгор товуқнинг катагидан Ултонтозни тортиб чиқараяпти.

— Мен отангнинг укаси бўламан, Ёдгоржон! — дейди қилпанглаб Ултонтоз.

Ёдгор уни олдига солиб ҳайдайди.

— Юр, қасос қиёматга қолмас!..

Ултонтознинг ранги ўчиб, юришдан тўхтайтиди. Ёдгор уни қулоғидан чўзиб, «вой-вой»латиб, олиб жўнайди. Халқнинг қуршовида турган Алпомишнинг қаршисига олиб келади. Ултонтознинг юзи қийшайиб, «вой-вой»лаб туришидан барча ўзини тутолмай, кулиб юборади.

— Вой, қулоғим!.. Алпомиш! Ўғлингга айт!.. Қулоғимни қўйиб юборсин!.. Нима бўлса ҳам ака-укамиз!..

— Қулоғини қўйиб юбор!.. — дейди Алпомиш ҳамон кулгудан тўхтолмай.

Фақат Ёдгор жиддий — унинг кўзлари ёниб турибди.

— Ота, буни менга беринг! Жазосини ўзим берай! — дейди у. Эски аламларининг ўтида ёниб.

Алпомиш кулгудан тўхтайтиди. Ултонтозга жиддий тикилади. Жимлик чўқади. Ултонтоз ҳукмнинг залворини сезиб тургандай, кичирайиб қолади.

— Бор! — дейди Алпомиш унга. — Ойнали кўлига бориб, қўй боқ!.. Қўй боқиш эсингдан чиққани йўқми?

— Эски касбим... — дейди осон қутулганидан оғзи қулоғида Ултонтоз.

— Бор!.. Бор!..

Ултонтоз додираб халқнинг ичидан чиқиб кетади.

— Ота! — дейди Ёдгор ўзини босолмай қичқириб. — Қасос қиёматга қолмаслиги керак-ку!

— Қолмайди, болам, — дейди Алпомиш, — қасосни бандаси эмас, парвардигор олади!

Шу пайт Ултонтознинг жоначчиқ қичқириви эшитилади. Сукунат чўқади. Ҳамма ўгрилиб қарайди...

Ташқарида калласидан жудо Ултонтознинг жасади қонига беланиб ётипти.

— Бу отамни ўлдирди!.. Акамни осдирди!.. — деб

қичқиради, ялонроқ қиличидан қон оқиб турган бир бўз йигит отини ўйноқлатиб. — Қасосимни олдим! Қасосимни!..

У отини учириб, жўнаб кетади...

Барчиннинг ўтови. Ўтовнинг эшик дарпардаси очилиб, Алпомиш киради.

Уйнинг ўртасида унга тескари қараб, Ойбарчин турибди.

— Барчин...

Барчин Алпомишга қараб ўтрилади...

— Бий бобомнинг ўғли!.. — дейди бир эрка табасумда. — Хуш келибсиз, бий бобомнинг ўғли!..

Улар шу туришда бир-бирларига термулиб қоладилар...

Бойсарининг карвони Бойсун-Қўнғиротга яқинлашиб келаяпти. Бойсун-Қўнғиротдан ҳам халқ келаётганларга пешвоз чиқаяпти.

Келаётганларнинг олдида — отлиқ Бойсари...

Кутишга чиққанларнинг ўртасида Бойбўри...

Икки тараф бир-бирига яқин келганда тўхтайдилар. Ҳамма шошилмай, соғинччи енгиб, отдан тушади. Бойсари билан Бўйбўрини отдан қўлтиқлаб туширадилар.

Улар бир-бирларига қараб юрадилар.

— Ака!.. — дейди олисдан қучоғини очиб Бойсари.

— Иним!.. — дейди бағрининг кенг очиб Бойбўри.

Икки мўйсафид, ҳўнгиллаб йиғлаб, бир-бирларини бағирларига босадилар. Биров-бировларига узоқ суяниб турадилар...

Яна бечора дўмбира соғинччи айтиб, куйлашга тушади...

Сўнг барча бир-бири билан қучоқлашишга тушади. Қувонч садолари Еру Осмонни тутади.

Алпомиш билан Барчин, уларнинг ўртасида Ёдгор — ҳаммалари отлиқ — Бойсарига пешвоз чиқиб келаяптилар.

— Худога шукур, — дейди Алпомиш. — ўн олти уруғ Бойсун-Қўнғирот бирлашди!.. Худога шукур!..

Шу билан, азиз кинотомошабин дўстлар, Барчин билан Алпомиш қиссаси тугайди-да, насиб бўлса, муаллифларнинг исму шарифи титрга ёзила бошлайди.

МУНДАРИЖА

Ҳикоялар

Сиз билмайдиган замонларда	4
Ғоз	15
Салтанат	22
Соҳибқирон ва уста	38
Алпомиш ва Қоражон	48
Бировнинг умри	64
Севги	77
Жоду	111

Эссе

Узоқ хайрлашувлар	113
-----------------------------	-----

Драматик асарлар

Кундузсиз кечалар	136
Бир қадам йўл	166

Киногостон

Алпомиш	210
-------------------	-----